

**COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI**

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XVI

I A Ș I
1997

COMITETUL DE REDACȚIE :

**VASILE CHIRICA
CORNEL COJOCARIU
SORIN IFTIMI
GHEORGHE ONIȘORU
GHEORGHE PUNGĂ
RODICA RADU**

SECRETAR DE REDACȚIE :

SENICA ȚURCANU

ADRESA REDACȚIEI

**Complexul Muzeal Național „Moldova“ Iași
Muzeul de Istorie a Moldovei
Str. Ștefan cel Mare și Sfânt nr. 1
Iași 6600 Tel. 032 / 11.41.36 int. 22**

S U M A R

STUDII ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

COSTICĂ ASĂVOAIE, <i>Observații privind fundațiile de biserică descoperite la Volovăț (jud. Suceava)</i>	5
VOICA MARIA PUȘCAȘU, ELENA GHERMAN, <i>Cercetările arheologice efectuate la biserica „Sfinții arhangheli Mihail și Gavril” sat Stroești, com. Todirești, jud. Iași</i>	15

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

SERGIU HAIMOVICI, <i>Observațiuni cu privire la resturile animaliere descoperite în stațiunea cucuteniană din faza A₁ de la Bălțați (jud. Iași)</i>	31
LUMINIȚA BEJENARU, CARMEN HRIȘCU, <i>Observații arheozoologice asupra unor specii de animale vâdate în evul mediu pe teritoriul Dobrogei</i> ..	39

INSTITUȚII ROMÂNEȘTI ÎN PRAGUL MODERNITĂȚII

CORNELIU COJOCARIU, <i>Reforma administrativă a lui Constantin Mavrocordat. Câteva considerații</i>	49
IOAN CAPROȘU, <i>Sama visteriei Moldovei din decembrie 1784</i>	69

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

SORIN IFTIMI, <i>Un element de ceremonial medieval : „Sărutul papucului”</i>	111
IOAN DRĂGAN, <i>Precursorii români ai lui Olahus</i>	121
MIHAI RĂUSANU, <i>Legăturile Patriarhiei din Alexandria cu Țările Române</i>	129
ELENA MELINTE, <i>Duca Sotorivici tipograful de la Thassos – primul editor particular din Țările Române</i>	145
LUCIAN NASTASĂ, <i>Orest Tafrali și studiile de bizantinologie</i>	157
ECATERINA NEGRUȚI, <i>Informații statistice privind casele de rugăciuni evreiești din Moldova în sec. al XIX-lea</i>	173
RODICA RADU, <i>Câteva considerații privitoare la sistemul instituționalizat al culturii românești (1918-1940)</i>	183
MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU, <i>Two recurring motifs in the Book of Lamentation and their later midrashic interpretation (I)</i>	213

RELAȚII INTERNAȚIONALE

EUGEN DENIZE, <i>Veneția, Țările Române și expansiunea otomană la începutul secolului al XVI-lea (1504-1529)</i>	243
--	-----

ILEANA CĂZAN, <i>Expansiunea habsburgilor spre Dunărea de Jos. Acțiuni diplomatice în Imperiul Otoman între anii 1534-1540</i>	259
GHEORGHE CLIVETI, <i>Un conflict european: „Războiul Crimeii” 1853-1856 (II)</i>	279

ROMÂNII ȘI SECOLUL XX

LEON EȘANU, <i>Noi informații referitoare la procesul ziaristilor de la București din anul 1919</i>	307
DANIEL LAZĂR, <i>Disputa româno-iugoslavă în problema Banatului (1919-1923)</i>	319
DUMITRU ȘANDRU, <i>Legalitatea și abuzurile instanțelor reformei agrare din 1945</i>	347
GHEORGHE ONIȘORU, <i>Economie, societate și abuzuri sovietice în România anilor 1944-1947</i>	365
BARBU BERCEANU, <i>Implicațiile mișcării legionare în dreptul constituțional. Statul național legionar. Alte aspecte și aprecieri</i>	379

NOTE DE LECTURĂ

ILIE BOZIAN, <i>Începuturile istoriei Moldovei (Costică Asăvoaie)</i>	409
<i>Préhistoire Européenne (Senica Țurcanu)</i>	410
M. TOUSSAINT, A. BECKER, M. BURHENNE, J.-M. CORDY, E. GILLOT, J. HEIM, E. JUVIGNÉ, <i>Le Trou Jadot à Comblain-au-Pont (Province de Liège, Belgique). Paléocologie et archéologie d'un site du Paléolithique supérieur récent (Senica Țurcanu)</i>	410
IONEL CÂNDEA, VALERIU SÂRBU, <i>Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până la 1540 (Costică Asăvoaie)</i>	412
<i>Jews in the Hungarian economy 1760-1945. Studies dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday (edited by Michael K. Silber) (Lucian Nastasă)</i>	413
MOSHE CARMILLY-WEINBERGER, <i>Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944) (Lucian Nastasă)</i>	414
CRISTOPHE CHARLÉ, <i>La République des universitaires, 1870-1940 (Lucian Nastasă)</i>	416
FRANCISCO VEIGA, <i>Istoria Gârzii de Fier 1919-1941. Mistica ultranaționalismului (Cristian Sandache)</i>	417
CONSTANTIN SĂNĂTESCU, <i>Jurnal (Cristian Sandache)</i>	418
MIRCEA IONIȚIU, <i>Amintiri și reflecțiuni (Cristian Sandache)</i>	419
GHEORGHE ZANÉ, <i>Studii postume (Vasile Chirica)</i>	420
CESARE BRANDI, <i>Teoria restaurării (Lucia Căjocaru)</i>	421

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ ȘI CULTURALĂ

<i>Campusul European de Patrimoniu, Troisvierges, 3 august-25 august 1996. Marele Ducat de Luxembourg (Valentina Druu)</i>	425
<i>Al XIII-lea Congres U.I.S.P.P. - Forlì, Italia - 1996 (Elena Panait-Părău, Maria Geba, Ana-Maria Vlad)</i>	427
<i>Stockholm - capitala premiilor Nobel (Camelia Cristofor)</i>	429
<i>Al XIII-lea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice, Forlì, 1996 (Vasile Chirica)</i>	434
<i>Riky Schellart van Deursen et Sacha Schellart. Exposition de peinture-graphique et photographie. (Ivona Aramă Cernat)</i>	437
ABREVIERI	440

STUDII ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

OBSERVAȚII PRIVIND FUNDAȚIILE DE BISERICĂ DESCOPERITE LA VOLOVĂȚ (JUD. SUCEAVA)

COSTICĂ ASĂVOAIE

Este un lucru binecunoscut și aproape unanim acceptat faptul că în studierea perioadei medievale a istoriei spațiului românesc un rol deosebit revine arheologiei. De cele mai multe ori, informația arheologică intră în circuitul științific sub forma concluziilor arheologului descoperitor, în puține cazuri cei care preiau informația având posibilitatea și șansa de a verifica valabilitatea aserțiunilor.

Este necesar, însă, ca atunci când se constată anumite inadvertențe, acestea să fie semnalate pentru a se diminua sau înlătura suspiciunile care, nu odată, își fac loc în mintea celor care se ocupă de problemele epocii medievale. Revenirea ra unor aspecte, chiar și după o perioadă de timp mai îndelungată, nu poate fi decât benefică pentru știința istorică. Paginile de față se doresc un motiv pentru reluarea discuțiilor asupra unui obiectiv arheologic semnificativ, descoperit de mai multă vreme și publicat acum mai bine de un deceniu, anume asupra resturilor bisericii descoperite la Volovăț (jud. Suceava), care – în opinia autorului cercetării – ar data din a doua jumătate a secolului al XIV-lea¹. Cele ce au dus la reactualizarea unui atare subiect sunt – în primul rând – anumite neconcordanțe între text și ilustrații. La acestea se mai adaugă câteva interpretări care – la o analiză atentă – se dovedesc a nu fi întrutotul convingătoare.

O primă problemă ce merită a fi discutată este aceea a modului în care a evoluat săpătura arheologică. Astfel, dacă în textul publicat se afirmă că după săparea primei secțiuni, S. I, „Cercetările au continuat prin trasarea secțiunilor II-V și apoi prin degajarea pământului pe o mare suprafață, în vederea

¹ Al. Artimon, *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț (județul Suceava)*, în SCIVA, 32, 3, 1981, p. 382-405.

dezvelirii bisericii și a cimitirului din zona ei ², în fig. 3³, la care se face trimitere, se poate lesne observa că s-a procedat cu totul altfel; după săpărea S I și S II s-a procedat la dezvelirea integrală a jumătății de N a bisericii. Că așa este, se dovedește prin cel puțin două elemente, anume numerotarea mormintelor și poziția S III și S IV. Dacă primele 10 morminte, numerotate de către cercetător în ordinea descoperirii, apar în S I și S II, M₁₁ este notat în suprafața decopertată la N de biserică. Firesc ar fi fost ca acesta să apară în S III⁴. Mormintele din S III și S IV însă, sunt numerotate în continuarea celor din suprafața de la N de biserică.

Amplasarea S III și S IV dezvăluie faptul că în momentul în care acestea au fost trasate se cunoșteau detaliile planimetrice ale obiectivului, ceea ce nu era posibil doar pe baza datelor obținute din cercetarea întreprinsă în S I și S II. Existența absidelor laterale și punctele de decroș ale acestora nu sunt elemente care să poată fi sesizate decât prin dezvelirea lor, cel puțin în cazul aflat în discuție.

Simpla neconcordanță dintre cele afirmate în text și realitatea relevată de planul general ar putea fi considerată nu tocmai semnificativă. Trebuie însă atrasă atenția asupra faptului că strategia după care a evoluat săpătura a creat posibilitatea pierderii unor informații de ordin stratigrafic care, în măsura în care acestea vor fi existat, puteau completa imaginea monumentului ca și baza criteriilor de datare. Astfel, dacă S II era amplasată în așa mod încât unul dintre profile să coincidă cu axul longitudinal al bisericii, exista șansa de a surprinde anumite indicii ale organizării de șantier a vechilor constructori pe baza cărora se puteau obține date despre sistemul de boltire. Păstrarea unui martor transversal la nivelul naosului, de la care cel puțin unul dintre profile să aibă corespondent în cel puțin unul din profilele secțiunilor exterioare, atât la N cât și la S, putea să aducă un plus de informație. În sfârșit, amplasarea și orientarea S.V nu este deloc de natură să conducă la sesizarea vreunei limite a cimitirului, ea având – în poziția în care s-a trasat – caracterul unui sondaj. Cu excepția mormintelor, orice alt complex ce putea apare aici ar fi fost dificil de pus în relație cu o anumită etapă din evoluția bisericii.

În privința datării, autorul cercetărilor a ajuns la concluzia că monumentul descoperit a fost construit în secolul al XIV-lea, foarte probabil în timpul domniei lui Petru I Mușatinul. Argumentele aduse în sprijinul unei atare afirmații sunt relativ diverse și merită a fi repuse în discuție. Primul indiciu ar fi cel stratigrafic. Din acest punct de vedere, „nivelul de construcție al bisericii,

² *Ibidem.* p. 386.

³ Este planul general de săpătură, reprodus în lucrarea de față în fig. 1.

⁴ Vezi aceeași fig. 1.

vizibil în multe locuri sub forma unei dungii de mortar, se află *la partea superioară a unui strat de pământ de culoare brun deschis* (fig. 2b și 4) ... destul de sărac în materiale, în el fiind găsite rare fragmente ceramice din secolul al XIV-lea (a doua jumătate) și bucăți de mortar⁵. Dacă fig. 2b, la care se face trimitere, este nerelevantă datorită slabei calități a reproducerii forografiei în tipografie, în desenul din fig. 4⁶, dar și în profilul redat în fig. 6⁷, acest strat de pământ brun deschis este bine reprezentat, cu diferența față de text că acesta *căpăcuiește* fundațiile bisericii. De altfel, la distanță de o pagină față de fragmentul citat mai sus se afirmă că „s-a stabilit că fundațiile bisericii au fost adâncite de la baza stratului de pământ de culoare brun deschis, cu rare urme de fragmente ceramice din secolul al XIV-lea⁸, deci așa cum ilustrează și desenele profilurilor. În acest caz, depunerile din stratul amintit mai sus sunt mai târzii decât biserica, ea fiind deci construită mai devreme decât momentul indicat, lucru destul de puțin plauzibil dacă se iau în considerație și celelalte elemente care au apărut.

Un alt reper de datare a monumentului de la Volovăț îl constituie niște cărămizi găsite în naos și altele, descoperite tot acolo sau în alt loc, de această dată neprecizat. Primele cărămizi au fost interpretate ca făcând parte din pavajul bisericii. Cele din al doilea grup, având aceleași dimensiuni ca și unele din primul grup, prezentând în plus „pe una din fețe sănțuiri sub formă de linii ondulate, linii în zig-zag etc., pentru prinderea mai bine cu mortar în zidul construcției (fig. 8a)“, au fost utilizate, în opinia autorului cercetărilor, „la ridicarea zidului bisericii“⁹. Lăsând la o parte faptul că sănțuirile pe una din fețe nu sunt o dovadă hotărâtoare pentru a atribui cărămizilor respective rolul de material de zidărie, putând indica foarte bine și rolul de element de pavaj, în acest caz sănțuirile având rolul de a spori aderența, interesantă este datarea propusă pentru aceste piese. Prin analogie cu cărămizi asemănătoare, găsite la Suceava și Rădăuți, se consideră că datează din secolul al XIV-lea. Dacă despre cele de la Rădăuți autorul a avut, se pare, doar o semnalare orală¹⁰, despre cărămizile de la Suceava a beneficiat de o informație mai consistentă și anume că piesele respective au fost găsite în *umplutura* casei domnești din secolul al XIV-lea¹¹. Acest detaliu trebuie să genereze anumite rezerve în interpretare

⁵ Al. Artimon, *op. cit.*, p. 387.

⁶ Reprodus în prezenta lucrare în fig. 2.

⁷ Reprodus aici în fig. 3.

⁸ Al. Artimon, *op. cit.*, p. 388.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, nota 22.

¹¹ *Ibidem*, p. 388.

deoarece se știe că edificiul sucevean, considerat ca fiind casa domnească din prima etapă de construcție a curții domnești, a sfârșit prin incendiu în a doua jumătate a secolului al XV-lea, probabil în anul 1476¹². Este adevărat că în interiorul acestei construcții a funcționat o sobă din cărămizi și cahle de la care puteau proveni și cărămizile asemănătoare cu cele de la Volovăț, dar autorii cercetărilor de la Suceava sunt oarecum prudenți în ceea ce privește datarea, încadrând respectiva instalație de încălzit „la cumpăna veacurilor XIV–XV”¹³. Dat fiind că se precizează că piesele respective au fost găsite *în umplutură*, nu trebuie exclusă posibilitatea ca ele să fie mai târzii și să provină de la alte construcții, impunându-se o verificare foarte atentă.

În privința fragmentelor ceramice găsite în „stratul de pământ de culoare brun deschis”, acestea nu pot fi puse, în contextul prezentat, într-o relație directă cu momentul în care a fost ridicată biserica.

Cerceii de tipul celui găsit în M₁₂ de la Volovăț se încadrează, din punct de vedere cronologic, într-o perioadă destul de largă, după cum însuși autorul descoperirii precizează. Dacă cel descoperit la Coconi este datat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, nu înseamnă că și cel de la Volovăț trebuie datat la idoma, neexistând nici un reper suplimentar care să înlăture posibilitatea de a fi dintr-o perioadă imediat anterioară sau posteroară momentului invocat.

Deși în necropola de la Dărmănești au fost găsiți cerceii de tipul celor din M₂₀ și M₂₁ de la Volovăț, în asociere cu moneda emisă în timpul lui Petru I Mușatinul, aceasta nu constituie o probă pentru datarea precisă, *a ambelor descoperiri*, în această epocă. Nu trebuie confundată – și acest lucru se știe – perioada de emisie cu perioada de circulație a unei anumite monede. Moneda reprezintă, în cazul de față, un reper *ante quem non*. Este foarte posibil ca monedele emise în timpul lui Petru I Mușatinul să se fi aflat în circulație și în primul deceniu al secolului al XV-lea. Pe de altă parte, nu există o asociere strictă între cerceii în discuție și perioada de circulație a monedelor emise în timpul lui Petru I.

În legătură cu fragmentele ceramice găsite pe nivelul de construcție, în interiorul bisericii, nu trebuie scăpat din vedere faptul că acestea puteau fi antrenate, în funcție de contextul stratigrafic, fie de către constructori, fie de către cei care au demantelat zidurile sau au intervenit pe locul respectiv *după* încetarea funcționării bisericii, putând fi purtate și de pe locul din vecinătatea monumentului. Este greu de acceptat ideea că fragmentele respective pot

¹² Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea domnească din Suceava*, București, 1988, p. 134.

¹³ *Ibidem*, p. 133.

reprezenta urme din timpul funcționării sfântului lăcaș. Pentru aceasta pledează și starea fragmentară accentuată, datorată de cele mai multe ori și unei rulări îndelungate. Nici fragmentele ceramice din umplutura gropilor de morminte nu sunt de natură a oferi o probă cronologică absolut convingătoare. De obicei, acestea reprezintă indicii ale unor activități casnice, activități care, în cazul dat, foarte probabil au încetat pe locul bisericii și al cimitirului în momentul în care acestea au intrat în funcțiune, după care apariția ceramicii în aceste spații capătă caracter accidental sau este legată de ritualul înmormântării, pentru acest ultim caz neexistând, după cum reiese din prezentarea autorului cercetărilor, nici o probă. În aprecierea ceramicii de la Volovăț și a relației cronologice a acesteia cu biserica trebuie să se țină seama și de o precizare din textul readus în discuție, anume că „reprezentative au fost fragmentele ceramice găsite în periegeze“, completată cu cea de la nota 38 : „Periegeze s-au efectuat la N-V și S-V de biserica lui Ștefan cel Mare“¹⁴, deci pe celălalt mal al pârâului Volovăț.

Pentru sublinierea importanței monumentului descoperit la Volovăț, care este – fără îndoială – deosebită, s-a apelat la încadrarea sa tipologică. Pentru spațiul moldav se citează bisericile de la Siret, Moldovița și Humor. Exceptând Sf. Treime din Siret, a cărei datare, în ciuda eforturilor depuse de către specialiști, rămâne discutabilă, celelalte două aparțin începutului secolului al XV-lea¹⁵. Mai trebuie observat că nici una dintre bisericile descoperite până în prezent la Suceava, reședința principală a domnilor și târgul în care se afla și sediul Mitropoliei țării, databile în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, nu are plan triconc¹⁶, plan reprezentativ pentru ritul ortodox. Avându-se în vedere cele expuse, se poate considera că fundațiile de biserică descoperite la Volovăț ar fi posibil să aparțină unei perioade mai târzii, poate primilor ani de domnie a lui Alexandru cel Bun, când sunt zidite și bisericile de la Moldovița și de la Humor, într-o etapă în care se normalizează relațiile cu Patriarhia din Constantinopol și orientarea definitivă a Moldovei spre ritul răsăritean devenise evidentă.

¹⁴ Al. Artimon, *op. cit.*, p. 402 și nota 38 de la p. 396. A se vedea și fig. 1 de la p. 385 (amplasarea celor două biserici de la Volovăț) reproducă aici la fig. 4.

¹⁵ Gh. I. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, în *BMI*, 40, 1971, 3, p. 79–84 ; Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în *SCIV*, 20, 1, p. 67–82.

¹⁶ Emil-Ioan Emandi, Mihai Ștefan Ceaușu, *Să nu dărmăm, dacă nu știi să construiești / zidești*. Rădăuți–Iași, 1991, p. 181–231, unde sunt descrise pe larg edificiile religioase sucevene. Ultimele cercetări arheologice întreprinse la Mirăuți par a indica un alt plan decât cel triconc pentru cea mai veche biserică de aici (informație de la d-ra Paraschiva Victoria Bătariuc, pentru care fi mulțumim și aici).

Aserțiunea conform căreia „faptul că tradiția amintește de zidirea unei biserici aici de către Dragoș Vodă ne dovedește încă odată vechimea acestui monument, documentată acum și arheologic”¹⁷ se dovedește, la o analiză atentă a surselor, neântemeiată. Nicolae Costin, și autorul descoperitor menționează acest lucru¹⁸, consemna tradiția conform căreia Dragoș Vodă a construit la Volovă o biserică *din lemn* și nu din piatră¹⁹. Această biserică a fost strămutată de către Ștefan cel Mare la Putna, în locul ei domnul zidind o biserică de piatră, biserică ce se poate vedea și astăzi. Prin urmare, între biserica evocată de Nicolae Costin și cea descoperită în urma investigațiilor arheologice nu este nici o legătură. Eventualele urme ale vechii biserici, cea atribuită de tradiție lui Dragoș Descălecătorul, trebuie căutate în perimetrul bisericii zidită de Ștefan cel Mare. Biserica ale cărei fundații au fost descoperite pe cale arheologică este una din cele două biserici din „Vâlhovăț” întărite, alături de altele, de către Ștefan cel Mare, Episcopiei de Rădăuți²⁰. Două biserici existau în această așezare și în vremea lui Alexandru cel Bun, când se făcea dania către amintita episcopie²¹. Anul 1490, când a fost emis actul de către cancelaria lui Ștefan cel Mare, constituie un reper în stabilirea momentului în care biserica și-a încetat funcționarea, acesta putând fi în ultimul deceniu al secolului al XV-lea, eventual în primii ani ai celui de-al XVI-lea. Este foarte probabil să existe o anumită legătură și între momentul dispariției acestui lăcaș și cel al construirii noii biserici, existența unor semne de reutilizare a unor materiale de construcție la zidirea bisericii ștefaniene putând fi un indiciu important.

Ceea ce constituie o certitudine la momentul actual este că biserica ale cărei ruine au fost descoperite la Volovă a funcționat aproape pe întreg parcursul secolului al XV-lea, cel puțin în intervalul dintre data la care Alexandru cel Bun a făcut dania pentru Episcopia de Rădăuți și până în anul 1490, când Ștefan cel Mare întărea această danie.

Prin rândurile de față nu s-a încercat altceva decât redeschiderea discuției asupra unor interpretări care au intrat în circuitul științific, dar care, se speră, pot fi cel puțin completate.

¹⁷ Al. Artimon, *op. cit.*, p. 404.

¹⁸ *Ibidem*, p. 384.

¹⁹ „Înțeles-am și noi de oameni bătrâni, lăcuitoari de aicea din țară, cum să trage cuvântul den om în om, că o biserică de lemn la Olovăț. (s. C.A.). să fie făcută de Dragoș Vodă. Și aceea biserică de lemn (s. C.A.) au mutat-o Ștefan Vodă cel Bun de o au clădit la mănăstirea Putna, unde stă până acum. *Iară pe locul bisericii acei de lemn, la Olovăț, Ștefan Vodă au zidit biserică de piatră*”. (Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, ediție cu un studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. A. Stoie și I. Lăzărescu, cu o Prefață de G. Ivănescu, Iași, 1976, p. 74–75.

²⁰ DRH, A, III, nr. 73, p. 135–139. Documentul este datat 1490 martie 15.

²¹ Cf. același document.

OBSERVATIONS CONCERNANT LES FONDATIONS
D'ÉGLISE DÉCOUVERTES À VOLOVĂȚ (LE DÉPARTEMENT DE SUCEAVA)

R é s u m é

L'auteur prend de nouveau en considération un objectif archéologique significatif découvert quelques bonnes années auparavant et publié il y a plus d'une décennie : les restes de l'église découverte à Volovăț (le département de Suceava) qui selon celui qui l'a découverte daterait de la seconde moitié du XIV-e siècle.

En analysant de nouveau les arguments de cet encadrement dans cette période, l'auteur conclut que la seule certitude qui existe à présent est que l'église dont les ruines ont été découvertes à Volovăț a été utilisée presque tout le long du XV-e siècle.

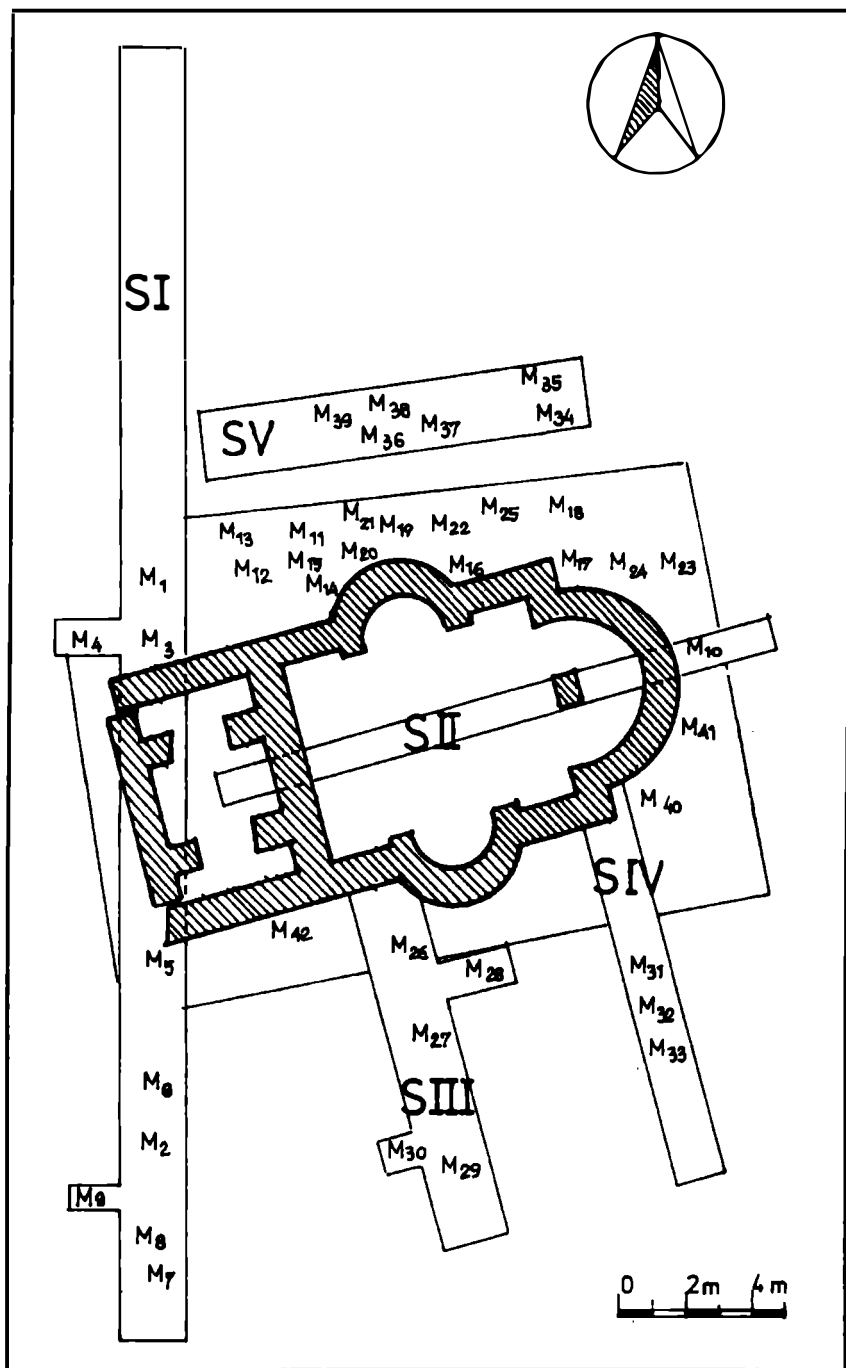
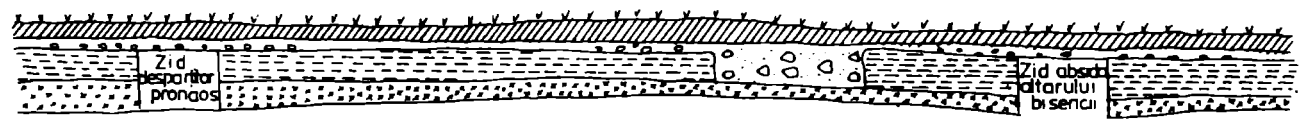

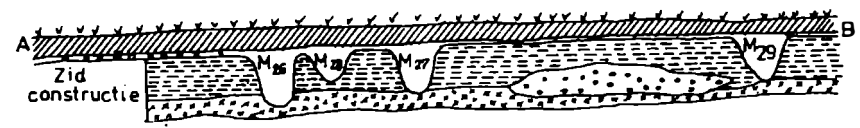
Figura 1 - Volovăț: planul general de săpătură
(după Al. Artimon 1981)

LEGENDĂ:

	- Pământ negru arabil		- Pământ cenușiu-viu	0 0.5 1 2m
	- Pământ brun deschis		- Pământ umplutură, pietre. masa altarului	
	- Pământ negru brun		- Fragmente de mortar	

Figura 2 - Volovăț: Profilul peretului de nord al secțiunii II (după Al. Artimon, 1981)

LEGENDĂ:

	- Pământ negru arabil		- Pământ cenușiu-viu	0 0.5 1 2m
	- Pământ brun deschis		- Prundiș albia unui râu	
	- Pământ negru brun		- Fragmente de mortar	

Figura 3 - Volovăț. Profilul peretului de est al secțiunii III (după Al. Artimon, 1981)

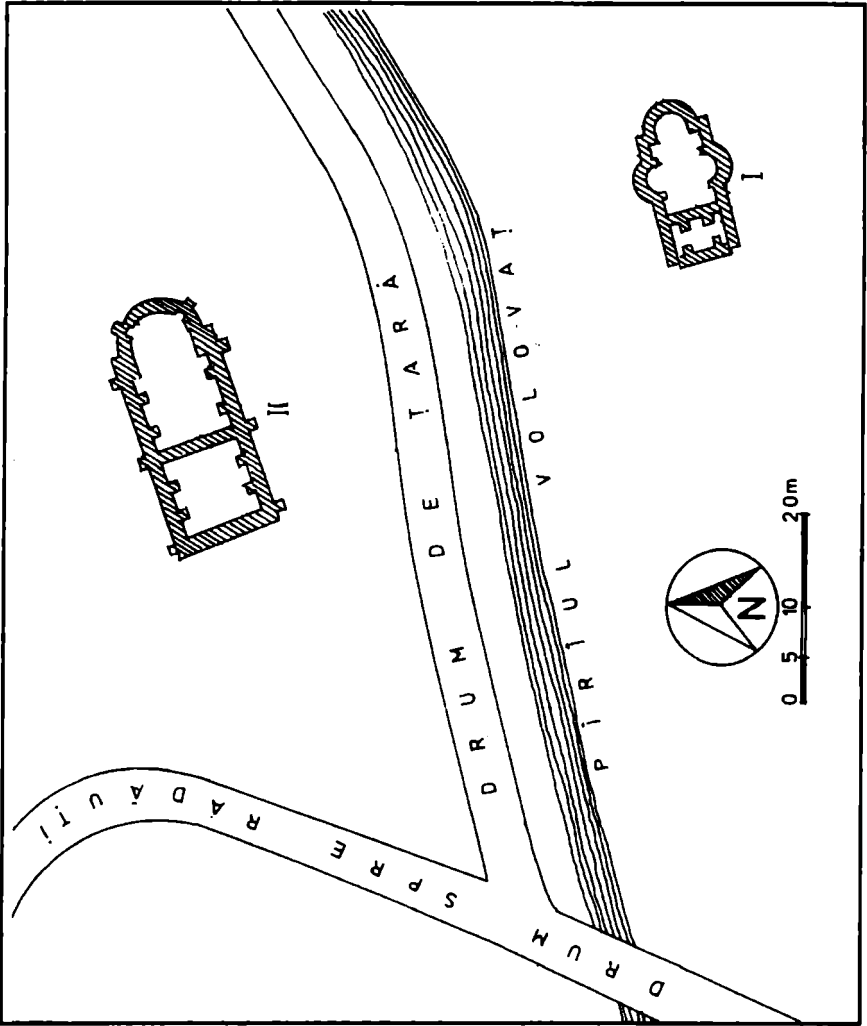

Figura 4. - Volovăț. Amplasarea celor două biserici
(după Al. Artimon, 1981)

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE EFECTUATE LA BISERICA „SFINȚII ARHANGHELI MIHAIL ȘI GAVRIL“ SAT STROIEȘTI, COM. TODIREȘTI, JUD. IAȘI

VOICA MARIA PUȘCAȘU
ELENA GHERMAN

Lucrările de investigație arheologică la biserică „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril“ au fost efectuate ca urmare a comenzii formulată de Direcția Monumentelor Istorice, în anul 1990, deoarece monumentul urma să intre în restaurare. Colectivul de cercetători, compus din arheolog dr. Voica Maria Pușcașu și muzeograf Elena Gherman, a efectuat pe lângă cercetarea arheologică propriu-zisă și activitatea de documentare istorică asupra aceluiași obiectiv, coroborarea acestor două categorii de rezultate ale cercetării au condus la cumulara (și prezentarea ca atare) maximum-ului de date istorice cunoscute și accesibile, împrejurare care a permis încadrarea cronologică a obiectivului cercetat și formularea unei întregi serii de observații privitoare la contextul socio-economic de realizare a respectivelor construcții medievale precum și asupra locului pe care acestea îl dețin în contextul arhitecturii evului mediu din Moldova.

Contextul geografic. Satul Stroiești se află amplasat la limita estică a Podișului Sucevei, în punctul de cădere al acestuia către Câmpia Jijiei și Bahluiului, la obârșia pârâului Recea, afluent al Bahluiului. Situat la limita sud-estică a fostului județ Baia (hotar în hotar cu delimitarea fostului județ Iași), satul aparține administrativ comunei Todirești.

Contextul istoric. Satul Stroiești este nominalizat pentru prima dată în documentul din 11 noiembrie 1611, când ni se transmite informația că „trei fălci (de vie) în țarina Stroieștilor“ aparținuseră de cumpărătură, lui Arpentie postelnic, decedat deja în acel moment.

În afară de această informație documentară directă, se mai poate face, însă, observația că microzona în care se înscrie – și se înscria și în vechime – suprafața de vatră, câmp și țarină a satului Stroiești prezintă din punct de vedere istoric o mare vechime de locuire medievală, în special prin mențiunile

despre satele Hărmănești și Băiceni – ambele limitrofe hotarului satului ce ne preocupă acum și existente încă din prima parte a secolului al XV-lea. Recunoașterile arheologice de teren coboară datarea locuirii în aceleași perimetre până către începuturile societății medievale.

Descrierea sitului și a monumentelor. La circa 500 m vest de actuala vatră a satului Stroițești, pe partea nordică a șoselei Pașcani-Băiceni, pe un platou cuprins între pădurea ce se întinde la nord de sat și terasa inferioară a pârâului Recea, ocupând o suprafață de circa 30–52 m², se situează ansamblul de construcții medievale ce a constituit obiectivul cercetărilor noastre. În momentul de față, acesta prezintă următoarea alcătuire :

1. Zidul de incintă, construit din lespezi de piatră aparentă, păstrat pe o înălțime de aproximativ 2 metri (cu observația că este vizibilă o refacere recentă a elevației sale pe cca. 1 m), delimitează o suprafață patrulateră (cu latura E–V de cca. 52 m și cea de N–S de cca. 30 m). Către mijlocul laturii sudice zidul cuprinde construcția turnului-clopotniță.

2. Turnul-clopotniță, construit din zidărie de piatră, cu fațadele tencuite, prezintă plan patrulater rectangular și se dezvoltă pe două nivele. Primul cuprinde gangul boltit în plin cintru care înlesnește accesul în interiorul incintei, iar cel de al doilea nivel cuprinde camera clopotelor cu zidurile prevăzute cu patru ferestre (câte una pe fiecare latură a încăperii, dispuse simetric) cu arc în plin cintru.

3. Biserica, cu hramul Sf. Voievozi Mihail și Gavril, este situată centrat față de traseul zidului de incintă și prezintă plan treflat, flancat cu câte un contrafort (orientat N–S) în punctele de racord ale absidelor laterale cu absida altarului. În axul fiicărcia dintre abside se deschide câte un gol de fereastră cu arc în plin cintru, identice ca formă și dimensiuni cu cea care străpunge axul zidului vestic ; singura deosebire între toate golurile ferestrelor este reprezentată de cota diferită de poziționare în câmpul fațadelor (diferență cifrată la cca. 40 cm). Toate ferestrele sunt prevăzute cu ancadrame din piatră simplu profilată, cu zone dreptunghiulare rezalitate (care punctează extremele montanților) și cu cheia de arc marcată – tot prin rezalita – de o zonă trapezoidală.

Intrarea în edificiu, practică pe latura sudică, este astăzi acoperită de o construcție recent amenajată – cu funcție de pridvor – și pictată la interior, împrejurare care împiedică constatarea existenței unei pisanii amplasate în vecinătatea ușii. Informațiile furnizate la fața locului de locuitorii satului înregistrează momentul postbelic al acestei realizări constructive care, aflăm din aceeași sursă, înlocuiește acolo o fostă amenajare similară și cu aceeași funcție dar de dimensiuni mult mai reduse : acest lucru duce la concluzia că primul

„pridvor” astfel cunoscut este, la rândul lui, rezultatul unor lucrări, de asemenea, ulterioare momentului zidirii bisericii.

La interior se constată anularea funcției despărțitoare a zidului ce separa naosul de pronaos – rămas acum sub forma a doi pseudo pilaștri care mai marchează fostele arii ale încăperilor naosului și, respectiv, pronaosului. În prezent pardoseala edificiului este realizată prin dușumea, amenajată după eliberarea fostei pardoseli din piatră (în anii imediat următori celui de al doilea război mondial). O parte din dalele pardoselii au fost utilizate la pardosirea gangului de acces în incintă al turnului clopotniță, realitate asupra căreia vom reveni la momentul potrivit. Cât privește partea superioară a bisericii, spațiul său este acum acoperit prin tavan simplu, zona vestică a fostului pronaos, beneficiind și de un „cafas”, tot din lemn și stângaci realizat. Dar, o observare atentă a verticalității zidurilor interioare – acoperite de un înveliș pictural sumar realizat în ulei – vădește posibilitatea citirii urmelor fostelor cote de naștere a sistemului de boltire inițială a edificiului : situație ce ar permite – ca rezultat al unei atente cercetări de parament – obținerea datelor necesare în vederea reconstituirii acestuia.

Semnalăm și faptul că biserica are un iconostas – grav afectat de carii – datând din secolul al XIX-lea, a cărui valoare artistică poate fi exact determinată numai printr-o expertiză de specialitate.

Mai semnalăm faptul că actuala arie delimitată de zidul de incintă este – în proporție de 90% – utilizată drept spațiu de îngropăciune al cimitirului sătesc actual, situație care a condus la restrângerea posibilităților de investigare arheologică în zonă. Prezența, în imediată vecinătate estică a incintei, a unui teren afectat extinderii actualului cimitir al satului va determina – în timp – dezafectarea incintei pentru o asemenea folosință, fapt ce va da posibilitatea unei amenajări ambientale adecvate.

Cercetările arheologice întreprinse la biserică, zidul de incintă și turnul clopotniță din satul Stroiești și-au propus următoarele obiective :

- stabilirea datării fiecăruia dintre elementele alcătuitoare ale ansamblului de arhitectură medievală – în baza cumulării tuturor mărturiilor de ordin material precum și a observațiilor rezultate din studiul realităților arheologice ; acestea cu atât mai mult cu cât despre numitul ansamblu nu beneficiem de nici un fel de informații documentare ;

- stabilirea relației cronologice între diferitele elemente componente ale ansamblului ;

- stabilirea tuturor elementelor de natură să informeze asupra evoluției în timp a construcțiilor ce alcătuiesc ansamblul de arhitectură în discuție ;

- drept consecință firească a acestor demersuri de cercetare și pe baza rezultatelor obținute prin efectuarea propriu-zisă a lucrărilor de investigare

arheologică – stabilirea locului și rolului avut de monumentul de arhitectură medievală de la Stroiești în contextul arhitecturii medievale din Moldova.

În măsura în care situația de la fața locului ne-a permis, amplasarea secțiunilor de săpătură arheologică s-a făcut în așa fel încât acestea – prin rezultatul lor – să răspundă tocmai dezideratelor propuse spre rezolvare. În aceeași măsură și ca etapă premergătoare deschiderii propriu-zise a secțiunilor arheologice, s-a procedat la relevarea ansamblurilor de construcții prin metoda triangulației astfel încât realitățile construite, să apară la proporțiile și cu amplasamentul lor corect.

Ca punct zero de pornire a tuturor cotelor de profunzime și înălțime ce figurează în acest raport a fost fixat un plan orizontal imaginar care corespunde cotei – 1 m. față de colțul nordic al ancadramentului ferestrei laterii vestice a bisericii, considerat – ca atare – $W \pm 0$.

Solul viu – în toată aria de teren investigată – s-a dovedit a fi o formațiune loessoidă ce zace direct la fața platformei calcaroase sarmatice. Grosimea redusă a acestei formațiuni geologice (de numai 55 cm – până la 1,30 m) a condus, în timp, la migrarea chimică a calcarului în cuprinsul stratului suprapus, fapt ce i-a conferit o duritate cu totul ieșită din comun și certe caracteristici de tasare. Realitățile climatice din ultimii ani au sporit – la rândul lor – valorile de duritate a solului atât în ceea ce privește solul viu, cât și – în general – toate stratificările suprapuse acestuia cu procente descrescătoare în raport cu nivelul actual de călcare.

Ca primă constatare arheologică poate fi subliniată împrejurarea că pachetul de stratificări care corespunde momentului de construire a tuturor celor trei elemente ce alcătuiesc ansamblul, intervin în teren direct la fața solului viu, fără a suprapune – acolo – nici un fel de mărturie sau vestigiu datorat unei activități umane anterioare momentului menționat. În strânsă corelare cu observația imediat mai sus enunțată, trebuie menționată împrejurarea că atât în cuprinsul stratificărilor corespondente momentului de construcție a edificiilor supuse cercetării, cât și în cuprinsul celor ulterior intervenite în teren – ca rezultat al funcționării sus-ziselor edificii – cuprind, în cantitate, mică și toate de mici dimensiuni, fragmente ceramice datând încă din secolul al XIV-lea (și apoi din cele următoare). Observația anterioară ne determină să afirmăm iminenta existență în vecinătate atât a vetrei vechi a satului Stroiești, cât și cu mare probabilitate a unor așezări azi dispărute, cu posibilitatea unei mai mari vechimi, chiar a acestora (mai ales dacă ținem seama de faptul că la sud de șoseaua ce trece prin fața monumentului, o cercetare superficială de teren a condus la recoltarea unor fragmente ceramice datând din sec. X–XII).

Setul de stratificări, corespunzător momentului de construcție a bisericii este alcătuit, într-o enumerare determinată de ordinea de intervenire la sol, după cum urmează :

– nivelarea solului obținut prin săparea șanțului de fundare a edificiului (constând din sol viu purtat, în amestec cu rare fragmente și granule de piatră), cu grosime variabilă de la loc la loc, nedepășind însă 20–25 cm ;

– nivelul de construcție propriu-zis, corespunzător etapelor de edificare a zidărilor monumentului (constând dintr-o aglomerare de sfărătură de mortar și bulgări de mortar, în amestec cu fragmente de piatră și cu țărână) ; de remarcat împrejurarea că aria de extindere a acestui strat este limitată, conturând pe o distanță de cca. 1,20–2,00 m perimetrul exterior și interior al monumentului ; se prezintă sub forma unui strat cu grosimea de cca. 10–20 cm în imediata vecinătate a zidurilor, strat care se cîlcăză, până la dispariție, la fața stratului de pământ scos din șanțurile de fundație.

Lucrările de fundare și construire a elevațiilor bisericii mai sunt marcate în teren – la fața aceluiași ultim menționat strat prin :

a) împrăștierea de materiale de construcție, aglomerate în funcție de locul fostei lor depozitări la fața solului din acel moment sau de cel al locului de prelucrare – în speță, piatră ;

b) măturii ale unor porțiuni de teren în care au fost amenajate locuri de preparare a mortarului de var și nisip necesar operațiunii de zidire.

Aceste categorii de situații arheologice au fost reperate în aproape toate secțiunile executate, ele marcând în mod ferm – la fața de atunci a terenului – lucrările de construcție acolo desfășurate.

– Simultan au fost practicate și, o serie de gropi de pari necesari schelei ridicate pentru construirea porțiunii superioare a zidărilor bisericii și – foarte probabil – schelei amenajate pentru construirea sistemului de boltire ;

– O nivelare, intervenită cu mare probabilitate în momentul terminării lucrărilor de construcție, alcătuită din pământ amestecat cu granule și fragmente de mortar, așchii și fragmente de piatră ; acest strat a ființat, în zona exterioară a bisericii, ca nivel de călcare după momentul intrării în funcțiune a lăcașului, iar în aria de la interiorul monumentului a constituit baza de la care s-a pornit pentru amenajarea pardoselii inițiale ;

– După cum deja am avut prilejul a menționa, în trecut, pardoscula inițială a bisericii a fost realizată din lespezi de piatră ; acestea, fasonate rectangular, dar cu dimensiuni foarte diferite, erau montate pe un strat de nisip puternic compresat prin batere insistentă cu maiul ; singurul loc unde s-au putut efectua observațiile în speță, se situează în aria naosului bisericii (secțiunea S.07), unde, o mică porțiune din fosta alcătuire a pardoselii s-a păstrat datorită unor condiții stratigrafice particulare, fiind excluse operațiunii de eliminare

sistematică la care a fost supusă întreaga suprafață a fostei pardoseli ; este vorba de împrejurarea că respectiva porțiune suprapunea una dintre amenajările pentru pregătirea mortarului, utilizată în timpul efectuării lucrărilor de zidărie ; patul de pregătire a mortarului era realizat prin practicarea unei mici alveolări de formă ovoidală, marcată la sol prin întărirea resturilor șarjelor succesive de mortar, acolo pregătite; la suprafața pereților alveolării. Odată cu încetarea lucrărilor de zidărie, această alveolare astupată în mod superficial și, în nici un caz, cu luarea măsurilor pentru tasare, a fost acoperită de stratul de nisip ce suporta dalele pardoselii. În timp, prin tasarea firească a acelei umpluturi, s-a creat o denivelare accentuată a pardoselii care cobora, în acel loc, cu cca. 30–40 cm sub cota menționatului plan. În momentul dezafectării pardoselii tocmai această suprafață denivelată din fosta sa desfășurare a fost cruțată și s-a păstrat „in situ“.

Revenind la dimensiunile dalelor din fosta alcătuire a pardoselii de la interiorul bisericii, coroborarea datelor înregistrate cu prilejul cercetării zonei păstrate „in situ“, cu cele furnizate de lespezile reîntrebuințate la pardosirea gangului de acces de la parterul turnului clopotniță se poate conchide că lungimea lor varia (în măsura în care realitatea este reflectată de piesele până acum păstrate) între 46–104 cm, iar lățimea între 30–52 cm.

Ca o ultimă observație referitoare la dispoziția în plan a pardoselii inițiale se mai poate face următoarea remarcă : amenajarea actualei dușumele (realizată, se pare, după terminarea celui de al doilea război mondial) s-a efectuat prin nivelarea unui substanțial strat de moloz – cca. 25–30 cm grosime – după evacuarea pardoselii din lespezi de piatră. Faptul că această nivelare cu moloz zace la una și aceeași cotă pe întreaga suprafață interioară a bisericii – deși actuala dușumea reprezintă o treaptă de coborâre dinspre pronaos în naos, o treaptă de urcare între dușumeaua naosului și cea a altarului și încă o treaptă de urcare față de dușumeaua naosului în zonele sale perimetrice corespondente amplasării actuale a stranelor – ne determină să considerăm că pardoseala inițială se desfășura, de asemenea, la una și aceeași cotă de nivel în cuprinsul tuturor încăperilor lăcașului.

Cel de al doilea set de formațiuni stratigrafice corespunde etapei de funcționare a bisericii, în toată complexitatea atribuțiilor sale. În aceeași ordine – a succesiunii cronologice de intervenire în teren, după momentul construirii lăcașului – formațiunile și complexe arheologice sunt următoarele :

– chiar imediat după terminarea lucrărilor de construcție, terenul din jurul bisericii a început să fie folosit drept loc de îngropăciune. Împrejurarea ne este demonstrată atât de faptul că gropile unor morminte taie straturile anterior depuse la sol de la fața stratului de nivelare ce suprapune nivelul de construcție, cât și de cronologia inventarului arheologic funerar.

Anticipând prezentarea și discutarea elementelor de cronologie absolută recoltate în timpul lucrărilor de cercetare, considerăm oportune câteva observații referitoare la evoluția necropolei organizată în jurul edificiului. În acest sens, începem prin a menționa faptul că dintre cele 15 morminte reperate arheologic, doar 6 pot fi atribuite primei etape de funcționare a necropolei. Ele vădesc – prin felul de dispunere a gropilor în teren – un cert caracter de aerare care poate însemna două lucruri :

– fie că acea comunitate umană deservită inițial de necropolă era puțin numeroasă ;

– fie că practicarea înmormântărilor era dependentă de anumite norme restrictive.

Pentru care din aceste două variante optăm – ca urmare a examinării tuturor informațiilor istorice și arheologice pe care le avem acum la dispoziție – vom încerca să demonstrăm în cuprinsul comentariului istoric expus drept concluzie în prezentul raport.

În sprijinul observațiilor de mai sus pare să vină și constatarea că înmormântările intervenite ulterior acestei prime faze de folosire, respectă o distanță de cca. 2,5–3 m în jurul zidurilor bisericii, situație explicabilă – în parte – prin necesitatea liberului acces în jurul monumentului, dar practic rar întâlnită, cunoscută fiind credința că locurile de îngropăciune situate în imediata vecinătate a zidurilor lăcașului erau cele mai solicitate. Această preferință a putut fi – în nenumărate cazuri – constatată faptic, în cadrul cercetărilor arheologice efectuate de specialiști.

Revenind la elementele de datare absolută a folosirii necropolei organizate în jurul bisericii din Stroiești, menționăm că este vorba de două monede, descoperite, respectiv, la un mormânt exterior și la un al doilea practicat la interiorul pronaosului. Elementele specificate reprezintă, de altfel, singurele piese de inventar funerar recoltate ; celelalte patru morminte atribuite acestei prime faze de folosire a necropolei nu au furnizat nici un fel de alt element susceptibil să susțină datarea necropolei și a monumentului. Încheiem aceste observații asupra sistemului de înhumare, menționând că întotdeauna poziția de zacere a respectivelor resturi osteologice s-a înscris ritualului creștin ca orientare și poziționare (cu sublinierea împrejurării că s-a observat o marcată tendință de aducere a brațelor, încrucișate, către partea superioară a trunchiului, spre bărbie) și că în niciunul din cele șase cazuri, acum în discuție, înmormântarea nu a avut loc în sicriu, ci pe pământul gol, situație ce nu se mai repetă pentru fazele ulterioare.

– Diferențiat de la caz la caz din punct de vedere al grosimii, dar unitar din punct de vedere al structurii apare o nivelare (alcătuită din pământ amestecat cu fragmente mici și mai mari din piatră, granule de mortar, mici

fragmente de cărămidă, cuie precum și mici fragmente de ceramică) intervenită în timp și datorată necesității de nivelare a pământului excedentar din gropile de mormânt, rămas după practicarea înhumărilor. Acest strat intervine numai la exteriorul bisericii și este suprapus – acum – de amenajarea unui trotuar din lespezi de piatră, perimetric bisericii.

– La diferite nivele – ce corespund, de fapt, diferitelor nivele de călcare constituite în jurul edificiului, cu precădere în secolul al XVIII-lea – apar gropi de pari de schelă amenajați pentru lucrări de reparații a învelitorii sau de zugrăvire a fațadelor. Mai frecvent, stratificările de până acum enumerate, sunt suprapuse de gropi realizate cu prilejul modificării șarpantei prin demolarea fostei boltiri, databile la sfârșitul sec. al XIX-lea.

Toate observațiile privind stratigrafia constatată – în special – în spațiul limitrof edificiului central, biserica, sunt general valabile și pentru celelalte două elemente ce alcătuiesc ansamblul de la Stroești, excepție fac, desigur, acele situații proprii amenajării și lăcașului de cult propriu-zis.

În cuprinsul tuturor secțiunilor au putut fi efectuate observații calitative și cantitative asupra caracteristicilor zidărilor de fundație, în special, și asupra zidărilor de elevație, în general, atât în ceea ce privește corpul bisericii cât și corpurile turnului clopotniță și ale zidului de incintă. Toate cazurile au confirmat faptul că, în întregime, structura zidărilor din fundație a fost lucrată din piatră legată cu mortar de var și nisip (acesta din urmă fiind mixat după o rețetă care îi asigură pe deplin rezistența după momentul prizei). În nici unul dintre cazuri nu au fost interceptate goluri datorate folosirii în elevație a tiranților. Realizarea fundației poate fi împărțită din punct de vedere al tehnicii de construcție în două zone distincte, dispuse în succesiunea nemijlocită și legate organic între ele :

– partea inferioară a zidărilor de fundație, pe adâncime cuprinsă între cota corespunzătoare tălpii fundației și cota la care se călca în momentul începerii construcției = fața solului viu. Această porțiune de zidărie a fost realizată prin turnarea materialului de construcție (piatră și mortar de var și nisip) în șanțurile de fundație ad-hoc săpate. În profilul secțiunilor cercetate traseul vertical al șanțurilor este clar observabil (prin consistența afânată a umpluturii sale), depășind în lățime zidăria propriu-zisă de fundație, pe un traseu neregulat, cu 2–5 cm.

– Partea superioară alcătuită din două, trei asize din piatră, suprapusă direct și legată organic de partea inferioară a zidăriei de fundație, avea menirea de egalizare și de acomodare a cotei superioare a zidăriei în cauză, în raport cu cota nivelului de călcare nou creat în jurul respectivelor edificii (prin depunerea și nivelarea pământului excavat din șanțurile de fundație și, parțial, prin sedimentarea la fața acestui ultim strat a deșeurilor de construcție generate de

înseși deșeurile de fundare). Zidăriile de fundație – în totalitatea lor – prezintă un volum considerabil, realizat cu soliditatea necesară presiunii exercitate de elevația construcției.

Deși implantarea fundațiilor în sol este relativ redusă (înălțimea totală a zidăriilor de fundație este de 60–80 cm, delimitată de talpa fundației și fața stratului de circulație în momentul terminării lucrărilor de construcție), această aparentă deficiență este compensată de lățimea respectivelor volume de zidărie. În acest sens, biserica dispune de o fundație cu lățimea de cca. 140 cm, zidul de incintă de cca. 80–90 cm, iar în turnul clopotniță de cca. 110 cm. Condițiile tehnice de realizare a zidăriilor de fundație, coroborate cu duritatea remarcabilă a solului viu (crescândă – după cum am arătat – pe măsură ce se pătrunde în profunzime), au înregistrat o veritabilă performanță în ceea ce privește rezistența în timp a edificiilor și, în special, construcția bisericii, deoarece acestea au parcurs – aproape neafectate – un lung interval de timp în condiții foarte bune (singura zonă a structurii edificiului bisericii care poate a fost afectată fiind fostul sistem de boltire).

La punctul de racord între zidăriile de fundație cu cele comportate de realizarea elevațiilor s-a constatat tendința firească de reglare a traseului de plan, tendință care a generat existența unui decroș de fundație (cu traseu neregulat, mai ales către exteriorul construcției, care înregistrează cote de lățime a volumului zidăriei fundației, variabile între 0,22 și 45 cm).

În ceea ce privește modalitatea de realizare a zidăriilor elevației bisericii, singurele constatări concludente au putut fi efectuate în micile zone ale fațadelor unde tencuiala recentă prezenta ruperi sau degradări și, mai ales, porțiunea limitată din fosta elevație a zidului despărțitor dintre naos și pronaos, acum demolată, surprinsă în S.06. Aici s-a dovedit clar că respectivul zid era construit în sistemul parament din asize regulate de zidărie de piatră și emplecton turnat.

În baza tuturor observațiilor consemnate ca urmare a efectuării lucrărilor de cercetare arheologică, precum și a materialelor arheologice recoltate cu acel prilej, se pot formula următoarele concluzii :

1. Biserica Sfinții Arhangheli Mihai și Gavril din Stroești a fost construită în ultimii ani ai secolului al XV-lea. Argumentul de datare constă în recuperarea și identificarea unui număr de trei monede poziționate stratigrafic în situații concludente și anume :

– primele două au fost descoperite „in situ“ la doi dintre inhumății ce corespund – ca moment de intervenire a îngropării – primei faze de folosire a necropolei (respectiv inh. nr. 4 din secțiunea S. 01 și inh. nr. 9 din secțiunea S.06). Moneda nr. 8, descoperită la inhumatul intervenit în aria nordică a pronaosului este emisă de regele Vladislav al II-lea al Ungariei (1490–1516), iar

moneda nr. 7, descoperită în necropola organizată la exteriorul bisericii (descoperită în stare fragmentară) consună cu aceeași etapă istorică.

– cea de a treia monedă provine – prin dislocare – din formațiunea strategică a zonei păstrate „in situ” a fostei pardoseli amenajate la interiorul bisericii și este ½ gros emis de Alexandru, rege al Poloniei (1501–1506).

Datele certe aduse în discuție denotă faptul că atât biserica cât și necropola aferentă erau deja în funcțiune în acei ani. Aceste realități, coroborate cu prezența (e drept, în cantitate mică și de mici dimensiuni) ceramicii din aceeași perioadă în contextul stratigrafic al umpluturilor gropilor de mormânt sau a nivelărilor ulterioare, ne conduc spre aceeași datare.

2. Am specificat anterior că între poziționarea stratigrafică a momentului de edificare a bisericii și cea corespunzătoare edificării turnului clopotniță și a zidului de incintă, există o perfectă identitate, toate cele trei construcții fundând de la fața unuia și aceluiași strat. Putem conchide perfectă contemporaneitate a momentelor de realizare ale celor trei edificii – corelate, de altfel, și funcțional – chiar dacă lucrările de investigare nu au putut surprinde continuitatea nemijlocită a respectivelor nivele de construcție.

3. Elementul principal al ansamblului, biserica, este prima construcție cu o asemenea funcționalitate care a existat aici și a fost, inițial realizată cu un plan treflat, cuprinzând trei încăperi : altar, naos și pronaos. Contraforții ce flanchează absida altarului fac parte din structura inițială a monumentului precum, probabil, făcea parte și sistemul inițial de boltire. Cu privire la fosta sa existență mai trebuie adăugat aici – pe lângă cele deja specificate – că descoperirea în cuprinsul straturilor de nivelare a unor fragmente de cărămidă, deși în cantitate mică, pare să probeze nu numai existența propriu-zisă a acum discutatului sistem de boltire ci și pe aceea a categoriei materialului de construcție folosit în realizarea sa.

4. Nu putem preciza care a fost momentul exact al dezafectării sistemului de boltire ; putem presupune însă – în baza foarte reduselor urme materiale constatate în teren – că acesat moment se plasează în secolul al XVIII-lea. Din această etapă datează o serie de gropi de pari de schelă, o lentilă de moloz reperată în colțul nord-vestic al edificiului (către exteriorul său) și cu foarte mare probabilitate, o bună parte din molozul folosit ca pat de zacere a actualei dușumele (care, poate nici nu este prima de acest fel intervenită la fața stratului de moloz în cauză ; în aceeași măsură nu putem preciza dacă lucrările de dezafectare a pardoselii din lespezi de piatră au afectat întreaga arie interioară a lăcașului sau, eventual, numai o anumită zonă în care aceasta se mai păstrase încă „in situ”). Aceluiași moment de dezafectare a sistemului de boltire îi corespunde și acțiunea de demolare parțială a fostului zid despărțitor între naos

și pronaos și o serie de alte operații în directă consecință a enumeratelor lucrări (construirea unei noi șarpante, tăvănirea, construirea „cafasului“ etc.).

5. Până la executarea unor cercetări de parament complete turnul clopotniță nu pare să fi fost afectat de nici un fel de transformări de structură ; intervenții sigure s-au efectuat însă în ceea ce privește forma șarpantei și învelitorii.

6. Referitor la zidul de incintă ne menținem la părerea noastră că acesta reprezenta de fapt un zid împrejmuitoar fără funcții de apărare. Ajuns la un moment dat în ruină (păstrat în forma sa veche pe o înălțime de ± 100 cm față de actualul nivel de călcare), el a fost înălțat la momente diferite și pe tronsoane, până la cota la care se păstrează și azi.

7. Necropola care a funcționat în jurul și la interiorul bisericii a fost o necropolă civilă. Dovadă stau cele două morminte de copii precum și cele câteva morminte de adolescenți reperate în aria secțiunilor de cercetare, din păcate, toate – fără excepție – fără nici un fel de inventar funerar. Situația constatată exclude posibilitatea, de altfel puțin probabilă încă înainte de începerea lucrărilor de cercetare, de a atribui ansamblului de construcții medievale de la Stroiști o funcție monahală (schit).

8. Materialul ceramic recoltat provine – în marea sa majoritate – din cuprinsul straturilor de nivelare intervenite la interiorul bisericii, cu precădere din cuprinsul celor două ultime nivelări (nemanifeste, ca atare, în toate secțiunile). Materialul provine de la foste străchini și, mai rar, căni, folosite desigur cu prilejul ceremoniilor de pomenire a morților. Se remarcă o concentrare a frecvenței materialului ceramic (reîntregibil parțial) în zona vestică a exteriorului bisericii, respectivele piese datând din secolele XVI, XVII și XIX. Fragmente dispartate, însă, datând din secolele XIV sau XV au fost reperate atât în cuprinsul nivelării efectuate imediat după momentul construirii ansamblului de monumente cât și în cuprinsul umpluturii gropilor de mormânt practicate în timpul celei mai vechi faze de folosire a necropolei (sec. XV și XVI).

Informația documentară de coroborat cu rezultatele cercetărilor arheologice, acum, când cunoaștem datarea ansamblului de arhitectură medievală de la Stroiști, se lărgește considerabil. Prezența unui lăcaș de cult construit în piatră la sfârșitul secolului al XV-lea în cuprinsul sau dependent de un sat atestat documentar de abia la începutul secolului al XVII-lea (la 19 noiembrie 1611, vezi supra) ne conduce la ipoteza existenței aici a unei foste reședințe feudale – singura capabilă, în acel timp – să inițieze, dar mai ales să realizeze o asemenea construcție. Cel puțin până la proba contrarie, nu deținem motivații sau exemple concrete cu privire la o realizare similară edificată din

inițiativă și cu forțele unui sat, indiferent de statutul social-economic căruia acesta i-ar fi aparținut.

În acest context de gândire, sursele documentare ne furnizează informații demne de avut în vedere.

La 6 noiembrie 1491 Ștefan cel Mare întărește descendenților lui Tăbuci de la Cobâle o serie de sate situate pe stânga Siretului printre care satele Dumbrăvița și Rusciori (D. R. H., A. Moldova, vol. III, doc. 105, p. 209–211). Dintre acestea, primul ființează și acum cu același nume în imediata vecinătate a satului Stroiști, spre sud. Cel de al doilea, azi dispărut, se situa hotar în hotar cu Dumbrăvița.

Acest Tăbuci de la Cobâle era – la rândul lui – descendentul lui Tăbuci cel bătrân, membru în sfatul lui Alexandru cel Bun în intervalul anilor 1407–1414, posesor al mai multor sate pe Siret și în vecinătatea estică – toate fiind menționate a-i fi fost date (sau întărite) de voievodul amintit, conform informațiilor furnizate de documente ulterioare.

O nepoată a lui Tăbuci de la Cobâle (care mai trăia încă în 1472), Nastea (fiica Marinei) se căsătorește cu Stârcea stolnic, nepoata sa de fiică, la rândul ei, și anume Anghelina, căsătorită cu Ion Stroici, mare vistier ; împreună sunt părinții cunoscuților frați Stroici : Luca (Lupu) Stroici, mare logofăt, mort în 1610 și Simion Stroici, mare vistier, mort în 1623 (cf. în principal, N. Stoicescu. Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV–XVII, sub voce). Apoi, Safta Ghenghea, nepoata de fiică a lui Luca Stroici se căsătorește cu fiul lui Nicoară Prăjescu.

Acest sumar excurs genealogic furnizează mai multe date, chiar dacă le admitem doar sub titlul de ipoteză :

– marea vechime în zonă a stăpânirilor familiei Tăbuci-Stârcea-Stroici (numită în secolul XVII Stroescu); vechime care coboară în vremea statutării și recunoașterii domnești a marilor moșii ale boierilor Moldovei ;

– numeroase documente se referă la schimbul de posesiuni – în același micro spațiu geografic – între membrii acelorași familii, legate pe linia directă sau colaterală, schimburi care îmbracă diferite forme (moștenire, cumpărare în baza dreptului de preempțiune, schimb) ;

– necesitatea de a lega numele actual al satului Stroiști de numele marii familii a boierilor Stroici apare drept firească.

De notat – în legătură cu această ultimă precizare – că legenda populară conform căreia satul Stroiști și biserica au aparținut unui anume Stroe, căpitan în oastea lui Ștefan cel Mare (legendă, se pare, stinsă în momentul efectuării cercetărilor arheologice) nu făcea altceva decât să combine tradiția conform căreia biserica fusese construită în vremea domniei marelui voievod, cu tradiția

nivelului de dezvoltare atins de așezarea umană în cauză, în etapa în care fusese administrată de familia Stroieci.

Din alcătuirea ansamblului de arhitectură medievală de la Stroiești – al cărui aspect general este impregnat de pitoresc și acum – ca urmare a rezultatelor cercetărilor arheologice și de valoarea istorică, elementul constructiv determinant din punct de vedere al personalității monumentului este, desigur, biserica.

Valoarea documentară în contextul istoriei arhitecturii medievale, pe care aceasta o reprezintă poate fi judecată corect numai dacă ținem seama de dezvoltarea arhitecturii medievale românești din momentul în care a fost zidită biserica din Stroiești.

În baza documentării acum existente, în intervalul domniei lui Ștefan cel Mare au fost construite – sau avem știință că atunci existau – un număr de 72 de lăcașuri de cult (fie ele biserici mănăstirești sau de schit, fie biserici ale unor reședințe domnești sau boierești). Din acest impresionant număr total de biserici (număr care nu reflectă – de altfel – realitatea, din acest punct de vedere, atunci existentă) s-au păstrat în ființă până astăzi doar un număr de 27 biserici. Sacă excludem din numărul acestora acele lăcașuri cu funcție de paraclis amenajate în construcții cu o tipologie diferită de cea caracteristică bisericilor (paraclisele de la Hotin, Suceava și Bistrița), reiese că numai patru dintre edificiile păstrate (inclusiv biserica din Stroiești) sunt ctitorii care nu au fost realizate din inițiativă domnească. De unde rezultă de asemenea că atenția tuturor cercetătorilor a fost concentrată – după cum era și firesc, dar și posibil – asupra discutării caracteristicilor de plan, structură și decorația bisericilor datorate lui Ștefan cel Mare. Fără a pune nici un moment la îndoială rolul jucat de voievod în a determina o adevărată politică de realizare a construcțiilor bisericesti, și mai mult, de a crea astfel o epocă de emulație, în acest sens, ne punem întrebarea care au fost păturile sociale sau indivizii care au receptat – atunci – un asemenea mesaj și care au fost dimensiunile materiale concrete dar și artistice atinse de bisericile azi dispărute.

Pentru conturarea mai riguroasă a cadrului de discuție, specificăm faptul că celelalte trei biserici „ne domnești” sunt biserica descoperită pe platoul Cetății de la Suceava și cele de la Bălinești și Arbore. Cel puțin pentru ultimele două informațiile pe care le deținem sunt concludente: ctitorii celor două biserici aparțin boierilor mari, din anturajul imediat al domniei, amândoi reale personalități politice ale vremii.

Despre unele din fostele biserici – azi dispărute – beneficiem de unele informații documentare:

– un număr de 20 (dintre cele 45 de biserici acum în discuție) au ființat în cuprinsul unor așezăminte monahale;

– pentru 35 dintre acestea, ctitorii nu au fost niciodată nominalizați în documente ;

– un număr de 19 foste lăcașuri au avut funcție de biserici de mir ale satelor (cel puțin astfel pot fi interpretate datele furnizate de cunoscutul document din 15 martie 1490 (D. R. H., A, Moldova, vol. III, doc. nr. 73, p. 135–139).

Dintre cele 45 de biserici dispărute, numai pentru un număr de 8 cunoaștem proveniența socială a ctitorilor (fără a exclude posibilitatea ca dintre fostele lăcașuri cu ctitori necunoscuți, o bună parte să fi fost rezultatul lucrărilor de construcții inițiate tocmai de unii reprezentanți ai menționatei categorii sociale). Toți erau boieri fie făcând parte din foste mari familii, în declin în timpul domniei lui Ștefan cel Mare (Braevici) fie – dimpotrivă – aparținând unor familii în curs de afirmare economică și politică (Slujăscu, Voinescu etc.). În această ultimă categorie poate fi socotită a se fi aflat și familia Tăbuci – Stârcea – Stroici, până la deplina sa afirmare în planurile amintite ale societății – în cea de a doua jumătate a sec. XVI – sub egida numelui ultim specificat.

Înclinăm deci a considera biserica din Stroești ridicată, poate de Tăbuci (sau de fiul acestuia, Tăbuci Mititelu), drept lăcaș adiacent uneia dintre reședințele menționatei familii. Mai mult în sprijinul acestei ipoteze intervine și observația deja formulată a caracterului oarecum restrictiv dovedit de frecvența înmormântărilor, în prima fază de folosire a necropolei.

De asemenea concludentă ni se pare și opțiunea presupusului ctitor în favoarea adoptării variantei planimetrice a bisericii din Stroești. Dintre variantele, cunoscute ca realizate, ale tipului de trilobat, varianta sa treflată apare foarte rar – ocazional și accidental – pe parcursul relativ echilibrat al evoluției arhitecturii ecleziastice în țările române ; și aceasta numai în două cazuri, în Țara Românească. Tipul triconc (în ambele sale forme de concretizare – simplu sau sârbesc) este predominant pentru arhitectura ambelor țări române. Nefiind strict determinate de funcția ce urma să o îndeplinească biserica, tipul triconc apare atât în cuprinsul ansamblurilor monahale cât și în ambianța curților de reședință voievodală sau boierească din Moldova. Dintre toate bisericile construite în Moldova în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, doar patru prezintă particularitatea existenței a numai doi contraforți care flanchează absida altarului. Prima este biserica mănăstirii Voroneț. Celelalte trei sunt biserici de curte boierească : Dorohoi, Botoșani și Vaslui. În toate aceste cazuri locul de amplasare a contraforților, precum și relativ slaba reliefare a traseului triconc putea fi lesne interpretat drept plan treflat de ochiul nespecializat al unui foarte bun tehnician constructor (cum s-a dovedit a fi fost meșterul de la Stroești), mai puțin obișnuit însă cu meșteșugul trasării planului

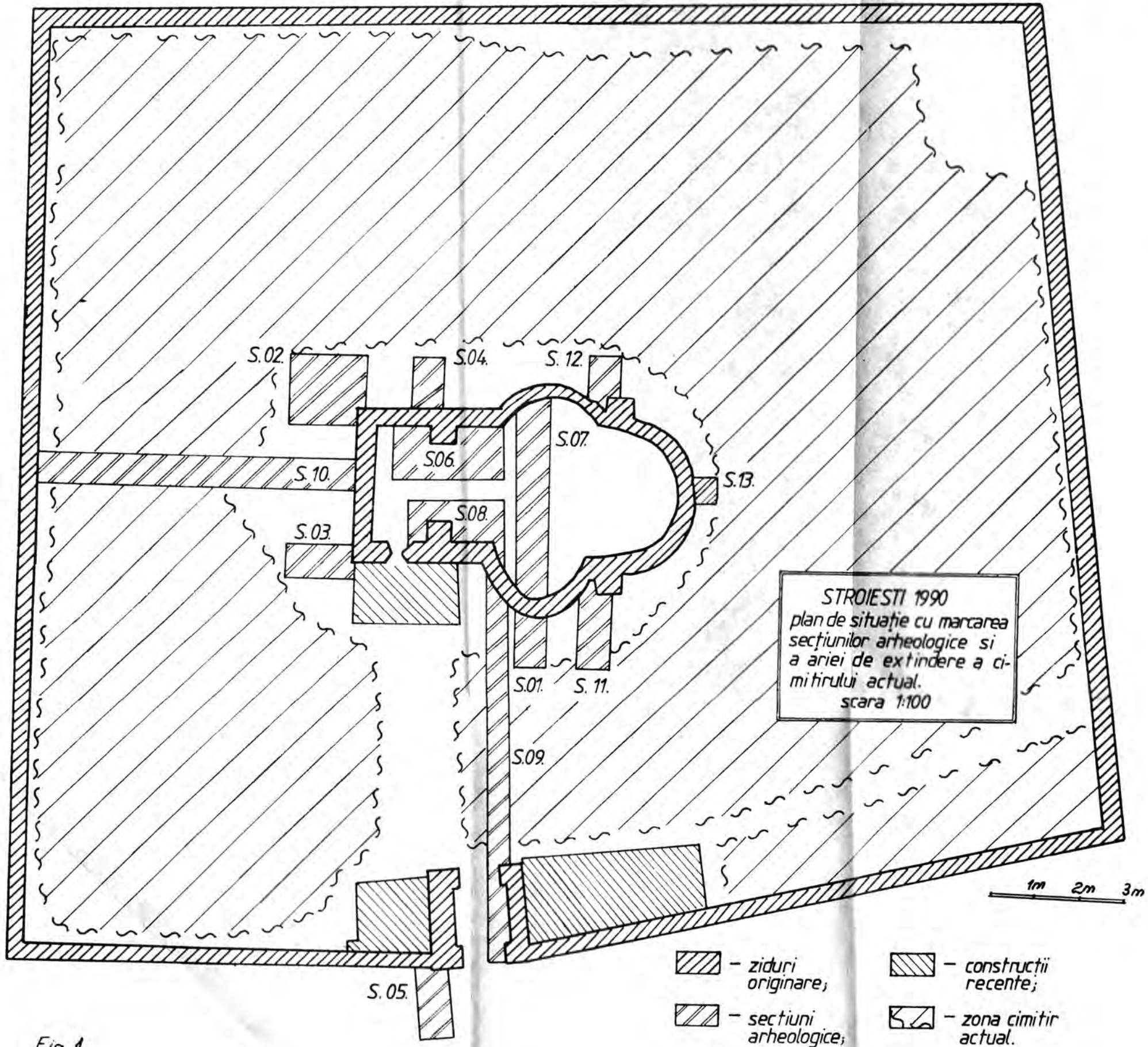
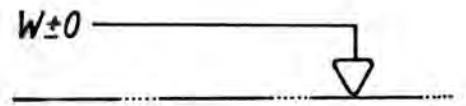

Fig. 1

LEGENDA

- - lemn;
- - nivelare moloz,
- - nivelare sol cenușiu cu frgm. piatră și mortar,
- - nivelare sol cenușiu cu frgm. mici piatră,
- - umplutură gropi pari șelă,
- - umplutură gropi morminte,
- - nivel construcție,
- - nivelare sol scos din fundție,
- - sol viu.

STROIESTI 1990
 secțiunea S.06
 profil mal sudic
 scara 1:20
 întocmit: arhg. V.M. PUSCASU
Ka...

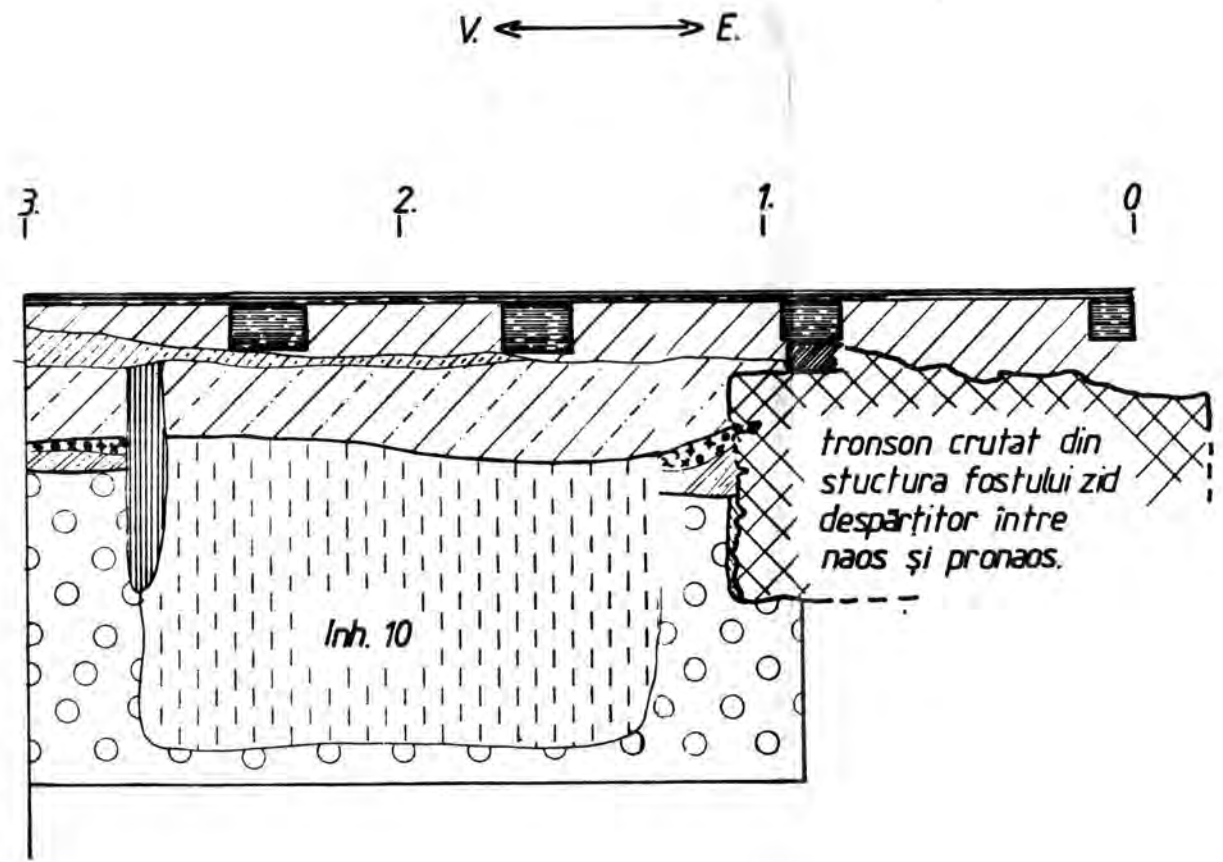
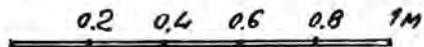
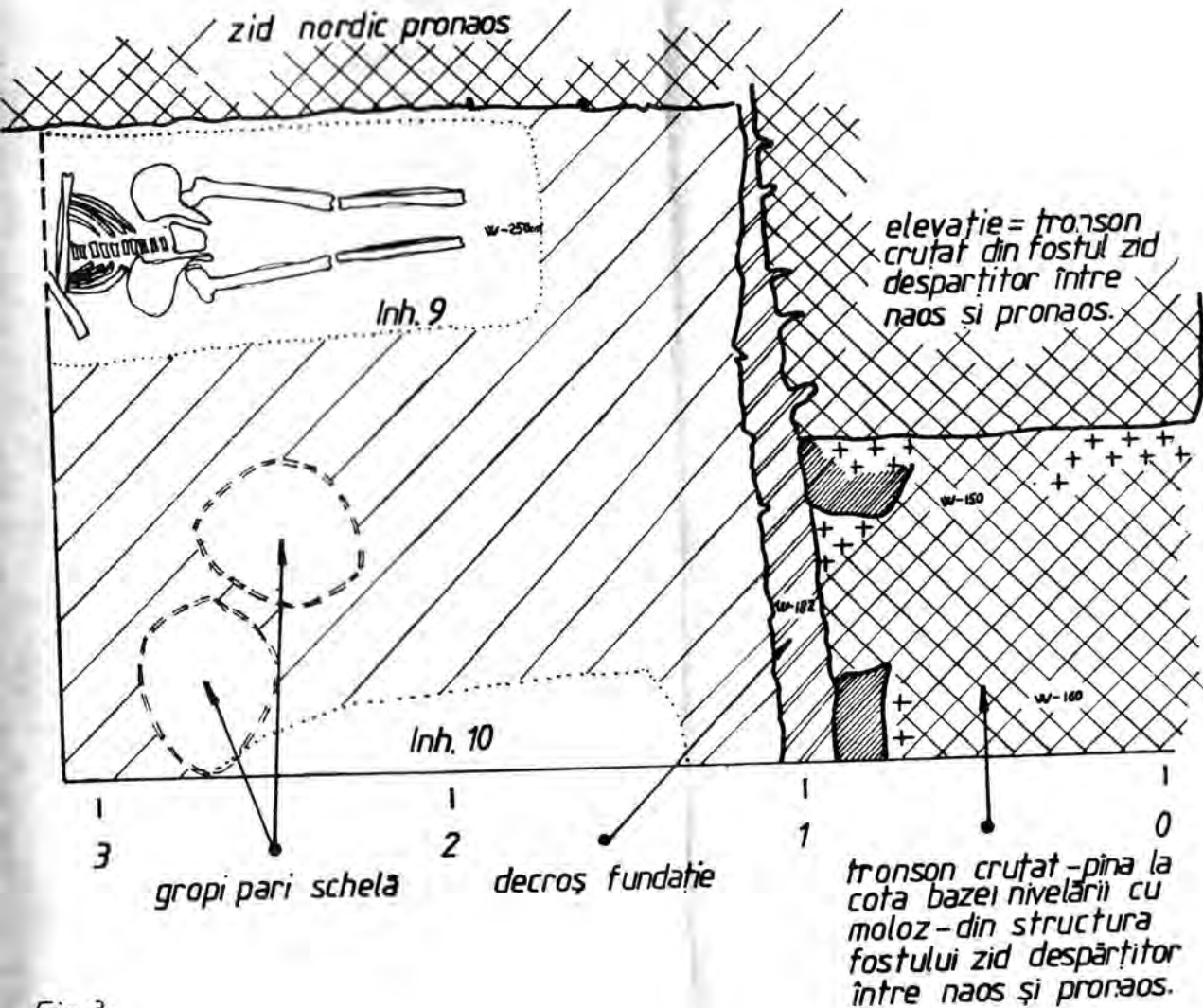
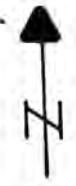

Fig. 2

elevație = tronson
cruțat din fostul zid
despărțitor între
naos și pronaos.

STROIESTI 1990
secțiunea S.06
grundriss 01
scara 1:20
întocmit arhg. VM. PUSCASU

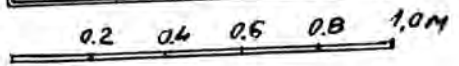

Fig. 3

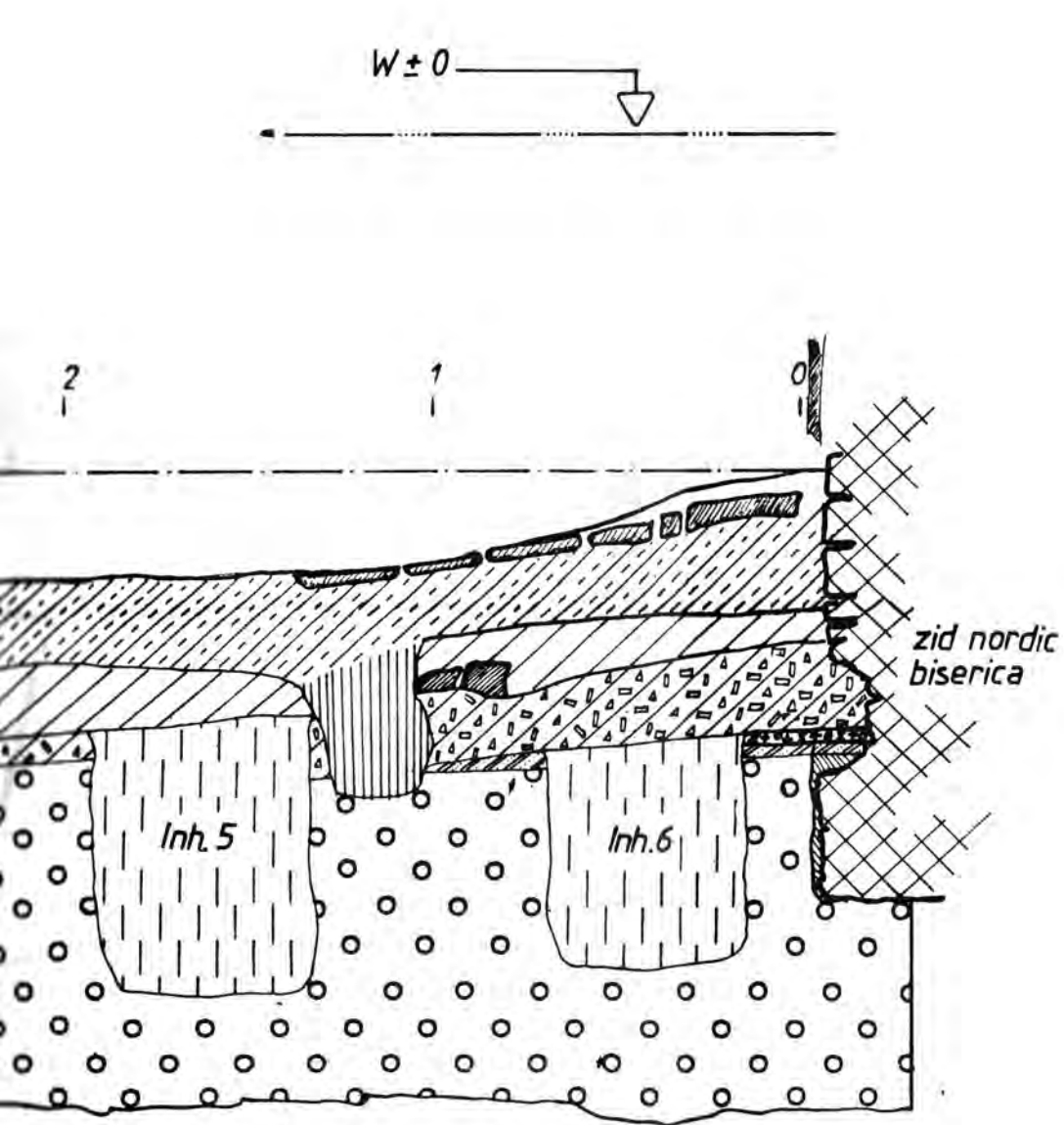
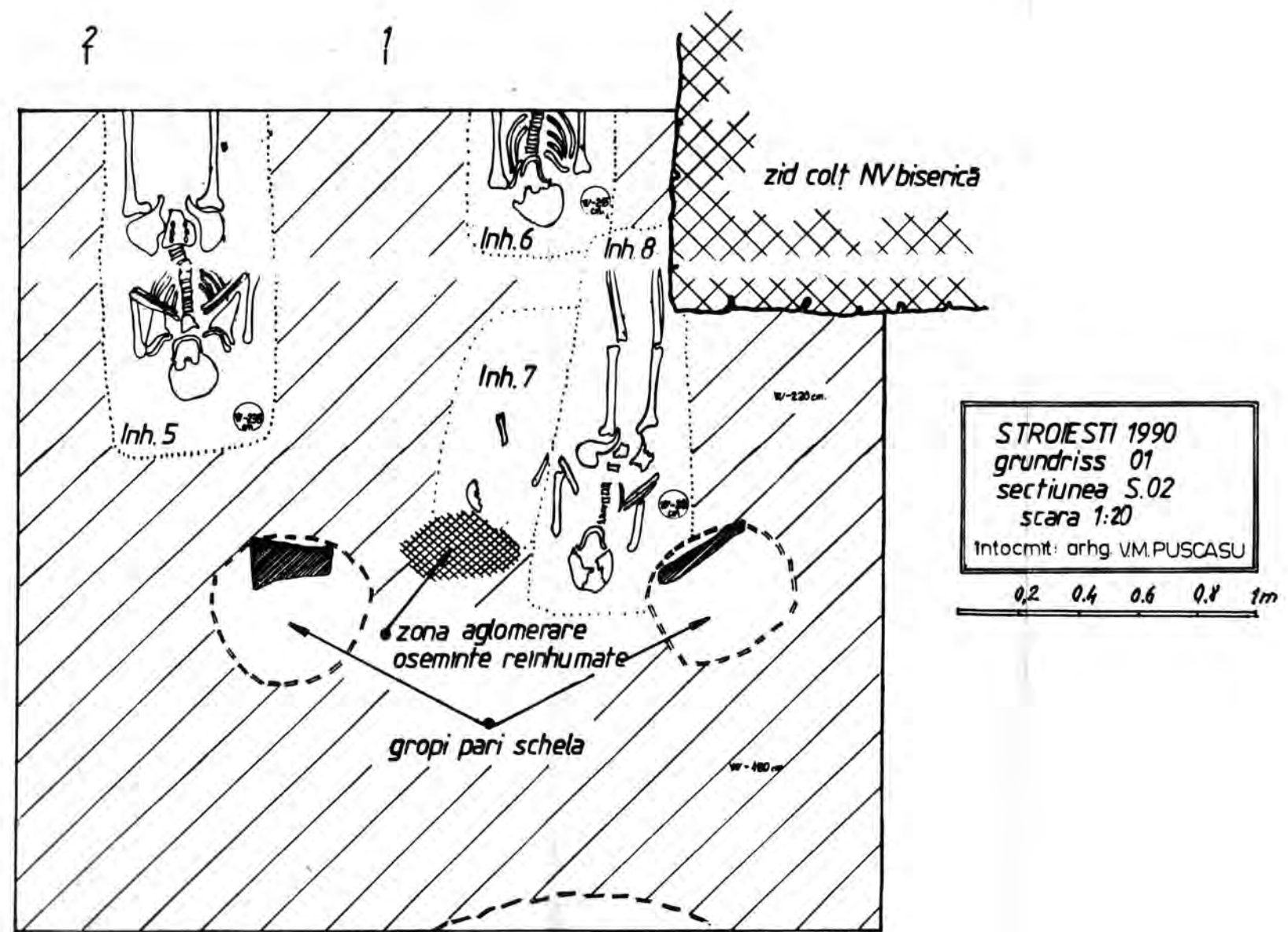

Fig. 4

STROIESTI 1990
 grundriss 01
 secțiunea S.02
 scară 1:20
 Intocmit: arhg. VM. PUSCASU

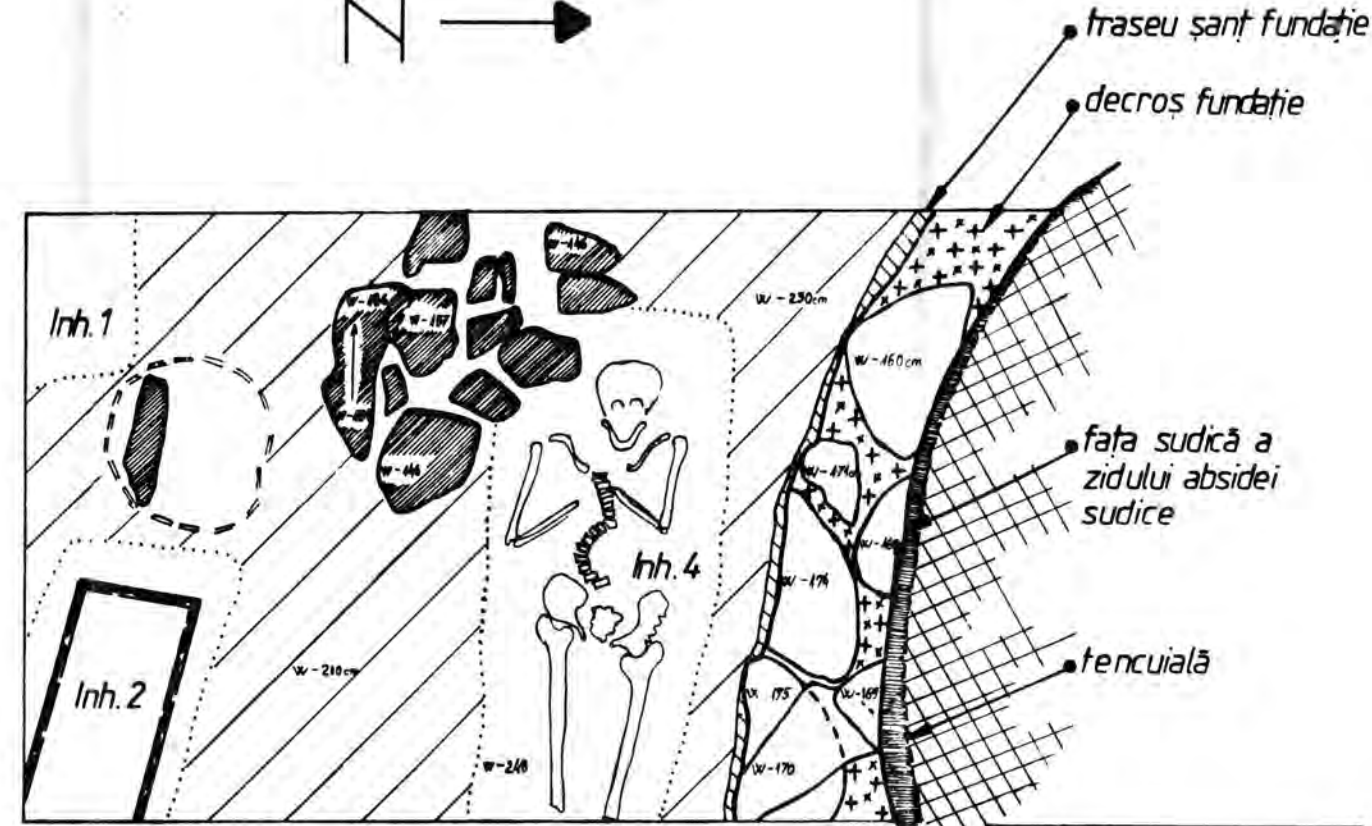
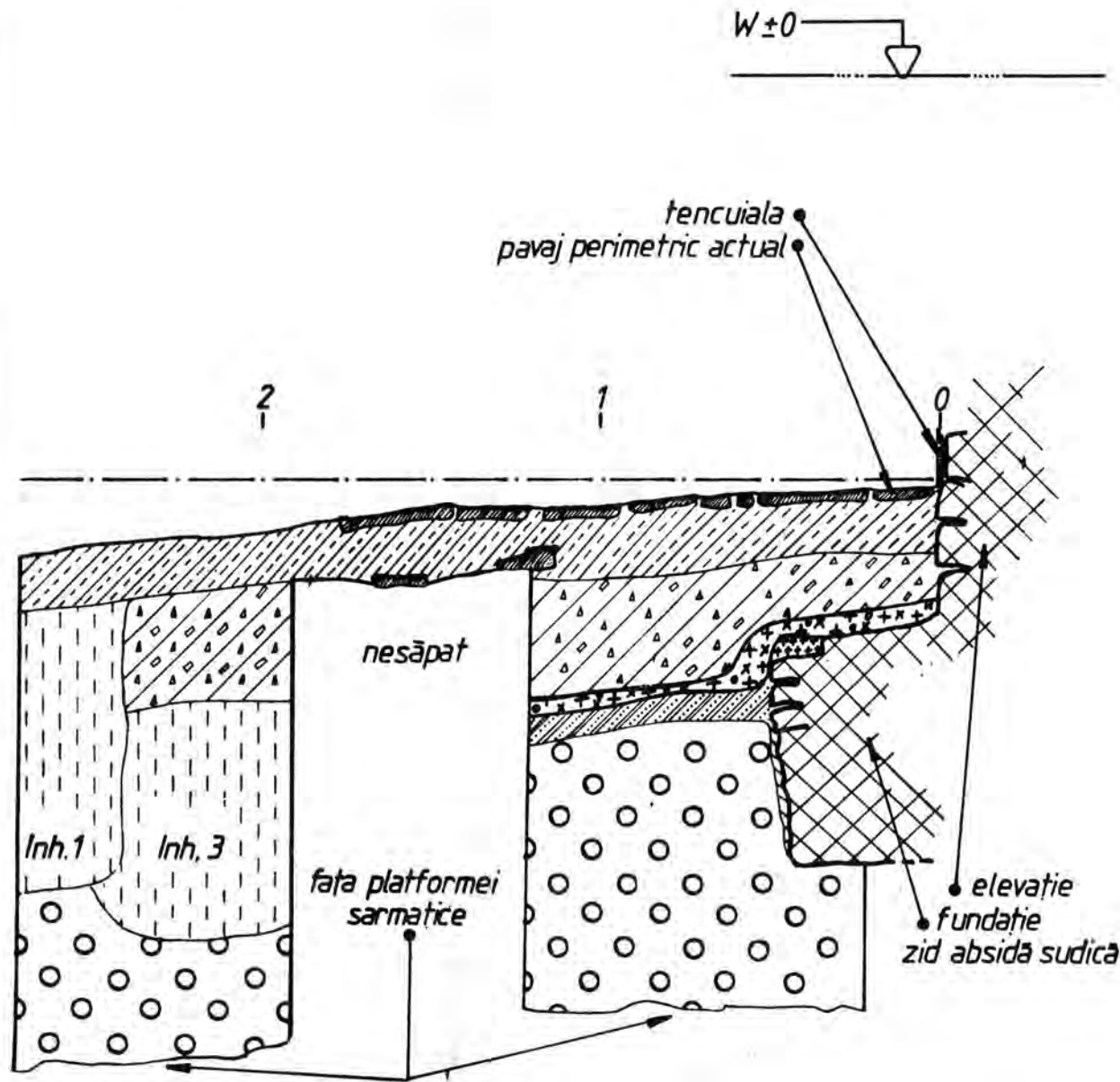
0,2 0,4 0,6 0,8 1m

LEGENDA

- - zidărie;
- - sol viu;
- - sol scos din fundație;
- - nivel de construcție;
- - aglomerare mortar;
- - pământ cenușiu cu sfărâmatură piatră;
- - piatră;
- - umplutură gropi morminte;
- - pământ cenușiu de nivelare.

STROIESTI 1990
 secțiunea S 01
 profil mal vest
 scara 1:10

Intocmit: arhg. V.M. PUSCASU

- - traseu gropi morminte;
- - traseu gropi pari schelă;
- - lemn;
- - șanț fundație.

STROIESTI 1990
 secțiunea S.01
 grundriss 01
 scara 1:20

Intocmit: arhg. V.M. PUSCASU

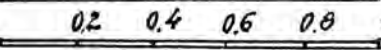

Fig. 5

unei construcții. Aspectul treflat al bisericii care ne preocupă credem a fi fost determinat, mai curând, de o deficiență sau stângăcie în amintitul procedeu al trasajului decât de o opțiune expresă în favoarea unui atare tip de plan. Oricum, ni se pare mai mult decât probabil ca un ctitor – aparținând unei familii boierești în ascensiune, cum înclinăm să credem că este cazul la Stroești, să fi luat drept model edificiile construite de domnul său pe lângă reședințele voievodale decât să se fi abătut de la arhetip prin originalitatea tipului de plan sau a sistemului de înfrumusețare a edificiului, cum ar fi cazul bisericilor din Bălinești sau Arbore.

Drept consecință a tuturor observațiilor exprimate, considerăm că ne aflăm, în cazul bisericii de la Stroești, în fața unei dovezi clare de ctitorie a micii boierimi în curs de emancipare în vremea domniei lui Ștefan cel Mare. Împrejurarea credem a fi confirmată și de realitățile primelor decenii ale secolului al XV-lea când întâlnim același fenomen referitor la ctitoriile de la Părhăuți, Șipote, Văleni, Brănișteni, Scorțani, Brusturi, Popeni, Toplița care sunt biserici boierești de curte construite în Moldova către anii 1525. Prin acest gest se afirmă potențialul economic al acestei categorii sociale dar și veleitățile sale politice în condiția în care puterea centrală exercitată de instituția domniei înregistrează o adevărată criză determinată de mai mulți factori printre care presiunile exercitate tocmai de pătura boierească spre descentralizare.

Aceasta ar fi – după părerea noastră, în temeiul datelor prezentate în raportul de față – poziționarea corectă, din punct de vedere al valorii sale istorice, a bisericii Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril (împreună cu celelalte două elemente alcătuitoare ale întregului ansamblu de arhitectură) pe scara ierarhică a evoluției arhitecturii religioase în Moldova medievală.

LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES EFFECTUÉES À L'ÉGLISE

„LES SAINTS ARCHANGES MIHAIL ET GAVRIL“

LE VILLAGE STROIEȘTI, LA COMMUNE TODIREȘTI, LE DÉPARTEMENT D'IAȘI,

R é s u m é

Le travail présente en détail les recherches archéologiques effectuées sur l'ensemble d'architecture médiévale de Stroești, la comune Todirești, le département d'Iași.

En base des informations archéologiques et documentaires, on a établi l'existence à Stroești d'une ancienne résidence féodale – la seule à même – dans les dernières années du XV-e siècle – d'initier et de réaliser un foyer de culte bâte en pierre.

L'église de Stroești dont la fête est „Les Saints Archanges Mihail et Gavril“ est la fondation de la petite noblesse en cours d'émancipation de l'époque d'Etienne le Grand. Le même phénomène est illustré dans les fondations de Părhăuți, Șipote, Văleni, Brănișteni, Scorțani, Brusturi, Popeni și Toplița qui sont des églises nobles de cour bâties en Moldavie vers 1525.

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

OBSERVAȚIUNI CU PRIVIRE LA RESTURILE ANIMALIERE DESCOPERITE ÎN STAȚIUNEA CUCUTENIANĂ DIN FAZA A₄ DE LA BĂLȚAȚI (JUD. IAȘI)

SERGIU HAIMOVICI

În ceea ce privește privește caracteristicile palcofaunei din așezările culturii Cucuteni există actualmente date relativ bogate, ea fiind mai bine cunoscută în prezent, decât aceea din oricare altă cultură neolitică de pe teritoriul României. De curând a putut fi executată o sinteză de etapă în această privință¹.

Resturile animaliere la care ne referim în lucrarea de față au avantajul că provin dintr-un complex închis (groapa nr. 1), care a fost astupată încă din eneolitic, aparținând așezării cucuteniene de pe dealul Mândra 1, înspre iazul din apropierea satului Bălțați; materialul arheologic descoperit odată cu resturile osoase datează această groapă în faza A₄ a culturii².

Așezarea este situată în unitatea geomorfologică cunoscută sub denumirea de câmpia colinară din NE Moldovei și anume în acea parte a ei care alcătuiește bazinul Bahluiului. Menționăm că din cadrul acestei formațiuni geografice – făcând parte actualmente din județele Iași și Botoșani – a mai fost studiată fauna cucuteniană din patru așezări aparținând fazei A a culturii: așezarea eponimă³ care este foarte aproape de cea de la Bălțați, așezarea de la Andrieșeni⁴, așezarea de la Trușești⁵ și așezare de la Drăgușeni, dataată precis tot în faza A₄⁶.

Materialul faunistic descoperit la Bălțați este în cantitate mică, el fiind alcătuit în întregime din resturi osoase aparținând mamiferelor (chiar și

¹ S. Haimovici, în *La civilisation de Cucuteni en contextes européens*, Biblioteca Archaeologica Iassiensis, I, Iași, 1987, p. 157-166.

² Săpăturile au fost executate în 1982 de către arheologul M. Dinu care a avut amabilitatea de a ne furniza amănunte privind datarea complexului și a ne oferi pentru studiu resturile animaliere găsite: îi mulțumim și pe această cale.

³ S. Haimovici, în *AM*, VI, 1969, p. 317-319.

⁴ M. Isac, *Lucrare de diplomă*, 1962.

⁵ S. Haimovici, în *AȘUI*, biologie, VI, 2, 1960, p. 387-396.

⁶ Silvia Marinescu Bîlcu, Alexandra Bolomey, M. Cîrciumaru, A. Muraru, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1-2, 1984, p. 41-46.

fragmentele foarte mici – 21 la număr – reprezentând doar așchii osoase pe care, întrucât ne-a fost imposibil să dăm o diagnoză specifică, le-am considerat ca nedeterminabile, aparțin tot acestui grup de vertebre); am putut determina cu precizie un număr de 99 piese care aparțin la opt specii, după cum se vede din lista alăturată, în care le-am trecut în ordinea lor sistematică.

Lista speciilor de mamifere determinate în așezarea de la Bălțați

- Canis familiaris* (câinele);
- Sus scrofa ferus* (mistrețul);
- Sus scrofa domesticus* (porcinele);
- Cervus elaphus* (cerbul);
- Capreolus capreolus* (căpriorul);
- Bos taurus* (taurinele);
- Ovis aries* (ovinele);
- Capra hircus* (caprinele).

Materialul aparținând fiecărei din cele opt specii, trei sălbatice și cinci domestice este foarte inegal cantitativ și de aceea pentru a avea un tablou real al importanței lor în viața materială a locuitorilor așezării am calculat frecvențele de fragmente și indivizi prezumați, pe care le-am trecut în tabelul 1, luând în considerație, cu precădere, ponderea lor economică.

Tabelul 1

Frecvența speciilor descoperite

Specia	Frecvența		Indivizi prez.	
	nr. abs.	%	nr. abs.	%
<i>Bos taurus</i>	42	42,42	6	30,00
<i>Sus scrofa domesticus</i>	24	24,24	4	20,00
Ovicaprinae (<i>Ovis et capra</i>)	13	13,13	4	20,00
<i>Sus scrofa ferus</i>	8	8,08	2	10,00
<i>Cervus elaphus</i>	9	9,09	2	10,00
<i>Capreolus capreolus</i>	2	2,02	1	5,00
<i>Canis familiaris</i>	1	1,01	1	5,00
TOTAL	99		20	

A. Mamifere sălbatice

Mistrețul este reprezentat prin opt resturi, cu un fragment din regiunea nucală a neurocraniului și alte șapte piese provenind de la scheletul membrilor;

numărul de indivizi prezumați este de cel puțin doi, de vârstă matură, cu probabilitate ambii masculi. s-au executat o serie de măsurători trecute în tabelul 2.

Tabelul 2

Măsurători executate pe resturi de *Sus scrofa ferus* (mm)

Osul	Dimensiunea	Valoarea
Omoplat	Lung. capului artic	50 ; 50
	Lung. supr. artic	43 ; 39
	Lărg. minimă a gâtului	30 ; 29
Humerus	Lărg. epif. infer.	60
	Lărg. supr. artic	45
Radius	Lărg. epif. super.	37
Coxal	Diametru acetabular	42
Calcaneu	Lung. maximă	110

Deși nu suntem în fața unor piese capitale, totuși mistrețul din stațiunea de la Bălțați pare să fi fost în medie mai masiv decât subspecia actuală din regiunile noastre – *S. scrofa atila*.

Cerbul prezintă un număr de 9 fragmente, dintre care 4 sunt resturi de coarne cu totul ne semnificative (unul dintre ele este cu mare probabilitate un ram al ochiului). Numărul de indivizi prezumați credem că ar fi de doi, poate un mascul și o femelă ambii maturi. A fost posibilă prelucrarea biometrică doar a două fragmente osoase.

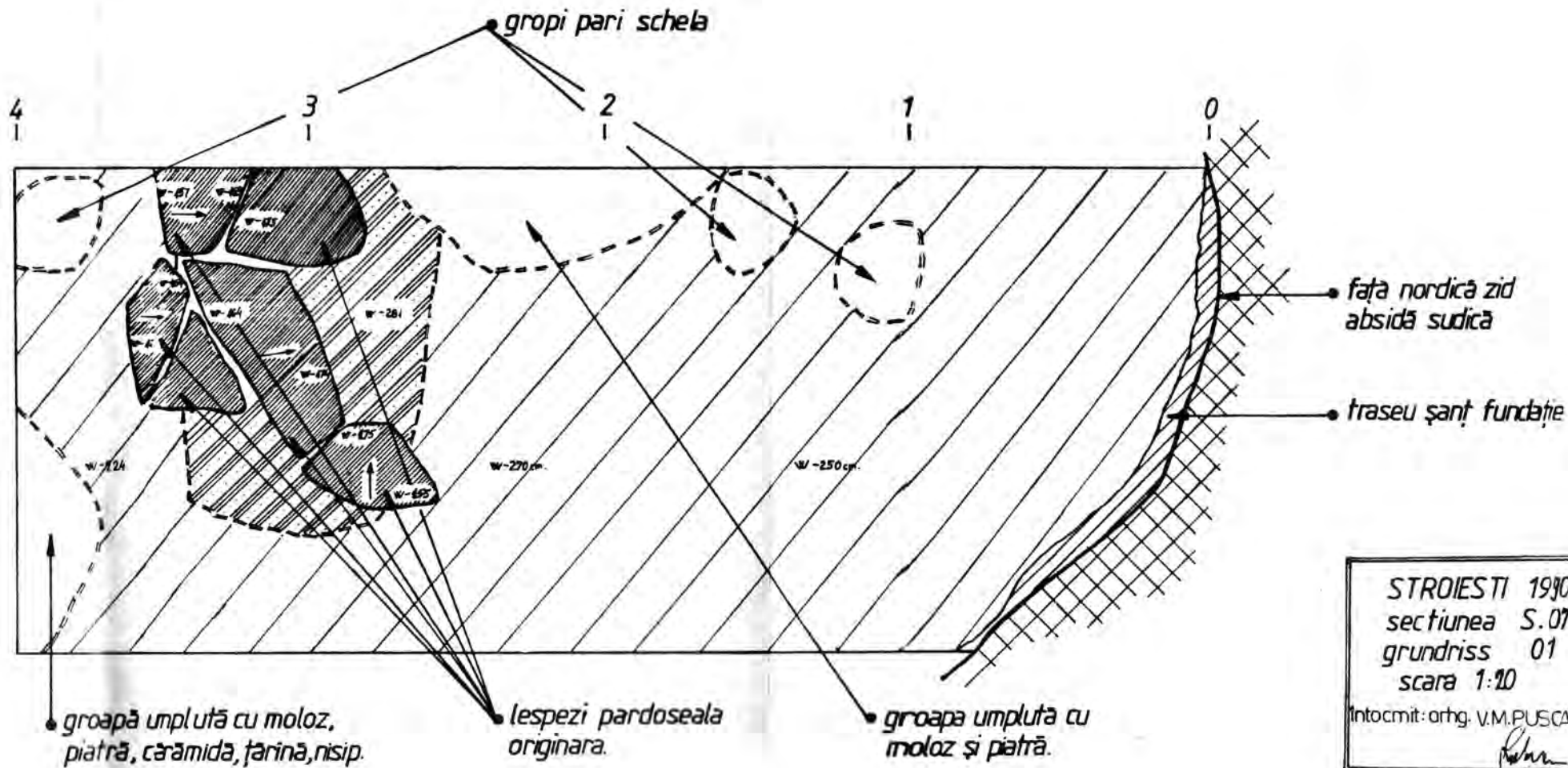
Tabelul 3

Măsurători executate pe resturi de *Cervus elaphus* (mm)

Osul	Dimensiunea	Valoarea
Radius	Lărg. epif. super.	63
	Lărg. supr. artic.	54
Falanga I	Lung. maximă	68
	Lărg. epif. super.	25
	Lărg. minimă a diafiziei	19

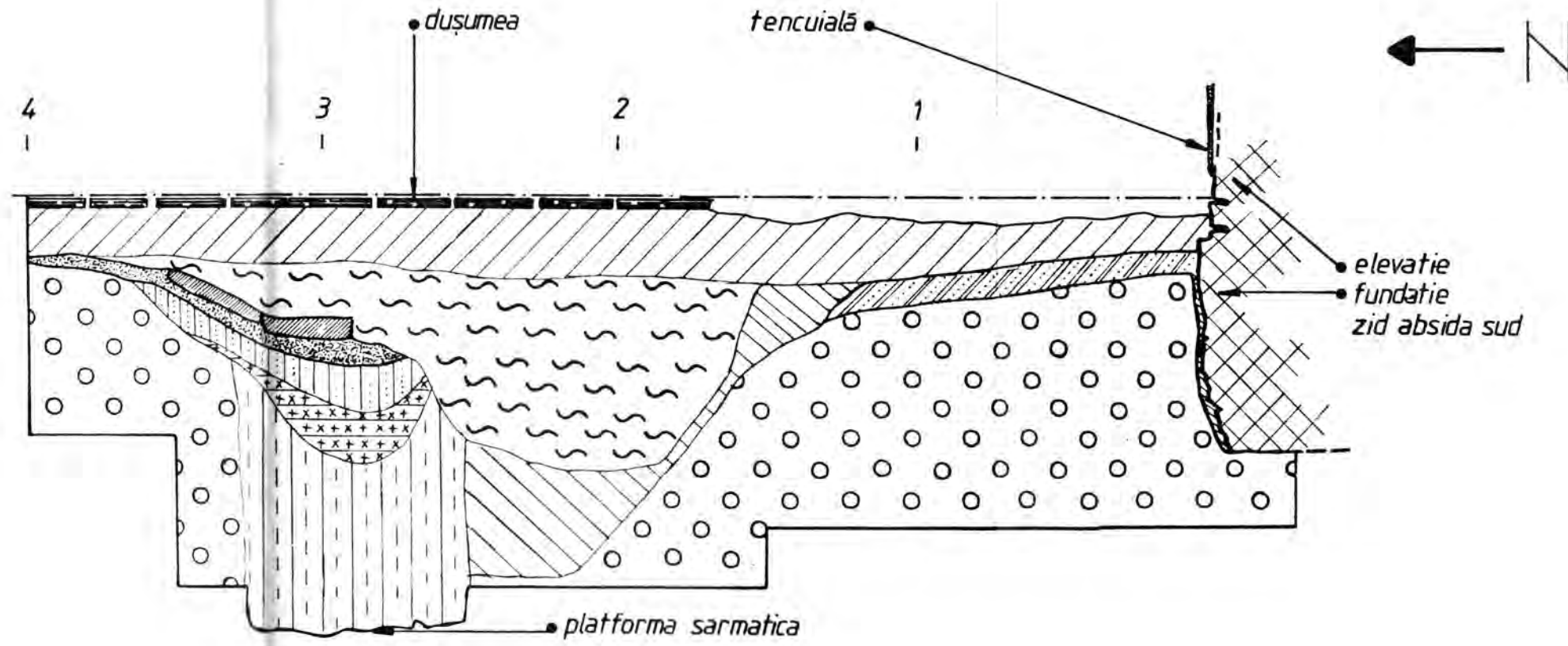
Din cauza penuriei datelor nu putem stabili caracteristicile morfoscopice și biometrice ale cerbului din jurul așezării de la Bălțați dar desigur că el este asemănător cu acela ce exista pe teritoriul Moldovei în timpul înfloririi culturii Cucuteni ⁷.

⁷ Vezi lucrarea de la nota 1 la p. 160.

W±0

- LEGENDA**
- — sol viu.
 - — sol scos din fundație.
 - — nisip.
 - — piatră lespezii.
 - — nivelare moloz.
 - — mortar de var.
 - — nivelare groapă.
 - — moloz + piatră.
 - — sol viu purtat.
 - — umplutură.

STROIESTI 1990
secțiunea S.07
profil mal estic
scara 1:20
întocmit: arhg. V.M. PUSCASU

Fig. 6

Căpriorul are doar două resturi : o picșă foarte frumoasă reprezentată printr-un metatars întreg, provenit de la un matur și un fragment din falanga II.

Dăm mai jos (în mm) dimensiunile pentru metatars :

Capreolus – Metatars

Lungime maximă	206
Lărg. epif. super.	20
Lărg. epif. infer.	24
Lărg. minimă a dial.	17
Indice de glacialitate	8,25
Înălțimea la greabăn	746

Considerând talia calculată după metatars putem spune că suntem în fața unui exemplar relativ mic, probabil o femelă și că, în general, căpriorul din faza A a culturii Cucuteni de la Bălțați era reprezentat de o formă relativ gracilă, cu nimic mai mare decât tipul existent actualmente în regiunile noastre.

B. Mamifere domestice

Taurinele reprezintă, în cadrul mamiferelor domestice, specia cu frecvența cea mai înaltă, având totodată peste 40% din totalul resturilor determinate și circa 1/3 din indivizii prezumați. Totuși materialul osos ce-i aparține apare foarte fragmentar, nu există nici un rest de corn, iar craniul este prezent doar printr-un rest mic, fragmentar, cu totul nesemnificativ. Se observă și penuria resturilor de maxilare cu dinți, mai abundente fiind fragmentele de vertebre, de coaste și oase ale membrilor. S-au putut executa doar două măsurători (în mm) și anume : Coxal – diametrul acetabular = (79) și Calcaneu – lungimea maximă = 135. Mai mult, somatoscopic, se poate spune că taurinele se încadrau în dimensiunile așa-zisului tip „primigenius“ formă mare, cu oase relativ masive.

În ceea ce privește vârsta de sacrificare, maxilarele cu dinți nu aduc nici o precizare. După prezența discului de creștere la unele oase lungi putem spune că există un individ încă tânăr și un altul, de acum, adult ; toți ceilalți patru sunt precis maturi, poate chiar de vârstă mai înaintată. Putem afirma astfel că, prin majoritatea lor, taurinele erau ținute pentru scopuri utilitare, devenind în mod secundar și producătoare de carne. Având în vedere talia lor specifică mare, apare evident faptul că aproximativ 50% din necesitățile de proteine animale ale populației umane erau satisfăcute prin sacrificarea cornutelor mari.

Ovicaprinele, denumite datorită taliei lor cornute mici, au o frecvență mult mai joasă decât taurinele. Au fost evidențiate resturi aparținând atât genului *Ovis* cât și genului *Capra*, de la aceasta din urmă fiind semnificative două

resturi de coarne ; penuria materialului nu ne poate preciza însă care dintre cele două genuri este prevalent. S-au putut executa unele măsurători, prea puține însă pentru a circumscrie dimensional atât ovinele cât și caprinele.

Tabelul 4

Măsurători pe resturile de *Ovicaprinae* (în mm)

Osul	Dimensiuni	Valorile	
Corn	Diam. mare al bazei	40	36
	Diam. mic al bazei	28	(26)
	Circonf. bazei	111	95
	Sex	mascul c	femel c
Omoplat	Lung. capului artic	30	
	Lung. supr. artic	25	
	Lărg. minimă gât	20	o
Metacarp	Lărg. epif. infer.	23	o

c = genul *Capra*o = genul *Ovis*

În ceea ce privește vârsta de sacrificare, după dinți se poate constata prezența unui individ foarte bătrân, de 8-10 ani ; la oasele lungi nu există deloc discul de creștere deschis încât și celelalte exemplare sunt cel puțin mature. Astfel, este clar faptul că ovicaprinele erau ținute mai întâi pentru scopuri utilitare și abia în mod secundar ca furnizoare de carne, care, dat fiind talia cornutelor mici, reprezenta o cotă joasă în acoperirea necesităților de proteine animale ale populației din așezarea de la Bălțați. Se pune întrebarea care erau scopurile utilitare la care erau folosite ovicaprinele. Este evident că, mai întâi, asemeni taurinelor, ca producătoare de lapte. Furnizau însă ovinele și lână ? Se știe că speciile de oi sălbatice, strămoșii celor domestice, nu sunt acoperite cu lână propriu-zisă, ci doar iarna, cu un fel de păr mai lung, să-i spunem lănos, impropriu pentru a fi prelucrat. Unii autori susțin că primele ovine domestice nu produceau lână și doar ulterior, probabil abia în neolitic sau chiar în epoca bronzului, printr-o mutație genetică, au apărut și oi purtătoare de lână⁸. Materialul arheozoologic, reprezentat prin resturi osoase, nu poate da un răspuns satisfăcător la această întrebare.

Porcinele au o frecvență mai înaltă decât cornutele mici privind cantitatea de fragmente osoase, dar le egalează după indivizi prezumați. Există puține resturi semnificative, două maxilare superioare fragmentare care prezintă doar

⁸ S. Bökönyi, *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, p. 159 ; Angela von don Driesch, în *Zur frühen Mensch-Tier-Symbiose*, p. 29.

premolarii, un fragment din simfiza mandibulei cu un canin „in situ”, arătând că provine de la o femelă, câteva resturi de oase ale membrilor, la care s-au executat chiar măsurători.

Tabelul 5

Măsurători executate pe resturi de *Sus scrofa domesticus* (în mm)

Osul	Dimensiuni	Valorile
Omoplat	Lung. capului artic	33
	Lung. supr. artic	27
	Lărg. minimă gât	21
Humerus	Lărg. epif. infer.	40
	Lărg. supr. artic	31
Femur	Lărg. epif. infer.	44

Atât biometric cât și somatoscopic se constată că în așezarea de la Bălțați exista un porc cu caractere primitive, de talie relativ mică, deci asemănător cu așa-zisul tip „palustris”.

Cu privire la vârsta de sacrificare menționăm prezența unui individ pe care îl considerăm oarecum tânăr, după un radius la care atât epifiza superioară cât și cea inferioară lipsesc, discul de creștere fiind astfel deschis; la nici un alt os lung al membrilor nu se mai observă însă urmele acestui disc. La cele două maxilare premolarii definitivi, nu apar, ce e drept, deloc erodați. Așadar din cei patru indivizi doar unul ar fi tânăr ceilalți trei adulți și chiar maturi, situație care apare la prima vedere greu de explicat, dar pe care o găsim, în general, în așezările cucuteniene și este legată de caracterul primitiv al acelor porcine⁹. Se știe că porcinele, spre deosebire de celelalte mamifere domestice, care cu precădere se folosesc pentru scopuri utilitare, sunt crescute exclusiv pentru a furniza carne și grăsime. Facem mențiunea că totuși în această privință, luând în considerare și talia lor specifică, ele se situează în acoperirea necesităților de proteine animale ale locuitorilor din așezarea de la Bălțați, cu mult după taurine.

Câinele, pe care-l socotim fără o importanță economică directă, întrucât, cu cea mai mare probabilitate, nu era folosit în alimentație, are doar un singur rest, un fragment de humerus, care somatoscopic s-ar încadra la tipul câinilor de talie mică, așa-zisul „palustris”, comun în tot neoliticul. Frecvența joasă a sa (în jur de 1%) este caracteristică, în general, tuturor așezărilor cucutenice.

Este evident, din toate cele arătate până acum că creșterea animalelor era, pentru locuitorii din stațiunea de la Bălțați din faza A₄ a culturii Cucuteni, o

⁹ Vezi lucrarea de la nota 1, p. 163.

ocupațiune de prim ordin, taurinele situându-se pe primul loc și, împreună cu cornutele mici, fiind folosite mai întâi pentru scopuri utilitare, probabil în special ca producătoare de lapte.

Vânătoarea avea un rol mai mic, ea fiind de tip alimentar, vânându-se în primul rând artiodactilele mari, cerbul și mistrețul. Considerând talia lor, ele acopereau astfel o cotă destul de însemnată din necesarul de proteine animale (pe lângă faptul că în afară de carne, după sacrificare, ca și speciile domestice de altfel, furnizau pieile, coarnele, oasele, materii prime atât de utile într-o economie cu caracteristici primitive). Specificăm totodată că este aproape sigur faptul că se folosea o strategie bine chibzuită în exercitarea vânătorii : erau doborâte exemplare adulte și mature prezervându-se tineretul.

În final trebuie menționat că dacă actualmente zona din jurul satului Bălțați este aproape totalmente stepizată, în faza A₄ a culturii Cucuteni, dată fiind prezența în regiune a mistrețului și mai ales a cerbului, existau desigur acolo întinse masive forestiere, alcătuite din foioase, cu precădere stejărișuri.

OBSERVATIONS CONCERNANT LES RESTES ANIMALIERS DÉCOUVERTS DANS
LA STATION CUCUTENIENNE DE LA PHASE A₄ DE BĂLȚAȚI
(DÉPART. DE IASSY)

R é s u m é

L'établissement de Bălțați est situé dans la plaine collinaire du NE de la Moldavie. Les restes fauniques, en petite quantité, appartiennent à huit espèces (voir la liste et le tableau 1) des mammifères. On fait un étude somatoscopique et biométrique de chaque espèce, on discute leur fréquence, les occupations des habitants et les caractéristiques du milieu environnant durant le néolithique.

OBSERVAȚII ARHEOZOOLOGICE ASUPRA UNOR SPECII DE ANIMALE VÂNATE ÎN EVUL MEDIU PE TERITORIUL DOBROGEI

LUMINIȚA BEJENARU și CARMEN HRIȘCU

I. Introducere

Cercetările arheozoologice efectuate pentru unele stațiuni medievale timpurii (sec. XI-XIII) din Dobrogea, indică o pondere relativ crescută a vânătoarei. Încă din anul 1979, Sergiu Haimovici a analizat din materialul faunistic de la Capidava ¹ 66 resturi de mamifere sălbatice, apoi de la Dinogeția ² un număr de 361 resturi de mamifere vânat. Ulterior, pentru încă două așezări, Hârșova ³ și Isaccea ⁴, s-au determinat 56, respectiv 111 piese, provenite de la mamiferele sălbatice.

În general, spectrul speciilor identificate de vânat este larg, dar cel mai bine reprezentate, prin numărul de resturi, sunt *Cervus elaphus* și *Sus scrofa ferrus* (tabelul 1).

Animale de talie mare-mijlocie, deci cu aport însemnat de carne pentru locuitorii așezărilor, cele două specii aveau se pare un efectiv dens al populației, în zona respectivă, încât să permită o vânătoare intensă a lor. Un efectiv dens pentru o populație nu poate fi atins decât în condiții ecologice favorabile, care mai ales în cazul cerbului pot fi oferite doar de păduri întinse, liniștite, cu sol fertil. Mistrețul este tot specie de pădure, dar își mai poate găsi adăpost și hrană în stuful bălților. Caracterizat în linii mari, acesta ar fi deci cadrul ecologic, comun pentru cele patru așezări menționate, toate dispuse de-a lungul Văii Dunării inferioare.

¹ S. Haimovici, *Studiul preliminar al faunei descoperite în așezarea feudală timpurie de la Capidava*, în Pontica, XII, 1979, p. 157-170.

² S. Haimovici, *Les caractéristiques des mammifères sauvages découvertes dans le matériel archéologique provenu de la cité byzantine de Dinogeția (IXe-XIe siècle de n.è.)*, în AȘUI, tom. XXXV, s. II a. Biologie, 1989, p. 51-53.

³ Luminița Bejenaru, *Analiza unui material arheozoologic aparținând Evului Mediu timpuriu din Cetatea Hârșova*, sub tipar, AM, XVIII, 1995.

⁴ Luminița Bejenaru, S. Haimovici, *date inedite privind fauna de la Isaccea, secolele XI-XIII*.

Tabelul I. Speciile de mamifere vânată în Valea Dunării inferioare (sec. XI–XIII)

0	Capidava		Dinogeția		Hârșova		Isaccea	
	Nr.*	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Cervus elaphus</i>	27	40,91	284	78,67	20	35,09	96	86,49
<i>Capreolus capreolus</i>	8	12,12	6	1,66	7	12,28	–	–
<i>Alces alces</i>	–	–	1	0,28	–	–	–	–
<i>Bos primigenius</i>	–	–	1	0,28	–	–	2	1,80
<i>Sus scrofa ferrus</i>	28	42,42	56	15,51	26	45,61	13	11,71
<i>Lepus europeus</i>	1	1,52	3	0,83	–	–	–	–
<i>Castor fiber</i>	1	1,52	–	–	1	1,75	–	–
<i>Vulpes vulpes</i>	–	–	2	0,55	2	3,51	–	–
<i>Meles meles</i>	1	1,52	5	1,39	–	–	–	–
<i>Lutra lutra</i>	–	–	1	0,28	–	–	–	–
<i>Martes foina</i>	–	–	–	–	1	1,75	–	–
<i>Felis silvestris</i>	–	–	2	0,55	–	–	–	–

Nr.* = număr de resturi

Arealul de răspândire a unor specii de pădure, era în Evul mediu timpuriu mult mai larg decât cel actual, căci odată cu deforestările ele s-au retras (cum este mai ales cazul cerbului) la munte, având ca efect și micșorarea taliei. Pentru a surprinde unele modificări de talie, de-a lungul timpului, precum și în spații diferite, se impune studierea statistică a variabilității speciilor respective.

În această lucrare sunt prezentate câteva aspecte ale variabilității intrapopulaționale la *Cervus elaphus* și *Sus scrofa ferrus*, din Valea Dunării inferioare, în secolele XI–XIII.

II. Material și metodă

Studiul a folosit datele metrice ale diferitelor piese (oase și dinți), pentru *Cervus elaphus* și *Sus scrofa ferrus*. Valorile metrice, obținute conform măsurătorilor standard, au fost preluate, o parte din materialele publicate de Sergiu Haimovici (Capidava, Dinogeția)⁵, iar restul din cercetările personale (Hârșova, Isaccea). Resturile faunistice, în majoritate menajere, apar puternic fragmentate, ceea ce micșorează mult numărul de date metrice prelevate. Coarnele de cerb, fiind supuse procesului de prelucrare, nu oferă nici o informație metrică.

⁵ Resturile de cerb și mistreț de la Dinogeția au fost remăsurate, deoarece datele publicate nu conțin decât limite de variabilitate și medii, insuficiente pentru calcularea altor parametri statistici

Pentru un număr mic de caractere s-au putut stabili șiruri de valori prelucrabile statistic, fiind luate în considerare doar cele cu minim șase valori.

În prelucrarea datelor s-au folosit histograme de frecvență, diagrame de dispersie, precum și unii parametri statistici :

- media aritmetică = (valoarea medie a caracterului din populație);
- deviația standard = S (dispersia față de medie);
- coeficientul de variație = C.v. % (valoarea relativă a deviației standard);
- eroarea standard a mediei = m (limitele în care se află media reală);
- coeficientul de precizie = m % (raportul procentual dintre medie și eroarea standard a acesteia).

III. Rezultate

1. *Cervus elaphus* (cerbul)

Este binecunoscut dimorfismul sexual la această specie, el manifestându-se atât prin prezența coarnelor la masculi cât și printr-o diferență de talie (masculul este mai mare decât femela). Prin urmare, variabilitatea morfometrică intrapopulațională va fi marcată de acest dimorfism sexual. În tabelul 2 sunt redate datele metrice înregistrate din cele patru așezări menționate. Au fost analizate separat seriile de valori pentru : al treilea molar inferior (M_3), humerus, radius, metapodale.

Dintele M_3 . Diagrama de dispersie pentru acest element anatomic, cu cele două dimensiuni : lungimea și lărgimea, arată o relativă omogenitate a probei, nealterată se pare de dimorfismul sexual (figura 1).

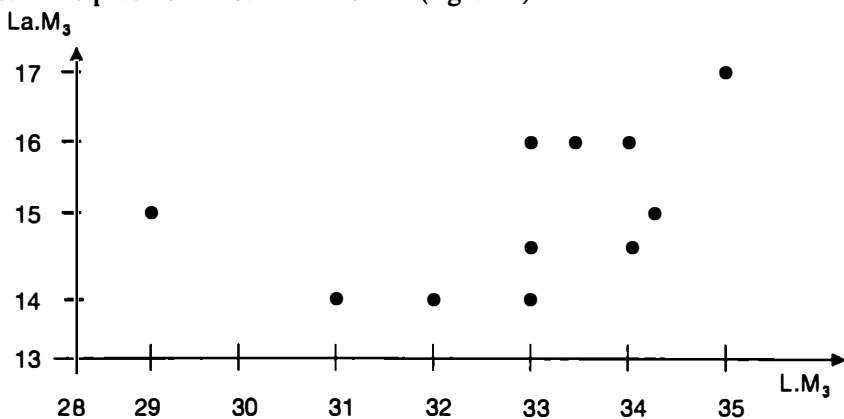

Fig. 1. - Diagrama de dispersie pentru al treilea molar

inferior (M_3) la *Cervus elaphus* ($L.M_3$ = lungime M_3 , $La.M_3$ = lărgime M_3)

Humerusul . Au fost reprezentate pe diagrama de dispersie (figura 2) segmentele distale, pentru care s-au măsurat : lărgimea maximă distală și lărgimea trohleei. Piesele se grupează astfel : trei, cu dimensiuni mari, provenite de la masculi, două

mici, de femele, iar patru cu poziție intermediară, greu de atribuit unuia dintre sexe⁶.

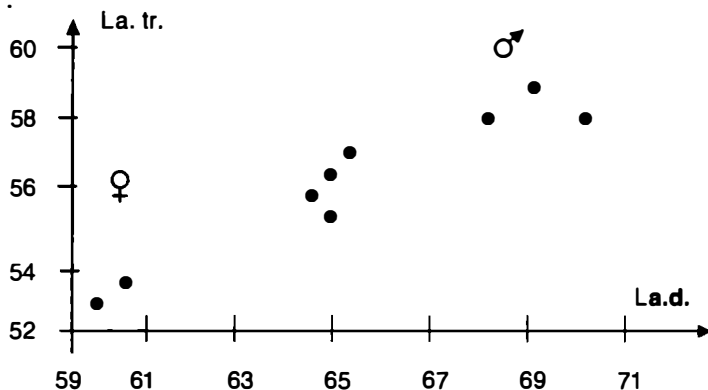

Fig. 2. – Diagrama de dispersie pentru extremitățile distale de humerus la *Cervus elaphus* (La.d. = lărgimea maximă distală, La.tr. = lărgime trohleei)

Radiusul. Extremitățile proximale sunt cele mai frecvente. Diagrama de dispersie are reprezentate ca dimensiuni: lărgimea maximă proximală și lărgimea articulară proximală. În acest caz gruparea elementelor conform dimorfismului sexual este mult mai clară (fig. 3).

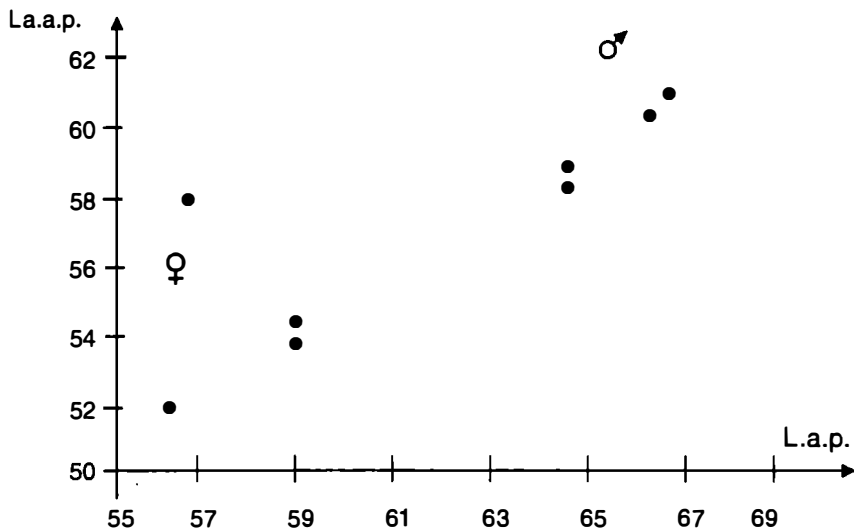

Fig. 3. – Diagrama de dispersie pentru extremitățile proximale de radius la *Cervus elaphus* (La. p. = lărgimea maximă proximală, La.a.p. = lărgime articulară proximală)

⁶ Probabil aparțin unor masculi tineri, având în vedere faptul că epifiza distală a humerusului (din articulația „cotului”) se consolidează mai devreme, înaintea atingerii talcii maxime (timp în care extremitatea mai poate crește în lărgime pe seama periostului).

Metapodele. Atât pentru metacarp cât și pentru metatars, au fost reprezentate pe histogramme de frecvență lărgimile extremităților distale⁷. Din nou apare separarea valorilor mai mici, pentru metacarp cu o medie de 45 mm, pentru metatars de 46,6 mm ; și a valorilor mai mari, pentru metacarp cu o medie de 49,3 mm, pentru metatars de 51,3 mm (figurile 4 și 5).

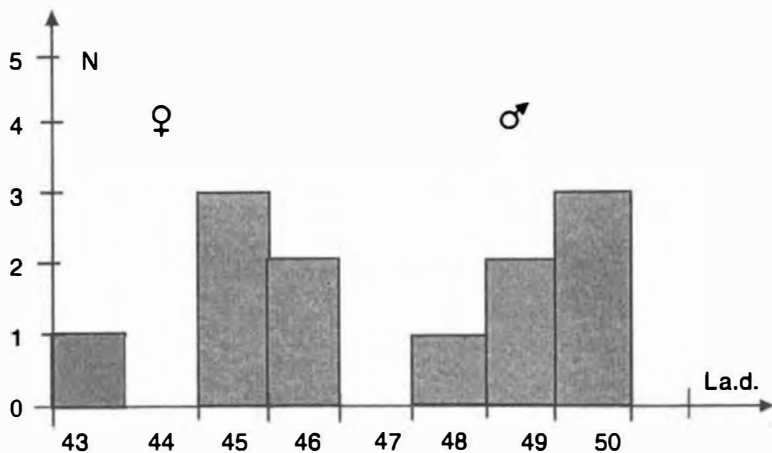

Fig. 4 – Histograma de frecvență a lărgimii distale de metacarp la *Cervus elaphus* (N = număr, La.d. = lărgime maximă distală)

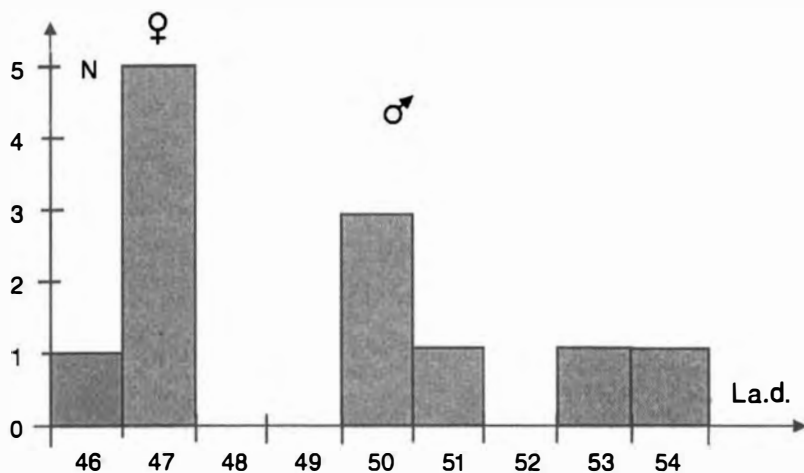

Fig. 5 – Histograma de frecvență a lărgimii distale de metatars la *Cervus elaphus* (N = număr, La.d. = lărgime maximă distală)

⁷ Extremitățile proximale nu au fost luate în considerare, deoarece discul lor epifizar se încheie înainte de naștere și astfel variabilitatea dimensională poate fi influențată puternic și de vârstă.

În stadiul actual al cercetărilor arheozoologice din România, variabilitatea interpopulațională a speciei *Cervus elaphus*, în perioada medievală timpurie, nu poate fi analizată statistic, deoarece datele metrice sunt sporadice. Se poate preciza doar că valorile metrice ale resturilor din alte așezări : Oradea ⁸, Sănnicolau, Beiuș ⁹, Bucov ¹⁰, Siret ¹¹, se înscriu în limitele de variabilitate ale populației din Valea Dunării inferioare.

Tabelul 2. Date metrice pentru *Cervus elaphus* (în mm)

Maxilar superior										Dobrogea							
lg. jugali										127 - - - -							
lg. molari										75 70 72 - -							
lg. M ₁										27 24 30 29 25							
lărg. M ₁										24 23 25 23 22							
maxilar inferior :		Dobrogea										Ardeal		Muntenia			
lg. jugali		- - - 127 - 130 - 133 - - -										125 126		-			
lg. molari		80 83 - 81 - 79 - 86 - - -										77,5 79		-			
lg. M ₁		29 34 33,5 31 33 32 34 34 33 33 35										-		34			
lărg. M ₁		15 15 16 14 16 14 15 16 14 15 17										-		-			
Scapula :		Dobrogea										Moldova		Ardeal			
lg. proc. artic.		60 60 65 65 68 69 70 -										58		-			
lg. cav. gl.		45 45 50 50 54 54 58 60 58 55										41		49 48			
lărg. min. col.		41 47 47										-		-			
Humerus :		Dobrogea										Muntenia					
lărg. max. dist.		60 60 65 65 68 69 70 -										58 - - -					
lărg. tr.		53 53 55 55 54 58 60 58 55										54 56 62 62					
Radius :		Dobrogea										Ardeal		Muntenia		Moldova	
lg. max		310 - - - - - - - - - -										-		-		-	
lg. lat.		301 - - - - - - - - - -										-		-		-	
lărg. prox.		59 59 56 59 62 67 65 67 68 65 - - - -										64		-		-	
lărg. artic. prox.		53 55 52 - - 62 59 62 - 60 - - - -										58		-		-	
lărg. dist.		53 - - - - - - - - 53 58 60 61										-		59		57 58	
lărg. min. diaf.		34 - - - - - - - - - -										-		-		-	
indice gracil.		10,96 - - - - - - - - - -										-		-		-	
înălțime greabăn (Koudelka)		130 cm - - - - - - - - - -										-		-		-	

⁸ Luminița Bejenaru, date în curs de publicare, din monografia arheologică a Cetății Oradea.

⁹ Mircea Șt. Udrescu, Resturi osteologice de animale din sectorul „Turnul romanic” al complexului medieval de la Sănnicolau de Beiuș, jud. Bihor, în SCIVA, 41, nr. 2, 1990, p. 203-206.

¹⁰ S. Haimovici, Fauna din așezările feudale timpurii (secolele VIII-X) de la Bucov-Ploiești, în SCIVA, 30, nr. 2, 1979, p. 163-213.

¹¹ S. Haimovici, Carmen Tarcan, Gabriela Amaximoaie, Studiul arheozoologic cu privire la materialul provenit din orașul medieval Siret (secolele XIV-XV), în AM, XVI, 1993, p. 311-320.

Tabelul 2 (continuare)

Cubitus	Dobrogea																		
lărg. artic.	31 36 37																		
Pelvis	Dobrogea						Moldova												
diam. ant. post. acetab.	56						54												
Femur	Dobrogea						Muntenia												
lărg. dist.	54 62 64						67												
Tibia :	Dobrogea						Moldova		Ardeal		Muntenia								
lărg. prox.	78	84	-	-	-	-	-	-	-	-	-	83							
lărg. dist.	-	-	53	51	55	59	54	54	56	55	-	-							
Calcaneu :	Dobrogea						Moldova				Ardeal								
lg. maximă	118						104				127								
Astragal :	Dobrogea						Moldova		Ardeal		Muntenia								
lg. max	59	60	58	64	53	65	61	65	57	58	59,5	57	58						
lărg. dist.	-	-	38	41	34	42	38	-	-	-	-	36	37						
Centrotars :	Dobrogea						Ardeal												
lărg. maximă	44 45 45,5						41 44 45												
Metacarp :	Dobrogea											Muntenia							
lg. max.	284	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	293						
lărg. prox.	41	46	41	42	54	52	49	-	-	-	-	-	48						
lărg. dist.	43	-	-	-	-	-	46	45	46	45	45	48	49	50	50	49	50	48	
lărg. min. dial.	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27	
indice gracil.	8,09	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9,22	
Înălțime gr. (Godynichi)	129,2	cm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	133,3	
Înălțime gr. (Koudelka)	136,3	cm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	140,6	
Metatars :	Dobrogea											Moldova	Muntenia						
lărg. prox.	36	38	48	41	38,5	37	42,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39	35
lărg. dist.	-	-	-	-	-	-	-	47	47	47	46	47	53	54	51	50	50	50	-

Populația de cerb studiată, de-a lungul Holocenului, se pare că nu și-a diminuat talia. În acest sens este relevantă comparația cu unele date metrice din Neolitic¹², redată în tabelul 3.

Tabelul 3. Limitele de variabilitate ale unor dimensiuni, la *Cervus elaphus*, din Neolitic și Evul Mediu timpuriu, pe Valea Dunării inferioare

	Neolitic	Evul Mediu timpuriu
Humerus : lărgime distală	51-69	60-70
Radius : lărgime proximală	58-69	56-68
Metacarp : lărgime distală	44-51	43-50
Metatars : lărgime distală	44-48	46-54

¹² Olga Necrasov, S. Haimovici, *Contribution à l'étude des cervidés subfossiles et leur distribution géographique au Néolithique en Roumanie*, în AȘUI, tom. IX, s. II, a. Biologic, 1963, p. 131-146

2. *Sus scrofa ferrus* (mistrețul)

Cu un număr mai mic de resturi decât specia precedentă, populația de mistreț are constituite șiruri statistice doar pentru : al treilea molar inferior (lungime, lărgime), humerus (lărgime maximă distală, lărgimea trohleei) și calacaneu (lungimea maximă). Trebuie remarcat faptul că fiecare șir de valori apare ca o probă relativ omogenă, nealterată de un dimorfism sexual. Prin urmare, în aceste cazuri, s-a aplicat calculul unor parametri statistici (precizări în capitolul de metodă). Valorile acestora sunt înscrise în tabelul 4.

Tabel 4. Date metrice pentru *Sus scrofa ferrus* (în mm)

Maxilar superior :	Dobrogea				Moldova						
lg. molari	–	83	83	–	78						
lg. M ₁	42	42	42	45	41						
Maxilar inferior :	Dobrogea								Ardeal		
	n	min.	max	S	C.v.%	m	m%				
lg. molari	5	83	87	84,75	–	–	–	–			
lg. M ₁	12	42	47	44,50	2,24	5,03	0,65	1,47	50		
lărg. M ₃	11	18	24	20,86	1,88	9,01	0,57	2,73	–		
lg. simlîză	2	92	117	–	–	–	–	–			
Scapula :	Dobrogea				Muntenia						
lg. proc. artic.	51				46						
lg. cav. gl.	40				36						
lărg. min. col.	–				32						
Humerus :	Dobrogea								Muntenia		
	n	min.	max	S	C.v.%	m	m%				
lărg. dist.	7	48	58	55,42	3,54	6,39	1,54	2,78	58		
lărg. trohlee	6	37	47	42,29	3,15	7,45	1,19	2,81	44		
Radius :	Dobrogea				Muntenia						
lărg. prox.	40 42,5				38 39 –						
lărg. dist.	– –				– – 45						
Cubitus :	Dobrogea										
lărg. artic.	30				30						
Pelvis :	Dobrogea								Ardeal		
diam. ant. post. acetab					41 43				43		
Tibia :	Dobrogea				Ardeal						
lărg. prox.	65 –				–						
lărg. dist.	39 40				41						
Calacaneu :	Dobrogea								Ardeal		Muntenia
	n	min.	max	S	C.v.%	m	m%				
lg. max.	6	95	115	107,85	6,75	6,26	2,72	2,56	106	103	
Astragal :	Dobrogea								Moldova		Muntenia
lg. max.	58	64	53	65	61	59	60	50	53		
lărg. dist.	38	41	34	42	38	–	–	–	33		
Falanga 1 :	Dobrogea				Muntenia						
lg. max.	50	50	51	53	50						
lărg. prox.	–	–	–	–	22						
Falanga 2 :	Dobrogea										
lg. max.	37										

Se remarcă, pentru fiecare șir statistic, deviația standard (S) relativ mărită, ceea ce indică o dispersie largă a valorilor față de medie. Trebuie avut însă în vedere numărul mic de date metrice luate în calcul, lucru care de regulă influențează acest parametru statistic.

Diagramele de dispersie reprezentate pentru dintele M_3 (lungimea și lărgimea coroanei) și humerus (lărgimea maximă distală și lărgimea trohleei) ilustrează dispersia valorilor, mai cu seamă în al doilea caz (figurile 6 și 7).

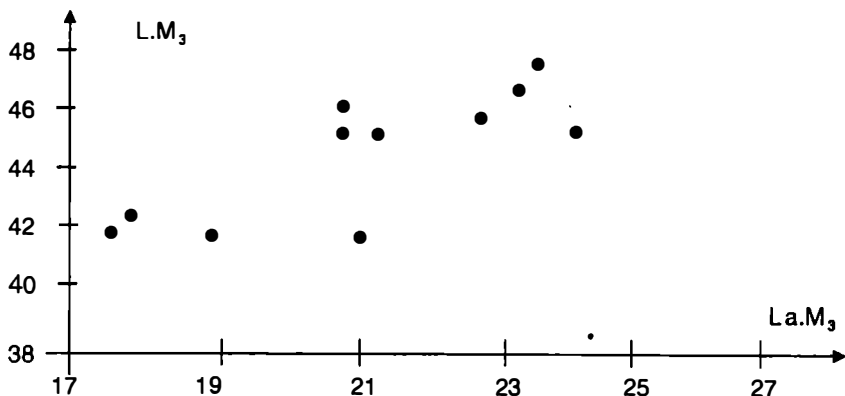

Fig. 6. – Diagrama de dispersie pentru al treilea molar inferior (M_3) la *Sus scrofa ferrus* (LM₃ = lungime, M₃, La.M₃ = lărgime M₃)

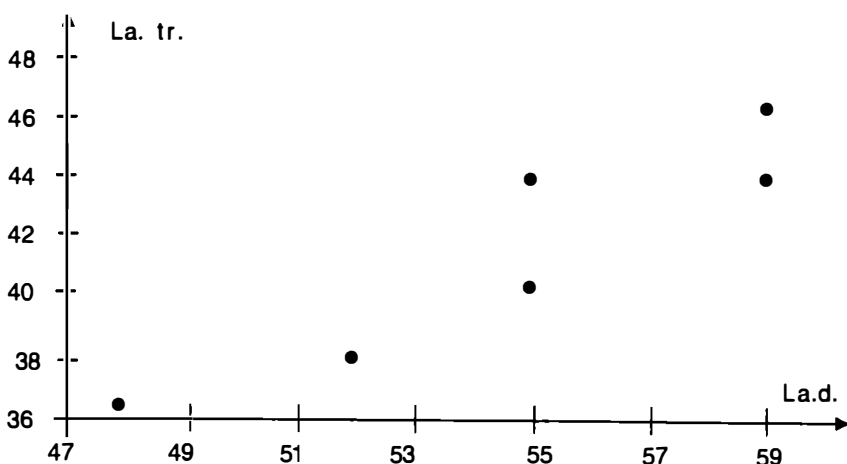

Fig. 7. – Diagrama de dispersie pentru extremitățile distale de humerus la *Sus scrofa ferrus* (La.d. = lărgimea maximă distală, La. tr. = lărgimea trohleei)

Ca și în cazul cerbului, din lipsa datelor, nu se pot deocamdată analiza statistic și alte populații de mistreț, de pe teritoriul României, pentru perioada menționată. Deci variabilitatea interpopulațională nu poate fi încă precizată prin aplicarea unor teste de comparare statistică.

În tabelul 4 sunt cuprinse totuși comparativ datele metrice din mai multe regiuni ale României ; nu se observă diferențe semnificative.

IV. Concluzii

S-au făcut observații asupra variabilității intrapopulaționale la *Cervus elaphus* și *Sus scrofa ferrus*, din zona văii Dunării inferioare, pentru perioada secolelor XI–XIII.

La populația de *Cervus elaphus* dimorfismul sexual apare bine marcat pe dimensiunile de lărgime ale unor segmente osoase : humerus (distal), radius (proximal), metapodale (distal).

La al treilea molar inferior de *Cervus elaphus*, suprafața coroanei (lungime / lărgime) nu pare să fie influențată de dimorfismul sexual.

Variabilitatea intrapopulațională la *Sus scrofa ferrus* s-ar putea caracteriza printr-o dispersie relativ mărită a valorilor, mai ales în ceea ce privește lărgimea distală a humerusului și lungimea calcaneului.

DES REMARQUES CONCERNANT LES UNES ESPÈCES CHASSÉES DANS LE MOYEN AGE DOBROUJÉEN

R é s u m é

On a fait des observations sur la variabilité dans la population du *Cervus elaphus* et du *Sus scrofa ferrus*, qui ont veçu sur la vallée du bas-Danube (XIe – XIIIe siècles).

Chez la population du *Cervus elaphus*, le dimorphisme sexuel apparait bien marqué sur les unes dimensions de largeur pour : humerus, radius, metapodiens (fig. 2, 3, 4, 5).

Chez le M₃ (dent molaire) du *Cervus elaphus*, la surface de la couronne (longeur / largeur) ne semble pas être influencé par le dimorphisme sexuel (fig. 1).

La variabilité dans la population du *Sus scrofa ferrus*, on peut caractériser par une dispersion élevée, spécialement pour la largeur distale du humerus et la longueur du calcaneus.

INSTITUȚII ROMÂNEȘTI ÎN PRAGUL MODERNITĂȚII

REFORMA ADMINISTRATIVĂ A LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT. CÂTEVA CONSIDERAȚII

CORNELIU COJOCARIU

Privit din perspectiva personalităților care l-au ilustrat, „secolul fanariot” ne apare ca un veac al contrastelor. Astfel, considerat, din el se detașează net imaginea, contradictorie prin ea însăși, a lui Constantin Mavrocordat : „...mic de stat și făptură proastă și căutătură încrucișată și vorba lui întunecată. Dar la hire era înalt ... Mult îi era dragă învățătura, corăspundății din toate țările să aibă, pre silitor de vești, ca să știe ce să faci printr-alti țări...”¹. Numai acest tablou zugrăvit de Ion Neculce ar fi putut trezi interesul istoricului... Finalitatea demersului însă, așa cum o putem constata astăzi, este mult mai complexă².

Constantin Mavrocordat a fost inițiatorul reformelor care-i poartă numele și care se înscriu, prin scopuri și caracteristici, ideologiei reformiste. Formația lui culturală, datorată celebrei biblioteci adunată încă de tatăl său și contactele permanente cu spiritul vremii prin străinii aflați la Constantinopol sau în trecere prin Principate, îl recomandă ca principal reprezentant al despotismului luminat în Țările Române. Împrejurările economice, sociale și politice, care, de altfel, nu au fost proprii numai Principatelor române³, i-au permis inițierea unui

¹ I. Neculce, *Opere. Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție G. Ștrempel, București, 1982, p. 740.

² Bibliografia referitoare la domnia și, mai ales, la programul reformator al lui Constantin Mavrocordat este destul de bogată. Amintim aici doar principalele lucrări : A.D. Xenopol, *Reformele lui Constantin Mavrocordat*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, 1890, p. 582-592 ; A.C. Stourdza, *L'Europe orientale et le role historique des Mavrocordato, 1660-1830*, Paris, 1913 ; I. Minea, „Reforma” lui Constantin Mavrocordat, în *CI*, II-III, 1926-1927, p. 97-248 ; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII, *Reformatorii*, București, 1938 ; Gh. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat*, extras din *ARMSI*, S. III, t. XXIX, 1947, 71 p. ; N. Corivan, *Aplicarea așezământului fiscal al lui Constantin Mavrocordat cu privire la perceperea birului (1741-1743)*, în *SCSI*, VI (1955), nr. 3-4, p. 51-76 ; D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în *AIAl*, nr. II (1965), p. 143-235 ; Fl. Constantin, Ș. Papacostea, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie*, în *BS*, XIII (1972), nr. 1, p. 89-118 ; N. Grigoraș, *Reformele cu caracter administrativ ale lui Constantin Mavrocordat*, în *CI*, VII (1976), p. 123-164.

³ Gh. Brătianu, *op. cit.*, [p. 9-11].

sistem de reforme ce viza întreaga reorganizare a Țării Moldovei. Scopul acestei acțiuni era acela de a consolida autoritatea domnească, de a înlătura abuzurile de putere și de a realiza o repartiție mai echitabilă a dărilor asupra masei de contribuabili. Ca modele ale acțiunii reformatoare avea experiența tatălui său dar și exemplele oferite de austrieci în Oltenia ocupată. Așa cum sublinia și Ilie Minea, însă, „austriecii nu au fost niște precursori ai reformelor mavrocordățești fiindcă acestea ... se detașează din situații specifice interne ale Principatelor române“⁴. Programul reformator, întins pe o durată de aproape zece ani (1739–1749), în ambele țări române, a avut în vedere toate sectoarele vieții sociale și de stat. El a debutat în Țara Românească, în a treia domnie, după integrarea Olteniei (august 1739), planul fiind aplicat sub forma unei „Constituții“ care a fost introdusă și în Moldova în domnia imediat următoare⁵. Expresie a principiilor politice, „Constituția“ cuprinde toate ideile conducătoare în privința reformelor mavrocordățești⁶. Timpul relativ scurt pe care l-a avut la îndemână ca și dese schimbări dintr-o domnie în alta nu i-au permis să-și ducă la îndeplinire programul reformator. De altfel, la unele din măsurile luate a fost nevoit să renunțe chiar în domniile imediat următoare. Meritul acțiunilor lui Constantin Mavrocordat constă însă în a „obișnui lumea cu situații noi care consfăteau marea de nemulțumire în care se trăia ; n-a putut crea sau n-a știut să dea așezăminte care singure pot ține vie o reformă, care se impunea de sus chiar când e cerută de jos“⁷.

Studiul de față își propune să trateze unele aspecte mai puțin cercetate ale reformelor lui Constantin Mavrocordat și anume cele referitoare la instituirea ispravnicilor ca reprezentanți ai autorității centrale în ținuturi și a atribuțiilor acestora ca și modificările survenite în organizarea administrativ-teritorială a Moldovei.

Odată cu începutul celei de-a doua domnii în Moldova (1741–1743), Constantin Mavrocordat a încredințat conducerea ținuturilor unor ispravnici, investiți cu atribuții administrative, judecătorești și fiscale. Aleși din rândurile boierilor mazili ei aveau să fie executanții fideli ai programului de guvernare al domniei. Instituirea ispravnicilor a fost cel mai important și mai durabil rezultat al reformei administrative a lui Constantin Mavrocordat, perceput ca atare și de către contemporani⁸. Prin aceasta, domnul a căutat să-și exercite în mod direct prerogativele în teritoriu, vechea instituție care se afla în fruntea ținuturilor fiind

⁴ I. Minea, *op. cit.*, p. 151.

⁵ *Istoria dreptului românesc*, resp. VI. Hanga, vol. II, București, 1984, p. 24.

⁶ Textul „Constituției“ la Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 45–53.

⁷ I. Minea *op. cit.*, p. 246

⁸ I. Neculce, *op. cit.*, p. 849 ; *Cronica lui Cunta*, p. 183 și *Cronica lui Enaki Kogălniceanu*, p. 203 la M. Kogălniceanu, *Cronicle României*, ediția a doua, vol. III, București, 1872.

„prea pretențioasă cu atribuțiile sale tradiționale“⁹. Modelul îl putuse afla în Oltenia unde austriecii introduseră un control strict în provincie prin instituirea vornicilor¹⁰. Tot ca o influență a administrației austriece, Constantin Mavrocordat renunță la vechile mijloace prin care dregătorii își asigurau veniturile, el recurgând la salarizare ca formulă de retribuție¹¹.

Titulatura de ispravnic exista în Moldova încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea cu sensul de apărător al intereselor cuiva iar la începutul veacului următor cu cel de dregător al târgurilor¹². Ca reprezentant al autorităților domnești în ținut, ispravnicul apare numai în urma reformelor lui Constantin Mavrocordat. Termenul nu avea să se generalizeze la nivelul întregii Moldove păstrându-se denumirile tradiționale de staroste pentru ținuturile Cernăuți și Putna, pârcălab pentru ținutul Covurlui, serdar pentru Orhei-Lăpușna și vornici pentru ocolul Botoșanilor. În fruntea ținuturilor apare un singur dregător și nu doi, cum s-a scris în majoritatea lucrărilor, excepție făcând ocolul și târgul Botoșanilor, unde apare și al doilea vornic.

În materie de administrație locală, ispravnicii au fost supuși unui control strict din partea domniei care intervenea direct în rezolvarea problemelor cu care aceștia se confruntau. De altfel, prin numeroase circulare trimise în ținuturi, domnul le reamintea ispravnicilor îndatoririle pe care le aveau și de multe ori îi amenința pe cei care nu-și îndeplineau atribuțiile. Programul reformator poate fi urmărit și prin parcurgerea acelor circulare care conțin în esență ideile inovatoare în privința administrației la nivel de ținut. În „cărțile de volnicie“, trimise ispravnicilor la scurt timp după urcarea, pentru a doua oară, pe tronul Moldovei, Constantin Mavrocordat îi atenționa să-și păzească dregătoria și „să apere pe lăcuitori, purtând grijă a le face dreptate după obicei, iar clăci și angării nimic, nici un preț de ban să n-aibă a lua de la dânșii“¹³. Același îndemn este adresat și vel căpitanilor în momentul în care își iau în primire funcția¹⁴.

Dregătorii trebuiau să fie la curent cu ceea ce se întâmplă în ținuturi și să informeze domnia, atunci când apăreau probleme. Astfel, vornicilor de Botoșani

⁹ I. Minea, *op. cit.*, p. 186.

¹⁰ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 203 ; Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă (1718–1739)*, București, 1971, p. 316.

¹¹ Fl. Constantiniu, Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 111 ; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 259.

¹² N. Grigoraș, *Dregătorii târgurilor moldovenesti și atribuțiile lor până la Regulamentul Organic*, Iași, 1942, p. 95 ; D. Ciurea, *op. cit.*, p. 172–173.

¹³ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție de Corneliu Istrati, vol. II, Iași, 1986, p. 127, nr. 297 (în continuare se va cita *Condica*). Întrucât ultimul volum nu a văzut încă lumina tiparului vom utiliza documentele publicate de N. Iorga în *Studii și documente*, vol. VI, (se va cita : N. Iorga, *St. și doc.*).

¹⁴ *Condica*, II, p. 299, nr. 842, p. 317, nr. 916 ; p. 330, nr. 961.

și vel căpitanului de Dorohoi le scria că „ce fel de dregători sânteți și ce grijă purtați de nu ne-ați înștiințat, ci am avut grijă de la alți ?”¹⁵. Prezența a numeroși turci în Moldova și abuzurile pe care le săvârșeau constituiau un permanent motiv de îngrijorare. De aceea nu puține erau îndemnulurile adresate de către domn ispravnicilor de a-l informa în legătură cu acest aspect. Ispravnicului Sucevei care nu se putuse împotrivi unor turci i se spunea dacă nu poți tu și nu ești harnic de slujba aceasta, ca să aperi pă lăcuiitori, să știm, să punem pe altul carele va pute să le ste împotrivă lor și să apere pe oameni”. Domnul îi va trimite ceauș împărătesc, dar dacă va afla că „au mai rămas unii din turci acolo, toate pagubile acelea vom plini de la tine și nu te vii pute îndrepta înainte noastră din vreme că noi în tot chipul sâlim ca să răsufăm și să odihnim pe lăcuiitori”¹⁶. În aceeași zi, domnul scria ispravnicilor să alcătuiască un izvod cu toate răutățile comise de turci, căci va veni ceauș „ca să-i ridicăm pe toți de pre la ținuturi și să curățim locul de dânșii...”¹⁷.

Dregătorii din ținuturile de margine trebuiau să urmărească fiecare om străin care intra sau ieșea din Moldova, să afle cu ce treburi vine sau ce vorbește¹⁸. De asemeni, aveau însărcinarea de a se interesa de ceea ce se petrece în țările vecine. Lui Ioniță Arapul, vornic de Vrancea i se amintește că „într-adinsul Ț-am poruncit ca să te afli deșteptat și neconținut să cerci și în tot chipul să ispitești și de toate ce vii auzi și ce vii adeveri și ce s-ar clăti din parte acie a Țării Românești ades să ne înștiințezi”¹⁹. Aceleași reproșuri sunt adresate și starostelui de Cernăuți și vel căpitanului de Coțmani (Gavril Neculce) care nu l-a informat pe domn despre călcarea hotarului de către poloni²⁰. Măsuri speciale revin acestor dregători și în momentul izbucnirii epidemiilor de ciumă, instituirea carantinei în târguri și ținuturile de margine fiind supravegheată direct de domnie²¹.

Constantin Mavrocordat solicita ispravnicilor răspunsuri clare și precise în rapoartele pe cae le primea²²; nu trebuiau amestecate problemele legate de visterie cu cele ale marginii, așa cum o face ispravnicul ținutului Cernăuți²³. Mai mult, rapoartele trebuiau numai în limba română²⁴.

¹⁵ *Ibidem*, p. 91, nr. 213.

¹⁶ *Ibidem*, III, p. 407, nr. 1634.

¹⁷ *Ibidem*, p. 408, nr. 1635.

¹⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 85, nr. 193.

¹⁹ *Ibidem*, III, p. 444, nr. 1696.

²⁰ *Ibidem*, p. 415, nr. 1650.

²¹ *Ibidem*, p. 426, nr. 1663; p. 435, nr. 1685; p. 436, nr. 1686.

²² Lui Mihălache Sturza, ispravnicul ținutului Roman îi scria: „Și tu încă altă dată basne ca acestea nu ne mai scrie, că le cunoaștem și noi și acum am lăsat, iar altă dată n-om suferi” (*Ibidem*, III, p. 409, nr. 1636).

²³ *Ibidem*, p. 434, nr. 1682.

²⁴ *Ibidem*, p. 435, nr. 1685. „dar pentru ce să ne scrii grecești? Au aștepti să-ți dăm noi logofăt să scrie românești? Să-ți cauți logofețal, să ne scrii românești; să nu ne mai scrii grecești!” (*Ibidem*, p. 439, nr. 1689).

În *Așezământul țării Moldovei*, elaborat în martie 1743, Constantin Mavrocordat sintetiza toate dispozițiile trimise ispravnicilor în materie de administrație ținută : ei trebuiau să supravegheze ca locuitorii să nu fie siliți să închirieze cu sila locuințele și fără plată deplină, să nu perceapă nici un fel de „gloabe, angării, clăci afară de gloabele tâlharilor“, transporturile să se facă prin bună învoială și cu plata „în mâna omului“, trimișii domnești nu vor umbla prin ținut decât cu încuviințarea ispravnicului, nu vor îngădui egumenilor, mănăstirilor, boierilor și locuitorilor să vândă turcilor veniturile moșiilor și, în sfârșit, la părăsirea dregătoriei vor lăsa „poruncile la cel ce va fi ispravnic“²⁵.

Constantin Mavrocordat a înțeles că nu se putea realiza reformarea administrației fără ca ea să fie însoțită și de o reorganizare a vieții judecătorești. La nivelul ținutului, ispravnicul a devenit reprezentantul puterii judecătorești și executive, constituind un eșalon intermediar între justiția minoră și instanța supremă – Divanul²⁶. Atribuțiile lor sunt bine precizate astfel încât locuitorii să nu mai trebuiască să vină în capitală pentru cauze care puteau fi judecate pe loc²⁷. Judecata făcută la ținut era cea principală și de aceea Constantin Mavrocordat insista asupra faptului ca „dreptatea să nu se vândă [...] iar servilor nu silă să le fie lege“²⁸.

În circularele trimise ispravnicilor, domnul le preciza atribuțiile în legătură cu împărțirea dreptății precum și procedura pe care trebuiau să o urmeze. Dregătorii ținutali, numiți și „giudecători“, sunt investiți cu puterea de a „giudeca tot felul de giudecată, ori mare, ori mică și tot obrazul, ori boiar, orice breaslă ar fi, de la mare până la mic, să aibă a merge la giudecata dregătorului“²⁹. Desigur, inovația în materie judiciară se impunea cu greu, de aceea domnul cerea ispravnicilor să reamintească locuitorilor că li s-a poruncit ca „să fie ușile lor deschise și neconțin să giudece“³⁰. Pentru a înlătura arbitrariul, procedura de judecată și hotărârea urmau a fi scrise în cartea de judecată care se redacta în două exemplare : unul era dat la cel care câștiga procesul și celălalt rămânea la ispravnicie fiind înscris la „protocol“³¹. Fiecare ispravnic avea datoria să țină două registre pecetluite cu toate judecățile făcute, din care unul se trimitea lunar la Iași. Cărțile de judecată se întocmeau după un

²⁵ Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 57–62.

²⁶ I. Minea, *op. cit.*, p. 171 și urm. ; Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova (1741–1832)*, Iași, p. 4–6 ; Fl. Constantiniu, Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 111 ; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 124 și urm. ; *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 308 ; Val. Georgescu, O. Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611–1831)*, vol. I, București, 1982, p. 136–138.

²⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 850.

²⁸ C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români*, București, 1890, p. 314–315.

²⁹ *Condica*, II, p. 111–112, nr. 257.

³⁰ *Ibidem* p. 114–115, nr. 259.

³¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 850 ; *Condica*, II, p. 111–112, nr. 257 ; p. 115, nr. 259.

anumit formular „ca să fie lucru lămurit și înțeles“, în caz contrar ele fiind returnate ispravnicului „rupte și cu oameni domnești“³²

În momentul în care unui reclamant i se refuza judecata ispravnicului sau i se părea făcută „cu strâmbul“, atunci el putea face apel la Divan, prezentând, în același timp, cartea de judecată de la ispravnicie³³. La înfățișare trebuia anunțată și cealaltă parte, iar dacă nu voia să se prezinte urma să fie adusă cu forța³⁴.

Instrucțiunile speciale sunt adresate ispravnicilor în legătură cu tâlharii prinși în ținuturi. Astfel, în circulara trimisă dregătorilor din ținuturile de margine, domnul le atrăgea atenția ca hoșii prinși să nu fie ținuți la ispravnicii ci să îi trimită la Iași³⁵. Ispravnicul va lua gloaba și va da cărți de judecată, una la păgubaș și alta rămânând la ispravnicie, în care se va specifica „furtișagul cu dovezile anume“³⁶.

Prin alte circulare domnești dregătorii ținuturilor sunt atenționați să nu se amestece în judecățile care revin reprezentanților bisericii căci „noi la acele ce sunt în judecata bisăricească nu voim să ne amestecăm“³⁷. De asemenea, dreptul de judecată îi aparține în exclusivitate ispravnicului el fiind obligat să-și desființeze namesniciile din ținut³⁸.

Pe lângă circularele adresate ispravnicilor din septembrie 1741 până în martie 1743, noi reglementări cu privire la reorganizarea justiției sunt cuprinse în *Așezământul* la care deja ne-am referit. În afara Divanului care va judeca „neconținut în toate zilele“, se realizează o ierarhizare și o delimitare a competențelor judecătorești ale marilor boieri³⁹; ispravnicii vor judeca, nu însă la „hotărâte giudecăți a Domnilor“, pe „boierii și pe mazilii și țărani ce sunt la ținutul său, de tot feliul de giudecată, având toată puterea Divanului, afară numai de moarte de om; pe tâlhari de furtișaguri să nu hotărască, numai să iee samă și să-i trimită aice“; la judecățile mai importante (de moșii sau de țigani) se vor afla și doi dintre mazilii ținutului pe care îi va alege ispravnicul; tot el va numi și mazilii care vor hotărâ moșiile la cererea reclamantului⁴⁰.

³² *Ibidem*, p. 292–3, nr. 817 („... întâi să se scrie pricina celui ce pârăște ... apoi răspunsul celui alt ... apoi hotărârea giudecății“).

³³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 850, *Condica*, II, p. 111–12, nr. 257; p. 114–115, nr. 259.

³⁴ *Ibidem*., p. 112.

³⁵ *Ibidem*, p. 97–8, nr. 233. Domnul poruncește ispravnicilor să facă „cercare“ și „să-i prindeți pe tâlhari și măcar și până la un stup de se va dovedi că au furat, acesta tot tâlhar este și furtișag mare se socotește“ (*Ibidem*, II, p. 112–13, nr. 258).

³⁶ *Ibidem*, p. 112, nr. 257, p. 113, nr. 258.

³⁷ *Ibidem*, p. 293–4, nr. 818.

³⁸ *Ibidem*, p. 177, nr. 432.

³⁹ Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 61.

⁴⁰ *Ibidem*

Delegarea unor atât de largi competențe judiciare ispravnicilor a urmărit descongestionarea forurilor judecătorești superioare de procesele care puteau fi judecate în ținuturi ; ispravnicii-judecător puteau fi (și erau !) strict supravegheați de către domnie cu scopul mărturisit de a înlătura abuzurile de putere, arbitrarul, favoritismul și mita.

Alături de atribuțiile administrative și judecătorești, ispravnicilor le reveneau și anumite îndatoriri legate de aspectul financiar-fiscal al reformelor lui Constantin Mavrocordat. Prima măsură administrativă luată de către domnie în privința ispravnicilor a fost de a le „ridica dăjdiile, hotărând să nu dea nimic, nici ei, nici feciorii lor“⁴¹. Pentru că domnul, prin agenții săi fiscali (zloțași, zapcii etc.) conducea personal acțiunea de percepere a dărilor și fiindcă erau prea aglomerați cu sarcinile administrative și judecătorești, ispravnicii acordau o importanță redusă activității de încasare a datoriilor fiscale. Principala lor obligație era aceea de a întocmi recensăminte cuprinzătoare și exacte asupra categoriilor impozabile din ținuturi ; de asemenea, ei trebuiau să informeze domnia despre modul în care locuitorii au primit noile reglementări în materie de percepere a dărilor⁴². Uneori, când nevoia de bani era urgentă, ispravnicul trebuia să sprijine acțiunea de încasare și să oblige locuitorii să-și respecte obligațiile la care erau impuși⁴³ ; în caz contrar, dregătorii erau atenționați și chiar amenințați de către domnie⁴⁴.

Urmărind o așezare mai bună a dărilor, Constantin Mavrocordat a dat instrucțiuni clare dregătorilor din ținuturi cu scopul de a preveni abuzurile slujbașilor publici. Aceștia din urmă, pentru sumele folosite cu dregătoria lor, trebuiau să facă „foaie de cheltuieli, iscălită de preot, vornicel și vataman“⁴⁵. Locuitorilor li se poruncește ca „afară din obicei nimica să nu dați“, iar în cazul în care cineva le va lua cu sila vor trebui „să facă știre ispravnicului de ținut, că au poruncă să vă împlinescă“⁴⁶. Ispravnicul era obligat să informeze contribuabilii de conținutul instrucțiunilor domnești care trebuiau semnate de preoți, vornicei și vatamani⁴⁷.

Organizarea instituției isprăvniciei ca organe locale ale puterii de stat investite cu atribuții administrative, judecătorești și fiscale a fost una din principalele reforme cu caracter administrativ ale lui Constantin Mavrocordat. Dregătoria a supraviețuit domnului care a inițiat-o perpetuându-se, în esența sa, până la introducerea Regulamentului Organic.

⁴¹ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 183.

⁴² N. Iorga, *St. și doc.*, VI, p. 313-14.

⁴³ *Ibidem*, p. 370-1.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 320.

⁴⁵ *Condica*, II, p. 52-8, nr. 128 ; Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 56.

⁴⁶ *Condica*, p. 117-18, nr. 263.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 117.

Programul reformativ inițiat de Constantin Mavrocordat nu putea să omită un sector atât de important în structura statului moldovenesc cum este cel al organizării teritorial-administrative. Inovațiile aduse în această privință constau în ridicarea unor vechi structuri administrative la rangul de ținut, în subordonarea unora mai mici față de altele mai întinse ca suprafață și în instituirea unei conduceri comune pentru mai multe ținuturi.

Ținuturile au constituit unitatea de bază în organizarea administrativ-teritorială a Moldovei. Ele au apărut treptat, pe măsura organizării statului, evoluția lor putând fi surprinsă de la începutul secolului al XV-lea până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea când toate transformările survenite încheie acest proces. În izvodul de goștină, datat 1665 ianuarie 10, sunt enumerate 19 ținuturi câte avea Moldova la acea vreme pe care, cu o singură excepție, le vom întâlni și la începutul celei de-a doua domnii a lui Constantin Mavrocordat. Acestea sunt : Suceava, Neamț, Roman, Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Tutova, Vaslui, Fălciu, Lăpușna, Orhei, Soroca, Hotin, Cernăuți, Dorohoi, Hârlău, Cârlișgătura și Iași⁴⁸. Aceleași unități administrative sunt consemnate și de Miron Costin atât în *Cronica polonă* (1677)⁴⁹ cât și în *Poema polonă* (1684)⁵⁰. Cele mai bogate informații referitoare la organizarea administrativ-teritorială a Moldovei la începutul secolului al XVIII-lea ni le oferă Dimitrie Cantemir în capitolul al IV-lea a lucrării sale *Descrierea Moldovei*⁵¹. Pentru prima dată ținuturile sunt grupate pe cele două mari vornicii, de Țara de Jos și de Țara de Sus, numite de Cantemir Moldova Inferioară și Moldova Superioară conduse fiecare de către un mare vornic⁵². Țara de Jos cuprindea 12 ținuturi și anume : Iași, Cârlișgătura, Roman, Vaslui, Tutova, Tecuci, Putna, Covurlui, Fălciu, Lăpușna, Orhei și Soroca iar Țara de Sus 7 ținuturi : Hotin, Dorohoi, Hârlău, Cernăuți, Suceava, Neamț și Bacău.. Cantemir este și autorul unei hărți a Moldovei în care, pentru prima dată sunt redată limitele ținuturilor pe care le-a descris⁵³.

La 1712, în urma războiului ruso-turc, aceștia din urmă ocupă cetatea Hotinului iar la 1715, și străvechiul ținut care este transformat în raia. Cu acest prilej a fost inclusă teritoriului raialei și o bună parte a ținutului Cernăuți care va reveni Moldovei abia în 1719⁵⁴.

⁴⁸ I. Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de visterie din 1606*, extras din AIIA, XXX, 1993, p. 14.

⁴⁹ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 214.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 390–391.

⁵¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 73–91.

⁵² *Ibidem*, p. 73 și 79. Despre evoluția celor două mari diviziuni și instituția mării vornicii vezi D. Ciurea, *op. cit.*, p. 144–151.

⁵³ G. Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în *ARMSI*, SIII, tom VI, 1927, p. 193–212.

⁵⁴ Vezi V. Lungu, *Despre Olatul Hotinului*, în *CI*, V–VII, 1932, p. 253–290.

Noi informații privind organizarea administrativă a Moldovei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea ne oferă descrierea lăsată de un negustor rus aflat în țară în timpul războiului ruso-turc din anii 1736–1739. „Județele“, în număr de 18, excepție făcând Hotinul, sunt aceleași descrise de Cantemir în lucrarea la care ne-am referit. apar în plus alte noi unități administrative, mai reduse ca suprafață, pe care autorul le numește „ținuturi“ dar care sunt subordonate unora mai mari : Câmpul-Lung „are o conducere proprie totuși aparține județului Suceava“, Codru și Greceni „peste Prut, în județul Fălciu“, Câmpul-Lungul Rusesc „în județul Cernăuți“ și Botoșani „în județul Hârlău“⁵⁵. Manuscrisul, datat 1739, surprinde exact situația administrativă a Moldovei din acea perioadă întrucât, peste doi ani, la începutul domniei reformatoare a lui Constantin Mavrocordat, ținuturile și unitățile administrative subordonate acestora vor rămâne aceleași. Între timp, la 1740, ținutul Hotinului revine în stăpânirea moldovenească dar numai pentru aproximativ un an, căci în urma intrigilor lipcanilor, la 1 martie 1741, ținutul este din nou ocupat de turci⁵⁶.

În anexa „Constituției“ aprobate de Adunarea Obștească din Moldova în septembrie 1741 sunt enumerate 19 ținuturi și anume : Suceava, Neamț, Roman, Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Tutova, Vaslui, Fălciu, Lăpușna, Orhei, Soroca, Cernăuți, Hârlău, Dorohoi, Botoșani, Cârliștii și Iași⁵⁷. În categoria ținuturilor apar acum și Botoșanii, care, așa cum am văzut în lista din 1739, fusese inclus ținutul Hârlău⁵⁸. Noua unitate administrativă își păstrează statutul de ținut pe durata întregii domnii a lui Constantin Mavrocordat, fiind menționat ca atare în octombrie 1741⁵⁹ și august 1742⁶⁰, chiar dacă, în virtutea tradiției se utilizează încă uneori și termenul de ocol⁶¹. Modificări aveau să intervină doar în ceea ce privește organizarea unităților fiscale pentru strângerea dărilor, Botoșanii apărând de obicei alături de ținuturile Hârlău și Dorohoi⁶². În fruntea ținutului se află doi dregători care păstrează vechea titulatură de vornici (vezi Anexa).

În „Somile goștinei de oi“ strânse în octombrie 1741 în rândul ținuturilor Moldovei este inclus și Grecenii, numărul unităților administrative ridicându-se

⁵⁵ Gh. Bezviconi, *Căldători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 105–107.

⁵⁶ *Cronica Ghiculeștilor*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano, București, 1965, p. 487.

⁵⁷ Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 53.

⁵⁸ Situația este identică și în 1741 fiindcă, într-un document datat decembrie 1742, se specifică : „În trecutul an ... fiind orânduit ocolul Botoșanilor cu ținutul Hârlăului tot la un loc ...“ (*Condica*, III, p. 491–2, nr. 1779).

⁵⁹ N. Iorga, *St. și doc.*, VI, p. 311.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 382.

⁶¹ *Condica*, III, p. 43–44, nr. 1306 ; II, p. 91, nr. 213 și p. 325, nr. 941.

⁶² N. Iorga, *op. cit.*, p. 331. Antohe Caragea vornic de Botoșani este trimis să împlinească sfertul întâi la ținuturile Hârlău, Dorohoi și ocolul Botoșanilor (*Ibidem*, p. 329).

acum la 20⁶³. Apariția Grecenilor printre unitățile administrative ale Moldovei a fost pusă în legătură cu retragerea tătarilor din Bugeac⁶⁴, fiind organizată ca o căpitanie de margine. La 1739, așa cum am văzut, era inclusă ținutului Fălciu la fel ca și căpitania de Codru⁶⁵. Constantin Mavrocordat încearcă probabil o reorganizare a marginii, numind în fruntea ținutului un vel căpitan și restituind „moșiile de olatul Grecenilor [...] cu tot venitul în stăpânirea moștenilor”⁶⁶. Grecenii nu mai apar însă în documente ca ținut fiind, probabil, subordonat ținutului Covurlui. Spre această concluzie ne îndreaptă faptul că aceeași persoană este menționată ca vel căpitan de Greceni și vel căpitan de Covurlui cel puțin până spre sfârșitul anului 1742. situația este analoagă în cazul ținutului Fălciu, unde vel căpitanul de Codru este și ispravnicul ținutului menționat⁶⁷. Documentele menționează existența unui pârcălab de Galați și nu de Covurlui cum ar fi normal și aceasta pentru că importanța așezării de pe Dunăre necesită prezența permanentă a reprezentantului domnesc⁶⁸. În ținut, activitățile administrative și judecătorești reveneau vel căpitanului, în cazul de față celui de Greceni. Această situație nu durează mult fiindcă, în decembrie 1742, sunt amintiți Aftanasie și Vrusis vel căpitani de Greceni, respectiv, Covurlui⁶⁹. Mai mult decât atât, se revine la vechea relație de subordonare a Grecenilor față de ținutul Fălciu, domnul invitând vel căpitanul de Codru și pe cel de Greceni să se socotească în privința birului⁷⁰

La nord de Greceni, documentele menționează existența unei unități administrative distincte – căpitania de Codru. Ea s-a constituit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea din teritoriile rămase Moldovei în urma ocupării de către turci a ținutului Tigheci⁷¹. Ca și în perioada anterioară, căpitania de Codru rămâne și în timpul lui Constantin Mavrocordat subordonată ținutului Fălciu. Aceasta era condusă de vel căpitanul de Codru care este în același timp și ispravnic al ținutului Fălciu⁷².

O situație identică celei anterioare o constatăm și în cazul Câmpulungului Sucevei, Câmpulungului Rusesc (sau al Cernăuților) și al Vrancei. Vechile ocoale de margine se vor bucura de aceeași autonomie, deși din punct de vedere

⁶³ *Ibidem*, p. 311.

⁶⁴ Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III, partea a doua, București, 1946, p. 485.

⁶⁵ Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 106.

⁶⁶ Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 58.

⁶⁷ *Condica*, II, p. 322, nr. 931.

⁶⁸ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 164.

⁶⁹ *Condica*, III, p. 445, nr. 1698 și p. 487, nr. 1771.

⁷⁰ *Ibidem*, I, p. 297, nr. 3093

⁷¹ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 168.

⁷² *Condica*, II, p. 322, nr. 931.

administrativ rămân subordonate ținuturilor Suceava, Cernăuți și Putna. Erau conduse de vornici care rămân direct responsabili față de domnie⁷³. Noile reglementări fiscale în materie de așezare a birului au lovit însă în sistemul de privilegii de care beneficiau, determinând acte de nesupunere din partea locuitorilor care obligă domnia să ia măsuri uneori drastice pentru a-i aduce sub ascultare⁷⁴.

O situație specială cunoaște și teritoriul al cărui nume s-a impus în istoriografia românească prin expresia „Cele două ceasuri“. După ce, la 1728, Grigore Ghica reușise să refacă „hotarul lui Halil Pașa“, tătarilor nohai li se condează o bucată din pământul Moldovei cale de două ceasuri în lățime și 32 în lungime în care să-și crească animalele⁷⁵, contra unei contribuții bănești. Nu avem informații dacă Constantin Mavrocordat a încercat să schimbe statutul acestui teritoriu, sigur este însă faptul că a restituit proprietarilor de drept moșiile situate în perimetrul respectiv⁷⁶.

În privința celor două mari diviziuni ale Moldovei, Țara de Jos și Țara de Sus, ele mai sunt amintite doar în legătură cu instituția mării vornicii ; atribuțiile vel vornicilor Costache Razul și Iordache Ruset se limitează doar la cele judecătorești în circumscripțiile lor⁷⁷, Bârlad și Dorohoi, funcționând, cu atribuții administrative, vornici de târg numiți de către aceștia⁷⁸.

În timpul lui Constantin Mavrocordat, au loc transformări importante și în organizarea unităților administrative în vederea mai bune coordonări a activității reprezentanților domnești. Astfel, unele ținuturi, mai reduse ca întindere au fost subordonate din punct de vedere administrativ altora mai mari, iar în unele cazuri au avut o conducere comună. Dacă în anexa la „Constituția“ aprobată în septembrie 1741 figurau un număr de 19 ținuturi⁷⁹, în octombrie același an, sunt trimise 18 „cărți la dregătorii de pe la ținuturi“⁸⁰. Explicația o aflăm în „somile goștinii de oi“ din luna octombrie unde ținuturile Hârlău și Dorohoi sunt trecute împreună⁸¹. Luarea unei asemenea măsuri poate fi pusă în legătură și cu ridicarea la rangul de ținut a ocolului Botoșanilor. Instituirea unei conduceri comune pentru cele două ținuturi este documentată pe durata întregii

⁷³ *Ibidem*, III, p. 444, nr. 1696.

⁷⁴ *Ibidem*, II, p. 175–176, nr. 428 ; III, p. 492, nr. 1780.

⁷⁵ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 281 ; M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 175 ; Gh. Ghibănescu, *O pagină din istoria finanțelor Moldovei*, extras din *IN*, V, 1925, Iași, p. 23 ; Gh. Năstase, *Hotarul lui Halil Pașa și Cele două ceasuri*, București, 1932.

⁷⁶ *Condica*, II, p. 288, nr. 802 ; Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 59.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 61.

⁷⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 363 ; *Condica*, II, p. 92, nr. 214.

⁷⁹ Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 53.

⁸⁰ *Condica*, II, p. 124, nr. 284.

⁸¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 311.

domniei a lui Constantin Mavrocordat ⁸². În fruntea Hârlăului și Dorohoiului se afla vel căpitanul de Dorohoi numit în documente și judecătorul sau ispravnicul „ținutului Hârlău și Dorohoi” ⁸³. În unele cazuri, așa cum am văzut mai sus, această unitate administrativă se lărgea prin includerea Botoșanilor, în cazul respectiv conducerea revenind vel căpitanului de Dorohoi și vornicului de Botoșani.

La 14 octombrie 1741, erau trimise 16 „cărți de volnicie dregătorilor de pe la scaune” ⁸⁴. Se produsese între timp o nouă modificare a unităților administrative despre care avem informații în listele cu dajdia mazililor din ianuarie 1742 când sunt trecute împreună Lăpușna, Orheiul și Soroca ⁸⁵. Despre cele trei ținuturi de margine știm că în perioada anterioară erau conduse de pârcălabi peste care se suprapunea autoritatea serdarului, investit cu atribuții militare. În 1730, Grigore Ghica intervine în aplanarea confluctului ivit între pârcălabi și serdar fixând atribuțiile acestora ⁸⁶. La începutul domniei lui Constantin Mavrocordat apare în documente Constandinache vel căpitan și pârcălab de Soroca ⁸⁷, iar mai târziu și serdarul care avea acum și funcții administrative ⁸⁸; în context, domnul îi atrăgea atenția că vel căpitanul de Soroca întârziase cu banii strânși din ținut. Se insista de altfel mai mult pe atribuțiile administrative ale serdarului în cele trei ținuturi, funcția militară rămânând pe un plan secundar. Această unitate administrativă era însă prea întinsă pentru a putea fi supravegheată de un singur dregător, așa încât, în urma hotărârii domnești din 24 aprilie 1742, ținutul Soroca este despărțit de Lăpușna și Orhei ⁸⁹. În fruntea ținutului este pus un vel căpitan care are aceleași atribuțiuni ca și ispravnicul în celelalte ținuturi. Orheiul și Lăpușna formează în continuare o singură unitate administrativă condusă de un ispravnic care, în virtutea tradiției, va păstra și titlu de vel serdar ⁹⁰.

⁸² *Ibidem*, p. 328 (ianuarie 1742); p. 352 (aprilie 1742); p. 382 (august 1742); p. 393 (octombrie 1742).

⁸³ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, București, 1966, p. 237, nr. 191; *Condica*, II, p. 324, nr. 937.

⁸⁴ *Condica*, II, p. 127, nr. 297. Aceiași număr de unități administrative sunt constatate și la 28 noiembrie 1741 când sunt trimise 16 cărți la zloțașii din ținuturi (*Ibidem* I, p. 73, nr. 1985).

⁸⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 328.

⁸⁶ *Condica*, III, p. 274–276, nr. 1512. Despre instituția serdăriei vezi A.V. Sava, *Boierii mari ai Moldovei. dregători de ținuturi*, în „*Revista de drept public*”, XVII, 1942, p. 466–492.

⁸⁷ *Condica* II, p. 97–98, nr. 233.

⁸⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 343. Domnul îi scrie serdarului că „noi pe dumneata te știm ... acolo la tustrele ținuturile; cum la ținutul Orhei și Lăpușna așa și la ținutul Soroca”.

⁸⁹ „S-au deosăbit ținutul Sorociei de celelalte ținuturi (Lăpușna și Orhei) ... care sunt în seama serdarului” (N. Iorga, *op. cit.*, p. 359).

⁹⁰ *Condica*, II, p. 293, nr. 818 (Pavel vel sârdar ispravnicul Orheiului și Lăpușnei).

Cea mai importantă inovație adusă de Constantin Mavrocordat în ceea ce privește organizarea administrativ-teritorială a Moldovei o constituie instituirea ocoalelor ca subdiviziuni ale ținuturilor. Cu faptul că acest lucru s-a realizat în timpul celei de-a doua domnii sunt de acord toți cercetătorii care au studiat problema, deși izvoarele pe care le avem la îndemână nu sunt atât de concludente.

La 13 martie 1742, sunt trimise cărți prin toate ținuturile și la toți dregătorii ca să scrie „starea locurilor”⁹¹. Două zile mai târziu, sunt trimiși în ținuturi și zapcii care să supravegheze desfășurarea acțiunii și să aducă la Iași izvodul cerut⁹². Chestionarul, care amintește de cel inițiat de Al. Odobescu la sfârșitul secolului trecut, cuprindea instrucțiuni detaliate asupra elementelor pe care, în final, trebuie să le cuprindă. Nu știm care au fost mobilurile inițierii unei asemenea acțiuni; putem presupune că domnul dorea să cunoască în detaliu istoria și geografia țării, aceasta din urmă în vederea întocmirii unei hărți a principatului⁹³. Pentru aceasta ar fi trebuit să fie precizate distanțele și alte elemente necesare realizării unei hărți care însă lipsesc în izvod. Este posibil ca domnul să fi dorit întocmirea unei statistici patrimoniale cuprinzătoare și bine documentată în dorința de a ști cât mai multe despre țara al cărui domn era⁹⁴. Oricare ar fi fost motivul (sau motivele!) inițierii unei asemenea acțiuni nu se cunosc nici rezultatele ei. Și probabil că s-au primit răspunsurile din ținuturi din moment ce într-un singur caz domnul insistă să i se trimită izvodul respectiv. Este vorba de ținutul Dorohoi-Hârlău de unde nu se primise „starea locului” nici la sfârșitul lunii septembrie 1742⁹⁵.

Documentul datat 13 martie 1742 ne interesează în mod special dintr-un alt motiv; izvodul cerut de la fiecare ținut să cuprindă informații despre „starea locului de la ținutul ... și osăbite fieșticare *ocoale*”⁹⁶. Termenul ocol apare în document cu o frecvență apreciabilă și într-un context bine stabilit⁹⁷. În epoca

⁹¹ *Ibidem*, p. 179–182, nr. 439.

⁹² *Ibidem*, p. 182–183, nr. 440.

⁹³ *Ibidem*, I, p. XIX.

⁹⁴ Nu putem atribui actului un caracter fiscal căci, pentru aceasta, domnul ceruse alte „table” cu situația din ținuturi.

⁹⁵ *Condicu*, II, p. 318, nr. 919. alte cărți trimise în ținutul Hârlău-Dorohoi: 9 aprilie 1742, se aprobă o amânare până la Sf. Gheorghe (*Ibidem*, I, p. 165, nr. 2459); 29 iulie, sunt rânduiți mazili noi pentru a scrie „starea locului”, cei vechi aflându-se cu pricini (*Ibidem*, II, p. 288, nr. 801).

⁹⁶ *Ibidem*, p. 180.

⁹⁷ „Hotarul acelu ținut: se hotărăște ... cu ce ținut, la ce ocol și sat începe drumul; apile mari ... la cutare ocol și sat ... numele ocolului și a satului unde apa cea mare dă ... la ocolul și ținutul și satul cutare; dealurile cu vii ... la ce ocol și la ce sat; movilele ... la ce ocol și lângă ce

medievală, prin acest termen se desemnau proprietățile în exclusivitate domnești sau aparținând domeniului public și care erau formate din mai multe sate ascultătoare de cetăți, curți domnești sau târguri⁹⁸. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se produce lichidarea treptată a ocoalelor domnești astfel că, spre sfârșitul veacului următor, mai funcționau doar ocolul Iașilor, capitala țării și ocolul Botoșanilor, domeniul doamnei⁹⁹. Putem afirma deci că termenul de ocol folosit în documentul de mai sus nu are nimic comun cu vechile proprietăți domnești. Când și în ce împrejurări s-au instituit ocoalele ca subdiviziuni administrative ale ținuturilor nu putem ști cu exactitate. Este clar că acest lucru s-a petrecut înainte de martie 1742, când izvodul pentru „starea locului” menționează existența lor¹⁰⁰.

Probabil că inovația, introdusă mai întâi în cancelaria domnească, s-a impus cu greu din moment ce, atât în domnia lui Constantin Mavrocordat cât și mai târziu, ocoalele sunt foarte rar pomenite în documente. Prima mențiune a unui ocol datează din 22 decembrie 1742, când unui slujbaș domnesc i se cere „tabla de pe banii de goștină de ocolul Ceremușului de la ținutul Cernăuți”¹⁰¹. Izvoarele mai târzii confirmă existența acestei subdiviziuni în cadrul ținutului Cernăuți¹⁰². Abia din 1757 avem situația completă a ocoalelor unui ținut ; este vorba de ținutul Fălciu iar ocoalele, în număr de cinci, sunt : Ocolul Mijlociu, Ocolul Prutului, Ocolul Elanului, Ocolul Roșieșilor și Ocolul Podolenilor¹⁰³. În statistica rusă din anii 1772–1774 lipsește Ocolul Elanului cum, de altfel, se poate constata și în „Condica liuzilor” din anul 1803¹⁰⁴. Este posibil să fi intervenit între timp unele modificări în organizarea subunităților administrative despre care însă nu avem informații.

sat ; văile mari... la ce ocol și la ce sat ; pădurile ... la ce ocol și lângă ce sat ; câmpiile ... la ocolul și lângă satul cutare ; bălțile ... la ce ocol și la ce sat ; mezilurile ... în ce sat și la ce ocol ; siliște ... la ce ocol și lângă ce sat ; moșiile mânăstirești ... la ce ocol și lângă ce sat ...” (*Ibidem*, p. 179–182, nr. 439).

⁹⁸ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 194–208.

⁹⁹ Menționarea, în februarie 1742, a ocolului Hârlăului și a satelor care țin de acesta nu este, credem, decât un reflex al vremurilor trecute (*Condica*, II, p. 513–515, nr. 1169).

¹⁰⁰ D. Ciurea așează acțiunea la sfârșitul anului 1741 plecând de la informațiile furnizate de documentul citat mai sus (D. Ciurea, *op. cit.*, p. 174).

¹⁰¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 407.

¹⁰² Prima situație completă a ținuturilor cu subdiviziunile lor a fost întocmită în perioada 1772–1774 de către autoritățile militare rusești. Vezi P.G. Dimitriev, P.V. Sovietov, *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea 1–2, Chișinău, 1975.

¹⁰³ Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 490.

¹⁰⁴ Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. VII–VIII. Pentru comparație, cele două statistici din 1774 și 1803 la A. Macovei, *Organizarea administrativ-teritorială a Moldovei între anii 1832–1862 (I)*, extras din *AJIAI*, XIX, 1982, p. 15–18.

Instituirea ocoalelor s-a datorat, fără îndoială, rațiunilor de ordin fiscal, în vederea unei mai bune realizări și supravegheri a acțiunii de percepere a impozitelor. Spre exemplu, goștina se strângea pe ocoale, fiecare ocol fiind în seama unui goștinar ¹⁰⁵. Unui slujbaș al visteriei, care trimisese o sumă prea mică de bani, domnul îi cere să nu facă „sminteală” și să se intereseze cum se procedează în celelalte ocoale ¹⁰⁶.

La conducerea ocoalelor, deși sunt atestați mai târziu, au fost puși ocolașii care devin astfel subalterni ai ispravnicului de ținut ¹⁰⁷.

*

* *

Organizarea administrativ-teritorială a Moldovei în perioada următoare domniei reformatoare a lui Constantin Mavrocordat nu va suferi modificări substanțiale. Ispravnicii, numiți câte doi la unele ținuturi vor rămâne reprezentanții locali ai autorităților centrale. Inițiativele domnești în privința atribuțiilor cu care aceștia să fie investiți nu fac decât să sistematizeze și să detalieze programul fixat de Constantin Mavrocordat. Ar mai fi de amintit ca o inovație numirea de boieri judecători pe la ținuturi, măsură care însă a cunoscut fluctuații ¹⁰⁸.

În ceea ce privește structura unităților administrative, nu au intervenit aici modificările de fond. În „Lista șfeturilor pe județe” ca și în „Tabela mucarerului pe luna iulie” din anul 1763 sunt trecute un număr de 18 ținuturi organizate în 15 unități fiscale. Ca și în domnia lui Constantin Mavrocordat, Hârlăul și Dorohoiul apar împreună ; în schimb constatăm că ținutul Soroca este din nou împreună cu Orhei-Lăpușna ¹⁰⁹. În anul următor însă, Soroca figurează separat de celelalte două ¹¹⁰. O situație specială au Botoșanii care asigură în continuare veniturile doamnei dar care, se pare, au revenit la situația consacrată, cea de ocol. De altfel, în listele întocmite de visterie se specifica uneori că „nu se cuprind Botoșanii fiind venitul Doamnei” ¹¹¹.

Informații interesante privind organizarea administrativă a Moldovei ne oferă lista întocmită la 1769 (ultimul an de domnie a lui Constantin Mavrocordat în Moldova) la cererea autorităților rusești de ocupație ¹¹². Este

¹⁰⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 407.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 396.

¹⁰⁷ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 174.

¹⁰⁸ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 12 și urm.

¹⁰⁹ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 10 și 15.

¹¹⁰ *Idem*, *Sămile visteriei Moldovei pe anul 1764*, extras din *IN*, IX, 1931, Iași, p. 3–5.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 6.

¹¹² *Arhiva românească*, tom. I, ed. a II-a, Iași, 1860, p. 139–143.

surprinzătoare asemănarea descrierii făcute în acest izvor cu cea a negustorului anonim din 1739 ¹¹³ ; sunt cuprinse aici 18 ținuturi și cinci unități administrative mai mici. Botoșanii apar din nou integrați ținutului Hârlău, Constantin Cogălniceanu apărând ca ispravnic de Hârlău-Dorohoi și vornic de Botoșani ¹¹⁴.

Dregătorii unităților administrative care nu căpătaseră încă statutul de ținut poartă în continuare titulatura pe care o aveau anterior și anume cea de vornic pentru Vrancea, Câmpulungul Sucevei și Câmpulungul Cernăuților și de vel căpitan pentru Codru și Greceni.

Situația completă a ținuturilor și subdiviziunilor administrative ale acestora – ocoale este cuprinsă în statisticile rusești întocmite între anii 1772 și 1774. În rândul ținuturilor sunt trecute acum și Botoșanii, Codrul, Grecenii ca și cele două Câmpulunguri, numărul ținuturilor ridicându-se la 23. Orheiul și Lăpușna constituie o singură unitate administrativă, în plus constatăm revenirea Hotinului în componența statului moldovean. În izvorul la care ne referim avem, pentru prima dată, situația completă a ocoalelor fiecărui ținut. Existau 90 de ocoale, singurele ținuturi care nu au fost arondate în subdiviziuni administrative fiind Codrul și Grecenii cu un teritoriu destul de redus ¹¹⁵.

După anul 1775, organizarea administrativ-teritorială a Moldovei avea să suporte modificări generate de rășluirea unei părți din nordul țării de către austrieci. Sunt pierdute acum ținutul Cernăuților, cele două Câmpulunguri și o bună parte a ținutului Sucevei. Organizarea teritoriului trebuia să ia în considerație situația nouă creată.

*
* *

Domniile lui Constantin Mavrocordat constituie, fără îndoială, momente de referință în istoria Moldovei. Programul inițiat de acesta în spiritul ideologiei reformiste a cuprins întreaga organizare a statului punând bazele trecerii către modernitate. A încercat să reformeze administrația prin introducerea instituției isprăvniciilor, cu atribuții administrative, judecătorești și fiscale, ca reprezentante ale autorității centrale la nivel local. A urmărit o mai bună organizare a teritoriului și a unităților administrative instituind ocoalele ca subdiviziuni ale ținuturilor. Reformele sale au marcat existența statului moldovean timp de aproape o sută de ani până când Regulamentul Organic avea să transforme radical edificiul pe care îl construise.

¹¹³ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 175, nota 164.

¹¹⁴ *Arhiva românească*, p. 143.

¹¹⁵ A. Macovei, *op. cit.*, p. 15–18.

ANEXĂ

Dregătorii ținuturilor moldovene
(octombrie 1741 – martie 1743)

Ținutul Sucevei

Constantin Cantacuzino „Dinul armaș, ispravnicul Sucevei“, 1742 iunie 14 (*Condica*, II, p. 234, nr. 601) ; 1742 octombrie 11 (*DRA*, p. 256, nr. 217).

Ținutul Neamțului

Iordache Ruset „ispravnicul ținutului Niamțului“, 1742 februarie 18 (*Condica*, II, p. 164, nr. 400) ; 1742 noiembrie 26 (*Ibidem*, III, p. 484, nr. 1767).

Ținutul Bacăului

Radu Racoviță „biv vel păharnic, giudecătorul sud. Bacăul“, 1742 mai 10 (*Ibidem*, II, p. 112, nr. 258).

Ținutul Romanului

Mihalache Sturza „biv vel clucer, giudecătorul ținutului Romanul“, 1742 martie 19 (*Ibidem*, p. 186, nr. 448) ; 1742 octombrie 20 (*Ibidem*, p. 36, nr. 95).

Iordache Idriniliul, numit ispravnic de Roman, 1742 decembrie 18 (*Ibidem*, I, p. 302, nr. 3118).

Ținutul Putnei

Paleologa „biv vel armaș, staroste de Putna“, 1741 octombrie 10 (*Ibidem*, II, p. 125, nr. 290).

Dumitru Suciul „staroste de Putna“, 1742 februarie 9 (*Ibidem*, p. 508, nr. 1165) ; 1742 decembrie 13 (*Ibidem*, III, p. 450, nr. 1709).

Ținutul Tecuciului

Costache Purici „vel căpitan ot Tecuci“, 1742 ianuarie 11 (*Ibidem*, II, p. 148, nr. 361) ; 1742 noiembrie 17 (*Ibidem*, III, p. 429, nr. 1674).

Ținutul Covurluiului

Iordache Edriniliul și Scarlat „pârcălabi de Galați“, 1741 decembrie 8 (*Ibidem*, II, p. 103, nr. 245).

- Iordache Edriniliul „pârcălab ot Galați“, 1741 decembrie 23 (*Ibidem*, p. 133, nr. 315).
- Scarlat vameș „în locul lui Idrinili“, 1742 martie 1 (*Ibidem*, p. 170, nr. 413), 1743 ianuarie 17 (*Ibidem*, III, p. 495, nr. 1788).

Greceii

- Vrusi „vel căpitan de Greceni“, 1742 ianuarie 16 (*Condica*, II, p. 625, nr. 1267).
- Constantin Brusis „vel căpitan de Covurlui“, 1742 februarie 6 (*Ibidem*, p. 157, nr. 390).
- Vrusis „vel căpitan de Greceni“, 1742 iunie 15 (*Ibidem*, p. 239, nr. 620). Vrus „căpitan de Greceni“ pus în „hiare“ și adus la domnie, 1742 octombrie 3 (*Ibidem*, III, p. 399, nr. 1619).
- Aftanasă șerbighiu „pe care l-am pus căpitan la Greceni“, 1742 octombrie 9 (*Ibidem*, II, p. 330, nr. 961) ; 1742 decembrie 7 (*Ibidem*, III, p. 445, nr. 1698).
- Constantin Vrusis „vel căpitan de Covurlui“, 1742 decembrie 8 (*Ibidem*, p. 487, nr. 1771).

Ținutul Tutovei

- Ion Bogdan „ispravnic Tutova“, 1742 mai 18 (Iorga, *St. și doc.*, p. 363) 1742 noiembrie 22 (*Condica*, III, p. 483, nr. 1766).

Ținutul Vasluiului

- Ștefan Ruset paharnic „ispravnicul Vasluiului“, 1741 octombrie 30 (*Ibidem*, I, p. 56, nr. 1906) ; 1742 decembrie 10 (*Ibidem*, III, p. 487, nr. 1772).

Ținutul Fălciu-Codru

- Gheorghe „vel căpitan de Codru“, 1741 noiembrie 26 (*Ibidem*, II, p. 98, nr. 233).
- Iordache „pe care l-am făcut vel căpitan de Codru“, 1742 august 6 (*Ibidem*, p. 299, nr. 842).
- Iordache „vel căpitan de Codru, ispravnicul ținutului Fălciului“, 1742 septembrie 29 (*Ibidem*, p. 322, nr. 931).

Ținutul Orhei-Lăpușna

- Pavel „vel sărdar“, 1742 mai 15 (*Ibidem*, p. 212, nr. 531) ; 1742 iunie 9 (*Ibidem*, p. 293, nr. 818).

Ținutul Soroca

Costandinache „vel căpitan de Soroca“, 1741 octombrie 18 (*Ibidem*, p. 78, nr. 169).
 Iliș „vel căpitan de Soroca“, 1742 august 21 (*ibidem*, p. 301, nr. 850) ; 1742
 decembrie 14 (*Ibidem*, III, p. 488, nr. 1773).

Ținutul Cernăuților

Vlasco Hrisoscolev „biv vel stolnic, ispravnic ot Cernăuți“, 1741 octombrie 16
 (*Ibidem*, p. 72, nr. 147).
 Gheorghică „staroste de Cernăuți“, 1742 octombrie 18 (*Ibidem*, III, p. 406, nr.
 1631) ; 1743 ianuarie 18 (*Ibidem*, p. 496, nr. 1788).

Ținutul Hârlău-Dorohoi

Carăbiber „vel căpitan de Dorohoi“, 1741 octombrie 27 (*Ibidem*, II, p. 85,
 nr. 192).
 Iliș „vel căpitan de Dorohoi“, 1741 noiembrie 14 (*ibidem*, p. 91).
 Iliș „vel căpitan de Dorohoi, giudecătoria ținutului Hârlău i Dorohoiul“, 1742
 aprilie 24 (*DRA*, p. 237).
 Ioniță Izmană „pre carele l-am făcut vel căpitan la Dorohoi“, 1742 septembrie
 24 (*Condica*, II, p. 317, nr. 916).
 Ioniță Izmană „ispravnicul ținutului Hârlău i Dorohoi“, 1742 septembrie 30
 (*Ibidem*, p. 324, nr. 937) ; 1743 ianuarie 27 (*Ibidem*,
 III, p. 495, nr. 1786).

Ținutul Botoșanilor

Dinul armașul și Antohe Caragea „vornicii de Botoșani“, 1741 octombrie 22
 (*Ibidem*, II, p. 79, nr. 173).
 Scarlatache polcovnic „pre carele l-am făcut domnia me vornic la Botoșani
 să fie împreună cu Caragea“, 1742 aprilie 7 (*Ibidem*,
 p. 199, nr. 490).
 Antiohie Caragea „vornic de Botoșani“, 1742 iunie 8 (*Ibidem*, p. 231, nr. 590).
 Vasile Macrii „biv vel pitar, vornic de Botoșani“ 1742 iunie 25 (*ibidem*,
 p. 255, nr. 677).

Ținutul Cârlișturii

Costandin Cucoranu „ispravnic sud. Cârlișturii“, 1742 iunie 30 (*Ibidem*, p.
 260, nr. 696).

Ținutul Iașilor

Toader Jitricer „ispravnic sud Iașul“, 1742 septembrie 17 (*Ibidem*, p. 317, nr. 915).

Vrancea

Ioniță Arapul „ispravnic de Vrancea“ și Ion Gigățul „fost vornic“, februarie 1742 (N. Iorga, *op. cit.*, p. 335).

Ioniță Arapul „vornic de Vrancea“, 1742 august 1 (*Condica*, II, p. 574–7, nr. 1215) ; 1742 decembrie 4 (*Ibidem*, III, p. 444, nr. 1696).

Câmpulungul Sucevei

Costandin „vornic de Câmpulung“, 1741 noiembrie 2 (*Ibidem*, II, p. 86, nr. 195).

Solomon Botez „biv vel șătrar, vornicul de Câmpulung“, 1742 noiembrie 10 (*Ibidem*, III, p. 431–4, nr. 1663).

LA RÉFORME ADMINISTRATIVE DE CONSTANTIN MAVROCORDAT

R é s u m é

L'auteur réalise une analyse du programme réformateur mis au point par Constantin Mavrocordat qui visait une organisation complète de l'État, ce qui a représenté un moment décisif pour l'évolution de la Moldavie vers la modernité.

On suit de près les préoccupations de la Seigneurie pour les secteurs-clé de l'organisation interne : l'administration, le territoire et les unités administratives.

Ces mesures réformatrices ont montré leur viabilité au cours d'un siècle à peu près, jusqu'à ce que le Règlement Organique pût offrir un nouveau modèle d'organisation interne.

SAMA VISTIERIEI MOLDOVEI DIN DECEMBRIE 1784

IOAN CAPROȘU

Din sămile de venituri și cheltuieli întocmite în fiecare an de Vistieria Țării Moldovei începând din 1712¹, pentru secolul al XVIII-lea au ajuns la Arhivele Statului din Iași doar patru². Deși pentru cunoașterea epocii fanariote aceste sămii și cele păstrate în alte fonduri arhivistice³ sunt de neînlocuit, publicarea lor integrală continuă să rămână un deziderat. Cele de la Arhivele din Iași au fost cercetate încă de la începutul secolului de Nicolae Iorga care a extras anumite pasaje spre a le integra în colecțiile sale de izvoare ; excerptele din cea din decembrie 1784 au fost editate în volumul al VI-lea al *Studiilor și documentelor privitoare la istoria românilor*, p. 183–188. Parcurgerea acestor pasaje de către cercetător dezvăluie dintr-o dată necesitatea cunoașterii integrale a cuprinsului acestei sămii pentru folosirea adecvată a informației istorice. Din acest motiv am purces la editarea completă a acestui text, la a cărui transcriere am folosit principiile adoptate în 1988 de editorii *Bibliei de la București*⁴.

SAMA VISTERIEI DIN VREME CĂIMĂCĂMIEI VIIND DOMN
MĂRIE SA ALEXANDRU IOAN MAVROCORDAT, DIN LET 1784
DECHEM(V)RIE)

Analogon ci s-au făcut între Măriia Să Alexandru Ioan v(oi)e vod și între
Măriia Sa Alexandru Costandin v(oi)e voda.

SAMA DINTĂI A CĂIMĂCĂMII ÎN CARI S-AU ÎNCĂRCAT SLUJBA
CHELTUIELII ȚĂRII ȘI TRII DĂJDI A MAZĂLI ȘI RUPTAȘI ÎN VREME
MĂRII SALI ALEXANDRU IOAN MAVR(O)CORDAT V(OIE)VODA.

¹ Cf. Gh. Ghibănescu, *Sama Vistieriei Moldovei din 1763*, în „Ioan Neculce“, fasc. 5 (1925), p. 70.

² *Îndrumător în Arhivele Statului Iași*, II, București, 1956, p. 8.

³ Cf. I. Caproșu, *Sama Vistieriei Moldovei din 1776*, în „Revista de Istorie Socială“, Iași, An. I (1996).

⁴ Vezi *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia 1688*. Tom IV, *Numeri*, Iași 1996, p. 68–69.

E. IX.

Analogon ce să vine să ia Mărie Sa Alexandru Costandin v(oi)e vod din slujbile scousă de cătră Mărie Sa păr-la sfârșitul lui dechemv(rie) 1784

Lei Bani

121 502 – A triia parte din 364 506 lei ce cuprindi slujba agiutorinții după tablile ce au dat ispravnicii, bez 25 118 lei ce s-au scăzut scutelnicii boierilor i altora ce s-au dat din slujba agiutorinții pe 2 cifert(u)ri.

2 617 43 din banii Cămării, însă

Lei Bani

1 705 18 din 4 795 lei 90 bani ruptile Cămarii ce plătesc cifert(ul) lor pe șasă luni, adică din 26 oc(tom)v(rie) ce să începi cifert(ul) lui Svete Dim(i)trii și păr-la 23 apr(ilie) ce să începi alt cifert a lui Svete Gheorghie, socotindu-să pe 2 luni 4 zâli din 26 oc(tom)v(rie) și păr-la sfârșit(ul) lui dechemv(rie), cari vini pe lună câte 799 lei 35 bani, iar pe zi câte 26 lei 77 bani.

700 65 a triia part(e) din 2 311 lei 75 bani ce cuprind ruptile Cămării a patra parte de bani ce dau la slujba agiutorinții, bez 48 lei 90 bani ce s-au scăzut pentru morții i fugiți.

148 80 din 1 760 lei ce s-au vândut slujba cuniții pe un anu începându-să de 1(a) zi întâi a lui dechemv(rie), socotindu-să pe o lună.

2 617 43

7 969 102 din venitul Botoșanilor, însă

5 853 40 a triia part(e) din 17 560 lei ce s-au cuprinsu țin(u)t(ul) Bot(o)șanilor la slujba agiutorinții după tabla ce au dat vornicii.

1 848 80 a triia part(e) din 6 146 lei ce cuprind rășurile Bot(o)șanilor la slujba agiutorinții pe 17 560 lei, bez 200 lei leafa unui vornic de Bot(o)șani pe luna lui dechemv(rie).

177 72 din 499 lei 60 bani ruptile Cămării ot Bot(o)șani ce plătesc cifert(ul) lor pe 6

luni, adică din 26 oc(tom)vrie ce să începi cifer(ul) lui Svet(i) Dim(i)trii și păr-la 23 apr(ilie) ce să începi cifert(ul) lui Svete Gheorghii, socotindu-să pe 2 luni 4 zâli din 26 oc(tom)v(rie) și păr-la sfârșit(ul) lui dechemv(rie), cari vini pe lună 83 lei 30 bani iar pe zi doi lei 93 bani.

90 90 a triia part(e) din 270 lei 90 bani ce cuprind ruptile cămării ot Bot(o)șani ce au dat a patra part(e) din bani la slujba agiutorinții.

7 969 102

132 089 25

E. lv

Lei	Bani	
132 089	25	suma din urmă
10 800	9	ce au rămas să i-a de la Visterii, cari sânt să-i plătească Mărie Sa vod(ă), însă :

Lei	Bani	
-----	------	--

4 953	24	ce au dat Mărie Sa în cheltuiala rădicării Mării Sali în 9 442 lei 24 bani ce au cuprinsu toată cheltuiala după pec(e)t(luit) g(o)spod
3 296	75	ce au dat în tainaturile de la Bălți în cheltuiala ce să începi de la zi întâi al lui ghenar(ie)
1 687	-	ce au dat în ruzimireoa Hotinului în luna lui ghenar(ie)
463	30	ce au rămas să ia din birul satilor lemnari după socoteala ce li s-au făcut păr-la sfârșit(ul) lui noiemv(rie)
400	-	scutelnicii Mării Sali beizade Iancul la slujba agiutorinții ce au întrat la izvod(ul) scutelnicilor

10 800 9

19 260	68	ce s-au luat de la Casa Răsurilor pe cari bani ave să-i ia vistie(rnicul) Petrachi pentru lefile ce au plătit el însuș(i) pe săpt(emvrie), oc(to)mv(rie), noiem(vrie) și dichem-v(rie) și pentru celi câte 2 parali ce s-au strânsu de la acest(e) lefe după însuș(i) socoteala sa, cari bani ari să-i plătească Casa Răsurilor
--------	----	---

162 149 102

Constantin < Roset vel > log(o)f(ă)t < m.p. > ; Nicolai < Roset > vel log(o)f(ă)t < m.p. > ; Lupul < Costachi vel > vornic < m.p. > ; Ioan Canta vel vornic < m.p. > ; Iordache Ghica vornic < m.p. > ; < Costandin > Sturza vornic < m.p. > ; Vasile Costachi vel spătar < m.p. > ; Costachi Ghica hatman < m.p. > ; Iordachi Balș vel vistier (nic) < m.p. > .

F. 2r.

Bani ce sânt asupra Mării Sali Alexandru Constantin v(oi)e vod

Lei Bani

2 131 69 ce s-au luat de pe la țin(u)t(u)ri din slujba agiutorinții prin mâna lui vtori cămăraș după socoteala ce s-au încheiat cu Măria Sa

4 381 3 ce s-au luat de dum(nealui) log(o)f(ă)tuł Costachi Mavrocordat, adică

Lei Bani

7 980 33 ce au luat din slujba agiutorinții ot Bot(o)șani

1 000 – din dajde țiganilor g(o)spod din slujba agiutorinții

95 60 din ruptile Cămării slujbii agiutorinții ot Fălciu

4 795 90 ruptile Cămării cifert(u)lui Svete Dimitrie

499 60 ruptile Camării ot Botoșani tij de Svete Dimitrii

14 381 3

4 533 87 ce s-au luat de dum(nealui) pah(arnicul) Ioan Canano din slujba agiutorinții țin(u)t(u)lui Iaș(i) și i-au chelt(uit) în trebuințele Mării Sali

5 287 110 ce au luat Mărie Sa din banii ce au dat lăcuiorii pentru făina Vozii și s-au plătit de Mărie Sa Alexandru Ioan Mavrocordat v(oi)e vod la bina-emini

1 030 – ce au dat în tainaturile de la Bălți la vâtaf(ul) Vasăli pe luna lui dechemv(rie)

220 – pentru 88 chili orzu ce s-au plătit la Eni rămășiț(i) tainaturilor păr-la sfântit(ul) lui dechemv(rie)

67 595 29 din cari scăzându-să 164 149 lei 102 bani ce ave să ie Mărie Sa și rămâni ca să mai de 5 445 lei 47 bani

Costandin < Roset vel > log(o)f(ă)t < m.p. > ; Nicolai < Roset > vel log(o)f(ă)t < m.p. > ; Lupul < Costache vel > vornic < m.p. > ; Ioan Canta vel vornic < m.p. > ; Iordachi Ghica vornic < m.p. > ; < Costandin > Sturza vornic < m.p. > ; Vasile Costachi vel spătar < m.p. > ; Costachi Ghica hatman < m.p. > ; Iordachi Balș vel vistieric < m.p. > .

E. 4r.

*Slujba cheltuielii țării ce s-au scos la luna lui dic(hem)v(rie) 1784 după
tablile ce-au dat dum(nealo)r isprav(ni)ci de pe la fân(u)t(u)ri*

Lei	Bani		41 320	30	Putna, însă	
17 690	60	Suceava, însă			39 465	- birnicii
		Lei Bani			665	- dughenile
		17 535			267	30 crâcimile
		75			10	- căldările
		80			913	- mezălgi ot Șindilari
		<u>17 690</u>			<u>41 320</u>	30
34 164	-	Neamțul, însă	23 809	60	Tecuciul, însă	
		33 333			21 109	- birnicii
		378			1 880	- menzâ- lurile
		453			462	- dughenile
		<u>34 164</u>			258	- crâcimele
18 756	-	Romanul, însă			100	- căldările
		17 450			<u>23 809</u>	60
		688	23 161	90	Covurluiul, însă	
		618			16 038	- birnicii
		<u>18 756</u>			1 767	- dughenile
30 007	60	Bacăul, însă			926	60 crâcimile
		28 902			97	- căzanurile
		224			2 485	- menzâlu- rile
		408			<u>1 848</u>	30 sporiu
		232			<u>23 161</u>	90
			18 243	90	Tutova, însă	
		241			14 847	90 birnicii
					1 186	60 dughenile
					444	60 crâcimile
					1 765	- menzâlu- rile
		<u>3 004</u>			<u>18 243</u>	90
100 618	-		207 153	30		

E. 4v.

Lei Bani
100 618 - suma din urmă

E. 5r.

Lei Bani
207 153 30 suma din urmă

8 854	60	Vasluiul, însă	4 202	60	Cernăuții, însă
		Lei Bani			3 959 60 birnicii
	6 123	60 birnicii		130	– dughenile
	95	– dughenile		<u>113</u>	– crâcimile
	217	– crâcimile		4 202	60
	19	– căldările	14 430	–	Dorohoiul, însă
	2 400	– menzâlurile		12 994	– birnicii
	<u>8 854</u>	60		103	– dughenile
14 781	–	Fălciul, însă		64	– crâcimile
	13 454	– birnicii		84	– cășlile
	203	– dughenile		1 185	– menzâlurile
	86	– crâcimile		<u>14 760</u>	–
	81	– căldările		14 365	60 birnicii
	957	– menzâlurile		141	– menzâlurile
	<u>14 781</u>	–		145	60 dughenile
3 753	60	Grecenii, însă		<u>110</u>	– crâcimile
	1 511	– birnicii		14 761	–
	10	– căldările	345 582	90	
	2 232	60 menzâlurile	E. 6r.		
	<u>3 753</u>	60	Lei Bani		
2 903	–	Codrul	345 582	90	suma din urmă
1 847	60	Hotărnicenii	4 860	–	Cârligătura, însă
45 491	60	Lăpușna-Orheiul, însă			Lei Bani
	42 059	60 birnicii		4 609	60 birnicii
	398	30 crâcimile		170	– dughenile
	533	90 dughenile		<u>80</u>	60 crâcimile
	2 500	– menzâlurile		4 860	60
	<u>45 491</u>	60	25 931	–	țan(u)t(ul) Ieșii, însă
<u>284 784</u>	30			23 230	– birnicii
E. 5v.				2 701	– menzâlurile
Lei Bani				<u>25 931</u>	–
284 784	30	suma din urmă	13 063	30	târgul Ieșului, însă
27 404	–	Soroca, însă		4 653	42 birnicii
		Lei Bani		6 117	66 dughenile
	26 928	– birnicii		<u>2 289</u>	42 crâcimile
	439	– dughenile		13 063	30
	47	– crâcimile		187	– dughenile lipțcăanii
	<u>27 404</u>	–	<u>389 624</u>	–	

E. 7r.

Scutelnicii ci s-au scăzut la slujba aceasta a agiutorințai

Liudi	Boierii	
50	Preasvinție Sa părintele mitropolit	35 Toader Balș spat(ar)
50	Măriia Sa beizade Ioniți Racoviț(ă)	35 Costandin Donici spat(ar)
20	Episcop(ul) de Roman	35 Costin Catargiu spat(ar)
20	Episcop(ul) de Huși	35 Enachi Milo spat(ar)
50	Dum(nealu)i Ioan Sturza vor(nic)	35 Costandin Râșcan(u) spat(ar)
50	Dimitrașco Sturz(a) log(o)f(ă)t	35 Costandin Grecean(u) spat(ar)
50	Ștefan Sturza log(o)f(ă)t	25 Costandin Balș ban
50	Necolai Ros(e)t log(o)f(ă)t	25 Nicolai Balș ban
50	Costandin Ros(e)t log(o)f(ă)t	25 Manolachi Balș ban
50	Gheorghii Sturza log(o)f(ă)t	25 Dimitrachi Sturza ban
50	Ioan Cant(a) vor(nic)	25 Ioan Bașotă ban
50	Lupul Costachi vor(nic)	25 Grigori Balș ban
50	Iordachi Ghica vor(nic)	25 Darii Donici ban
50	Costandin Sturza vor(nic)	25 Sandul Miclescul ban
50	Lascarachi Ros(e)t vor(nic)	25 Necolai Ros(e)t ban
50	Iordachi Cant(a) vor(nic)	25 Manolachi Conachi ban
50	Dracachi vor(nic)	25 Costandin Bașotă ban
50	Grigori Crupenschii vor(nic)	25 Ștefan Catargiu ban
50	Costandin Paladi agă	25 Manolachi Hrisoverghii ban
50	Costachi Ghica hat(man)	25 Mihalachi Jora ban
50	Scarlat Sturza hat(man)	25 Gheorghii Beldiman ban
50	Mateiu Cant(a) vist (iernic)	25 Costandin Vârnab ban
50	Iordachi Balș vist(iernic)	20 Vasâli Ros(e)t com(i)s
50	Enachi Cant(a) vist (iernic)	20 Sandul Sturza com(i)s
50	Ilie Catargiu vor(nic)	18 Grigoraș Sturza căminar
35	Vasâli Costachi spat(ar)	18 Răducan Ros(e)t căminar
35	Iordachi Cant(a) spat(ar)	18 Enăcachi Ros(e)t căminar
1260		18 Iordachi Balș căminar

2017

E. 8r.

E. 7v.

Liudi	
1260	suma din urmă
35	Iancu Raz(u) spat(ar)
2017	Suma din urmă
16	Ioniți Ros(e)t pah(arnic)
16	Iordachi Sturz(a) pah(arnic)
16	Mihai Sturza pah(arnic)

16 Enăcachi Calimah pah(arnic)
 16 Costandin Paladi pah(arnic)
 16 Necola Cant(a) pah(arnic)
 16 Șerban Buhuș pah(arnic)
 16 Mihalachi Costachi pah(arnic)
 16 Grigoraș Costachi pah(arnic)
 16 Costandin Balș pah(arnic)
 16 Ștefan Costandachi pah(arnic)
 16 Iordachi Darii pah(arnic)
 16 Costandin Crupenschi
 pah(arnic)
 16 Mateiu Hurmuzachi pah(arnic)
 16 Iordachi Lambrino pah(arnic)
 16 Iancul Grecean(u) pah(arnic)
 16 Alexandru Râșcan(u) pah(arnic)
 16 Grigoraș Leon pah(arnic)
 14 Lupul Balș sărdar
 14 Costandin Balș sărdar
 14 Dimitrachi Sturz(a) sărdar
 14 Costandin Costache sărdar
 12 Arghirii Cuza stol(nic)
 12 Mateiu Milo stol(nic)
 12 Iordachi Crupenschi stol(nic)
 12 Iordachi Panaite stol(nic)
 12 Ștefan Cananu stol(nic)
 12 Ștefan Bașotă stol(nic)

2465

E. 8v.

Liudi

2465 Suma din urmă

12 Manolachi Dimachi stol(nic)
 12 Gavril Conachi stol(nic)
 12 Vasili Neculce stol(nic)
 12 Neculai Buhuș stol(nic)
 12 Gheorghii Costandachi stol(nic)
 12 Enachi Hrisoverghii stol(nic)
 12 Ștefan Diia stol(nic)
 12 Mihalachi Luca stol(nic)

12 Ion Carp stol(nic)
 12 Antohi Jora stol(nic)
 12 Manolachi Donici stol(nic)
 12 Iordachi Luchi stol(nic)
 12 Andrii Beldiman stol(nic)
 12 Iordachi Gheuca stol(nic)
 12 Costandin Costandachi stol(nic)
 12 Costin Negre stol(nic)
 12 Enachi stol(nic)
 12 Ilii Eni stol(nic)
 12 Ștefan Ros(e)t stol(nic)
 12 Enachi Cog(ălniceanu) stol(nic)
 10 Ioan Cant(a) armaș
 7 Hurmuzachi med(elnicer)
 7 Mihai Ros(e)t med(elnicer)
 7 Gavril Cărăcaș med(elnicer)
 7 Costandin Vârnav med(elnicer)
 7 Iorga med(elnicer)
 7 Iordachi med(elnicer)
 7 Ștefan Feștilă med(elnicer)
 7 Neculce med(elnicer)
 7 Ștefan Abăza med(elnicer)

2785

E. 9r.

Liudi

2785 Suma din urmă

7 Gheorghii Ros(e)t med(elnicer)
 6 Vasăli Așdar cluce(r)
 6 Scarlat Crupenschiei cluce(r)
 7 Iordachi Cananu med(elnicer)
 6 Costachi Crupenschi cluce(r)
 6 Dimitrachi Vârnav cluce(r)
 6 Manolachi Tuduri cluce(r)
 5 Toma Balș slugi(tor)
 5 Dimitrachi Râșcan sluge(r)
 5 Ștefan Sturza slugi(itor)
 5 Costandin Cananu sluge(r)
 5 Vasăli Carpu slug(itor)

- 5 Dimitrachi Vârnav sluge(r)
- 5 Alexandru Luca sluge(r)
- 5 Iordachi Crupenschi sluge(r)
- 5 Mihalachi Racoviț(ă) sluge(r)
- 5 Sandul Panaite sluge(r)
- 5 Ștefan Tântilă sluge(r)
- 5 Toma Iamandi sluge(r)
- 5 Iancul Miclescul sluge(r)
- 4 Ion Cârste sluge(r)
- 4 Toad(e)r Balș pit(ar)
- 4 Costachi Potlog pit(ar)
- 4 Neculai Cuza pit(ar)
- 4 Toma Carp pit(ar)
- 4 Toad(e)r Jora pit(ar)
- 4 Vasâli Iamandi pit(ar)
- 4 Grigori pit(ar)
- 4 Iordachi Iurașco pit(ar)
- 4 Enachi Mavrichi pit(ar)

2939

E. 9v.

Liudi

2939 Suma din urmă

- 4 Ștefan Vârnav pit(ar)
- 4 Grigoraș Rășcan(u) pit(ar)
- 4 Costandin Miclescul pit(ar)
- 4 Ion Vârnav pit(ar)
- 4 Iordachi Canano pit(ar)
- 4 Alexandru Cuza pit(ar)
- 4 Ștefan pit(ar)
- 7 Ion Chirica pit(ar)
- 8 Gheorghii Ros(e)t vt(orâi)
post(elnic)
- 5 Dimitrachi Ghica tretii
l(o)g(o)f(ă)t
- 5 Costachi Sturz(a) tretii
l(o)g(o)f(ă)t
- 5 Andronachi Donici vt(orâi)
l(o)g(o)f(ă)t

- 5 Enachi Donici tretii post(elnic)
- 5 Grigoraș Bașotă vt(orâi) spat(ar)
- 5 Ștefan Balș vt(orâi) spat(ar)
- 5 Ștefan Ros(e)t vt(orâi) spat(ar)
- 5 Iordachi Ros(e)t vt(orâi) spat(ar)
- 5 Ștefan Ros(e)t tretii spat(ar)
- 5 Iordachi Ramadan divictar
- 5 Iancul Beldiman ceauș de
aprozi
- 6 Fiii banului Scărlatachi
- 4 Costandin Donici vt(orâi)
vist(iernic)
- 4 Ion Hermezâu c(lu)ce(r)
- 4 Mihalachi Cerchez
- 3 Ion Râiman șat(rar)
- 3 Toma Cozma șat(rar)
- 3 Ion Ciute șat(rar)
- 3 Șandul Oat(ul) șat(rar)
- 3 Iordachi Iliesc(u) șat(rar)
- 3 Gheorghii Aslan șat(rar)
- 3 Tudurachi șat(rar)

3071

E. 10r.

Liudi

3071 Suma din urmă

- 3 Vasâli Carpu șat(rar)
- 3 Costandin Tufăsc(u) șat(rar)
- 3 Alexandru Davidel șat(rar)
- 3 Ursul Agapii șat(rar)
- 3 Toad(e)r Isăcesc(u) șat(rar)
- 3 Ștefan Bogza șat(rar)
- 3 Chiriac Cârștian
- 4 Ștefan Hurmuzachi vist(iernic)
- 4 Stavr(u) vt(orâi) vist(iernic)
- 4 Costandin Gheuca vt(orâi)
vist(iernic)
- 6 Gheorghie Carp l(o)g(o)f(ă)t
- 6 Mihalachi Scartâc l(o)g(o)f(ă)t
ot vist(erie)

- 6 Lupul Nacul l(o)g(o)f(ă)t
 5 Iordachi Cerchez l(o)g(o)f(ă)t
 2 Vasăli Onofreiu vt(orâi)
 vist(iernic)
 75 Diecii de visterii
 4 Iordachi Bucșenesc(u) gram(atic)
 ot vist(erie)
 10 Diecii de divan
 6 6 vornici de poartă
 4 4 l(o)g(o)f(e)ț(i) de taină
 4 Darii Carp vat(a)v
 4 Iordachi Olan vat(a)v
 4 Costandin Lambrino post(elnic)
 4 Costandin Bosâi vt(orâi)
 l(o)g(o)f(ă)t
 48 16 postelnici, înșă
 3 Grigoraș Hrisoverghii
 3 Necolai Catargiu
 3 Ioniți Costachi
 3 Dimitrachi Jora
 3 Toad(e)r Bașotă

3292

E. 10v.

Liudi

- 3292 Suma din urmă
 15 Suma din urmă
 3 Alexandru Hrisoverghii
 3 Costachi Racoviț(ă)
 3 Gheorghii Racoviț(ă)
 3 Costandin Catargiu
 3 Iordachi Miclesc(u)
 3 Ilii Catargiu
 3 Neculai Racoviț(ă)
 3 Ion Jora
 3 Mateiu Costachi
 3 Necolai Jora
 3 Grigori Tăutul
 48
 2 Costandin Vârnab cămăraș de
 izvoade

3294

E. 11r.

Hrisoavile

Liudi

- 100 Măriia Sa beizade Iancul Ma-
 vrocordat
 100 Măriia Sa beizade Dimitrașco
 Mavrocordat
 100 Măriia Sa beizade Grigoraș
 Ghica
 20 Spitalul
 4 Spițăriia
 6 Suiulgii
 10 Iordachi Caraomfil
 4 Gheorghii Nacu
 2 Dascal(ul) de la Școala moldo-
 vinească
 2 Gheorghii Evvloghi
 1 Văt(avul) de școală

349

Milile

- 10 Irinopoleos
 4 Amfilohi episcop
 20 Paisâi stareț
 4 Mănăstire(a) Socola
 50 Costachi Ros(e)t hat(man)

E. 11v.

- 88 Suma din urmă
 30 Celebi Lucachi
 35 Dimitrachi Ros(e)t spat(ar)
 35 Aleco Ianculeo agă
 25 Iordachi Caragi ban
 20 Casa spat(arului) Cuza
 20 Casa spat(arului) Sturz(a)
 16 Iani pah(arnic)
 16 Vasălachi pah(arnic)
 16 Manolachi Cuzi pah(arnic)

- 16 Ianache Cara pah(arnic)
 10 Lascarachi comis
 7 Gheorghii Orbul mad(elnicer)
 10 Costandin Zaguriano gra(ma)t(ic)
 10 Dimitrachi Saule gra(ma)t(ic)
 10 Anastasachi gra(ma)t(ic)
 10 Nanul portar
 8 Nenciul armaş
 8 Neculi armaş
 6 Casa cluce(rului) Grigoraş
 Costachi
 8 Enachi portar
 6 Manoli cluce(r)
 5 Andonii sul(ge)r
 5 Grigoraş sul(ge)r
 4 Gheorghii pit(ar)
 4 Gheorghii Critico pit(ar)
 4 Gheorghii Isache pit(ar)
 4 Costachi pit(ar)
 4 Petrachi pit(ar)
 4 Necolae sân Hagi Aslan pit(a)r
 3 Hurmuz şat(rar)

447

Fr. 12r.

Liudi

- 447 Sum(a) din urmă
 3 Ştefan Luca post(elnic)
 3 Alexandru Hurmuzachi
 post(elnic)
 3 Dimitrachi vat(av) zăt Miclesco
 3 Grigoraş Hermezâu post(elnic)
 3 Alexandru ot Tecuci
 3 Casa lui Stamat
 10 Casa stol(nicului) Vasâli Balş
 4 Enachi Papaninopulo
 polc(o)v(nic)
 4 Dimitrachi vor(nic) ot gospojda
 a lui Calimah

- 4 Dimitrachi vor(nic) ot gospojda
 a lui Moruz
 3 Costandin gra(ma)t(ic)
 2 Necola capichiaie
 4 Preuţii de la bisericile
 g(os)p(o)d
 3 Iacovachi Păun cămăraş
 2 Andrei căp(i)t(an)
 3 Casa lui Vasâli căp(i)t(an)
 4 Doftor Petrachi
 3 Costandin Andrieş
 2 Mihalachi becer
 2 Locman gerah
 2 Ştefan Sâlion post(elnic)
 2 Iordachi Diia post(elnic)
 2 Iordachi Iamandi post(elnic)
 2 Toad(e)r Iamandi post(elnic)
 2 Zahariia gerah
 2 Ion Codrean(u)
 2 Casa Radului Botean(u)

532

E. 12v.

Liudi

- 532 Suma din urmă
 2 Grigoraş Gherghel post(elnic)
 2 Andrii Iancul vt(orâi) pah(arnic)
 2 Necolai Eni vt(orâi) sul(ge)r
 3 Ion Isăcesc(u) post(elnic)
 2 Costandin Iuraşco trei comis
 2 Enachi Hermezâu post(elnic)
 2 Ioniţi Pilipovschii vt(orâi)
 med(elnicer)
 2 Preot Ilii
 2 Radul căp(i)t(an)
 2 Ion Aslan vt(orâi) pah(arnic)
 2 Ion Negre căp(i)t(an)
 1 Ion Vasâli sân Stamat(i)
 2 Casa gramaticului Raţă

- 2 Vasâli l(o)g(o)f(ă)t
 2 Petrachi sân stol(nicului) Buzâlă
 2 Ștefan Bugeag căp(i)t(an)
 2 Manoli Furculiț(ă) polc(o)v(nic)
 2 Ion Cog(ălniceanu) post(elnic)
 2 Stati vt(orâi) pah(arnic)
 2 sânovi lui Pavăl Bantoș
 2 Necolai Guriți căp(i)t(an)
 2 Costachi Pătrașco cioh(o)dar
 2 Tănas(e) căp(i)t(an) sân Vasâli
 2 Dobre staroste
 2 Gheuca și Ion, sânovi Bujo-
-
- 586 ran(u) lui

E. 13r.

Liudi

- 586 Suma din urmă
 2 Dămiian tretii vist(iernic)
 2 Petrachi Hermezâu post(elnic)
 1 Petre Miclesc(u) post(elnic)
 1 Ștefan Chirica vt(orâi) pah(arnic)
 1 Iftimi Oat(ul) vt(orâi) camaraș
 1 Lupul Morțan
 1 Ioniță Gheorghe tretii comis
 1 Gheorghii Pătrașco post(elnic)
 1 Dimitrachi Jora post(elnic)
 1 Costandin tretii comis
 1 Ioniți Hacıul becer
 1 Pavel Hacıul baș-ceauș
 1 Vasâli Hermezâu post(elnic)
 1 Ioniți Burghele post(elnic)
 100 torcarii g(os)pod
 1 Condicar de temniți
-
- 703

E. 13v.

Giupânesele

Liudi

- 30 l(o)g(o)f(e)t(easa) Zoița Ghica
 30 l(o)g(o)f(e)t(easa) Catrina Razu
 30 l(o)g(o)f(e)t(easa) Catrina Paladi

- 30 l(o)g(o)f(e)t(easa) Catrina
 Ros(e)t
 30 vor(niceasa) lui Ramadan
 30 vor(niceasa) lui Bogdan
 30 hat(manearsa) Safta Ros(e)t
 30 post(elniceasa) Mariia Paladi
 30 spat(areasa) Zmaranda Paladi
 30 vist(ierniceasa) lui Iordachi
 Costachi
 30 zoița Paladi
 25 vor(niceasa) lui Toader Cant(a)
 25 vor(niceasa) lui Conachi
 25 pah(arniceasa) Ilinca Racoviț(ă)
 25 spat(areasa) lui Costandin
 sturza
 25 băneas(a) lui Iordachi Ros(e)t
 20 vor(niceasa) lui Ilii Costachi
 20 băneas(a) Mariia Calimah
 20 Mariia, sor(a) Preot(ului) Sfinției
 Sali părintelui Mitropolit
 20 băneas(a) Safta Ros(e)t
 16 pah(arniceasa) Sandului
 Miclesc(u)
 15 med(elniceasa) lui Botez
 14 pah(arniceasa) lui Costandin
 Cananu
 12 pah(arniceasa) Sandului Sturza
 10 pah(arniceasa) lui Vasâli
 10 sârdăroaia lui Costandin
 Cant(a)
 10 stol(niceasa) lui Vasâli Bașotă
 10 stol(niceasa) lui Gavril
-
- 632 Miclesc(u)

E. 14r.

Liudi

- 632 Suma din urmă
 10 stol(niceasa) Zoița lui Iordachi
 10 stol(niceasa) lui Iordache
 Iamandi

- 10 med(elnicereasa) Tofana lui Macri
 10 spat(areasa) Ancuța Sturzoai
 10 paraschiva Sturzoai
 10 stol(niceasa) Sandului Ilii
 10 stol(niceasa) lui Ion Râșcan
 10 stol(niceasa) lui Vasâli Balș, sor(a) vor(nicului) Cant(a)
 9 med(elnicereasa) lui Bălăsachi
 8 Ilinca, fiica cluce(rului) Grigoraș Costachi
 6 pah(arniceasa) lui Păun
 8 stol(niceasa) lui Costandin Adam
 6 stol(niceasa) Gândului
 6 stol(niceasa) lui Buz(i)lă
 6 stol(niceasa) lui Potlog
 4 stol(niceasa) Cog(ălniceanului)
 8 med(elniceasa) lui Arghiri
 3 med(elniceasa) lui Lascar
 6 cluce(reasa) lui Grigoraș Aslan
 8 med(elnicereasa) lui Dimitrachi
 7 med(elniceasa) lui Andrii Donici
 5 med(elniceasa) lui Toader Vârnav
 4 med(elnicereasa) lui Lascar
 5 med(elnicereasa) lui Toader Sâlion
 5 med(elnicereasa) lui Ioan
 4 sârdăroaia Dediului Codrean(u)
 4 cluce(reasa) lui Ștefan Năstas(e)
 4 sul(gereasa) lui Iordachi Milo
 6 cluce(reasa) lui Mihalachi Balș

834

E. 14v.

Liudi

834 Suma din urmă

- 3 cluce(reasa) lui Enachi Șerban
 5 sul(gereasa) lui Ștefan Donici
 4 pit(areasa) Cucurănița

- 7 pah(arniceasa) lui Gosan
 5 cluce(reasa) lui Andrii Donici
 4 Irina Ros(e)t
 6 șat(rareasa) Cocioai
 3 Tudosâia, fiica ban(u)lui

880 Scărlatachi

E. 15r.

Liudi

- 160 Suma din urmă
 20 Măriia Sa Domnița Elenco Ghica
 20 Măriia Sa Domnița Ruxanda Ghica
 20 Măriia Sa Domnița Soltana Moruz
 20 Măriia Sa Domnița Catinca Moruz
 20 Măriia Sa Domnița Zoița Ghica
 20 Măriia Sa Domnița Mărioara Calimah
 40 Cucoana Mărioara Sturz(a)
 15 Mărica, fiica l(o)g(o)f(ă)t(ului) Bogdan
 10 pit(ăreasa) lui Panaite

345

Milile

- 25 post(elniceasa) Casu
 20 Casa căminăreniței Ros(e)t
 2 stol(niceasa) lui Papafil
 2 sul(gereasa) Sandului ot Budești
 2 jâc(nicereasa) lui Ioniți Andrieș
 3 pit(ăreasa) lui Necolai

54 Cog(ălniceanu)

E. 15v.

Liudi

54 Suma din urmă

- 3 pit(ăreasa) Lambrini a lui Gheorghii
 4 șat(rareasa) Hrisi

- 2 șat(rareasa) a lui Arburi
 4 Casa lui Dimitrachi Rale
 4 vor(niceasa) lui Apostol
 4 Arghirița Tomii treții log(o)f(ă)t
 4 Ruxanda, fiica med(elnicerului)
 Laz(u)
 4 Mariia lui Enachi Sava
 3 Mariie lui Ioniți Bosâi
 3 Mariia lui Toader Gheuca
 3 Zamfira, fiica med(elnicerului)
 Codresc(u)
 3 Catrina Sandului Vârnav
 3 Sanda căp(i)t(anului) Vasâli Raț
 3 Do(u)ă fete a Pancului
 3 Casa jăc(ni)ce(rului) Gheorghii
 Carp
 3 Ileana med(elnicerului)
 Gheorghii Anastas
 3 Mariia Hurmuzăcheoai(a)
 3 2 fete a pit(arului) Eni, călu-
 găriți
 2 Casa lui Vasâli Chiriiac
 2 Mariia, nepoata cluce(rului)
 Vârnav
 2 Ilinca lui Necolai Ilii
 2 Mariia Cananoai(e)
 2 Ruxanda lui Dumitru Carp
 2 Mariia, fiica lui Lambrino
 2 Ilinca lui Ion Gheuca
 2 Mariia ușeriului Polihroni

 142

E. 16c.

142 Suma din urmă

- 2 Bălașa lui Tod(e)r Gane
 2 Mariia Prunculeas(a)
 2 Bălașa lui Toad(e)r Botezat(u)
 2 Catrina lui Ion Vârnav
 2 Șat(rareasa) lui Goroveiu
 2 Catrina lui Grigoraș Hermezău
 2 Casa lui Andrei Burghele
 2 Mariia lui Miron Gane

- 2 Anuța lui vt(orâi) port(ar)
 2 Casa lui Angheluți Tăbârță
 2 Safta Tomii Tântilă
 2 Casa lui Ioniți Rus
 2 Bălașa lui Vasâli Abăza
 2 Casa lui Neculai Vârnav
 2 Mariia, sor(a) lui Darii Carp
 2 Ilinca, fiica lui Lambrino
 2 Frăsâna lui Dumitru
 polc(o)v(nic)
 2 Casa lui Cerchez treții comis
 1 Nastasâia lui Costandin Abăza
 vt(orâi) pah(arnic)
 1 Catrina lui Toad(e)r Scărlet
 1 Safta lui Ion Mitre post(elnic)
 1 Catrina lui Necolai Cucoran
 1 Safta lui Andronic
 1 Tasâia, nepoata spat(arului)
 Darii
 1 Zmaranda Ducăi
 1 Bălașa lui Ștefan vt(orâi) armaș

 186

E. 16v.

Liudi

186 Suma din urmă

- 1 fata Tomiței Balș
 1 Mariia lui Ion Gherghel
 1 Mariia lui Durac
 1 Mariia comis(ului) Tudori
 1 Casa lui Ghiulbiiaz
 1 Mariia, fiica lui Miron Gane
-
- 192 Iar peste pot fac
-
- 5 763 liudi, iar bani câte 4 lei
-
- pe liudi socotindu-l pe de î(n)
-
- ciferturi fac
-
- 23 052 lei
-
-
- 90 lei călărașii de Țarigrad
-
- 23 142

Boierii greci

Lei		80 comis(ul) Costandin
		80 port(arul) Gavrilachi
40 Lavretii Tripoleos		64 pah(arnicul) Necolai Carp
200 log(o)f(ă)t(ul) Costachi Ma- vrocordat		48 stol(nicul) Iordachi
200 post(elnicul) Iancul Carage(a)		48 doftor Fotachi
200 post(elnicul) Manolachi Ciuchi		40 Ilii cel uşer
140 căminar(ul) Alexandru Hangeri		32 uşer Stavrachi
140 aga Grigoraş Ipsilant(i)		24 clucer(ul) Toader Balş
<u>140</u> spat(arul) Mihalachi Racoviţ(ă)		40 Petrachi vt(orâi) vist(iernic)
1060		20 Vardalah vat(a)ş(el)
		<u>40</u> Hristodor Papafil
		1856 Iar piste tot fac

E. 17r.

Lei		24 998 lei
		<u>120</u> lei la un obraz de cinste
1060 Suma din urmă		25 118 fac, carii scăzându-să din
140 spat(arul) Dimitrachi Hangeri		389 624 lei ce cuprindi slujba
140 spat(arul) Costache Gherachi		cheltuielii rămâni sumă curată
		364 506 lei

E. 17v.**Lei Bani**

364 506	–	Rămâne sumă curată, afară de 25 118 lei ci s-au scăzut scutelnicii
121 502	–	Să scadi ot a triia parte ci ari să ia Măria Sa Alexandru Costandin v(oie)vod, făcându-să analoghie pe trii luni
<u>243 004</u>	–	

E. 18r.

Trii dăjdi a mazâli şi ruptaşi ce-au dat la slujba agiutorinţăi

Lei Bani

5 190	30	mazâlii
4 612	30	ruptaşi
<u>9 802</u>	60	

E. 18v.

Adunare sumilor de veniturile aceştii sămi

Lei Bani

243 004	–	Slujba cheltuielii ţării
9 802	60	trii dăjdi a mazâli şi ruptaşi ce-au dat la slujba aceasta
<u>252 806</u>	60	

Din poronca Mării Sale lui vodă fiind rânduit să cătăm sama visterii, am căutat-o și am aflat-o dreaptă și întocma după cum să arată și am iscălit.

E. 19r.

Bani ce s-au cheltuit din veniturile acestii sămi

Lei	Bani	Bani triimiși la Țarigrad
100 000		– S-au triimis la Țarigrad cu poliță și hazne de dum(nealo)ro boieri caimacami, însă
	Lei	
	3 000	Do(u)ă poliță ci s-au luat de la Dimitrie Hagi Panaghioțe și s-au triimis la 11 zâli a lui ghenar(ie), însă
	Lei	
	1 000	a lui Hagi Panaite cătră Hagi Mehmet aga Casap Eri
	2 000	a lui Hagi Hurmuz Hagi Panaite, cătră Mola Abdulah Zăitin Geabgi
	<u>3 000</u>	
11 600		Cu patru poliți ci s-au luat prin mâna lui Andrei Pavli și s-au triimis cu călarași la 12 zâli a lui ghenar(ie)
	4 000	Zărhi Zade Ahmet aga cătră frati-său Zărhi Zade Ali aga
	1 600	Cap Zade Elbagi Mehmet aga, cătră Elbagi Ali aga
	3 000	Mecibur oglu Memi cătră Mecibur oglu Mola Hasan
	<u>8 600</u>	
	<u>14 600</u>	
<u>100 000</u>	–	

E. 19v.

100 000	–	Suma din urmă
	Lei	
	14 600	Suma din urmă
	Lei	
	8 600	Suma din urmă
	3 000	Manolachi Vardalachi cătră Hristodol Vlahuț(ă)
	<u>11 600</u>	

5 941 cu 5 poliță ci s-au triimis la 18 zâle a lui
ghenar, însă
1 000 Tutungi Mehmet aga cătră Tușci zade
Hagi Oman aga
1 500 Chetengi Suliiman aga cătră Mangi
zade Mustafa aga
1 000 Biringi Mehmet aga cătră Ahmet
iazăgi
2 441 Doă poliță de la Andrei Pavli, adică
1 541 Hagi Oman și Aslan oglu cătră
însuși Aslan oglu Mehmet aga
tij Aslan oglu cătră acesta
2 441

5 941

20 541

79 459 ci s-au triimis hazne bani gata cu Eni
tufecibașa la 26 a lui ghenar

100 000

1 785 ghenar 27

100 000 -

E. 20r.

Poliță trimisă la Țarigrad

Lei **Bani**

24 000 - Poliță ci s-au triimis la Țarigrad după venire
g(os)pod(stvo), însă

Lei

1 000 Poliță lui Mehmet Hogeă cătră Mola Ibrahim și
Parmacsâr Abdulah aga de la Iahcapan
1 000 Mehmet Cic Oglu Mehmet aga cătră Hagi Ali
aga
1 500 Iacup aga cătră Tocmegi Săit Isbnail aga de la
un capan
600 Mimiș Iazâgi cătră cherestegi Hagi Ibrahim de
la un capan
1 500 Tij Mimiș Iazâgi cătră Ghighit bașa Ahmet aga
și Gheaglă Oglu Iasan agă la un căpanu
1 000 Chior Ismail aga Crimli cătră Aghiian Hagi
Husăin aga la un căpan
1 000 Cara Ahmet Iazâgi cătră Tophaneli Suliman
Iazigi la un capan

- 1 500 Tij Cara Ahmet cătră Hagi Ahmet aga Gemis Schelesi
 500 Tij Cara Ahmet cătră Tophaneli Hagi Apdi aga la un capan
 500 Săit Mehmet aga cătră Taban Ortașă Hagi baerectar Oglu Mehmet aga la Casi pașa
 1 500 Osman aga Iazigi Hagi Ali aga la Iahcapan
 1 400 Sahlazar Oglu Hagi Ibraim cătră Săit Hagi Osman
-
- 13 000 Aga și Cara Hagi Hasan agta la Iahcapan

24 000 –

E. 20v.

Lei - Bani

24 000 – Suma din urmă

Lei

- 13 000 Suma din urmă
 2 000 Mustafa Efendi cătră Săit Hagi Osman aga și Cara Hagi Hasan aga la Iagcapan
 1 000 Tij Mustafa Efendi cătră Săit Hagi Osman aga la Iagcapan
 2 000 Tij Mustafa Efendi cătră Săit Hagi Osman aga la Iagcapan
 500 Crâmlă Mola Ahmet cătră Cramli Mola Mehmet la Iagcapan
 1 500 Ali Alimdar cătră cherești Fuducli Iazigi și Hagi Zadâr cherești de la Agheazma Capusi
 2 000 Mehmet Iazâgi cătră Răzvan zade Hagi Apdi aga la un capan
 2 000 Utahvil de la Ali Capt omul Mării Sali Capt pașa

24 000

1 785 fe(vrua)r(ie) 26

7 500

- Polița lui Dumitru Costasciugi cari s-au triimis la Țarigrad la tovarășul său vameș Afanasachi, ca să-i de la dum(nealu)i spat(arul) Ștefan tij Oglu în socoteala Țarigradului

1 785 maiu 1

315 000

–¹

E. 21r.

Poliță plătite aice

<u>Lei</u>	<u>Bani</u>	
2 500		- Ci s-au plătit de dum(nealo)r boierii caimacami lui Cara Iafâgi Ismail aga, cari bani s-au luat de g(os)pod la Țarigrad de la tovarășul său Mehmet aga Cuiin Oglu Capanlî la 12 zâle a lui ghenar(ie) 1 785 mart(ie) 15
2 000		- Polița ci s-au plătit de dum(nealo)r boierii caimacami la Galați lui Ali căp(i)t(an), omul Mării Sale căp(i)t(an) pașa, cari bani i-au luat g(os)pod la Țarigrad de la Măriia Sa la 22 a lui ghenar(ie) 1 785 mart(ie) 15
5 100		- Polița ci s-au plătit de dum(nealo)r boierii caimacami la Galați lui emin aga cari bani i-au luat g(os)pod la Țarigrad de la cinst(itul) Ismail aga Haschi Oglu, cumnat acestuia la 28 a lui ghenar(ie) 1 785 mart(ie) 15
2 000		- Polița ce s-au plătit dum(nealui) Costachi Ros(e)t, hat(manului) Lupului și Avram jâdovi leși, cari bani i-au făcut teslim jâd(o)vii aceștie la Cămara g(os)pod la Focșani, la 19 a lui fevr(uarie), cari s-au dat lor la Focșani 1 785 mart(ie) 15
2 500		- Polița lui Geambaș Sărchi, cari bani i-au luat g(os)pod la Țarigrad de la acesta și s-au plătit aice lui Osman vechilul acesteie, veind cu g(os)pod, prin mâna dum(ncalui) l(o)g(o)f(ă)t(ul) Necodim 1 785 apr(ilie) 25
14 100	-	1

E. 21v.

La Porți

<u>Lei</u>	<u>Bani</u>	
7	60	Zăci sticle apă de Melisa ci s-au triimis Mării Sali Mehmet pașa de la Bender 1 785 fevr(uarie) 14
43		- 7 cantare miere ci s-au cumpărat și s-au triimis Mării Sali Osman pașa de la Bălți cât(e) 13 cantar(e) și patru lei chiriia 1 785 fev(ruarie) 22
70		- pe 4 hamuri cu frâile lor ci s-au triimis Mării Sale Aidozlu Mehmet pașa trecând pin Moldova prin mâna dum(nealui) comis(ul) Costachi Carage 1785 mart(ie) 11

- 500 – Prețul blănii ci s-au triimis Mării Sale Osman paș(a) de la Bălți 1 785 mart(ie) 13
- 25 000 – Ci s-au triimis dar Mării Sali Bechir pașa Vidin muhefezi <17>85 apr(ilie) 3
- 9 000 – Ci s-au triimis dar noului preânălțat vezir prin mâna lor postelnicului Necodim trecând de la Ismail la Țarigrad <17>85 maiu 2
- 6 000 – O părechi metanii mărgăritar cu zmarande ci s-au triimis hodie Mării Sali Sait Ahmet pașa Sălistra valesi, afară de hedicaoa ce i s-au triimis după diosăbit pec(e)t(e) <17>85 maiu 9

18 120 60¹

F. 22r.

Cheltuiala rădicării domnii de la Țarigrad

Lei **Bani**

4 141 40 Cheltuiala celor ci s-au triimis la Țarigrad pe(n)tru trebuința venirii g(os)pod, însă

Lei **Bani**

- 150 – la 10 copii din casă, cât(e) 15 lei
- 60 – la 4 armășei, cât(e) 15 lei
- 60 – la 4 masalagii, asămine
- 45 – la un ogeag de țâgani cu 3 țâgani tij
- 30 – un teslar și un rotar tij
- 13 – un jâmlar
- 20 – la un zapciu de săimeni
- 150 – la 10 săimeni, cât(e) 15 lei
- 50 – la un căp(i)t(an) de arnăuți
- 30 – la un odobașe tij
- 375 – la 15 levenți, cât(e) 25 lei, însă

Lei

250 la 10 levenți de la Ieși

125 la 5 levenți de la Focșani

375

- 60 – un trâmbaciu i un doboș i un surmaci
- 15 – un curălar
- 80 – la 6 comișei, cât(e) 13 lei 40 bani
- 8 – 8 roate de rădvan

2 902 – cară, căruți și cai ci s-au triimis de
cătră starostele de Putna, însă
1 600 la 5 cară mocănești, câte 320 lei
592 la 4 căruți cât(e) 148 lei

2 192

4 048 40

4 141 40

E. 22v.

Lei **Bani**

4 141 40 Suma din urmă

Lei

4 048 40 Suma din urmă

Lei

2 192 Suma din urmă

600 la 24 cai slobozi câte 25 lei

110 la 2 căruți ci au mersu de la
Focșani cu pitarii i masalagii
întru întâmpinare

2 902

g(os)pod

48 – 4 căruță ci s-au triimis cu pitarii și
calabalăcurile de la Iași la Focșani

45 – la 9 levenți ce-au venit cu dum(nealul)
hat(manul) de la Țarigrad până la
Săliștra câte 44

5 lei <17>85 ghe(na)r(ie) 23

414 140

5 164 – Chiriia cailor ci au venit cu g(os)pod până la Dunăre, însă
4 656 – chiriia la 194 cai, câte 24 lei până la
Dunăre pentru ecpaiaoa g(os)pod

408 – hrana acestor cai la 7 oturamuri a
acestor cai, cât(e) 13 par(ale)

100 – dar lui Chiragi bașa <17>85 mart(ie) 14

5 164

9 305 40

E. 23r.

Lei **Bani**

9 305 40 Suma din urmă

6 178 45 ci s-au dat oamenilor împărătești după testrafat de la început(ul) domnii până la întoarcire lor la Țarigrad

Lei Bani

1 170	–	Prețul cailor după testrafat
1 130	60	evmieaoa pe 42 zâle de la Zâua Bucăi pân(ă) la Focșani
201	105	evmioaoa în giumătate pe 15 zâli de la Focșani pân(ă) pân(ă) la purcedire
495	–	tainat pe 15 zâli, câte 90 bani pe zâ
160	–	pentru căftane ci s-au îmbrăcat în zâua întrării în Ieși
2 810	–	cheltuiala întoarcerii la Țarigrad după testrafat
120	–	bacșiș la Falca i la Dunăre și la alaiu
50	–	prețul cailor lui Mehmet baș(a)
25	–	dar unui capugiu
6	–	dar lui Zarnazan bașa
10	–	pentru un căftan ci s-au îmbrăcat pe Mehmet bașa

6 178 45

<17>85 mart(ie) 17

6 573 – ci s-au cheltuit de dum(nealu)i vel comis la chiria carălor și hrana cailor în Țarigrad, însă

3 610 – chiria carălor mocănești și căruță după izvod ce-au arătat la g(os)pod

3 610 –

22 056 85

E. 23v.

Lei Bani

22 056 85 Suma din urmă

Lei

3 610 chiria carălor, adică suma din urmă

1 369 hrana cailor asămine, bez 280 lei ci s-au scăzut pentru 5 zâle

864 la 36 cai de rădvan, cât(e) 24 lei

730 la caii ci s-au triimis lui Sălim bașa

6 573

<17>85 mart(ie) 19

10 500	– ci s-au dat slăvitului carahor aga Schemni agasi întorcându-să la Țarigrad, însă
	Lei
	7 500 pentru huzmet
	1 000 prețul unui blane
	2 000 dar oamenilor dum(nealu)i
	<hr/>
	10 500
	<17>85 mart(ie) 31
199	– cheltuială mărită ci s-au făcut de conacii rânduși(i) la Calacangi Muhahemede și chihaielile satilor și cu agaoa conacciu și cu beșlii ce-au venit împreună
<hr/>	
22 755	85 ¹
	<17>85 mart(ie) 20

E. 24r.

Cheltuiala rădicării Mării Sali Alexandru Costandin vodă

Lei	Bani	
9 442	24	S-au cheltuit cu rădicare Mării Sali Alexandru Costandin vodă
	Lei	Bani
	2 100	– chiria la 96 cai slobozi, însă
		Lei
		1 500 la 72 cai câte 20 lei 100 bani de la Ieși
		600 la 24 cai, câte 25 lei, adică 72 lei de la Ieși până la Focșani câte 3 lei și 528 lei de la Focșani până la Țarigrad, câte 22 lei
		<hr/>
		2 100
	2 000	– Chiria la 8 cară mocănești, câte 250
	1 375	– la 11 stremarabasî, cât(e) 125 lei
	50	– la 8 căp(i)t(ani) de arnăuș(i)
	375	– la 15 levenți, cât(e) 25 lei
	180	– la 12 săimeni, cât(e) 15 lei
	30	– la 2 masalgii, cât(e) 15 lei
	45	– la un ogeag de țâgani herari
	90	– la 6 comișei, câte 15
	15	– la un jâmlar
	60	– la 2 vezetei
	5	– la un zapciu agesc ce-au mersu cu lâna la Galați
	<hr/>	
		6 325
<hr/>		
9 442	24	

E. 24v.

Lei	Bani	
9 442		- Suma din urmă
	Lei	Bani
	6 325	- Suma din urmă
	3 117	24 cheltuiala beciului și emiclicurile ecpaelii Mării Sale de la zî întâi a lui ghenar(ie) până la 24 fevr(uarie)
	<hr/>	
	9 442	24 <17>85 fev(ruarie) 14
<hr/>	9 442	24

La locuri știute de g(os)pod

100	-	dar la un obraz știut de g(os)pod	<17>85 mart(ie) 20
<hr/>	100	- '1	

E. 25r.

Lei	Bani	
1 868		6 ci s-au dat în ruzimereaoa Hotinului a luminii Răbiu Lebel, adică de la ghenar 1 și pân(ă) la 29 a lui ghenar(ie), după sânetul ci s-au luat de la teftedariul prin mâna dum(nealo)r boierilor caimacami, însă
	Lei	Bani
	1 690	15 pe 45 070 oră făină câte 4 bani oca
	177	111 pe 1 294 mierțe orz câte 5 par(ale)
	<hr/>	
	1 868	6 <17>85 ghenar(ie) 29
1 868		6 s-au dat în ruzămereaoa Hotinului a luminii Răbiu Abir, adică de la 30 a lui ghenar până la 27 a lui fevr(uarie), după sânetul ci s-au luat de la teftedar de dum(nealo)r boierii caimacami
	1 690	15 pe 45 070 ocă făină, câte 4 bani oca
	177	111 pe 1 294 mierțe orz, câte 5 par(ale)
	<hr/>	
	1 868	6 <17>85 fev(ruarie) 27
1 868		6 s-au dat în ruzămereaoa Hotinului a luminii Timazael Evel, adică de la 28 a lui fev(ruarie) păr - la 28 a lui mart(ie), după sânetul ci s-au luat de la teftedar(ul) de Hotin de dum(nealo)r boierii caimacami
	1 690	15 pe 45 070 ocă făină, câte 4 bani oca
	177	111 pe 1 291 merțe orz cu cât(e) 5 par(ale)
	<hr/>	
	1 868	6 <17>85 mart(ie)
<hr/>	5 604	18

E. 25v.

Lei	Bani	
5 604	18	Suma din urmă
3 239	30	ce-au rămas din 20 335 lei ci să cuprind pe 17 430 stambol chila și făină ci s-au făcut bitirme la câte 1 leu 20 bani stambol, iar oca cât(e) 7 bani din 20 000 stambol chilasî ci s-au cerșut prin ferman împărătesc, bez 2 570 stambol chilarî făină ce-au dus la Vozâia lăcuitorii țân(u)t(u)lui Orheiului, însă
		Lei Bani Stambol chilasî
	3 029	30 7 309 au dat dum(nealo)r boierii caimacami fiat mirii, cât(e) 2 bani pe oca, bez 4 bani ce-au dat lăcuitorii cari s-au oprit din analogon ci s-au făcut, din cari s-au tăiat 16 lei 20 bani
	210	- 180 lipsa ce-au ieșit din 2 750 stambol chilasî ci s-au dus făină la Vozâia de la Orheiu, câte 7 bani oca, cari ca să nu să mai supere lăcuitorii Orheiului cu al doile rânduială, s-au rădicat
		<hr/> 3 239 30 7 487
<hr/> 8 843	48	

E. 26r.

Lei	Bani	
8 843	48	Suma din urmă
		Lei Bani Stambol chilasî
	3 239	30 7 489 Suma din urmă
	5 287	111 12 691 ci s-au luat de la Măriia Sa Alexandru Costandin vod(ă) prețul mirii câte 2 bani oca după sânet ce-au luat
		Lei Bani Stambol
	4 217	10 10 121 ce-au plătit lăcuitorii din 50 analog de 4 bani oca
	1 070	100 2 570 câte 2 bani oca fiat mirii cari făină au dus-o lăcuitorii la Vozâia
		<hr/> 5 287 110 12 691

11 807 100 – ce-au dat lăcuiorii după analogon ci s-au făcut câte 4 bani pe ocă de făina pe 17 250 stambol chilasi făină, afară de 1 145 lei și 100 bani chirie ci n-au intrat la analogon pentru 2 750 stambol chilasi făină, ci au dus făină la Vozâie

20 335 – 20 180

8 843 48

E. 26v.

Lei **Bani**

8 843 48

Suma din urmă

Lei **Bani** Stam(bol)

20 335 – 20 180

20 335 – 20 110

suma din urmă și au avut să ia prețul mirii câte 2 bani pe ocă și trec 180 stambol chilasi, lipsa ce-au ieșit la Vozâia din 1 750 stambol chilasi făină ci s-au orânduie de s-au dus de la Orheiu 1785 apr(ilie) 30

8 843 48 ¹

E. 27r.

Tainaturile

Lei **Bani**

675 61

cheltuiala tainaturilor a 2 ortale și a enacilor de la Eni Palacasi pe luna lui ghenar prin căp(i)t(anul) Alecu, însă

Lei **Bani**

507 46 tainaturile ci s-au dat la 2 ortali

Lei **Bani**

123 76 pe 9 891 păreche pâine câte 7 par(ale) l(u)ându-să în 30 zâle pâini 7 371 în 21 zâle câte 351 cifturi pe zi 2 520 în 9 zâle câte 280 9 891

246 30 pe 1978 ocă carne câte 5 par(a)l(e) oca dându-să în 30 zâle 1 474 în 21 zâle câte 70 oca și 80 dram(u)r(i) pe zâ 504 în 10 zâli câte 50 ocă 1 978

			136	60	pe 420 stambol chilasi orz
				câte 13	par(ale), iar pe zi
				câte 14	chile
			<u>507</u>	46	
	24	45			tainaturile ci s-au dat la emaci
			8	15	pe 650 cifturi pâine câte 7
					par(ale), adică
					525 în 21 zâle câte 25 cifturi
					52
					<u>125</u> în 9 zâle câte 14 cifturi
					650
			<u>8</u>	15	
			<u>531</u>	91	
	<u>675</u>	61			

E. 27v.

Lei	Bani				
675	61	Suma din urmă			
		Lei	Bani		
		531	91	Suma din urmă	
				Lei	Bani
				8	15
				16	30
					pe 130 ocă carne câte 5
					par(a)le
					105 în 21 zâli, cât(e) 5 ocă
					<u>25</u> în 9 zâli, câte 3 ocă
					130
			<u>24</u>	45	
		<u>143</u>	90	Alte cheltuieli	
				7	60
				3	90
				40	- plata pitarilor
				15	- leaf(a) gram(aticilor)
				8	- pe 125 ocă sare
				6	- pe lumânări
				4	- chiria unui magazale pentru
					tainaturi și o casă pentru
					slugi
				46	- 23 cară lemne cât(e) 2 lei
				5	- 60 meremete furnului și a
					sacalelor și a sătilor
				2	- scrisul sâneturilor
				6	- hrana calului ci este pentru
					trebuință furnului
			<u>143</u>	90	
		<u>675</u>	61		
	<u>675</u>	61			

E. 28c

Daruri la turci

Lei	Bani	
15	–	la un ciohodar al slăvitului Ciadâr Hagi capigi baș(a) viind de la Ghiurgov 1785
10	–	dar ciohodariului dum(nealui) mehmedariului de Hotin <17>85 ghenar 22
50	–	dar lui Husăin dervici veind de la Rușciuc pentru cheresteaoa dubasălor <17>85 fev(ruarie) 3
7	–	bacșiș omului slăvitului Hotin ienicer aga veind de la Hotin <17>85 fev(ruarie) 5
50	–	dar samărului slăvitului Ozu bina imini când au venit pentru făina Vozăei <17>85 fev(ruarie) 17
80	–	lui cheatâp efendi ci au slujit în vreme căimăcămii doaă luni : ghenar și fev(ruarie) <17>85 fev(ruarie) 25
50	–	dar la un capu cioh(odar) al Mării Sali pașii de Hotin veind pentru maisetul Mării Sale ci are să ia de lă Măriia Sa Alexandru Costandin v(oie)vod <17>85 fev(ruarie) 28
50	–	dar la un ciohodar al Mării Sale Andozlu Ahmet pașă ce-au venit pentru rădicare Mării Sale de la Bender <17>85 mart(ie) 3
50	–	dar la un cioh(o)dar al slăvitului capigi bașă ceadârgi zade, ce-au venit pentru cherestiaoa dubasălor de la Ghiorghioc <17>85 mart(ie) 3
55	–	dar omului dum(nealui) Mehmet aga biv beșleagă di Ieș(i) ce-au adus un cal și un armăsar, înșă : 50 lei omului și 5 lei săizului <17>85 mart(ie) 8
50	–	dar ciohodariului dum(nealu)i Iuzul emeni de la Ismail viind pentru oile ce sânt de să dau la Ismail <17>85 mart(ie) 10

E. 28v.

Lei	Bani	
467		– Suma din urmă
40		– dar la un cioh(o)dar al Mării Sali Osman paşa de la Bălţi <17>85 mart(ie) 15
15		– unui tătar al Mării Sali Osman paşa de la Bălţi <17>85 mart(ie) 15
50		– lui Chuegi başa preţul unui capot <17>85 mart(ie) 18
<hr/> 572		

Cheltuiala beilicului

159	90	cheltuiala ci s-au făcut cu musafirii trecători în luna lui ghenar, după izvod ce-au arălat dum(nealor) boierii caimacani <17>85 ghen(ar) 31
<hr/> 159	90	

F. 29r.

Lei	Bani	
159	90	Suma din urmă
58	60	cheltuiala ci s-au făcut cu meremet conacului slăvitului salahor aga Schemni agasî, după izvod ce-au arătat hat(manului) Costachi Ros(e)t <17>85 fev(ruarie) 18
232	39	cheltuiala ci s-au făcut cu musafirii trecători în luna lui fevr(ruarie), după izvod ce-au arătat dum(nealor) boierii caimacami <17>85 fev(ruarie) 28
1 350		– cheltuiala beilicului pe luna lui mart(ie), după izvod cu pecet(e) g(os)pod <17>85
<hr/> 1 800	69	

Conacile

36	15	cheltuiala conacilor slăvitului Hotin Eni cer Agsi mergând la Hotin
	6	27 conacul întâi
		1 – 10 ocă carne
		– 60 4 găini
		<hr/> 1 60
	<hr/> 6	27
<hr/> 36	15	

E. 29v.

	Lei	Bani				
	36	15	Suma din urmă			
			Lei	Bani		
			6	27	Suma din urmă	
				Lei	Bani	
				1	60	Suma din urmă
				–	60	20 pâini
				–	6	3 ocă orez
				–	96	2 ocă unt
				1	–	zarzavaturi
				1	–	pol ocă cafe
				–	45	2 dime orz.
				6	27	
			6	27	conac al doile	
			6	27	conac al triile	
			6	27	conac al patrăle	
			6	27	conac al cincile	
			36	15		<17>85 fev(rurie) 15
29	108		cheltuiala conacilor lui proin Hotin ienicer aga			
			întorcându-să de la Hotin			
			6	27	conac ot Scânteii	
				1	–	10 ocă carne
				–	60	4 găini
				–	60	20 pâini
				1	60	3 ocă orez
				–	92	2 ocă unt
				1	–	zarzavaturi
				1	–	pol ocă cafe
				1	45	2 dime(rlii) orz
				6	27	
			6	27		
	66	3				

E. 30r.

	Lei	Bani			
	66	3	Suma din urmă		
			Lei	Bani	
			6	27	Suma din urmă
			6	27	conac ot Va(s)lui
			6	27	conac ot Bârlad
			6	27	conac ot Tecuci
			5	–	cheltuiala unui portărel ce-au fost
					meimendar
			29	108	
					<17>85 fev(rurie) 10

188 60 cheltuiala conacilor slăvitului salahor aga Schimni aga și
întorcându-să la Țarigrad

9 75 conacul ot Scânteii, adică

Lei Bani

1 90 1 ocă cafe

2 12 6 ocă orez, cât(e) 14 par(al)

– 45 50 dram(uri) chiper

– 60 20 alămâi

– 90 3 ocă unt cât(e) 10 par(ale)

– 54 6 găini cât(e) 3 par(ale)

– 108 12 ocă carne, cât(e) 3 par(ale)

1 – 40 pâini

– 108 3 ocă miere, cât(e) 12 par(ale)

– 30 5 ocă făină, cât(e) 2 par(ale)

– 66 2 ocă lumini său, cât(e) 11
par(ale)

– 12 1 dime(rlii) orz

9 75

9 75

254 63

F. 30v.

Lei Bani

254 63 Suma din urmă

Lei Bani

9 75 Suma din urmă

9 75 conac ot Vaslui

9 75 conac ot Bârlad

9 75 conac ot Tecuci

150 – lui vt(orâi) port(ar) mergând
meimendar pân(ă) la Focșani

188 60

<17>85 mart(ie) 18

254 63

E. 31r.

Cheltuiala haznelii

Lei Bani

735 – cheltuiala ci s-au făcut de dum(nealo)r boierii
caimacami cu trimitere haznelii la Țarigrad.

Lei	Bani	
50		– lui Eni tufecci baș(a)
250		– la 10 neferi, cât(e) 25 lei
390		– la 3 strem aga basi cât(e) 130 lei
15	60	făcut a tri saducuri cu fierăle lor
20		– cheltuială mărunță
	4	–
		pânză pentru 40 pungi
		– 60 șfară
	6	– 11 păsle
	1	60 ceară tari
	3	– frânghii
		– 60 fân pentru umplut(ul) să-
		ducurilor
	20	–
	9	60 pe o ladă în care s-au strânsu bani în
		Visterii
	735	– <17>85 ghen(ar) 26
735		– ¹

F. 31v.

Celor trimiși cu trebi

Lei	Bani	
38	–	Celor triimiși la Rușciuc pentru sân(ul) cherestelii
		30 lui Iosif tretii port(ar)
		<u>8 la un lipcan</u> <17>85 fev(ruarie) 3
		38
18	–	lui Paraschiva portărel mergând la Ozu
		<17>85 fev(ruarie) 7
50	–	lui Ștefan tretii port(ar) triimițându-să la Vozâia pentru
		făina ci esti să facă teslim după poronca împără-
		tească <17>85 fev(ruarie) 17
5	–	la un beșliu mergând cu doi turci surgun la
		Focșani <17>85 fev(ruarie) 28
10	–	la trii arnăuți câte trii lei și un leu la un lipcan
		ci s-au triimis la Galați cu hazne pentru plata
		polițâlor <17>85 mart(ie) 1
100	–	cheltuiala pah(arnicului) Vasâlache ci s-au rându
		mehmendar Mării Sali Bender pașa și Aidojlu Mehmet
		pașa trecând de la Focșani <17>85 mart(ie) 3

100	-	cheltuiala port(arului) Nanu mergând la Stariughiuv pentru cherestea oa dubasălor	<17>85 mart(ie) 3
6	-	la 6 copii din casă ci s-au triimis pe la ținuturi pentru gătire conacilor Mării Sali Aidojlu Mehmet pașa	<17>85 mart(ie) 5
60	-	cheltuiala lui Dimitrachi Periteri biv căp(i)l(an) za dărăbani mergând mehmendar agărlăcului Mării Sale Aidozlu Mehmet pașa	<17>85 mart(ie) 8
5	-	la un portărel mergând mehmendar oamenilor împărătești până la Focșani	<17>85 mart(ie) 15

 392

E. 32r.

Lei	Bani		
392	-	Suma din urmă	
5	-	cheltuiala unui portărel mergând mehmendar oamenilor împărătești afară de 5 lei ci s-au dat la alt portărel mergând cu alți oameni împărătești	<17>85 mart(ie) 15
50	-	pah(arnicului) Vasălachi mergând meimendar Mării Sali Aidojlu Mehmet pașa, bez 50 lei ce i s-au dat cu alt pecet(luit) g(os) pod	<17>85 mart(ie) 25
30	-	cheltuiala stol(nicului) Enachi vechil părăcălabii de Galați mergând în multe rânduri la Ibraila pentru chereste și poliți	<17>85
650	-	cheltuiala lui Gheorghii, omu(l) g(os)pod	
1 127	-		<17>85 maiu 7

Cheltuiala gazăturilor

19	45	cheltuiala gazăturilor pe luna lui ghenar prin mâna dum(nealu)i Costachi Ghica hat(man)	
19	45		<17>85 fev(ruarie) 13

E. 32v.

Lei	Bani		
19	45	Suma din urmă	
34	66	lui Poșta maistru de la Cernăuți pentru gazăturile de la Cernăuți la Herța și pentru cărțile de răspundție de la Viena prin mâna pit(arului) Costachi isprav(ni)c(ul) de Herța	

Lei	Bani	
16	60	Pe luna lui fevr(uarie)
34	6	Pe mart
34	66	

E. 33r.

Călărașii

Lei	Bani	
580	-	cheltuiala călărașilor ci s-au trimis la Țarigrad de dum(nealo)r boierii caimacami, însă
		Lei Bani
	140	- doi călărași de Țarigrad ghenar 11
	150	- văt(av) de calărași i un călăraș trimițându-să la ghenar 21, însă
		80 văt(avul)
		<u>70</u> un călăraș
		150
	130	- lui Ibraimi tătar mergând la Țarigrad ghenar 25
	100	- doi călăraș(i) mergând întru întâmpinare g(os)pod fev(ruarie) 1
	30	- un călăraș trimițându-să tij fev(ruarie) 9
	30	- un călăraș trimițându-să tij fev(ruarie) 13
	<u>580</u>	-
170	-	lui bașbulucbaș și la un călăraș mergând la Țarigrad, însă
	70	- la Călărași
	100	- lui bașbulucbaș întorcându-să înapoi <17>85 fev(ruarie) 26

750 -

E. 33v.

Lei	Bani	
750	-	Sum(a) din urmă
140	-	la doi călărași mergând la Țarigrad <17>85 mart(ie) 5
120	-	la un călăraș de Țarigrad și la un vezir tătar ce-au venit de la Țarigrad și s-au întors, însă
		Lei Bani
	70	- la călărași
	50	- la vezir tătar întorcându-să înapoi
	120	- <17>85 mart(ie) 13
35	-	la un călăraș de Țarigrad ci au păzât la Focșani de s-au trimis de starostile de Putna întru întâmpinare g(os)pod

1 045

-¹

<17>85

E. 34r.

Lipcanii

Lei	Bani		
6	-	un lipcan la București	<17>85 fev(ruarie) 7
199	-	cheltuiala la lipcani i copii din casă trimițându-să pe la sarhaturi i pe la țân(u)t(u)ri de dum(nealo)r boierii caimacamii de la începutul domnii păr-la 26 a lui fevr(uarie)	<17>85 fev(ruarie) 26
2	-	un lipcan la Ismail	<17>85 fev(ruarie) 28
12	-	un levent și un lipcan mergând la Giurgiov, la Focșani	<17>85 mart(ie) 4
1	-	un lipcan la Focșani	<17>85 mart(ie) 4
14	60	cheltuiala lipcanilor ci s-au trimis cu cărți pe la sarhaturi și țân(u)t(u)ri de dum(nealo)r boierii caimacami, însă	

Lei	Bani	
-----	------	--

1	-	2 lipcani la Chișinău
1	60	3 lipcani pentru conaci
-	60	tij un lipcan la Chișinău
2	-	copiilor din casă ci s-au trimis pentru oi
3	-	un levent și un lipcan ci s-au trimis cu banii răzămerelii la Hotin
1	-	un lipcan cu bani la Bălți
-	60	un lipcan mergând cu hamuri înnaite Mării Sali Adi Ozlu Mehmet pași
-	60	un copil din Casă la Fălciu pentru conaci

10	-
----	---

234	60
-----	----

E. 34v.

Lei	Bani	
234	-	Suma din urmă
		Lei Bani
		10 - Suma din urmă
		2 - Un lipcan la Bender pentru un turc mort
		2 - Un lipcan la Ismail
	60	Un copil din casă la Suceavă pentru toporași
		14 60

<17>85 mart(ie) 17

234	60 ¹
-----	-----------------

E. 35r.

Cămara g(os)pod

Lei	Bani	
3 800	-	lui Samarii jâd(o)v pentru ceaprazuri, șireturi și altile ci au dat la domnie la Țarigrad izvod ci au arătat <17>85 mart(ie) 19
1 175	-	un soroc samuri și o patce samuri și un duluc știofă ci s-au dat hodie lui capigiu bașa bina imini de la pod(ul) Sălistrii <17>85 mart(ie) 28
4 975	- ¹	

Curte g(os)pod

220	-	lucrul viilor de la Groapă pe un an de la 1 784 oct(omvrie) și pără la 1 785 oct(omvrie) prin mâna dum(nealui) ban(ului) Necolai Balși i banului Gheorghii Beldiman ispravnici de țin(u)t(ul) Ieșii <17>85 apr(ilie) 29
1 307	-	s-au cheltuit de isprav(ni)c de curte în luna lui mart(ie) după izvod ce-au arătat la g(os)pod, însă 671 - pâine, franzăli și lumânări <u>636</u> - alte cheltuieli 1 307 - <17>85 apr(ilie) 24
1 527	- ¹	

E. 35v.

Grajdul g(os)pod

Lei	Bani	
475	36	cumpărătoare și cheltuiala a 21 cai ci s-au cumpărat pentru trebuința grajdului g(os)pod, însă
		Lei Bani Cai
	24	- 1 negru
	23	- 1 murgu întunecat
	21	- 1 murgu
	24	- 1 sur
	19	- 1 murgu întunecat
	20	60 1 murgu
	21	- 1 roibu

24	–	1 negru
24	30	1 sur
24	15	1 tij
29	90	1 tij
23	30	1 tij
51	–	2 negri
25	–	1 sur
17	15	1 murgu
20	30	1 tij
17	60	1 tij
18	30	1 tij
15	30	1 tij
12	–	1 tij
449	90	21
25	66	– Cheltuiala pâr(călabului) când s-au trimis la Cârliğătură, însă 5 30 pe 21 traiste
475	36	–

475 36

E. 36r.

Lei Bani

475 36

Suma din urmă

Lei Bani

475 36

Suma din urmă

Lei Bani

5 30 suma din urmă

– 36 frânghii pentru traiste

4 60 trii sanii fân

– 60 40 ocă tărăț(ă)

15 – 10 sanii fân în cât au șezut la grajdiu

25 66

475 36

<17>85 apr(ilie) 26

650 –

Pe 200 fălci fânu ci s-au cumpărat pentru trebuința grajdiului g(os)pod câte 3 lei 30 bani falce(a) prin mâna isprav(ni)cilor de Ieși <17>85

1 125 36¹

E. 36v.

Căftanile

Lei	Bani	
550	-	Căftanile ci s-au îmbrăcat pe boieri, însă :
		Lei
		40 dum(nealu)i Dumitrașco Sturz(a) logof(ă)t
		40 dum(nealu)i Necolai Ros(e)t vel logof(ă)t
		40 dum(nealu)i Lupul Costachi vel vor(nic)
		40 dum(nealu)i Ioan Cant(a) vel vor(nic)
		40 dum(nealu)i Iordachi Cant(a) vel vor(nic)
		40 dumn(nealu)i Lascarachi Ros(e)t vel vor(nic)
		40 dum(nealu)i Costachi Ghica hat(man)
		40 dum(nealu)i Costachi Ros(e)t vel post(elnic)
		40 dum(nealu)i Mateiu Cant(a) vel vist(ernic)
		40 dum(nealu)i Scarlat Carage vel ap(ro)d
		30 dum(nealu)i Costache Catargiu vel spăt(ar)
		30 dum(nealu)i Necolai Balș vel vor(nic)
		30 dum(nealu)i Costandin Bașotă vel ban
		30 dum(nealu)i Costachi Carage vel comis
		30 <17>85 mart(ie) 26
		550

550 -¹

E. 37r.

Evmitaaoa

Lei	Bani	
213	-	emiclic lui deli bașa și a 13 neferi pe 2 luni : ghenar(ie) și fevr(uarie), însă
		Lei Bani
		18 - deli bașa, câte 12 par(ale) pe zi
		195 - la 13 neferi, câte 10 par(ale) pe zi
		213 - <17>85 mart(ie) 17
330	-	la 4 căp(i)t(ani) și 40 levenți a hat(manului) pe luna lui ghenar(ie) câte 10 par(ale) pe zi dându-să de dum(nealo)r bo(i)erii caimacami <17>85 fev(ruarie) 26
495	-	emiclic pe 2 luni la 33 levenți a hat(manului) cu zapcii lor, bez alți 33 levenți cu zapcii lor ce-au fost trimiș(i) la drum(ul) Țarigradului
		Lei Bani
		247 60 pe fev(uarie) câte 10 par(ale)
		247 60 pe mart(ie) asămine
		495 - <17>85 maiu 6

1 038 -¹

E. 37v.

Milile

Lei	Bani	
250	–	milile ci s-au dat la locuri săraci prin mâna dum(isali) vel postelnic de la început(ul) domniei
250	– ¹	<17>85 mart(ie) 18

Alte cheltuieli

6	–	masalele și lumini său ci s-au cumpărat pentru trebuința curții g(os)pod	<17>85 ghen(arie) 30
10	60	cheltuiala a 6 condici ci s-au făcut pentru trebuința Visterii, însă	
		Lei	Bani
		6	– pe 24 conțuri hârtie
		4	60 legătorului de cărți
		10	60
16	60 ¹		<17>85 fev(ruarie) 3

E. 38r.

Lei	Bani		
16	60	Suma din urmă	
30	–	cheltuiala facirii pilului ceașului de aprozi	
25	60	pe 9 condici ci s-au făcut pentru trebuința Divanului g(os)pod	
		Lei	Bani
		16	60 pe 3 bucăți hârtie
		9	– pentru legat(ul) lor
		25	60
40	–	cheltuiala hârtii, cerneală, ceară tare pe luna lui ghenar(ie) și fev(ruarie), bez 47 lei 60 bani ci s-au dat de la casa rășurilor pe toată luna	<17>85 mart(ie) 19
112	– ¹		<17>85 mart(ie) 23

E. 38v.

Adunare sumilor de bani ci s-au cheltuit din veniturile aceștii sămi

Lei	Bani		Fili
100 000	–	Ban(i) trimiși la Țarigrad	1
31 500	–	Poliți trimisă la Țarigrad	3
14 100	–	Poliți plătite aice	5
18 100	60	Daruri la porți	6
32 755	85	Cheltuiala rădicării domnii de la Țarigrad	7
9 442	24	Cheltuiala rădicării Mării Sali Alexandru Costandin v(oi)e vod	11
100	–	La locuri știute de g(os)pod	12
8 843	48	Zahariaoa	13
675	61	Tainaturile	17
572	–	La turci	19
1 809	69	Cheltuiala beilicului	21
254	63	Conacile	22
735	–	Cheltuiala haznelii	25
1 127	–	Celor trimiși cu trebi	26
53	111	Gazeturile	27
1 054	–	Calărașii de Țarigrad	29
234	60	Lipcanii	31
4 975	–	Cămara	33
1 527	–	Curte g(os)pod	33
1 125	36	Grajduri	34
550	–	Căftanile	36
1 038	–	Evmiaoa	37
230 575	17		

Arh. St. Iași, *Vistieria Moldovei*¹, Dosar 1/1 784 (fost Transport 1 768, op. II 2 018). Condică de 39 de file (f. 3 nescrisă), legătură originală în piele maro (34×24 cm), cerneală cafenie și neagră, sigiliu domnesc inelar, rotund (2,5 cm), în cerneală roșie, la f. 18v.

¹ Suma scrisă apoi cu litere grecești, de altă mână.

REGISTRE DES REVENUS ET DES DÉPENSES
DE LA TRÉSORERIE DE DÉCEMBRE 1784

R é s u m é

Le Registre des revenus et des dépenses de la Trésorerie de la Moldavie de décembre 1784 fait partie des environ 10 registres fiscaux de la Moldavie du XVIII-e siècle, conservés aux Archives de l'état d'Iassy et de Bucarest de la parution desquels s'occupe l'auteur de ce manuscrit. Le registre nous offre une radiographie des revenus et des dépenses de la cour princière et aussi des dispenses accordées par le prince aux divers dignitaires, selon le rang de ceux-ci.

Ce à quoi l'auteur de cet ouvrage a surtout fait attention est la liste des dépenses à Constantinople, pour obtenir le trône, liste qui contient aussi les catégories d'officiers (employés) qui formaient la suite du nouveau prince, en chemin vers la Moldavie.

D'autres pages nous offrent des données concernant les cafetans desquels le prince faisait habiller les grands boyards au moment de leur investissement en divers fonctions (dignités) et aussi des données concernant l'approvisionnement de la chancellerie de la Trésorerie, de registres et d'„enore dure“, concernant l'argent dépensé pour des „gazettes“ étrangères et pour la correspondance entretenue avec Vienne. La liste concernant les dépenses de l'écurie princière contient des informations détaillés sur la couleur des chevaux, sur l'argent utilisé pour l'entretien de chaque cheval, sur les frais pour le foin.

Parce que ce n'est qu'un tout petit nombre des registres de la Trésorie qui se sont conservés jusqu'à nos jours, ce ne sont que leur publication complète, dans leur ordre chronologique et leur analyse en tant qu'un „tout“ qui peuvent avoir un apport remarquable à la connaissance du XVII-e siècle roumain.

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE

UN ELEMENT DE CEREMONIAL MEDIEVAL: „SĂRUTATUL PAPUCULUI“

SORIN IFTIMI

Ori de câte ori abordăm problema relațiilor dintre Țările Române și Imperiul Otoman de după „vârsta eroică“, ne revine involuntar în memorie imaginea domnilor noștri care, prosternați, *sărutau papucul sultanului*, gest de supunere considerat dezonorant pentru un principe creștin. Acest clișeu, înfiripat cu prea multă ușurință, din insuficienta cunoaștere a izvoarelor epocii, împletită cu o anumită lipsă de perspectivă istorică, se dovedește a fi nefiresc de persistent. Articolul de față își propune înlocuirea imaginii deformate amintite mai sus cu o alta, cristalizată în urma studierii atente a surselor documentare medievale.

Acest demers a devenit posibil mai ales datorită faptului că în ultimele decenii turcologii au reușit să editeze cele câteva volume de documente și cronici turcești privitoare la Țările Române ¹.

Ceremonialul depunerii *omagiului* către Înalta Poartă a cunoscut o evoluție continuă de-a lungul secolelor. Inițial, domnii români nu făceau deplasarea la Constantinopol, firmanul și însemnele investiturii fiindu-le trimise în țară. Cele mai vechi știri despre depunerea omagiului către sultan se referă la Vlad Țepeș. Potrivit cronicilor turcești contemporane evenimentelor, în anul 1456 el a venit la Pragul Împărăției pentru a *săruta mâna* padișahului (și nu piciorul). Același gest este repetat de domnul muntean câțiva ani mai târziu ². În veacul XVI, practica obișnuită a curții otomane pare să fost aceeași: *sărutul mâinii* ³. Spre sfârșitul secolului, la 1592, domnul Moldovei, pleca la Poartă

¹ Pentru tema abordată aici, vezi în special Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, 1455-1774, 1976, 441 p; Idem, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*. (sfârșitul sec. al XVI-lea – începutul sec. al XIX-lea), 1980, 444 p.

² Orudj Bin Adil, *Cronicile dinastiei otomane* (redactată în secolul al XV-lea), în M. Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române (extrase)*, vol. I, p. 60.

³ La 1529, Ioan Zápolya s-a prezentat la Poartă pentru a săruta mâna padișahului, după Mustafa Gelalzade, *Păturile sociale și slujbele în Imperiul Otoman*, Ibidem, p. 269. Sangiacheii, mărzaccii și principii creștini seoseau la Divan în 1538, pentru a săruta mâna sultanului. *Ibidem*, p. 268.

pentru a săruta *mâna* sultanului și nu piciorul⁴. Cronicarul Radu Popescu consemna la sfârșitul veacului XVII faptul că la beciul Munteniei „au venit un capugi de la Poartă de l-au chemat să meargă să sărute *mâna* împăratului, de domnie”⁵.

Începând însă chiar din acest secol, ceremonialul vizitei la Poartă pare a câștiga în pompă, devenind tot mai sofisticat, cu deosebire în epoca fanariotă. Cei care s-au apropiat de această temă au evidențiat ritualul foarte complicat prin care se făcea investitura domnilor români, scenariul respectiv desfășurându-se pe durata a mai multor zile. Esențială rămâne, totuși, vizita la sultan, pentru depunerea omagiului. În limbajul cronicilor noastre, se spunea că domnul se deplasa pentru „*sărutarea poalei împărătești*”, fie că acesta se numea Matei Basarab, Gheorghe Ștefan⁶ sau Gheorghe Duca⁷. Aceeași formulă o regăsim uneori în cronicile otomane contemporane, în timp ce documentele turcești consemnează faptul că domnul, intrând în sala tronului sultanului, „și-a plecat fața pentru slujire”. Chiar scrisorile domnești către sultan se închiau, încă din veacul XVI, de la Petru Rareș, cu formula retorică „ne plecăm la pământul de sub picioarele Mărici-Tale, Preafericitul Padișah”⁸. Demn de subliniat este că *nu am întâlnit nicăieri în izvoarele otomane publicate la noi vreo mențiune explicită privind sărutul piciorului sultanului de către domnii români*.

Pentru secolul al XVIII-lea, în special, s-au păstrat relatări ce abundă în detalii privind ceremonialul primirii domnilor la Poartă, cum ar fi cele ale lui Dimitrie Cantemir, din *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman* sau din *Descrierea Moldovei*, cele datorate logofătului Ghiorgachi, din vestita sa *Condică de ceremonii*, sau cele publicate de H. Dj. Siruni în lucrarea sa *Domnii români la Poarta Otomană*⁹.

Dintre toate momentele ceremonialului, cel care ne interesează direct aici, este și cel mai palid reflectat în izvoare, deoarece de la acel moment publicul

⁴ *Cronica lui Selaniki Mustafa efendi* (1563-1603), *Ibidem*, p. 364. La 1592, un Aron vodă, fiul lui Alexandru, „a plătit dările, a distribuit darurile, a îmbrăcat būruk, a sărutat mâna și a plecat”, vezi H. Dj. Sirunj, *Domnii români la Poarta Otomană*, București, 1941, p. 364.

⁵ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Românești*, (ediție Const. Grecescu), 1963, p. 335.

⁶ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, 1958, p. 101, 179, 180; vezi și 112, 181; H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 86, nr. 169, „*damen-bus*”, ceremonia care consta în a săruta *poala robei*, mai ales a marelui vizir. Veșniântul respectiv avea marcat un loc anume, unde se depunea sărutul. (cf. Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, vol. I, p. CI.XXIV).

⁷ *Cronica anonimă a Moldovei*, Pseudo-Amiras, București, 1975, p. 51.

⁸ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, nr. 5, referitor la Ștefan cel Mare (1480-1481); nr. 15, cu privire la Petru Rareș (1530-1531) ș.a.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 1973; Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonii. Condică lui Ghiorgachi*, 1939; H. Dj. Sirunj, *Domnii români la Poarta Otomană* 1941.

era exclus, numărul participanților fiind foarte limitat. Din numeroasa suită care își însoțea pe domn la Țarigrad doar trei-patru boieri erau admiși alături de acesta în audiență la sultan¹⁰. Din partea otomană participarea era la fel de exclusivistă, mai ales în perioada mai veche, ea putând fi restrânsă la persoana sultanului, la aceea a marelui vizir, care intermedia între domn și padișah, un translator și cei doi capugi-bași. Astfel stând lucrurile, omagiul propriu-zis se petrecea, adesea, sub pecetea tainei, foarte puțini fiind cei care ar fi putut lăsa relatări scrise cu valoare de sursă primară, despre acest moment. Există, totuși, la autorii amintiți mai sus asemenea mărturii. Principele Cantemir, el însuși trecând printr-o astfel de experiență, cu ocazia primirii tronului Moldovei, la 1710, consemnează că viitorul domn era introdus la sultan de doi capugi-bași care îl sprijineau de subțiori : când ajung în pragul divanului, așezându-l pe sine să plece capul până la pământ, lucru pe care îl face și la pasul al treilea și la al șaselea. În cele din urmă rămâne stând în picioare în mijlocul divanului care nici nu este prea mare¹¹. Retragerca se făcea mergând de-a îndărătălea, cu aceleași trei reverențe. Nici aici și nici în alte surse nu se afirmă că domni români ar fi sărutat papucul sultanului. Doar Gheorgachi, logofătul al doilea, relatează, ca martor ocular, pentru epoca fanariotă (1762), un caz în care domnul a sărutat scara calului ginerelui sultanului care se afla în trecere prin Moldova, iar în alt rând, că domnul a sărutat piciorul hanului tătar¹². Deci, pentru secolul al XVIII-lea cel puțin, sărutul piciorului era o realitate.

Prosternarea la picioarele sultanului nu a fost privită însă de către otomani ca un act de umilire impus principilor creștini. Această formă de omagiu făcea

¹⁰ Gheorghe Duca a intrat chiar singur la sultan, însoțit doar de marele vizir. *Ibidem*, p. 37.

¹¹ Cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 165. D'Andezel, în 1726, nota că Grigore Matei Ghica, urmând obiceiul domnilor români, s-a aplecat înaintea sultanului până la pământ; Hurmuzachi, *Documente. Supliment.*, I/1, p. 462. La 1566, principele Transilvaniei a venit în fața sultanului și „scoțându-și tichia sa împodobită cu pietre prețioase, lucrute cu meșteșug, a îngenunchiat după obiceiul lor, în semn de supunere. Atunci Măria Sa, Preafericitul Padișah, i-a poruncit să se scoale. Ridicându-se, după ce a mai făcut doi pași, el a îngenunchiat din nou. Îngenunchind a treia oară, s-a dus apoi și s-a închinat la picioarele sultanului. După ce s-a sculat, Măria Sa, marele vizir, Mehmed-pașa (Sokollu), i-a adus el însuși scaunul împodobit cu perle și acesta s-a așezat pe el (...)”. Cronică lui Mustafa Selaniki (sec. al XVI-lea), la Mustafa A. Mehmed, *Cronici turcești*, p. 360. La 1756, Constantin Mavrocordat „s-a aruncat jos în fața sultanului”, iar Constantin Moruzi, la intrare „s-a aruncat cu totul la pământ în fața supremului stăpân”, H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 55-56 și 37.

¹² Gheorgachi relatează episodul din iulie 1762, când Grigore Ioan Calimah voievod întâmpină pe noul pașă de Hotin, Hamza, ginerele sultanului Mustafa: domnul a ieșit călare pe un armăsar și a descălecat aproape de pașă, care s-a oprit pe loc. „și mergând domnul către pașă, după obiceiul închinăciune ce au făcut, au sărutat scara calului cea din dreapta” (p. 302). Același Gheorgachi consemnează: „când iese domnul înaintea vreunui han ce trece prin țară, merge la saivantul (cortul) hanului și așa este obiceiul: domnul ridică gugiomanul din cap și-l dă la un copil din cei din casă ai hanului, de-l ține; așa, fără ișlic, merge de sărută piciorul hanului, iar după ce se ridică primește ișlicul și îl așează pe cap”; autorul adaugă mai jos: „Însă când sărută domnul piciorul hanului, el încă are obiceiul de-și pune mâna la obraz și-și ridică ișlicul de abia numai îl atinge cu palma” (p. 307), vezi Dan Simionescu, *op. cit.*

parte din protocolul investiturii în funcție a oricărui vizir sau pașă¹³. Dimitrie Cantemir susținea chiar că ceremoniile ce se desfășurau în onoarea domnilor români, deși urmau același tipic, erau chiar mai strălucitoare decât în cazul vizirilor sau pașalelor¹⁴. Fiind numiți în actele oficiale otomane „pildă pentru emirii neamului Mesiei și onorați printre mai marii celor de credința lui Iisus”¹⁵, principii Moldovei și Valahiei erau singurii, în afară de padișah, care aveau privilegiul de a se deplasa prin capitala Imperiului Otoman însoțiți de fanfara militară (tubulhanaua)¹⁶. Deși li se refuza portul *coroanei*, domnii români se bucurau de dreptul de a purta egreta de pene cu diamante¹⁷, cabanița¹⁸ îmblănită asemeni celor mai înalți dregători ai lumii otomane. Pentru sfârșitul secolului al XVI-lea este amintit chiar „privilegiul unic al domnilor români de a purta *marele steag* (otoman) în campaniile sultanilor”¹⁹.

Ceremoniile otomane nu apar însă pe loc gol, ci se suprapun peste glorioasa tradiție bizantină, din a cărei fast imperiul sultanilor a moștenit numeroase elemente. Creștinilor răsăriteni li s-a cultivat ideea că sultanul aflat pe tronul de la Constantinopol nu era altceva decât urmașul împăratului bizantin, iar dacă el era un păgân această pedeapsă reprezenta tot voința lui Dumnezeu.

Capul bisericii răsăritene, împăratul Bizanțului, era considerat persoană sacră, în fața căreia se cuvenea ca toți supușii să se prosterneze. Această practică venită din spațiul oriental a fost denumită, după eticheta bizantină, *proskinesis*. Surse contemporane evenimentelor consemnează că *Manuil, fiul mai tânăr al împăratului Ioan V. Paleologul, îi săruta acestuia mâinile și picioarele*²⁰. Atât basileul cât și urmașul la tron purtau pantofi roșii de purpură, ce simbolizau puterea imperială²¹. Prosternarea la picioarele împăratului era însoțită de sărutul papucului. Basilisa *Teodora*, soția lui Justinian, pretindea ca

¹³ Aurel Decei scriind, în *Istoria Imperiului Otoman până la 1656* (București, 1978, p. 241) despre ceremonia întronării lui *Murad III*, arăta că marele vizir Sokollu-Mehmed pașa, unchiul noului sultan, i-a *sărutat veșmintele*, deși până atunci se obișnuia *să se sărute mâna padișahului*: „din cauza slugărniceii lui Sokollu, de atunci înainte s-a început la *biat* să se sărute *poala și franjurile tronului* și sistemul acesta a durat până în anul 1924.” Gestul marelui vizir nu poate fi redus, totuși, la un simplu act de slugărnicie, așa cum sugera distinsul orientalist..

¹⁴ H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 83.

¹⁵ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești*, p. 147, 190-191, 207-208.

¹⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 167.

¹⁷ H. Dj. Sirunj, *op. cit.*, p. 36 și 52 (stüpürghé).

¹⁸ *Ibidem*, p. 50.

¹⁹ *Căldători străini despre țările române*, vol. III, p. 183.

²⁰ Georgios Sphrantzes, *Memorii* (1401-1477), București, 1966, p. 195.

²¹ *Ibidem*, p. 155, 183, 195.

și cei mai înalți demnitari ai imperiului să-i sărute *amândouă picioarele* ²². În alte cazuri erau sărutați *genunchii* basileului și ai augustei sale soții ²³.

Vedem, astfel, că dacă, printr-un joc al istoriei, Imperiul Bizantin ar mai fi supraviețuit două-trei secole, domniile români s-ar fi deplasat la Constantinopol (precum altădată principii bulgari și sârbi), pentru a săruta încălțăminte de purpură a unui *împărat grec și creștin*, a cărui autoritate, cel puțin spirituală, s-ar fi întins peste întreg spațiul ortodoxiei.

După căderea Bizanțului, o parte din prerogativele basileului au fost moștenite de către patriarhul de Constantinopol. Probabil că și lui i se sărutau picioarele. Cronicarul Radu Popescu, relatând despre șederea patriarhului Nifon în Țara Românească (sec. al XVI-lea), surprinde, credem, ruperea unui astfel de contract simbolic, atunci când notează că patriarhul „și-a scuturat *papucii* până la prah și l-au afurisit pe domn” ²⁴.

În celălalt centru al creștinătății, la Roma, după prăbușirea statului antic, Papa, considerându-se moștenitor atât al sfântului Petru cât și al împăraților romani, s-a impus drept cap al lumii occidentale, recunoscut ca atare în Evul Mediu. Astfel, având în vedere caracterul sacru al Papei, nu ne va surprinde epistola lui Bernardino Quirini, care, la 1599, scria Sfântului Părinte că, pentru a obține documente ferme de numire a sa ca episcop catolic pentru Moldova și Țara Românească, „m-am hotărât să vin eu însumi în acest scop *să sărut picioarele prea sfinte ale Fericirii Voastre*”, adăugând (în aceeași frază!): „și, de asemenea *pentru a săruta picioarele Sanctității Voastre în numele amintitului principe*” (Jeremia Movilă) ²⁵.

La Roma, acest subiect avea o sorginte antică, datând, probabil, din timpul împăratului Dioclețian (284–305), fondatorul Dominatului, care, pentru a revigora autoritatea supremă a statului, a introdus în *cultul imperial* multe elemente orientale de etichetă, printre care și *proskinesis*-ul.

În Evul Mediu, în timpul așa numitei „*lupte pentru investitură*”, papa Grigore VII (1073–1085) stabilea printr-un *dictatus* că „doar *Papa* poate folosi însemnele imperiale; *el este singurul om căruia toți principii îi sărută picioarele*...” ²⁶

²² Procopius din Caesareea, *Istoria secretă*, București, 1972, p. 127; Charles Diehl, *Teodora, împărăteasa Bizanțului*, ed. II, 1991, p. 51.

²³ Idem, *Mari probleme ale istoriei bizantine*, 1969, p. 190.

²⁴ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Românești* (ed. Const. Greccescu, București, 1963, p. 25.

²⁵ *Căldători străini în țările române*, vol. IV, p. 36.

²⁶ Mihail Dimitrie Sturdza, *Nobilimi europene*, în „Magazin istoric”, 9/1995, p. 80.

În acest context poate fi explicată afirmația unui călător *italian*, care face notă discordantă cu alte mărturii de epocă. Este vorba despre Gian Lorenzo d'Anania, care scria, la 1573, că „domnul de la Târgoviște este dator, înainte de a se încorona cu coroana de aur, să se ducă el însuși la Poartă să sărute piciorul suzeranului său”²⁷. Mărturia sa (singulară și indirectă) privind sărutul piciorului sultanului, confruntată cu mărturiile directe, otomane și românești, care nu fundamentează o asemenea afirmație, ne sugerează ipoteza că relatarea în discuție este o simplă calchiere a obiceiului pe atunci în vigoare la curtea Papei, neavând o valoare reală în ceea ce privește raporturile domnilor români cu sultanul.

Surprinzătoare pot apărea, însă, mărturiile despre sărutul picioarelor domnilor din Moldova și Muntenia. Astfel, cronica atribuită lui Grigore Ureche relatează cum în pribegia lui Rareș, un fost aprod „îndată au cunoscut pe domnul său, Pătru vodă, și au căzut de i-a sărutat picioarele”²⁸. O practică similară este atestată și în Muntenia la 1547, când este consemnat faptul că boierii munteni obișnuiau să sărute picioarele domnului lor²⁹. Și la 1645, un călător străin, trecând prin Moldova, nota că „oamenii de rând când vin înaintea domnului îi sărută picioarele și la fel fac și supușii față de stăpânii lor, sau cei prinși în vreo vină, când se roagă în genunchi de iertare, sau o dobândesc”³⁰.

În finalul cercetării de față putem constata că sursele documentare din epocă, mai ales cele otomane, deși fac suficiente referiri la actul de omagiu al domnilor români către sultan, nu vorbesc, cel puțin în mod explicit, despre sărutul piciorului. Dimpotrivă, pentru secolele XV și XVI, cronicile consemnează doar sărutul mâinii padișahului.

În schimb, sursele bizantine sunt foarte clare în ce privește practica sărutului piciorului basileului, ca persoană sacră, deținătoare a puterii universale. Întâlnim același obicei și la Roma, unde se sărutau picioarele Papei.

La fel de surprinzătoare poate părea atestarea acestui obicei în Țările Române, chiar dacă el nu este predominant, practica obișnuită fiind sărutul mâinii. Având în vedere vechimea atestărilor este clar că românii l-au împrumutat de la bizantini și nu de la otomani, odată cu portul încălțăminte de purpură, ca însemn al puterii domnești. Charles Diehl, în una din lucrările sale scria despre sărutul genunchilor basileului în timpul lui Justinian. Acest fapt ne poate explica rostul *ucvilelor bicefale amplasate pe genunchii lui Mircea cel*

²⁷ *Călători străini*, vol. IV, p. 569.

²⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P.Panaitescu. ESPLA. 1955, p. 144.

²⁹ George Potra, *Bucureștii văzuți de călători străini*. București, 1993, p. 16 și 66.

³⁰ *Călători străini*, V., p. 331. Petru Bogdan Bakšić, prezent la 1640 în Țara Românească. nota că „supușii (*vasalli*) când vorbesc cu domnul trebuie să îngenunche și să vorbească în genunchi, ca și când ar fi Papa; preoții și călugării nu-și scot comănacul (*capello*) când vorbesc cu el și nici nu îngenunche, ci stau numai în picioare” (*Ibidem*, p. 206).

Bătrân, din binecunoscutul portret de la mănăstirea Cozia³¹. Amplasarea însemnelor de sorginte bizantină pe *genunchii* unui principe înveșmântat după moda occidentală ne-ar permite să presupunem că ele pot fi puse în legătură cu practica *sărutului genunchilor* basileului, moștenită și la curtea domnilor din Țara Românească, în zorii veacului XV.

Fig. 1. Împăratul Otto I cel Mare (962-973) sărutând piciorul lui Iisus.
(După H. Zimmermann, *Veacul întunecat*, București, 1983)

³¹ Vezi Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române*, p. 223–225, fig. 72, 74, 75. În forma actuală cele două acvile bicefale datează din secolul al XVII-lea, când pictura a fost reîmprospătată. Se pare, însă, că ele se suprapun peste o reprezentare mai veche a aceluiași simbol. Istoricul D. Năstase (Atena), ale cărui cercetări vizează în mod deosebit simbolistica puterii, a arătat că, înainte chiar de Mircea cel Bătrân, acvila bicefală a mai fost purtată pe veșminte și de alți domni munteni, precum Nicolae Alexandru și Vladislav Vlaicu.

Fig. 2. Sărutul papucului la curtea sultanului Baiazid
(După „Magazin istoric“, 1971/8, p. 32-33)

UN ÉLÉMENT DE CÉRÉMONIAL MÉDIÉVAL: „LE BAISER DU PANTOUFLE“

R é s u m é

La nouvelle orientation historiographique concernant l'idéologie du pouvoir du Moyen Âge rend possible l'explication du sens réel de certains gestes, dont la signification est de nos jours oubliée, s'échappe à l'abordation traditionnelle. L'évaluation des faits seulement de la perspective du présent sans pénétrer dans l'esprit des siècles passés mène, inévitablement, à la falsification de l'histoire.

Un tel cliché hérité se réfère au *baiser du pied du sultan* par les princes roumains, perçu comme un acte prémédité d'humiliation des vassaux chrétiens. L'analyse des chroniques et des documents turcs concernant les XVe – XVIIe siècles révèle plusieurs relations conformément auxquelles les princes roumains baisaient le pied de l'Empereur turc, à cette époque. L'orientaliste Aurel Decei met sur la compte du grand vizir Sokollu-Mehmed pacha l'introduction de ce geste rituel (1595). Depuis lors le baiser du pantoufle faisant d'habitude partie du rituel

d'investissement des vizirs et des pachas, devenant plus tard une pratique courante aussi pour les vassaux chrétiens.

Ce coutume est, en fait, une reprise du *proskinesis* byzantin, qui reflétait la conception sur la personne sacrée de l'empereur dont les sujets, conformément à l'étiquette, baisaient les chaussures en pourpre ou les genoux. Le sultan se considérait l'héritier du basileus byzantin, et prétendait la suzeraineté sur les anciens vassaux de celui-ci y compris sur les princes des Pays Roumains.

Les mentions des sources narratives à propos du baiser des pieds des princes roumains (les XVI-e – XVII-e siècles de la Moldavie et la Valachie peuvent être considérées surprenantes mais elles sont explicables par l'héritage de l'idée impériale byzantine acquis par ces princes orthodoxes, théorie soutenue avec véhémence dans les dernières années par les études de l'historien Dumitru Năstase (Atena).

Un témoignage iconographique qu'on peut comprendre différemment par l'intermédiaire de ce qu'on a présenté ci-dessus, est le célèbre portrait mural de Mircea Le Vieillard, du monastère Cozia (XV-e siècle), où bien que ce prince soit présenté en habits occidentaux, ces vêtements présentent aux genoux deux aigles impériales byzantines, explicables par l'existence de la coutume du baiser des pieds (des genoux) à la cour des princes de la Valachie, même avant la chute de Constantinople (1453).

PRECURSORII ROMÂNI AI LUI OLAHUS

IOAN DRĂGAN

Receptarea lui Nicolaus Olahus de către istoriografia română – în pofida numelui care îi clama din veac ascendența – este o înfăptuire recentă, datorată în primul rând lui Ioan Lupaș și Ștefan Bezdechi¹. O mai veche luare în considerare, din partea lui Nicolae Iorga, din 1914, îl înscria în rândul „reneaților“, deși îi aprecia stăruința în afirmarea prin nume a originii românești².

Cu toate acumulările ulterioare, între care se distinge contribuția excelentă a lui I.S. Firu și Corneliu Albu³, imaginea umanistului este în continuare incompletă. El ne apare încă produsul – chiar de la naștere – al unui mediu totuși străin, cetatea Sibiului, capitalurile catolice din Oradea și Cinci-Biserici, curtea regală de la Buda, o creație spontanee formată în afara oricărei înrâuriri directe a unui mediu românesc. Unica legitimare la istoria noastră o constituie până acum originea umanistului, afirmată prin numele sinonim cu al neamului său și simpatia evidentă față de acesta, care răzbate cu pregnanță din scrierile sale.

Cercetările istorice din ultima vreme, concentrate asupra unei realități sociale, până acum ținută în surdină, nobilimea românească din regatul ungar, și asupra unui fenomen cultural : umanismul românesc de expresie latină au avut darul să scoată la iveală și o moștenire culturală umanistă preolahiană în mediul românesc, ale cărei dimensiuni sunt totuși abia pe cale de a se contura⁴.

¹ I. Lupaș, *Doi umaniști români în secolul al XVI-lea*, în *AIAC*, II, 1926-1927, p. 337-363 ; Șt. Bezdechi, *Nicolaus Olahus, primul umanist de origine română*, Aninoasa-Gorj, 1939.

² N. Iorga, *Renegații în trecutul țărilor noastre și al neamului românesc*, București, 1914.

³ *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolaie Românu)*, (1493-1568). Texte alese. Studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, București, 1968.

⁴ Pentru nobilimea românească, ca strat social diferit de cnezime, vezi între alții R. Popa, A.A. Rusu, I.A. Pop, C. Feneșan, I. Drăgan. Problematika umanismului și culturii latine la români din Transilvania a fost abordată de Fr. Pall, S. Jakó, V. Căndea ș.a.

Difuziunea limbii și culturii latine în rândurile românilor din Transilvania a fost condiționată de existența a două fenomene istorice evidente : pe de o parte menținerea și consolidarea unei clase suprapuse, evidențiată în nume etnic (*nobiles valachi*) și a unei firave păături orășenești, iar pe de altă parte, catolicizarea unor grupuri și indivizi, cu deosebire din rândul aceluiași categorii sociale.

Un asemenea proces a fost favorizat și de curentul umanist în ascensiune la jumătatea secolului al XV-lea, care conferea noi determinații ideii romanității românilor. Deși aparțineau bisericii răsăritene, cu limba de cultură slavonă, totuși, în opinia unor umaniști, atât occidentali, ca Nicolae de Modruša⁵, cât și a celor români, ca Miron Costin și Dimitrie Cantemir, limba și spiritualitatea latină reprezentau elemente fundamentale, definitorii, câtă vreme slavonismul cultural era receptat mai degrabă ca o discontinuitate temporară, impusă de istorie⁶.

Aparent paradoxal însă, chiar și la românii dintre Carpați și Tisa, cuprinși în granițele politice ale unui stat având limba administrativă și de cultură latină și religia oficială romană, latinismul a câștigat destul de puțini adepți și aceștia numai din rândul aceluia care s-au acomodat clasei și religiei dominante, iar romanitatea a fost blazon utilizat cu mult sub valoarea și semnificația sa reală. Explicația principală rezidă, între altele, în aceea că latinismul a reprezentat haina care înveșmânta două agresiuni constante asupra românilor din regatul Ungariei – cea politică și economico-socială – exercitată de către instituțiile statului feudal și nobilimea maghiară și cea confesională, încă și mai gravă în percepția omului medieval, manifestată prin prozelitismul neostoit al bisericii catolice⁷.

Secolul cuprins între venirea lui Sigismund de Luxemburg (1387) și moartea lui Matei Corvin (1490) a cunoscut procesul de constituire a unei nobilimi românești, bucurându-se treptat sau dintr-o dată de privilegiile deplinei nobilități, însă păstrând multă vreme marca originii sale modeste. Este o nobilime de merit – prin excelență – aproape exclusiv militar, ajunsă chiar majoritară numericeste în comitatele Caraș, Timiș, Hunedoara, Zarand,

⁵ Apud. S. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*. Cluj-Napoca, 1988, p. 227–228.

⁶ M. Costin, *De neamul moldovenilor*, în *Opere* (ediție P.P. Panaitescu), București, 1958, p. 272 ; D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a III-a, cap. V. „Despre literile moldovenilor“.

⁷ Însăși romanitatea românilor a fost folosită ca argument al prozelitismului catolic. În acest context ni se pare semnificativă semnalarea lui A. Ambruster, după care ultimul conducător politic medieval român, care în relațiile cu occidentalul a făcut apel la această idee a fost Ioniță Asan (Caloian) la începutul veacului al XIII-lea ! (A. Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 28).

Maramureș și în districtele românești cunoscute și destul de numeroasă în comitatele Bihor, Arad, Ugocea ș.a.⁸

Apogeul procesului de naștere și ascensiune socială a nobilimii românești s-a înregistrat, evident, în jumătatea de secol (1440–1490) a dinastiei hunedorene, ridicate chiar din rândurile sale și a maximei intensități a luptelor cu turcii, în cadrul cărora românii au ocupat un loc de prim ordin⁹. Interesați de a-și prezerva și consolida statutul social, stăpânirea pământului, care conferea *ipso facto* nobilitatea, românii au intrat în contact din ce în ce mai frecvent cu instituțiile publice cancelarii, scaune de judecată, locuri de adevărire, mai cu seamă o dată cu veacul al XIV-lea, când actul scris tindea să devină unicul temei juridic¹⁰. Ca deținători de acte patrimoniale, executori de porunci scrise, părți în procese, participanți la congregații etc., românii înnobilați au intrat direct sau prin interpreți în contact cu limba și scrierea latină. Mai mult chiar, instituțiile românești, precum adunările cneziale și nobiliare, au utilizat, încă de la jumătatea secolului al XIV-lea, limba latină în redactarea actelor lor¹¹.

Concomitent cu feudalizarea, care a însemnat de fapt asimilarea treptată a elitei românești în ordinea socială și politică a statului maghiar, a continuat și prozelitismul catolic, temperat frecvent de luptele cu dușmanul comun al creștinătății. Chiar dacă actul înnobilării – mai exact actul de danie sau de recunoaștere a posesiunii – nu pare a fi fost condiționat nemijlocit de adoptarea catolicismului, cum indică decretele din 1366, mulți nobili români au săvârșit totuși actul de convertire, care le consolida statutul social dobândit și, mai ales, le deschidea calea ascensiunii. Catolicizarea unei părți importante a nobilimii române și a păturii subțiri de orășeni și târgoveți constituie un fapt evident, stimulat între altele, și de deciziile conciliului de la Florența, care au funcționat în regatul ungar tocmai în rândurile elitelor popoarelor ortodoxe (români, sârbi, ruteni), facilitând translația confesională și socială¹².

⁸ E. Molnár, *A magyar társadalom története ap Arpadtól Mohácsig*, Budapest, 1949, p. 264.

⁹ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Ioan de Hunedoara*, în *SCI*, Cluj, 8 (1857) nr. 1–4, p. 25–87; I. Drăgan, *Românii din Transilvania în lupta antiotomană din a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în *AIHAC*, 27, 1985–1986, p. 67–77.

¹⁰ M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungure în secolele XIII–XIV*, București, 1981, p. 242.

¹¹ I.A. Pop, *Realități medievale românești din Țara Hațegului, reliefate prin analiza diplomatică a unor documente din secolele XIV–XV*, în *AMN*, 19, 1982, p. 87–92.

¹² Cf. S. Jakó, *Despre cercetările privind începuturile intelectualității în Transilvania*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 187–200. Asupra procesului de formare a intelectualității în Transilvania și Ungaria a se vedea și S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, 1977; Gy. Bonis, *A jogtudó értelemiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, 1971.

Nevoile practice și trebuințele cultural-spirituale ale acestei românimii libere, în parte catolice, au determinat apariția unei grupări intelectuale, pregătite în școlile catolice și orășenești provinciale în sfera limbii latine și culturii occidentale, formate din dieci de cancelarie (*literati*), avocați (*procuratores*), funcționari economici și administrativi strângători de dări, cămărași, provizori și chiar clerici. Cei mai dotați și bine situați ajung studenți la universități europene, secretari la cancelaria regală, capitulari, ierarhici catolici. Avem de-a face cu un proces de formare a intelectualității laice și religioase pe linia evoluției latine, întru totul asemănătoare și, în general, în aceleași cadre și instituții cu populațiile conlocuitoare – sașii, secuii, maghiarii ¹³.

Lista lor crește pe măsură ce ne adâncim în identificarea sutelor de nume care ilustrează aceste categorii de știutori de carte latină – de „literați“, termen cu sens circumscris în epocă. În a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul celui următor, din categoria numeroasă a avocaților făceau parte, între alții, din părțile Hațegului și Hunedoarei, un Nistor de Paroș ¹⁴, Popa Mihai de Peșteana ¹⁵, Ioan de Galați ¹⁶, Ladislau de Băiești, Nicolae Dionisie și Petru din Strei, Petru de Silvaș, Ladislau Olah, Zaharie și Ioan de Pestiș ¹⁷. Din Zarand este menționat Laurențiu Danciu din Vărsand ¹⁸, din Banat un Gheorghe Diacul de Silaș (Timiș) ¹⁹, din Ugocea, Foriș de Zyrma ²⁰. Calificativul profesional *Diac* (Deak, Dyak) devine nume de familie, precum în cazul maramureșanului Ioan din Dragomirești ²¹. Nobilii bănățeni Ioan de Mihalencz ²² (distr. Comiat), Ștefan de Caransebeș ²³, Ambrozie de Mereni ²⁴ poartă și ei distincția științei de carte, „Litteratus“ sau „Dyak“, fără a fi menționați într-o funcție anume. Petru Litteratus de Bârsău, numit avocat al conventului din Cluj-Mănăștur la 1458,

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Arh. Naț. Maghiară, DI. 46.144. Col. Solyom – Fakete. Fotocopie la Bibl. Acad. Rom., Filiala Cluj-Napoca.

¹⁵ D.G.A.S. București, Col. Microfilme, rola 25 R.S. Cehoslovacă, cadr. ?8–29.

¹⁶ Arh. Naț. Magh. DI. 29.842.

¹⁷ S. Jakó, *A Kolosmonostari Konvent jegzőkönyvei* (în continuare S. Jakó, *Km. Konv.*), vol. I, Budapest, 1990, nr. 2308.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, II, nr. 2737.

²⁰ I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*. Sighetul Marmației, 1900, nr. 285, p. 491–492.

²¹ *Ibidem*, nr. 293, p. 505–507.

²² Fr. Pesty, *A szörénybánság es Szörény várnegyve története* (în continuare Fr. Pesty, *Szörény*), vol. III, Budapest, 1878, nr. 78.

²³ *Ibidem*, p. 123.

²⁴ *Ibidem*, p. 152.

primise cu 10 ani mai devreme, cu titlu de magistru, o diplomă cu blazon pentru merite în luptele cu turcii și austriecii ²⁵. Alți "literați" au îndeplinit funcții de administrator (Ștefan de Hațeg ²⁶, Ioan More de Pâclișa ²⁷), colector de dări (Mihai de Peșteana ²⁸, Ladislau de Hașdat ²⁹), cămăraș (pomenitul Mihai de Peșteana și magistrul Petru Dej de Timișel ³⁰ – în Maramureș, chiar Ștefan Olahus ³¹, tatăl umanistului – la Turda.

Dintre românii pregătiți în școlile catolice unii au urmat cariera preoțească, fie servind parohii sau capele de curte, fie intrând în capitaluri și conventuri. Întâlnim și în familiile nobile, la fel ca și în cele cneziale, pe care de altfel le continuă, obiceiul feudal larg răspândit al destinării unor membri de familie pentru cariera eclesiastică, intelectuală, ca o cale complementară de ascensiune socială.

Așa, de exemplu, din familia bănățeană din Mâtnic s-a ridicat, la 1391, „literatul” Nicolae, fiul lui Bogdan Românul ³², trei ani mai târziu, magistru cleric în capitulul din Alba Iulia ³³. Un caz deosebit de elocvent îl reprezintă nobilii din Ciula, cu reprezentanți studenți la universitățile din Cracovia și Bologna și apoi capitulari la Arad prin Ioan de Ciula ³⁴, iar prin umanistul Filip More, la Bacs, Buda, Alba Regală și Pecs.

Din analiza atentă a producției documentare a locului de adevărită de la Alba Iulia, Adrian A. Rusu ³⁵ a stabilit cu siguranță funcționarea unor clerici foarte buni cunoscători ai realităților românești, precum un Ioan *dictus Olah*, canonic la 1408 ³⁶, un Mihai *Vaida*, cantor la 1417 ³⁷ sau magistrul Ioan de Hațeg, canonic și apoi decan, pomenit între 1464–1470 ³⁸. Același fapt îl constatăm în cazul capitulului din Arad, unde, pe lângă pomenitul magistru,

²⁵ A.A. Rusu, *Documente inedite privitoare la Comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea, în Sargeția*, XV, 1981, p. 92–99.

²⁶ În serviciul familiei Bethlen la Beclean, în 1490, DI. 62.931.

²⁷ D. Csánki, *A Magyarorszag történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapest, 1915, p.207.

²⁸ *Urkundenbuch*, V, p. 305.

²⁹ *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402–1473)*, Cluj-Napoca, 1989 (în continuare *Izvoare Hațeg*), p. 93.

³⁰ I. Mihályi, *op. cit.*, nr. 318, p. 546–547.

³¹ S. Jakó, *Km. Konv.*, II, nr. 3205.

³² Fr. Pesty, *Szörény*, III, p. 13.

³³ *Ibidem*, p. 229, „magister Nicolaus filius Bogdan de Mutnic, clericus de choro nostro”.

³⁴ I. Drăgan, *Un model de ascensiune socială în Transilvania secolului al XV-lea. Ciulanii* (mss.).

³⁵ *Miscellanea hatzegiana* (mss.).

³⁶ Arh. St. Cluj, *Colecția de manuscrise a Muzeului Ardelean*, nr. 117, p. 40.

³⁷ *Izvoare Hațeg*, p. 70.

³⁸ *Ibidem*, p. 380, respectiv *Urkundenbuch*, VI, p. 454.

Ioan de Ciula, lector între 1464–1470³⁹, întâlnim la sfârșitul secolului, între 1487–1500, pe magistrul Matia de Bizere, custode, apoi lector⁴⁰, dintr-o familie cunoscută prin catolicismul ei fervent încă din secolul precedent. La Capitlul din Oradea și-au făcut ucenicia, la începutul secolului al XVI-lea, Nicolae Olahus și Martin Haczius, ultimul fiind descendent al unei familii de nobili din Ostrovu Hațegului, așezată la Sardu, în comitatul Cluj. În fine, la Bács, Buda, Alba Regală și Pécs (Cinci Biserici – *Quinque Ecclesiae*) s-a afirmat în diferite funcții eclesiastice, după 1500, umanistul Filip More din Ciula. Acesta din urmă a îndeplinit concomitent și funcții laice la curtea de la Buda, secretar al cancelariei și sol la republica venețiană⁴¹. În aparatul funcționăresc și eclesiastic al curții regale au mai funcționat, începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, magiștrii Ștefan și Mihai de Sălașu (1475–1480), notari la cancelaria regală⁴², Ioan de Bizere, notar la cancelaria judeului curiei (1492)⁴³ și ruda sa, magistrul Mihai de Mântic (1496)⁴⁴, canonicii Ștefan Românul de Râu Bărbat (un alt *Olahus*), la 1482 și Mihai de Caransebeș (identic cu Mihai de Mântic ?) "supremus capellanus", la 1493⁴⁵ și poate alții, neidentificați încă.

Alături de intelectuali, în ambianța curții se întâlnesc încă și mai numeroși soldați și dregători, precum Mihail Cămărașul de Peșteana (după 1462), Ladislau Fiat de Armeniș, Petru Vistier de Măcițaș, Petru de Dolha, alături de puternicele familii Dragfi de Beltiug, Ficior și More de Ciula și Ungur de Mănăstia, ultimele două la prima generație, care au pătruns prin funcții, avere și căsătorii în ordinul magnaților regatului. Împreună formau „partida românească” de la curtea maghiară, a cărei influență a fost marcată în timpul domniei regelui Matia⁴⁶.

În continuare reliefăm, extrem de succint, profilul a trei personalități ridicate dintre români pe altă cale decât cea militară obișnuită, precursori de marcă ai marelui umanist Olahus.

Mihail de Peșteana s-a afirmat sub Iancu de Hunedoara ca funcționar economic. Menționat întâi ca strângător de dări, a fost numit, începând cu 1451,

³⁹ Fr. Pesty, *A szörényvármegyei hajlani oláh kerületek*, p. 78, respectiv Idem, *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapeșt, 1882, p. 321.

⁴⁰ C. Feneșan, *Documente medievale hândșene (1440–1653)*, Timișoara, 1981, p. 48–52 și Fr. Pesty, *Szörényi*, p. 114 și 119.

⁴¹ I. Drăgan, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470–1526)*, în *Apulum*, 21, 1983, p. 183–189.

⁴² G. Bonis, *op. cit.*, p. 299.

⁴³ *Ibidem*, p. 400.

⁴⁴ J. Fogel, *II Ulaszló udvartartása 1490–1516*, Budapeșt, 1913, p. 73.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ I. Drăgan, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul*, 1458–1490, în *RI*, Serie nouă, III, 1992, nr. 9–10, p. 905–916.

comite de Maramureș, funcție ce implica și pe aceea de cămăraș al salinelor de acolo. După 1462, a trecut în serviciul Curții, care l-a folosit în solii care aveau și un conținut economic, precum cea din 1470 în Țara Românească, care contesta dreptul de depozit al brașovenilor și probabil cea din 1475 în Moldova, când s-a încheiat și un tratat economic cu Ștefan cel Mare. Cele două specialități, cea economică și cea diplomatică, implicau evident și o calificare intelectuală corespunzătoare, pe care a dovedit-o cu prisosință⁴⁷.

Filip More din Ciula este fără îndoială cel mai strălucit precursor al lui Olahus și unul dintre protectorii săi la Pécs și la curtea regală, unde se afla către 1520 în apogeul afirmării sale. Filip s-a născut la 1470 în familia numeroasă a nobilului Vladul de Ciula, destinată unui mare viitor. Frații săi, Ladislau Ficior, Gheorghe More și Nicolae Câdea s-au afirmat ca luptători străluciți pe frontul antiotoman, ca bani de Jaița, Severin, Belgrad și Șabaț. Sub protecția lor și-a putut urma studiile la Bologna, între 1491–1500, dobândind o solidă pregătire umanistă la școala lui Filip Berocaldus cel Bătrân. În acești ani, și apoi în cursul școlilor repetate la Veneția, și-a câștigat admirația și prietenia unor umaniști vestiți, precum Aldus Manutius sau Rafael Regius. „Vestitul sol“ al Ungariei, posesor al limbilor clasice și al limbii italiene, a obținut ajutoare importante pentru susținerea frontului dunărean. A încercat, fără succes, să publice opera lui Ianus Panonius și, de asemenea, a patronat prima culegere a epigrafelor romane din Dacia. Culegerea lui Mezerzius a ajuns, prin grija lui, în Italia – tot în intenția de a o publica – salvând-o astfel pentru posteritate. Operă scrisă nu ni s-a păstrat – ultima lui reședință de la Pécs a ars din temelii – dar poate nici n-a creat. A fost mai degrabă un om de acțiune exemplar și neobosit, a fost diplomat renumit, secretar regal, a urcat treptele ierarhiei bisericești până la cea de episcop de Cinci Biserici. Chiar și moartea i-a fost exemplară – în linia de bătaie de la Mohacs, în fruntea banderiei sale, în ziua fatidică de 29 august 1526. Nu cu mult timp înainte, reușise a-l promova pe Nicolaus Olahus ca secretar regal⁴⁸.

Martin Huczius, latinizat din Hatzaki (Hațegan), născut la 1495, este contemporan cu Olahus. Descendentul nobililor din Ostrovul hațegan, transplantați la Sardu (Cluj), a urmat, începând cu 1516, studiile la Viena și Cracovia, după care s-a stabilit la Oradea, unde a ajuns prepozit, iar între 1544–1547 chiar episcop sufragan. A fost membru marcant al cercului umanist orădean din vremea sa, creator al unei biblioteci valoroase⁴⁹.

⁴⁷ Idem, *Un român ardelean în solie la Ștefan cel Mare*, în *AllAI*, 24, 1987, fasc. 2, p. 357–362.

⁴⁸ Idem, *op. cit.*, 1983, p. 183–189.

⁴⁹ S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, p. 65–70.

Istoria culturii românești de expresie latină din granițele fostului regat medieval ungar reprezintă încă o întreprindere din domeniul dezirabilului. La datele și sugestiile de mai sus, anticipând o temă deosebit de generoasă⁵⁰, mai adăugăm doar un singur fapt, extrem de relevant – ultimele cercetări în domeniu au demonstrat că regiunea Hunedoara-Banat, de maximă dezvoltare a umanismului românesc de expresie latină, a creat și premisele primelor scrieri în limba română⁵¹.

Viața și activitatea personalităților marcante nominalizate anterior, ca și ale celor pe care memoria documentelor abia îi amintește, ori ale celor încă neidentificați ilustrează cu prisosință participarea românească la viața spirituală medievală din Transilvania și Ungaria. Acest șir destul de numeros de *Oluhi* alcătuiește, cu multe decenii înainte, temelia românească pe care se va înălța către mijlocul veacului al XVI-lea cel mai strălucit exponent al umanismului românesc din aria culturală latină – Nicolaus Olahus.

DES PRÉCURSEURS ROUMAINS DE NICOLAUS OLAHUS

R é s u m é

L'histoire de la culture roumaine d'expression latine dans les frontières de l'ancien royaume médiéval hongrois représente un aspect nécessaire pour la compréhension des mentalités des élites de l'époque, tout comme des rapports entre celles-ci et le pouvoir.

L'auteur fournit des informations relatives à une série de personnalités issues des milieux roumains, qui se sont affirmées sur le plan spirituel et qui sont devenues des précurseurs du grand humaniste Nicolaus Olahus, lui-même d'origine roumaine.

Des noms tels : Michail Pesteană, Filip More, ou bien, Martini Haczius sont extrêmement représentatifs.

⁵⁰ Cf. V. Căndea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 16–17.

⁵¹ I. Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 420–423 ; D. Radosav, *Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei*, în vol. *Stat. societate, națiune*, Cluj-Napoca, 1982, p. 201–212.

• LEGĂTURILE PATRIARHIEI DIN ALEXANDRIA CU ȚĂRILE ROMÂNE

MIHAI RĂUSANU

De la monografia lui Dimitrie G. Ionescu din anul 1935, relațiile Patriarhice de Alexandria cu Țările Române n-au mai constituit subiectul unei analize care să urmărească această problemă pe o perioadă mai îndelungată, pe parcursul a mai multor secole. Este adevărat, există unele lucrări meritorii, dar care s-au rezumat doar la anumite perioade limitate din istoria acestor relații (N. Șerbănescu, Nicolae M. Popescu, I. Dură etc.) sau au tratat această problemă într-un context mai larg (Al. Elian, T.G. Bulat). Deși s-a încercat schițarea momentelor principale ale acestor raporturi (I. Crăciunaș, I. Pulpea-Rămureanu), totuși lipsește o analiză detaliată și obiectivă, a relațiilor Patriarhiei de Alexandria cu Țările Române, fondată pe studiile apărute în ultimele decenii. Contribuția noastră modestă¹ constă în încercarea de a suplini aceste lipsuri și de a sublinia momentele principale din istoria respectivelor relații pe parcursul a două secole (1583-1783)².

*

* * *

După Palestina, creștinismul se va răspândi pe scară largă în Egipt, aici fiind propovăduit, după Sfânta Tradiție, de către sfântul apostol și evanghelist

¹ O astfel de analiză pentru alt spațiu aparține lui M. Păcurariu, *Legăturile țărilor române cu Patriarhia Antiohiei*, ST. an. XVI, nr. 9-10, 1964, p. 593-621. La cunoașterea istoriei Patriarhiei de Alexandria amintim și lucrarea în grecește a lui Hrysostomos Papadopulos, *Istoria Bisericii Alexandriei (62-1934)*, Alexandria, 1935, (XVI + 930 p.).

² Această încercare de a urmări evoluția raporturilor Țărilor Române cu Patriarhia de Alexandria pe parcursul a două secole își are textul de bază în conținutul unei lucrări de seminar. Cu acordul și sprijinul direct al domnilor profesori Ștefan S. Gorovei și Dumitru Năstase, cărora le mulțumim și pe această cale pentru sugestiile și sfaturile oferite, am revenit asupra acestui text și l-am definitivat în forma în care se prezintă acum în rândurile de față.

³ Ca semnificație, anul 1583, în stadiul actual al cercetărilor, marchează cronologic primul contact al Țărilor Române cu Patriarhia Alexandriei, iar anul 1783 reprezintă ultimul an de păstorire al patriarhului Chiprian (1766-1783).

Marcu, care va muri mucenicește în anul 63 al erei noastre la Alexandria. La sfârșitul secolului al II-lea funcționa aici școala catehetică, iar pe parcursul secolului următor, Biserica Alexandriei va deveni una din cele mai însemnate ramuri ale Ortodoxiei ecumenice. În semn de cinste, sinodul de la Niceea din 325 lăsa în seama Alexandriei calcularea datei Paștilor, ce urma a fi comunicată ulterior întregii Biserici. Deoarece cu anul 330, orașul Constantinopol devenea capitala Imperiului roman, la al doilea sinod ecumenic, din 381, se preciza prin canonul trei ca mitropolitul Constantinopolului să aibă aceeași cinste pe care o avea episcopul Romei ; după el, urma cel din Alexandria (până atunci primul) și apoi cei din Antiohia și Ierusalim (de la 451).

Biserica Alexandriei a dat ierarhi dintre cei mai de seamă : Dionisie cel Mare (160–224), sfântul Atanasie cel Mare (295–373) și sfântul Chiril (370–444), ultimii doi aducându-și prin învățăturile lor o contribuție capitală la salvarea ortodoxiei, primejduită de ereziile ariană și nestoriană. Consolidată față de primejdiile ce veneau din exteriorul ei, Biserica Alexandriei va sfârși prin a fi ruptă în două, datorită disensiunilor din interior. După sinodul din anul 451, cu păstoria lui Dioscor, Patriarhia va fi sfâșiată de monofiziți, care conduși de acesta nu recunosc hotărârile sinodului. Atunci s-a adoptat dogma că în domnul nostru Iisus Hristos însumează două inseparabile și nu doar natura divină, care o absorbise pe cea umană. După această ruptură Biserica ortodoxă a Alexandriei este numită melhită, de la malek-rege, adică biserica care păstra credința împăratului de la Constantinopol. Frământările dintre ortodocși și monofiziți, numiți și copti, adică egipteni, continuă până la cucerirea arabă din 640, moment care va duce la o despărțire definitivă, iar până la 1517, când sultanul Selim I cucerea Egiptul, ortodocșii, în număr restrâns, au fost mereu persecutați¹

După o perioadă îndelungată de decădere, Patriarhia Alexandriei reintră într-o epocă de renaștere și înflorire datorită păstoririi lui Ioachim cel Vestit (1487–1567), urmat de alți ierarhi vrednici precum Meletie Pigas (1590–1601) și Chiril Lukaris (1601–1620).

Așezarea geografică a Patriarhiei, situată la mare depărtare de Țările Române, a constituit cauza pentru care primele contacte cu Alexandria au avut loc destul de târziu. Legăturile s-au înnodat mai puternic îndeosebi când patriarhul Meletie Pigas a îndeplinit și funcția de locuitor de patriarh la Constantinopol în perioada 1596–1598², funcție care micșora considerabil depărtarea geografică dintre Alexandria și Țările Române.

¹ I. Crăciunaș, *Patriarhia Alexandriei*, MMS, 1959, nr. 5–6, pp. 379–381 ; Ioan Pulpea-Rămurcanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, ST, 1956, nr. 1–2, p. 59–63.

² Niculae Șerbănescu, *Patriarhul Meletie Pigas și legăturile lui cu țările române*, BOR, 1945, nr. 11–12, partea I a studiului, p. 711. Despre lăcomia turcilor, Meletie spunea că „n-ar putea s-o sature decât Atlanticul, dacă în loc de apă ar fi de aur“ (*Ibidem*, p. 708).

Născut la 1549 în orașul Handachia din insula Creta, Meletie, însușindu-și o bogată pregătire cărturărească, va duce o luptă aprigă pentru apărarea ortodoxiei contra propagandei iezuite. Alungat din insulă, pleacă spre Sinai, unde rămâne până la 1579, după care pleacă la Ierusalim, unde va fi numit protosinghel. Apoi va deschide prima școală creștină din Egipt din evul modern, iar la sinodul din 1583, convocat la Constantinopol pentru a se lua o hotărâre în privința modificării aduse calendarului iulian de papa Grigorie al XIII-lea (1572–1585), el înainta un „tomoș alexandrinus“, prin care respingea calendarul gregorian pentru greșeli în calcularea datei Paștelui. A scris și țarului Feodor Ivanovici pentru a-l opri să primească modificările, iar la 1593 trimitea pe Chiril Lukaris, învățăcelul său, ca exarh patriarhal în Polonia, manifestând interes față de dreptcredinșii de aici și din Ucraina, printre care iezuiții aveau succese. În urma sinodului din același an, convocat pentru recunoașterea înființării patriarhatului rus, legăturile sale cu Rusia se întăresc³.

Legăturile lui Meletie Pigas cu Țările Române se datorează, după Niculae Șerbănescu, mai multor împrejurări: nevoia de ajutor pentru Patriarhie, mijlocirea păcii între Mihai Viteazul și otomani și, nu în ultimul rând, necesitatea contracarării propagandei romano-catolice, dacă se ține seama de faptul că mama lui Mihnea al II-lea era catolică, de situația că Petru Cercel era ajutat să ocupe tronul muntean de Franța și de papă și de faptul că Petru Șchiopul era dispus să accepte din 1587, unirea cu Roma, dată fiind prezența în Moldova a lui Bartolomeo Brutti⁴.

Credem că motivul principal care a stat la baza stabilirii unor relații strâse între Patriarhia Alexandriei și Țările Române este propaganda romano-catolică, în fața căreia cele două părți erau aproape în aceeași măsură amenințate. Avem în vedere aici și sinodul din august 1594 de la Iași, sub conducerea exarhului Nichifor Dascăluș al Patriarhiei de Constantinopol la care iau parte ierarhii Moldovei și Țării Românești. Sinodul era îndreptat contra expansiunii catolice în țările supuse coroanei poloneze într-o vreme când propaganda catolică se apropia de hotarele Ortodoxiei române, în preajma sinoadelor de unire de la Brzesc⁵.

Cronologic, primul contact al Țărilor Române cu Alexandria, într-o vreme când Meletie Pigas nu era patriarh, îl avem la 11 octombrie, 1583, când acesta

³ *Ibidem*, p. 699–705, 708–709.

⁴ *Ibidem*, partea a doua a studiului, în BOR. 1946, nr. 7–9, p. 352–356.

⁵ Alexandru Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia din Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, BOR. 1959, nr. 7–10, p. 917. La Iași, Iorga susține că s-a ținut alt sinod îndreptat contra propagandei catolice în ținuturile rusești și românești. Dacă în privința datei la care s-a ținut sinodul (13–17 august 1595), Iorga oferă știri sigure, nu același lucru îl face în privința participanților și a problemelor ce s-au discutat atunci (*Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, v. I, p. 204–207). Indiferent dacă în realitate a existat unul sau două sinoade, problema principală este aceea a conținutului acestor dezbateri, despre care deținem informații puține.

scria domnului muntean Mihnea al II-lea, recent mazilit, pentru a-l încuraja. A purtat o bogată corespondență și cu Petru Șchiopul, care-i scrisese scrisori „pline de prietenie”, și plănuise chiar o vizită în Țările Române, care însă a fost anulată de venirea la Constantinopol a șefului său ierarhic, patriarhul Silvestru al Alexandriei ⁶.

Împrejurările enumerate de N. Șerbănescu credem că pot fi rezumate la una singură : eforturile interesate ale Patriarhiei, de durată în timp, de a câștiga pe orice cale (prin cuvintele de încurajare adresate către Mihnea al II-lea, prin sprijinul diplomatic acordat lui Mihai Viteazul) sprijinul și simpatia Țărilor Române în fața puternicei acțiuni de prozelitism desfășurată de catolici. Unele demersuri datează dintr-o vreme când Pigas nu era patriarh și s-ar datora faptului că el a întrevăzut importanța Țărilor Române în lupta de apărare a Ortodoxiei față de intențiile vădit ofensive ale iezuiților. Poate tocmai datorită acestui fapt a lăsat ca urmaș în scaunul patriarhal pe Lukaris, colegul de studii din Veneția și Padova al domnului Radu Mihnea ⁷, care a domnit alternativ în Țările Române (în intervalul 1611–1626), cu scopul de a întări astfel legăturile Patriarhiei cu Țările Române. În același scop a căutat să câștige prietenia lui Mihnea al II-lea care va avea o nouă domnie în Țara Românească (1585–1591) într-o perioadă în care, nu întâmplător, Meletic Pigas desfășura o bogată activitate diplomatică.

După ce a ajuns patriarh, Pigas cerea ajutor pentru că „noi nu avem nici o proprietate și nici un alt lucru și nici patriarhatul... , ci stăm în casa altuia cu chirie” ⁸. La alegerea unui nou patriarh, trebuia să se achite sultanului suma de 3 000 de galbeni, iar întrucât Biserica din Egipt suferea mult din partea turcilor și a cvreilor, patriarhul Meletic va trimite după ajutoare în Creta, Rusia și Țările Române. Suma adunată în Țările Române va fi confiscată însă de patriarhul Constantinopolului, Ieremia al II-lea, prin reprezentantul său de la București ⁹. În calitate și de loțiitor al patriarhiei ecumenice, Meletic Pigas va mijloci recunoașterea mitropolitului Ungrovlahiei, Eftimie al II-lea, potrivit rânduielilor canonice ^{9 bis} și se va arăta favorabil propunerii lui Ieremia Movilă, care, după crearea patriarhiei de la Moscova, vroia același lucru pentru fratele său,

⁶ N. Șerbănescu, *op. cit.*, partea a doua, p. 352–356.

⁷ Până la prima domnie munteană (1601–1602). Radu Mihnea a stat sub îngrijirea călugărilor de la mănăstirea Ivron iar pentru perfecționarea studiilor este trimis la Veneția și Ragusa. (N. Stoicescu, G. Lăzărescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, Ed. Științifică, București, 1972, p. 110).

⁸ N. Șerbănescu, *op. cit.*, partea a doua, p. 352–363.

⁹ *Ibidem*, partea I, p. 708. Vezi și nota 5, p. 708.

^{9 bis} Al. Elian, *op. cit.*, p. 917 („în chestia mitropolitului, am făcut cum ați voit ; căci am fost de părere să ne arătăm miloși, cu cât și nevoile o cer”).

Gheorghe Movilă, care atunci era mitropolit în Moldova¹⁰. Înainte de a se fi luat o hotărâre în privința ultimei chestiuni și înainte de a se fi pus în scris tomos-ul patriarhal pentru eparhia Hușilor, patriarhul va trebui să plece la Alexandria, după ce anterior, din cauza problemelor Patriarhiei ecumenice, pierduse a doua oară posibilitatea de a vizita Țările Române, la dorința domnului moldovean¹¹. Va trimite mitropolitului Eftimie al II-lea o „Biblie“, iar mitropolitului Gheorghe al Moldovei, în semn de prețuire, o cârjă patriarhală și o mantie cu patru râuri, cum poartă patriarhii răsăriteni¹².

Înainte de a se urca pe scaunul Alexandriei, rămas vacant după moartea lui Meletie Pigas (1601), Chiril Lukaris trecea pentru prima oară prin Țările Române în drum spre cneazul ortodox Vasilie de Ostrog. Misiunea sa consta în ducerea unei scrisori patriarhale din Constantinopol datată în aprilie 1594, către cneaz în care se cerea să nu îngăduie ca „vreo înnoire, fie a papistașilor, fie a luteranilor, să se încuibeze în eparhiile voastre și să sape frumusețea întemeiată de Dumnezeu a credinței și predaniilor părintești“. În orașul Vilna va ajuta la întemeierea unei tipografii, unde se va tipări o scriere a lui Meletie Pigas¹³.

Mai târziu, la începutul secolului al XVII-lea, evenimentul hotărâtor pentru dezvoltarea culturală a sud-estului european l-a constituit reorganizarea Școlii Patriarhiei din Constantinopol (Marea Școală a Neamului) de către Lukaris și numirea lui Teofil Coridaleu ca profesor¹⁴.

Chemat de Meletie Pigas pentru a-i urma la scaunul patriarhal, Chiril Lukaris se va opri la Iași pentru a rosti câteva cuvântări bisericești, iar în urma refuzului de a candida la scaunul Patriarhiei ecumenice (1612), va pleca spre Țara Românească (vara anului 1613), unde domnea Radu Mihnea. Ține două omilii în Iași, pentru ca în 1614 să ia parte la sfințirea mănăstirii Radu Vodă din București. La 19 mai 1615 avem știri despre prima închinare făcută de Țara Românească către Patriarhia din Alexandria : mănăstirea Stănești din Vâlcea, căreia i se adăuga satul Șegarcea (1622), în care sat se va construi o mănăstire la 1655, dăruită cu schitul Dâlga-Dolj (1696)¹⁵.

¹⁰ Domnul vroia ridicarea bisericii moldovenești la rang de arhiepiscopie (M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, v. I, 1991, București, p. 629).

¹¹ N. Șerbănescu, *op. cit.*, partea a doua, p. 370, 367 (domnul făgăduia patriarhului Alexandriei ajutor și „mulțime de oameni“, care să-i servească de pază și să-l însoțească în Polonia, unde era puternică propaganda iezuită); N. Iorga, *op. cit.*, v. II, p. 239; Dimitrie G. Ionescu, *Relațiile Țărilor Române cu Patriarhia de Alexandria*, 1935, p. 2-6.

¹² M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 630; I. Ivan, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, MMS, 1975, nr. 9-12, p. 673.

¹³ Nicolae M. Popescu, *Chiril Lucaris și ortodoxia română ardeleană*, BOR, 1946, nr. 7-9, p. 427-428. Cf. cu nota 3 din textul lucrării noastre în ceea ce privește datarea misiunii (1593, la Șerbănescu). Probabil au fost două călătorii sau una singură desfășurată pe mai mulți ani.

¹⁴ Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, Ed. Eminescu, 1985, p. 151.

¹⁵ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 63-65.

La acest act solemn din 1615 au participat și mitropolitul Ungrovlahiei, Luca din Cipru, episcopii de Râmnic și de Buzău, Matei, mitropolit al Mirelor și egumen la Dealu, precum și Partenie al Chrudei și Ioachim al Dristrei. Cu acest prilej, mitropolitul Luca spunea: „Pentru că în această vreme a venit Preafericitul și Preasfințitul și asemenea Apostolilor și al doilea Scaun, Sfințitul Papă și Patriarh din Marea cetate Alexandria, chiar Chiril, în această țară a Ungrovlahiei, pentru cercetarea neamului creștinesc” și „ne-a binecuvântat pe noi și ne-a învățat. Și fiecare după puterea sa l-a miluit”. Lukaris, până a pleca în Alexandria (1615), pronunță sentințe în procese interne, iar în legătură cu mănăstirile ce se bucurau de autodеспotie, va interveni pentru Bistrița Olteană, statornicind dreptul soborului călugărilor de a-și alege egumen din mijlocul lor¹⁶. Va da o enciclopică „tuturor creștinilor târgovișteni, clerici și mireni”, „un scut în mâini cu care mai sigur să-și apere ortodoxia”, iar domnul Radu Mihnea va primi un lung tratat contra azimei latine¹⁷.

La 23 aprilie 1619, domnul Gvril Movilă va dăruia mănăstirii închinată din Stănești dreptul domnesc de vinăriciu din dealul Dobrușii (Vâlcea), vinăriciu pentru care vor fi certuri cu episcopia Râmnicului până la 22 septembrie, 1743 când episcopiei i se interzicea amestecul¹⁸.

După revenirea în Muntenia a lui Lukaris în 1620, când i se întărea venitul Vămii de la Ocna cea Mare, raporturile Patriarhiei Alexandriei cu Țările Române n-au mai fost însemnate, cu toate că, din urmașii săi, Gherasim Spartaliotis (1620–1636) trimitea o delegație în Țara Românească, Moldova și Rusia pentru activitate misionară și strângere de ajutoare, sau că Mitrofan Critopulos (1636–1637) va muri în Țara Românească în 1639. Cu sprijinul influentului domn Vasile Lupu, ajunge patriarh Nichifor Klarozanus sau Klaronzavnos (1639–1645), care după alegere, mulțumește protectorului său pentru plata datoriilor ce apăsau Patriarhia și vine în Țara Românească pentru a lua cele rămase de la înaintașul său, Critopulos¹⁹. În timpul păstoririi lui Klarozanus, care revine în Moldova în 1645, se deschide conflictul în jurul metocului de la Cairo, conflict presărat cu replici dure și cu dezbateri furtunoase până târziu, în perioada interbelică.

Precizări clare asupra originii acestui conflict ne aduce Dimitrie G. Ionescu. Pentru legăturile lor cu guvernul otoman și pentru asigurarea

¹⁶ Al. Elian, *op. cit.*, p. 919.

¹⁷ Nicolae M. Popescu, *op. cit.*, p. 433–434.

¹⁸ Dimitrie G. Ionescu G. Ionescu, *op. cit.*, p. 49.

¹⁹ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 67. O scrisoare a patriarhului Gherasim din 1631 adresată către arhimandritul Arsenie din Muntenia arată că primul trimetea preoți „pentru cercetarea moșiei noastre de acolo” (N. Iorga, *Domnii români Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu în legătură cu patriarhia Alexandriei*, ARMSI, t. XIII, 1932–1933, p. 146).

aprovizionării, sinaiții avea un metoh în Cairo, existent în secolul al XV-lea. Spre anul 1600, călugării vor să slujească Sfânta Liturghie în biserica metohului, fără a cere acordul canonic al patriarhului Alexandriei, sub jurisdicția căruia se afla Cairo. Sinaiiții aveau doar învoirea patriarhului Partenie I al Constantinopolului. Cum Patriarhia Alexandriei avea puțini enoriași la bisericile sale, slujbele din metohul sinaiților le amenințau cu pustiirea și-i aduceau pagube materiale²⁰. Inițial, izbânda a fost de partea Patriarhiei, care obținea dreptul de a se opune săvârșirii Sfintei Liturghii. Dar sub următorul patriarh, Ioanichie Diodios (1645–1657), care numea într-o scrisoare din 28 martie 1648 pe domnul Moldovei, drept acela care „sprijină și întărește tot preanenorocitul neam al grecilor și toate sfintele Biserici ecumenice de peste tot locul“, situația se schimbă. Domnul ia partea sinaiților, ajungându-se la soluția ca sinaiiții să slujească Sfânta Liturghie cu ușile închise, deci nu pentru public²¹. În cele din urmă se ajunge la o situație deplorabilă : metocul va fi ocupat de musulmani timp de trei ani (începând cu 1653), iar la moartea patriarhului Diodios, Patriarhia este ocupată de creditori pentru datoriile lăsate²².

La sinodul din Rusia, convocat în privința înnoirilor liturgice ale patriarhului rus Nikon, ținut în anii 1666–1667, vin prin Georgia patriarhii de Antiohia și Paisie de Alexandria (1657–1678), care vor scoate pe Nikon prin decret sinodal, iscălit de cei doi sus numiți, precum și de alți 29 arhieri : ruși, greci și sârbi²³. La întoarcere, până a trece prin Țările Române, unde va primi ajutoare (iarna 1669–1670), patriarhul Paisie este întâmpinat la Kiev de Ștefania, văduva lui Gheorghe Ștefan, fostă doamnă a Moldovei, pentru care el trimițea țarului o scrisoare de recomandare, în urma căreia doamna a fost chemată la Moscova și ajutată²⁴.

Pentru epoca ce începe cu deceniul al nouălea, Ioan Dură face niște remarci interesante. Acest autor apreciază că patronajul *exclusiv* exercitat de domnia români asupra patriarhatelor ortodoxe ale Răsăritului a durat până la 1681, când, în urma păcii de la Radzin, țarul „odată cu recunoașterea titlului său de către Poartă, a primit și dreptul de protecție asupra Bisericilor Ortodoxe ale Imperiului“. Domnia lui Petru I (1682–1725) va întări patronajul politic și

²⁰ Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, nota 3, p. 16 ; I. Ivan *op. cit.*, p. 677.

²¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 143–144.

²² I. Ivan, *op. cit.*, p. 680. O opinie aparte la Dimitrie G. Ionescu care spune că din metohul Tzuvania, turcii fac geamie cu minaret și că abia în 1780 sinaiiții au răscumpărat metohul, *op. cit.*, p. 20–22.

²³ N. Iorga, *Istoria bisericii românești ...*, v. II, p. 363 (din motive mai puțin cunoscute, patriarhii de Ierusalim și de Constantinopol n-au participat la sinod, primul fiind reprezentat de arhidiaconul Dosoftei).

²⁴ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 68 ; Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 25–26.

religios al Rusiei asupra Ortodoxiei. Cu toate acestea, după secolul al XVII-lea, Țările Române au continuat să susțină economic Ortodoxia, patronajul economic fiind orientat spre lumea ortodoxă greacă și durând până la 1864²⁵.

Cu păstoria lui Partenie Prochoros (1678–1688), raporturile Patriarhiei din Alexandria cu Țările Române devin mai statornice. Înainte de a ajunge patriarh, el a îndeplinit în Țările Române funcția de exarh al mănăstirilor închinată la Sfântul Mormânt. După ce hirotonea la Galați în noiembrie 1679 pe Simeon Capasulis ca ierodiacon, patriarhul Partenie prin actul din 16 mai 1680 așeza ca epitrop al moșiei Șegarcea pe marele postelnic Constantin Brâncoveanu, care urma să ajute pe preotul Partemie, omul Patriarhiei, care administra această moșie. Cu binecuvântarea aceluiași patriarh, mitropolitul Dosoftei al Moldovei va tipări o ediție românească din „Dumnezeiasca Liturghie“ (1683), în care, la pagina 25, apare intitulăția : „Prea Fericitul și Prea Cinstitul Părinte Domn și Episcop, Papă și Patriarh al Cetății Alexandriei, precum și al Libiei, Pentapolei, Etiopiei și a tot Egiptul, Părintele Părinților, Păstorul, Păstorilor, Arhiereul Arhiereilor, Apostolul al 13-lea și judecător a toată lumea“²⁶. Atât patriarhul Partenie cât și urmașul său, Gherasim al II-lea Pallados (1688–1710) au activat pentru înființarea în Țările Române, apreciate ca „țări liniștite“, a unor tiparnițe grecești²⁷. După o vizită făcută în 1691 în Țara Românească pentru ajutoare, patriarhul Gherasim ia parte la două momente solemne ale istoriei românilor de atunci : înmormântarea domnului Constantin Cantemir și întronarea lui Dimitrie Cantemir, petrecute în luna martie a anului 1693²⁸. În 1699, acest patriarh cerea domnului Constantin Brâncoveanu să sprijine tipărirea la București a unei lucrări de cuprins retoric (predici, panegirice etc.), care urma să fie răspândită printre creștinii ortodocși. Dascălul Marcu Cipriotul, profesor al școlii domnești, primește manuscrisul, dar nu este de acord cu tipărirea lui pe motiv că are păreri greșite care „ating dogma bisericii noastre“, poziție față de care patriarhul are următoarea atitudine, exprimată în răspunsul către domn „Doamne, dacă cumva Marcu a spus adevărul, iertat să fie ; iar dacă nu, cancerul să-i mănânce gura lui“. Acest răspuns este pus, de către Dimitrie G.

²⁵ I. Dură, *Voievozii Valahiei și patriarhiile ortodoxe din Orient în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, GB, 1982, nr. 9–10, p. 735.

²⁶ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 68–69 ; Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 25–26 ; M. Păcurariu, *op. cit.*, v. II, 1994, p. 260.

²⁷ Ioan Ivan, *op. cit.*, p. 680.

²⁸ Pentru relatare, vezi și Ion Neculce. *Letopiseșul Țării Moldovei și o sumă de cuvinte*, ediție îngrijită de Gabriel Ștrempele, București, 1982, pp. 342–347 („au încălcat cu alaiu ș-au purces la Sfetei Neculaiu, de i-au cetit molitfeli de domnie dup- obicei“, iar după înscăunarea lui Dimitrie Cantemir, pe tatăl său, „I-au dus la Sfete Neculaiu de l-au îngropat“ întâmplându-se la prohodul lui „4 patrierhi, unul de Ierusalim și altul de Antiohia și altul de Alicsândria și unul mazâl de Țarigrad, Iacob“).

Ionescu, în legătura cu atmosfera de neîncredere din secolul al XVII-lea, cu învinuirea de calvinizanți, care se aducea permanent patriarhilor Alexandriei de după Chiril Lukaris²⁹.

Când va reveni în 1708, patriarhul Gherasim, alături de patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului, va sluji la sărbătoarea Nașterii Domnului în biserica Sf. Gheorghe-Nou din București, la înmormântarea mitropolitului Teodosie, precum și la urcarea pe scaunul mitropoliei Ungrovlahiei a lui Antim Ivireanul. La o dată nesigură (1707–1708), Brâncoveanu închina Patriarhiei, biserica Zlătari din București, care va deveni ulterior mănăstire. Reîncepea astfel șirul închinărilor de lăcașuri de cult, reluat după o îndelungată întrerupere. Astfel, pe 3 martie 1709, când pleca spre Alexandria, patriarhul avea motive de satisfacție, primind la plecare și un „car cu cai rădvan, un Buluc-bașă de seimeni, și dăruindu-l atât Măria Sa cât și boierimea țării, cine cu ce a putut“³⁰.

Cu privire la păstoria Patriarhiei de către Samuil Capasulis (1710–1723), referirile istoriografice arată situația dificilă a Patriarhiei, apăsate de uriașe datorii, dramatismul situației fiind ilustrat și de punerea amanet a candelor bisericii Sf. ierarh Nicolae. Patriarhul Samuil, ca de altfel majoritatea celor ce i-au urmat, figura doar nominal în scriptele Patriarhiei, restul timpului petrecându-l la curțile fanarioților, după ajutoare³¹.

Închinat Patriarhiei la 17 iulie 1713, metocul din București, care era mănăstirea cu hramul Adormirea Maicii Domnului, primea o danie ce consta din 300 vedre de vin anual din Dealul Negrovanilor Pichova «ot sud Saac»³².

Până la 1715., Patriarhia Alexandriei nu avea nici o mănăstire și nici un venit permanent în Țara Moldovei. Începutul îl face închinarea la 20 iulie a mănăstirii Hangu-Buhalnița din Neamț, după ce în aceeași zi cu concursul domnului Nicolae Mavrocordat, patriarhul „ca unul ce are titluș giudecătoriu lumii“, judeca și obliga pe Cantacuzini să cedeze acestei mănăstiri ce urma a fi închinată, satele Bălțătești și Mânjești. Conflictul dintre mănăstire și Cantacuzini datează de la 7 aprilie 1627, când Miron Barnovschi făcea schimb cu proprietarii satelor Bălțătești și Mânjești, dându-le satele Miclăușeni și

²⁹ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 69 ; Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 28, notele 5 și 6. Sub păstoria lui Gherasim, o lucrare a lui Meletie Pigas aflată într-un manuscris din biblioteca de la Văcărești a lui Constantin Mavrocordat, se tipărea la Râmnic în „Tomul Bucuriei“, 1705 („Pilda, bunilor Domni din trecut față de școala românească“ sau „Învățătura ortodoxă“), v. Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 6, nota 5.

³⁰ I. Pulpea-Rămureanu, *loc. cit.* ; Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 30.

³¹ I. Ivan, *op. cit.*, p. 681 ; Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 34 (articolul acestui autor despre relațiile Țărilor Române cu Patriarhia Alexandriei în epoca fanariotă, apărut înainte de 1935, este inclus în monografia citată la această notă).

³² T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu pentru Orientul ortodox*, BOR, 1964, p. 943. sunt singurele știri despre acest lăcaș de cult.

Căcăceni, Aceste din urmă două sate făceau parte din moșiile lui Isac Balica hatman, pe care domnul le ia socotindu-se singurul moștenitor, cu toate că existau alți moștenitori mai aproape Balicăi. Cele două sate schimbate prin abuz de Barnovschi au fost dăruite mănăstirii, dar Cantacuzinii, care socoteau schimbul nedrept, n-au recunoscut dania și au avut loc din acest motiv procese cu mănăstirea, până și după anul 1715 ³³.

În actul de închinare se afirmă că „Sfântul Scaun de la Alexandria, din pricina micului număr de creștini ce are, se află în sărăcie și împovărat de datorii mari“ și se închină mănăstirea „zidită de reposatul Miron Barnovschi voievod dinpreună cu toate moșiile și satele în toată a lor împrejmuire“ ³⁴. Aceeași realitate dureroasă o dezvăluie și actul din 28 septembrie 1717, de închinare a mănăstirii Sfinților Arhangheli din Vâlcea, „știind sfântul și apostolicescul Scaun al Patriarșii și mai mari cetăți Alexandrii că iaste scăpătat și lipsit, mai vârtos decât celelalte Patriarșii, și nu prea având ajutoare aicea în țară“ ³⁵. În 1716, când patriarhul Samuil era în țară, se închina Patriarhiei schitul oltean Breajba ³⁶. În același an, patriarhul mijloca în fața lui Nicolae Mavrocordat pentru scutirea clerului mirean și a mănăstirilor de dăjdii, iar în 1718 se adresa Patriarhiei Constantinopolului pentru a se i da mănăstirea Cernica de lângă București. Ioan Mavrocordat care-și datora domnia patriarhului, îl sprijină, cu toate că Samuil nu întrebese pe mitropolitul Ungrovlahiei sau de urmașii ctitorului acestei mănăstiri care mai trăiau. Cu acordul Patriarhiei ecumenice, care însă nu avea această mănăstire sub conducerea sa, patriarhul Samuil va da o gramotă patriarhală din Egipt la 1 august 1718 prin care atribuia mănăstirea, Patriarhiei din Alexandria și o alipea ca metoh Zlătarilor ³⁷. Cu largul sprijin domnesc, patriarhul a avut o atitudine autoritară în unele probleme ale bisericii moldovenești ³⁸, fapt pentru care mitropolitul Gheorghe al țării (1723–1730) va căuta să înlătore amestecul

³³ Gh. Ungureanu, *Mănăstirea Hangului sau Buhalnița. Schiță istorică*, „Arhiva“, 1931, p. 335–345.

³⁴ Theodor Codrescu, *Uricariul*, vol. XXV, ed. a II-a, p. 329 („Sfinția Sa Părintele Patriarhu Chir Samuil ... venind așșderea în țara noastră, Moldavia, pentru a ne da blagoslovenii și poveți, i-am făcut cinstea și închinăciunea ce i se cuvine și l-am ajutat“).

³⁵ T. G. Bulat, *Documente cu privire la Oltenia*, RI, 1925–1926, p. 309.

³⁶ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 65.

³⁷ Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 39, 40 și nota 1, p. 41 (la 1750, mitropolitul Ungrovlahiei Neofit Cretanul recăștiga mănăstirea iar Patriarhia n-a putut intra în stăpânirea ei din cauza opoziției, *Ibidem*, p. 41–42).

³⁸ Este vorba de condițiile în care s-au desfășurat închinarea mănăstirilor amintite mai sus, de judecarea de către patriarh a litigiului dintre episcopia Proilaviei și episcopia de Huși, de eliberarea schitului Pocrov-Neamț de orice amestec arhieresc (I. Ivan, *op. cit.*, p. 681–682).

patriarhilor răsăriteni, arătând că sunt documente de la Alexandru cel Bun pentru neatârnare ^{38 his}.

Despre patriarhii Cosma al II-lea (1723–1737) ³⁹ și Cosma al III-lea (1737–1746) știm că doar au corespondat cu domnii fanarioți pentru buna chivernisire a averilor mănăstirilor închinat din Țările Române. Astfel Cosma al III-lea confirma pe călugărul Ioachim ca egumen la Zlătari, printr-o scrisoare din 20 mai 1737, deoarece conducerea centrală era la Zlătari, iar în Stănești și Șegarcea se aflau doar câțiva călugări ca vechili. În anii 1743 și 1747, Constantin Mavrocordat fixa sume în groși și taleri care urmau să fie date pentru întreținerea a două școli în Egipt, dar se pare că banii nu s-au dat niciodată ⁴⁰.

O importanță deosebită pentru apărarea și întărirea ortodoxiei a avut-o tiparul. O situație mai bună deținea catolicismul care prin Congregația de Propaganda Fide trimițea un număr însemnat de cărți în Balcani, atacând deosebirile dogmatice. Pentru Ortodoxie era greu să-și organizeze o campanie de tipărituri, pe care Propaganda Fidele urmărea atent în Peninsula Balcanică. Încercările lui Lukaris și Nicodem Metaxas de a instala o tipografie greacă la Constantinopol eșuează în 1627, în țările Europei Occidentale cărțile editate de ortodocși întâmpină dificultăți, iar la Veneția cenzura Vaticanului face imposibilă orice publicare a unui text de polemică ortodoxă. Prin creionarea acestui cadru, înțelegem ușor importanța deosebită a Țărilor Române, care au fost alese de patriarhul Ierusalimului, Dositei Notara, ca teren prielnic pentru o acțiune tipografică de mare amploare, după ce anterior patriarhul eșuase în tentativă de a întemeia o tipografie greacă în Rusia ⁴¹.

O statistică pe baza tipăriturilor românești care sunt numai în limba greacă și care s-au găsit la biblioteca Patriarhiei arată existența a 21 de cărți diferite, care cu dubletele, se ridică la 44 de cărți apărute între anii 1682 și 1728 (una singură fiind din 1768). Tipăriturile, incluse în cei 46 de ani, ilustrează faptul că legăturile noastre cu Alexandria au fost întărite prin dese călătorii însoțite de șederi lungi la noi, de unor patriarhi ca : Partenie I, Gherasim al II-lea sau Samuil

^{38 his} Pentru amănunte, v. Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. „Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare”, București, 1964, p. 97–179 ; Ștefan S. Gorovei, *La începuturile relațiilor moldo-bizantine*, în vol. „România în istoria universală”, III, 1, 1988, Iași, p. 853–879.

³⁹ De la acest patriarh care nu a vizitat Țările Române s-a păstrat în biblioteca Patriarhiei lucrarea „Manual despre Purcederea Sfântului Duh”, v. Petre Ș. Năsturel, *Vechi tipărituri românești în Biblioteca Patriarhiei din Alexandria*, „Ortodoxia”, 1952, p. 522.

⁴⁰ Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 42, 56–60.

⁴¹ C. Papacostea-Danielopolu, L. Demeny, *op. cit.*, p. 160–162. Se tipăresc cărți între 1685 și 1698, iar tipografia din Cetățuia era destinată tipăriturilor grecești spre deosebire de mănăstirea Neamț, centru de limbă și literatură română (*Ibidem*, p. 163).

Capasulis. Între 1642 și 1830 sunt 178 de tipărituri grecești, dintre care 18 în secolul al XVII-lea și 73 în secolul următor. Biblioteca Patriarhiei avea în secolul al XVII-lea șapte titluri, însumând 14 cărți, adică 42% din totalul cărților grecești tipărite la noi. În secolul ulterior, biblioteca are 12 titluri, adică 29 de cărți, cu un procent deloc neglijabil de 16%⁴².

Cu sprijinul lui Constantin Mavrocordat ajunge patriarh, duhovnicul domnului, Matei Psaltul (1746–1766), care este hirotonit la București, fapt ce arată prestigiul mitropoliei Ungrovlahiei în cadrul bisericii răsăritene. Rămânea doar să i se acorde un loc corespunzător în ierarhia mitropoliilor dependente de Patriarhia ecumenică. Probabil locul întâi ocupat de Caesarea Capadochiei a fost hotărât să i se acorde mitropolitului Ungrovlahiei ca locțiitor, încă de pe vremea lui Neofit I (1739–1740). Evenimentul se petrece sigur sub Grigore al II-lea prin scrisoarea sinodală adresată acestuia la 10 octombrie 1776⁴³.

Patriarhul Matei a încercat unirea cu monofiziții (1751), trimițând o misiune în Absinia, dar nu s-a reușit deoarece regele Absiniei Iyasu al II-lea care era favorabil unirii, moare în 1755⁴⁴. Patriarhul va manifesta grijă pentru desemnarea egumenilor la mănăstirea Șegarcea-Dolj și la Zlătari și după demisie, vine în Muntenia unde primește dania unor imobile din partea familiei Marga. Din 1766, Patriarhia stăpâna și biserica Sf. Ilie din Iași⁴⁵. Este ultimul patriarh al Alexandriei care a trecut prin Țările Române.

Situația materială precară a Patriarhiei se păstrează și în timpul păstoririi lui Chiprian (1766–1783). În anii 1779 și 1781, el cerea arenda averilor mănăstirii de la Zlătari pentru a întreține cele trei școli înființate la Alexandria pentru tinerii greci și arabi ortodocși și pentru unele construcții de biserici începute aici⁴⁶. În Țările Române, la 1767 tipografia Mitropoliei din București se transforma în „Tipografia de curând înființată a neamului ortodox al grecilor din București“, iar în 1769 se reedita „Învățătura ortodoxă“ a lui Meletie Pigas⁴⁷.

După calcule relative care nu includ totalitatea daniilor, Patriarhia Alexandriei ar fi avut în Țările Române : două mănăstiri, patru mîtoace și 11

⁴² Petre S. Năsturel, *op. cit.*, p. 522–523.

⁴³ Al. Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei ...* ; p. 934.

⁴⁴ I. Crăciunaș, *op. cit.*, p. 381.

⁴⁵ I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 72 ; Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁶ Gramota din 22 august 1779 arată că Patriarhia avea „mare trebuință pentru împlinirea (sic) a multor nevoi ce se ivesc mereu“ și se cerea boierului Alexandru să intervină la domnie ca să se dea suma de 300 de lei pe an (I. Mușțețeanu, *Documente grecești privitoare la mănăstirile închinute*, BOR, 1932, p. 140–143). În gramota din 5 ianuarie 1781, patriarhul cerea egumenului Meletie să trimită arenda de 600 lei și „să administrezi cu credință lucrurile ei (ale mănăstirii – n.n.) și să le mărești după cuviință“ (*Ibidem*, BOR, 1931, P. 518–521).

⁴⁷ C. Papacostea-Danielopolu, L. Demeny, *op. cit.*, p. 178.

moșii ⁴⁸. Cu excepția câtorva daniilor din deceniile doi-trei ale secolului al XVII-lea, majoritatea daniilor se grupează în secolul fanariot, realitate ce subliniază faptul că fanarioții și-au avut atenția fixată spre lumea ortodoxă greacă. Cu un procentaj atât de redus, se poate spune că bunurile închinatelor Alexandriei erau puțin vizate de așezământul lui Leon Tomșa (1631), de hrisoavele de „dezînchinare“ a marilor mănăstiri ale țării emise de Matei Basarab sau de blestemul arhieresc întrecut cu „anaftema“ și „maranafta“, de care nu pot să scape nicidecum sufletele, pronunțat de Anastasie Crimca contra celor ce în viitor ar încerca să închine Dragomirna ⁴⁹.

*

* *

La capătul demersului nostru, se pot ridica unele probleme care merită a fi aprofundate de specialiști. Aici avem în vedere împrejurările care au favorizat apropierea Patriarhiei de Țările Române, precum și discuțiile legate de prezența înaltelor fețe bisericești (identificarea participanților nu este sigură) la întrunirile sinodale ieșene (1594–1595) și de conținutul acestor discuții ținute secret. O altă problemă privește întocmirea unei statistici a tuturor daniilor făcute Patriarhiei de către Țările Române (moșii, mănăstiri, schituri), întrucât în această privință cercetătorii întâmpină dificultăți ⁵⁰. Este utilă, credem, o analiză minuțioasă a documentelor ecleziastice din limba grecească incluse în unele volume ale colecției de documente Hurmuzaki, îngrijită de Nicolae Iorga.

Egumenii mănăstirilor închinatelor se rânduiau de Patriarhie și se recomandau domnului și mitropolitului spre recunoaștere și instalare. Este dificil de dezvăluit mecanismul prin care erau colectate ajutoarele din Țările Române și modul prin care se înnoiau scutiile fiscale acordate bunurilor care aparțineau mănăstirilor închinatelor Patriarhiei, precum și în cazul scutiilor acordate la transportul pe teritoriul Țărilor Române a daniilor făcute în bani, alimente, diverse obiecte de cult. Cu excepția păstoririi lui Samuil Capasulis, care, beneficiind de largul concurs al Patriarhiei ecumenice și al domnului Nicolae Mavrocordat, a încălcat uneori justiția ecleziastică, în genere raporturile Patriarhiei cu țările Române au fost constante, pașnice, Alexandria având nevoie de privilegiile economice ale românilor. Se cunoaște ce declara patriarhul Iacob

⁴⁸ T.G. Bulat, *Românii ortodocși și creștinătatea răsăriteană*, BOR, 1943, Nr. 7–9, P. 23. Pentru alte amănunte, v. Dimitrie G. Ionescu, *op. cit.*, p. 49–63.

⁴⁹ N. Iorga, *op. cit.*, v. I, p. 265–266.

⁵⁰ Aici enumerăm: data nesigură a închinării bisericii-Zlătari din București (între 1707–1708, v. I. Pulpea-Rămureanu, *op. cit.*, p. 70) și mănăstirea cu hramul Adormirea Maicii Domnului (care era metocul din București, închinat în 1713) pe care ne este greu să o identificăm (T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu...*; *loc. cit.*).

în preajma secularizării, la 15 aprilie 1863 : „Tronul nostru alexandrin se ținea numai cu venitul moșiilor din Țările Române și acum ce să ne facem“⁵¹.

Patriarhii ortodocși răsăriteni erau conștienți de puterea voievozilor Țărilor Române, care puteau să-i ridice sau să-i înlătore de pe scaunul patriarhal. De teama de a nu pierde privilegiile economice ale Țărilor Române sau propriul scaun (amintim de problema metohului de la Cairo rezolvată de Vasile Lupu în defavoarea Patriarhiei Alexandriei), patriarhii au fost nevoiți uneori să se conformeze dorinței puternicilor domni români.

Din cei 14 patriarhi Alexandrini care au păstorit de la 1590 până la 1783, nouă au călătorit în Țările Române, majoritatea dintre ei beneficiind de tradiționala ospitalitate românească. Cu prilejul acestor vizite, de pe urma cărora strângeau ajutorul și mila românească, ei țineau la Iași și București cuvântări de combatere a catolicismului și calvinismului (mai ales în perioada de până la 1620) și aduceau sfinte moaște, icoane și mai ales cărți de cult care sunt foarte numeroase pentru perioada în care aveau loc dese călătorii (între anii 1678 și 1723).

Din analiza relațiilor Patriarhiei cu Țările Române pe parcursul celor două secole se poate constata că Alexandria nu a fost mereu o Biserică bine organizată, că patriarhii mai cu seamă în epoca fanariotă, trăiau în alte părți, iar numărul redus al creștinilor ortodocși (în comparație cu numărul ridicat al monofiziților, despărțiți de Biserica ortodoxă) nu putea impune un patriarh care era cerut de la Constantinopol, acolo unde însă influența domnilor români era importantă și unde se primeau ușor sugestiile lor.

LES LIASONS DU PATRIARCAT D'ALEXANDRIE AVEC LES PAYS ROUMAINS

R é s u m é

L'auteur suit le début et l'évolution des rapports entre les Pays Roumains et le Patriarcat d'Alexandrie le long de deux siècles insistant surtout sur les moments principaux de ces liaisons. Les premiers contacts avec Alexandrie ont eu lieu assez tard à cause de la lointaineté géographique mais, à commencer par le patriarche Meletie Pigas, le Patriarcat d'Alexandrie va constamment chercher l'appui des Pays Roumains. Dans les circonstances des actions de prosélytisme effectuées par les Catholiques qui s'intensifiaient dans l'Europe D'Est, les Pays Roumains sont perçus par le Patriarcat en tant que centre important de défense de l'Orthodoxie. C'est la raison pour laquelle les patriarches agissent en vue de l'intensification des liaisons avec les princes roumains dont ils recevaient d'importantes sources d'argent. Plus tard, le Patriarcat

⁵¹ T.G. Bulat, *Românii ortodocși...*, p. 7.

sera aussi le bénéficiaire de notables offrandes consistant en monastères, couvents et domaines. On consolide en même temps l'influence des princes roumains sur les patriarches qui, de peur de ne perdre les privilèges économiques ou même le trône, se voient obligés parfois de se conformer aux désirs de ceux-ci. Il est intéressant à signaler que les 14 patriarches alexandrins qui ont dirigé de 1590 à 1783, neuf ont travaillé dans les Pays Roumains où ils ont bénéficié de l'appui des habitants du pays et de ses commandants.

DUCA SOTIRIOVICI TIPOGRAFUL DE LA THASSOS – PRIMUL EDITOR PARTICULAR DIN ȚĂRILE ROMÂNE

ELENA MELINTE

Duca Sotiriovici a fost primul tipograf din Țările Române care a avut atelierul său propriu. Datorită acestui fapt, a lucrat atât pentru autoritatea centrală, cât și în urma unor comenzi particulare făcute de contemporanii săi. Alături de cărțile religioase a tipărit și acte emise direct de către Domn („Așezământul“ lui Constantin Mavrocordat din 1742). Pentru activitatea desfășurată în slujba Domniei a primit salariu și privilegii, dar a avut o moșie și s-a ocupat cu camăta. Asemenea tuturor tipografilor epocii, Duca Sotiriovici a fost un om instruit, cunoscător al mai multor limbi străine, posesor al unei biblioteci, capabil chiar să facă versuri. La un moment dat a fost și profesor particular, ocupându-se de educația copiilor domnului Grigore Ghica al II-lea.

Duca Sotiriovici a fost un exponent al orășenimii în ascensiune pe scara socială, putând fi considerat drept un precursor al unei clase sociale aflată în formă incipientă în Țările Române la vremea aceea : burghezia.

Specificul activității lui Duca Sotiriovici a fost intuit de N. Iorga. Acesta îl consideră pe Duca drept un „negustor de tipar“¹ care inițiază procesul de laicizare și comercializare a activității tipografice. Apreciindu-l din punctul de vedere al contribuției sale la dezvoltarea artei grafice românești, N. Iorga îl privește totuși cu maximă severitate atunci când îl consideră „un străin oploșit la noi“², „lipsit de orice simț artistic“³, odată cu care începe decadența artei grafice moldovenești, ale cărei tradiții fuseseră păstrate până atunci „cu

¹ N. Iorga. *Istoria românilor*, vol. VII : *Reformatorii*, p. 144 ; (în continuare : *Reformatorii*).

² *Ibidem*, p. 157.

³ N. Iorga, *Tipografia la români*, în *Scriseri despre artă*. București, 1968, p. 214.

strășnicie"⁴. Informații despre Duca Sotiriovici prezintă N. Iorga în *Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea*, vol. I, București, Edit. Didactică și Pedagogică, 1969 și în *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, București, Edit. Ministeriului de Culte, 1928.

Informații importante despre viața și activitatea lui Duca Sotiriovici desprinse din cercetarea documentelor din arhive oferă C. Turcu în studiul *Cărți, tipografi și tipografii din Moldova în sec. al XVIII-lea*, publicat în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1960, nr. 1–2 (în continuare „MMS”), precum și T. G. Bulat în „*Tiparnițele*” moldovenești de carte bisericească de la Mitropolitul Varlaam la Mitropolitul Veniamin Costachi (1641–1803), în „MMS”, 1971, nr. 5–6. Activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici este înfățișată în manieră cronologică de Ioan Bianu și Nerva Hodoș în *Bibliografia românească veche*, tomul II, București 1910 și Ioan Bianu, Dan Simonescu : *Bibliografia românească veche*, tomul IV : *Adăugiri și îndreptări*, București, 1944 ; (în continuare : *B.R.V.*). Mențiuni generale despre Duca Sotiriovici se fac de către Const. C. Giurescu în *Istoria românilor*, vol. III, partea I și II, București, 1944 și de Mircea Păcurariu în *Istoria bisericii românești*, vol. II, București, Edit. Institutului Biblic, 1981. Câteva informații sumare despre activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici se găsesc în *Istoria României*, vol. III, București, Edit. Academici, 1964 precum și la Octavian Șchiau : *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Edit. „Dacia”, 1978.

În cele ce urmează ne propunem să realizăm o abordare cronologică a vieții și activității lui Duca Sotiriovici pornind de la informațiile cunoscute, pe care vom încerca să le completăm prin studiul unor izvoare narative, documentare și monografice. Analiza informațiilor va urmări totodată încadrarea în contextul epocii istorice în care a trăit acest tipograf.

Duca Sotiriovici semnează prima carte în anul 1743, în timpul domniei lui Ion Neculai Mavrocordat, dar activitatea sa tipografică trebuie abordată în contextul dezvoltării culturale a societății românești din sec. XVIII.

Începutul sec. XVIII românesc se caracterizează din punct de vedere cultural printr-un climat de erudiție și învățătură, creat de Academii Domnești și de numeroasele școli existente la diferite nivele în cele două Țări Române. Sub raport social-economic societatea românească era angajată într-un efort de eliminare a unor structuri perimate și de introducere a unora noi.

Personalitatea dominantă a acestui început de secol a fost Constantin Mavrocordat, domn cu educație îngrijită, influențat de lecturi bogate (biblioteca Mavrocordatilor a fost una din cele mai cunoscute în epocă), unul din cei mai informați oameni ai timpului său⁵. Cele zece domnii ale sale în ambele Țări Române s-au caracterizat printr-o amplă activitate reformatoare, în diverse

⁴ *Ibidem*, p. 214.

⁵ Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p. 170.

domenii ale societății. Pentru demersul nostru importantă este cea de-a doua sa domnie în Moldova (septembrie 1741 – iulie 1743).

În ceea ce privește tipografia, până la începutul sec. XVIII în Țările Române această instituție se afla sub autoritatea exclusivă a Bisericii și a Domniei. Ajungând a doua oară în Moldova, Constantin Mavrocordat hotărăște scoaterea de sub tutelă și transformarea tipografiei într-o întreprindere particulară. Din acest moment, asemenea tuturor dregătorilor țării, tipograful urmează a primi leafă și privilegii pentru activitatea desfășurată în folosul domniei, dar la fel cu oricare alt meșter cu atelier propriu, va avea libertatea să accepte comenzi particulare.

Intenția Domnului era ca tipografia să contribuie la ridicarea nivelului de cultură și a gradului de informare al societății, primii beneficiari urmând să fie slujitorii bisericii. Cult și orgolios în același timp, Constantin Mavrocordat ar fi vrut ca preoții români să poată răspunde la întrebări de dogme, asemenea preoților altor confesiuni. Dar la începutul sec. XVIII în Moldova slujba religioasă se mai făcea încă în limba slavonă, fapt care determina ca accesul la cultură să fie limitat la un număr restrâns de cunoscători. De aceea, într-o primă fază Domnul „poruncit-au de au adus și cărți pi-nțales din Țara Românească, căci în Moldova nu să afla<u> Evanghelii și Leturgii, dând poroncă mitropolitul aceste cărți să le cetească pe-nțales pe la bisărici“⁶. Apoi „poroncind Domnul mitropolitului și episcopilor să facă tipografie fieșticari la eparhie lui, ca să tipărească cărți pe înțales. Și așa s-au apucat de au făcut stanbă și de atunce și păr-acmu lucreadză ace pomeniri în pământul Moldovii“⁷.

În înfăptuirea acestei politici culturale Constantin Mavrocordat a fost sprijinit de Nichifor, fostul dascăl al lui Grigore Ghica, al II-lea pe care îl numește Mitropolit al Moldovei. Acesta s-a dovedit a fi un om învățat și un ierarh cu dragoste față de cultură, sprijinind între altele și activitatea tipografică⁸.

În urma recomandărilor Mitropolitului este adus la Iași tipograful Duca Sotiriovici. Faptul este atestat de un document de la Constantin Racoviță din 30 martie 1750, și anume hrisovul de întărire al tipografului : „de vreme ce alesul dintre obștii Duca Sotiriovici de la Thasos ne-au arătat hrisov de la preiubit fratele nostru, domnia sa Costandin Niculai voievod, întru care scrie pentru mai sus numit că aflându-se împodobit cu învățatura elinească și latinească și de altile, știind bine și limba moldovenească, întru care poate să tălmăcească orice carte, ispitindu-se de domnia sa mai cu dinadinsul cu

⁶ < Pseudo > Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovii*. București, 1987, p. 16.

⁷ *Ibidem.*, p. 16.

⁸ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1981, p. 350.

tălmăcire Octoihului celui mare și cu alte și s-au aflat vrednic, și având și tipografia sa, cu cheltuiala lui făcută, n-au lipsit a-l agiutori, dându-i-se și privileghia cea trebuincioasă cu care să poată a avea odihna lui, nebântuit de către nimene, și să poată lucra neconținut lucrul tipografiei ca să îndestulce țara de cărți, lipsită fiind... Prin care hrisov întâi hotărâște ca să fie scutit el cu toată casa lui, și să ia și câte douăzeci lei pe lună de la Cămara gospod <și> la Paști și la Crăciun <câte> un postav i un atlaz. Așijdere să scutească 110 stupi de desetină și 250 oi de goștină ... și opt oameni scutiți de tot birul ce ar fi pe alții, ca să-i fie numai pentru lucrul tipografiei. Așijdere și pentru cât plumb, stiglos și hârtie va aduce pentru treaba tipografiei nici un ban vamă să nu dea. Și de s-ar tâmpla să tipărească Domnia noastră vreo carte, după tocmeala ce va avea să i se plătească de la cămara noastră pentru accasta după dreptatea ce s-au căzut"⁹. Hrisovul a fost reinnoit și în a doua domnie a lui Constantin Racoviță la 20 mai 7264 (1756) : „acest hrisov fiind făcut după dreptate, l-am întărit să se urmeze și la domnia aceasta pre deplin"¹⁰.

Pentru prima dată în Țările Române privilegiul imprimeriei oficiale se acorda unui mirean, străin în același timp¹¹. Fenomen nou în viața tipografiei românești, atelierul nu se mai află sub autoritatea Domnului sau a bisericii, devenind proprietatea meșterului. La mijlocul sec. XVIII începe astfel laicizarea tipografiei în Țările Române prin arendarea de către orășeni a atelierelor. Duca Sotiriovici fiind astfel primul tipograf-editor particular din țara noastră.

Grec din Thassos, cu numele slavizat, Duca fiul lui Sotir (Sotiriovici) a fost mai întâi preceptorul fiilor domnului Grigore Ghica al II-lea și favorit al mitropolitului Nichifor¹². Știind că Nichifor a fost dascălul lui Grigore Ghica al II-lea s-ar putea ca tot el să-l fi recomandat pe Sotiriovici pentru a se ocupa de educația copiilor domnului. În documentele interne moldovenești Duca Sotiriovici este numit în mod alternativ tipograf și dascăl¹³, el însuși considerându-se pe sine „meșter și învățat“¹⁴.

Încă de la începutul celei de a doua domnii a lui Constantin Mavrocordat în Moldova sînt cunoscute cîteva cărți apărute la Iași fără indicarea tipografiei și a meșterului : *Evanghelia* și *Evhologhionul*¹⁵ din 1741, *Paraclitichi* și *Hrisovul*

⁹ Arh. St. Iași. Documente Pachet 360 / 2, f. 107, copie din 1816 de T. Gașpar diac, în *Condica Mitropoliei* ; cf. C. Turcu, *op. cit.*, p. 24. ; T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 354 ; O. Șchiau, *op. cit.*, p. 54.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ N. Iorga, *Tipografia la români. În Scrieri despre artă*, București, 1968, p. 214.

¹² *Ibidem*, p. 214.

¹³ Arh. St. Iași. Documente, Pachetul 360 / 4, f. 109-111.

¹⁴ *Ibidem.*, II, p. 77-78.

¹⁵ *B.R.V.*, IV, p. 55.

lui *Constantin Mavrocordat* pentru locuitorii de la moșiile mănăstirești din 1742, acesta din urmă tipărit pe o foaie volantă. Faptul că o altă tipografie nu mai este menționată în mod explicit la Iași în această perioadă îl determină pe C. Turcu să presupună că aceste tipăriri aparțin tot lui, Duca Sotiriovici¹⁶. Mircea Păcurariu consideră însă că ele s-au lucrat într-o tipografie a Mitropoliei care totuși a desfășurat o slabă activitate¹⁷.

Venind la Iași cu uneltele lui proprii, este posibil ca Duca Sotiriovici să fi lucrat inițial în tipografia Mitropoliei înființată în urma dispozițiilor domnești. N. Iorga afirmă că Sotiriovici „a căpătat de la Domn sarcina de a traduce din grecește *Octoihul*“¹⁸. În documentul citat mai sus se spune despre Sotiriovici că avea „tipografia sa, cu cheltuiala lui făcută“ și că „ispitindu-se de domnia sa <Constantin Mavrocordat> mai cu dinadinsul cu tălmăcire *Octoihului* celui mare și cu alte și s-au aflat vrednic“, astfel încât este posibil ca și aceste cărți să-i aparțină tot lui, cu atât mai mult cu cât „*Paraclitichi*“ este sinonim cu „*Octoih*“. Tot Duca Sotiriovici va fi tipărit și *Hrisovul din 1742*, lucrare cu caracter laic prin excelență. Cum o asemenea lucrare nu se mai tipărise până atunci în Țările Române, Domnul va fi dorit să o încredințeze unui spirit laic și luminat, capabil să-i înțeleagă utilitatea, așa cum era Duca Sotiriovici. Încă din această primă fază a activității sale, Sotiriovici va fi lucrat împreună cu meșteri autohtoni. Astfel, *Evanghelia din 1741* este scrisă de „smeritul între ierei Theodor Ianovici“¹⁹.

Ca urmare a reformelor lui Constantin Mavrocordat, activitatea tipografică înregistrează un aspect nou și în ceea ce privește sistemul salarizării care plasează acum tipograful într-un raport de dependență economică față de Domnie. La fel cu oricare alt slujbaș sau dregător, în măsura în care se integra aparatului de stat, iar venitul din slujbă căpăta o pondere tot mai însemnată în ansamblul veniturilor sale, tipograful trebuia să câștige favoarea Domnului²⁰. Deoarece domniile se succedau la intervale scurte de timp, pentru a-și putea valorifica meșteșugul, Duca Sotiriovici este nevoit și el să câștige bunăvoința diferiților domni care se perindau în scaun. Astfel, *Psaltirea* din 1743, prima carte în care tipograful Sotiriovici semnează ca atare, este adresată altui domn decât Constantin Mavrocordat și anume lui Ion Neculai Mavrocordat, fratele lui Constantin, ale cărui favoruri Sotiriovici încearcă să le câștige. El tipărește cartea cu cheltuială proprie și o prezintă Domnului, încercând să-l convingă să-i lase monopolul tipografiei. Iată cum se justifică în *Predoslovie* : „De vreme ce

¹⁶ C. Turcu, *op. cit.*, p. 28.

¹⁷ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 350.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea*, vol. I, București, 1969, p. 363.

¹⁹ B.R.V., IV, p. 55.

²⁰ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 89.

eu altă putere n-am spre ajutoriul aproapelui meu fără numai meșteșugul tipografiei, nu voi lipsi a folosi de acum înainte după putința-mi pe ai mei den Hristos frați, tipărind cărți folositoare și de suflete mântuitoare, m-am apucat de am tipărit cu ajutoriul lui Dumnezeu această Psaltire. Deci auzind, pre înălțate Doamne, de <la> oarecarii învățați, precum să fi fost obiceiul vechi că fieștecarii meșter și învățat <trebuie> să aducă cele mai dentăi ale meșteșugului sau alte învățăturii lui de toate întâi împăratului sau domnului locului, drept aceasta am vrut și eu, mai micul robul Măriei Tale ... să urmez acestui lucru ... Cu plecăciune, dar și cu genunche, plecate, aduc și puiu înainte Măriei Tale această Psaltire care Măria-Ta, după urmarea împăraților și domnilor celor de demult ... mă rog să o primești cu blândețe și cu iubire"²¹. În această Predoslovie se simt pedagogul și persoana recunoscătoare : „are datorie fieștecarele veri cu ce mijloc ar pute să facă folos patriei lui, pentru căci ea îl priește și-l hrănește, ea îl cinstește și-l păzește. Drept aceia dar și eu mai micul tuturor, măcar că nu-mi este patria Țara Moldovei, iar pentru că am câștigat întru acest pământ <străin fiind> și cinste și priință, cunosc că am aceeași datorie ce au și lăcuiitorii cei adevărați. Deci, pentru ca să dau cătră dânsa un semn de mulțămită, și neavând cu altu ce, am pus nevoință de am tipărit această Psaltire spre folosul aceștii patrii"²².

Din păcate, Ion Neculai Mavrocordat s-a dovedit a fi un „tânăr nepriceput, care se primbla cu musică prin oraș și dădea ospete"²³, astfel încât în scurt timp s-a ajuns la înlăturarea reformelor lui Constantin-vodă, iar Duca s-ar părea că nu a reușit să-și păstreze privilegiul. În anul 1744 se constată apariția unui nou centru tipografic în Moldova : cel de la Rădăuți, iar în timpul domniei lui Ion Neculai Mavrocordat, Duca Sotiriovici nu va mai tipări nimic (dacă nu luăm în considerație *Învățăturile preoțești despre șapte taine*, care ar fi apărut în 1745 la Iași, dar despre care datele nu sunt sigure)²⁴.

Lipsit de protecție, Sotiriovici se vede confruntat chiar cu o oarecare concurență. *Molitvenicul* de la 1749 s-a tipărit în vremea lui Grigore Ghica, al II-lea „în sfânta Mitropolia Veche în Iași de Ieremia Marco tipograful“, probabil venit de la Rădăuți²⁵.

Abia după încetarea activității tipografice a Rădăuților și schimbarea domnului în anul 1747 activitatea lui Duca Sotiriovici capătă amploare. Om cult, iubitor de frumos și cu înțelegere pentru trecutul țării²⁶, noul domn

²¹ B.R.V., II, p. 77-78.

²² *Ibidem*, p. 78.

²³ N. Iorga, *Reformatorii*, p. 146.

²⁴ B.R.V. II, p. 87.

²⁵ *Ibidem*, p. 109.

²⁶ Const. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 231.

Grigore Ghica al II-lea va continua reformele lui Constantin Mavrocordat. La 25 decembrie 1747 hotărăște ca pe lângă școala de la Mitropolie să se mai înființeze altele. Prin urmare, la Iași se vor înființa în 1749 școli la bisericile Sf. Nicolae, Sf. Vineri și Sf. Sava²⁷.

Duca Sotiriovici îl cunoștea pe noul domn, astfel încât își va relua activitatea tipografică imediat după sosirea acestuia în țară. În 1747 tipărește *Liturghia*²⁸ și *Triodul*²⁹ pe cheltuiala sa, încercând din nou să câștige vechiul privilegiu asupra activității tipografice în Moldova. Iată ce se spune în prefața *Triodului*: „fiștece lege dreaptă mă silește prc mine, prea înălțate Doamne, ca să închin Măririi Tale cu datorita cinste și evlavie acest de suflet folositoriu Triod, care acum cu cheltuială nu puțină, vruii ca să-l tipăresc pre limba moldovenească, spre desăvârșita înțelegere și urmata folosință lăcuiitorilor Țării aceștia. Cu adevărat să va vede îndrăzneța începere din parte celuia ce închină, fiindcă sunt lipsit din toate acele mijlociri care pute să facă mai primită închinării”³⁰.

Grigore Ghica al II-lea nu va domni nici măcar un an, dar urmașul său la tron va fi Constantin Mavrocordat. Simțindu-se protejat, Duca Sotiriovici continuă seria tipăriturilor cu cheltuiala sa. Astfel, la 20 octombrie 1748 apare *Psaltirea*, diortositor fiind Cozma ieromonah Valahul³¹. După ce deprinde meșteșugul tipografic în Moldova, Cozma se va reîntoarce să-și continue activitatea în Țara Românească. Astfel, *Psaltirea* apărută la București în 1756 apare sub îngrijirea lui Cozma, ajuns eclesiarh al Mitropoliei Bucureștilor³². Cozma va urca în ierarhia bisericească până la rangul de mitropolit al Țării Românești. În 1749 în tipografia lui Duca Sotiorovici apar *Rânduiala osfeștaniei mici*³³ și un *Octoihul*³⁴.

Activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici va cunoaște însă maxima dezvoltare în timpul domniei lui Constantin Racoviță, urmașul lui Constantin Mavrocordat în scaunul Moldovei. Favorizat de climatul creat în Moldova prin schimbările introduse de Constantin-vodă, menținute de noul domn, Duca Sotiriovici instituie o utilizare comercială a tipografiei. Tipărind cu cheltuiala sa, cunoscând totodată nevoile și preferințele intelectuale din vremea sa,

²⁷ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 352.

²⁸ *B.R.V.*, II, p. 99.

²⁹ *Ibidem.*, p. 102–104.

³⁰ *Ibidem.*, p. 103–104.

³¹ *Ibidem.*, IV, p. 69.

³² *Ibidem.*, p. 135–136.

³³ *Ibidem.*, p. 69.

³⁴ *Ibidem.*, II, p. 109–110.

probabil că Duca decidea singur care cărți urmau să apară, dar în anumite momente acceptă și ofertele unor solicitanți particulari. Astfel, în 1750 tipărește *Canonul Sf. Spiridon* „cu cheltuiala a preacinstului și de bun neam dumisale Costantin Razul vel vornic”³⁵. Influența acestei cărți asupra contemporanilor lui Duca va fi atât de mare, încât Ștefan Bosie, logofătul de visterie, a cumpărat în 1752 un loc în Iași „ca să facă o <fân>ă rugă pomenire Sfântului Spiridon”, adică să înalțe biserica cu același nume³⁶ existentă și astăzi. Acest Ștefan Bosie era un mare iubitor al cărților, astfel încât în anul 1751 „cu cheltuiala dumisale Ștefan Bosie cămăraș de izvoade” se va tipări o *Adunare de rugăciuni*³⁷. O altă carte, *Slujba Sf. Timotei*, în grecește, alcătuită de dascălul școlii domnești din Iași, Neculai Hiliodromen, s-a tipărit „cu cheltuiala prea învățatului boier grămătic, a dumnealui Iliășcu”; Sotiriovici face cu acest prilej o epigramă în versuri către domnul Constantin Racoviță³⁸.

- Începutul aparținând lui Duca Sotiriovici, spre sfârșitul sec. XVIII, și începutul sec. XIX, tipograful, constata cu regret N. Iorga, se transformă într-un antreprenor³⁹.

Duca Sotiriovici reușește să tipărească în anumite perioade câte două-trei cărți pe an, ceea ce denotă faptul că avea asigurată desfacerea produselor sale și că obținea chiar un venit, dar problema desfacerii cărților sale rămâne deocamdată puțin cunoscută. Pentru cărțile tipărite cu cheltuiala domnului sau a Mitropolitului, se poate presupune că acestea erau preluate la cămara domnească sau la Mitropolie, de unde apoi se vindeau sau se împărțeau pe la biserici sau școli. În schimb, pentru cărțile tipărite cu cheltuiala tipografului sau a diferiților solicitanți, nu știm cum se proceda. Cunoaștem doar că tipografii în afară de simbrie primeau și un anumit număr de exemplare din cărțile tipărite, pe care apoi le valorificau singuri. Presupunerea este întărită de o mențiune similară existentă într-o tocmeală a tipografilor bucureșteni din anul 1747⁴⁰, precum și de însemnările de pe cărțile tipărite de Duca Sotiriovici⁴¹. La tipărirea *Slujbei Sf. Timotei* din 1751, alături de tipograf au contribuit atât grămăticul Iliășcu cu cheltuiala cât și dascălul Nicolae Hiliodromen, alcătuitoarea. Dacă lucrătorii din tipografie primeau un anumit număr de exemplare,

³⁵ *Ibidem*, p. 112.

³⁶ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 406.

³⁷ *B.R.V.*, II, p. 119.

³⁸ *Ibidem*, IV, p. 71–72.

³⁹ N. Iorga, *Tipografia la români*, p. 221.

⁴⁰ I. Tanoviceanu, „Arhiva”, t. VIII, 1897, p. 707–708.

⁴¹ Gh. Ghibănescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc*, Iași, Tipografia „Presa bună”, 1934,

atunci este corect să se presupună faptul că și acești doi contribuabili primeau echivalentul drepturilor de autor moderne.

Datorită activității lui Duca Sotiriovici cei care capătă acces la cultura scrisă devin mai numeroși. Lectura ajungând o obișnuință în societatea românească a vremii, cărțile religioase se citeau în biserică și în familie, fiind totodată manuale școlare⁴². Boieri de rang mic, târgoveți, preoți, dascăli de școală pot să-și satisfacă dorința de a citi, renunțând la serviciile copistului de manuscrise în favoarea tipografului, care lucrează mai rapid și mai ieftin. Aspectul fizic al cărții tipărite, în comparație cu manuscrisul permite o mai mare portabilitate și deci o circulație mai mare, iar uniformitatea literelor de tipar conduce la creșterea vitezei de citire. Consecința va fi nu numai creșterea interesului față de carte, dar și dorința de a o avea pentru sine, în biblioteci personale. De altfel, însuși Duca Sotiriovici a avut bibliotecă proprie. Este cunoscut un exemplar din *Historiae romanae libri*, volumul I, de Titi Livii Patavini, tipărit la Veneția în 1739, cu însemnarea în limba greacă „din cărțile lui Duca Sotiriovici tipograful”⁴³. Cum observăm, cartea a fost procurată de Sotiriovici încă de la apariție. În 1863 exemplarul se găsea în biblioteca „școlii și institutului gimnaziului central din Iași”, iar în anii 30 era în biblioteca profesorului Demostene Russo din București⁴⁴.

Este posibil ca Duca Sotiriovici să fi întreținut în calitate de editor un schimb de cărți cu străinătatea. Astfel s-ar putea explica prezența cărții venețiene citate mai sus în biblioteca lui personală, precum și faptul că *Psaltirea* tipărită în 1748 s-a aflat în posesia papei Benedict al XIV-lea⁴⁵ (1740–1758). Deci, cartea a ajuns în Italia imediat după apariție.

Activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici continuă în 1750 cu un *Ceaslov* „care cuprinde în sine toată slujba de zi și de noapte”⁴⁶, primul *Ceaslov* în limba română tipărit în Moldova, iar în 1752 cu o *Psaltire*⁴⁷.

După moartea mitropolitului Nichifor, Duca încearcă o colaborare cu noul mitropolit, Iacov Putneanul. Cu cheltuiala acestuia apare în 1751 *Adunarea celor șapte taine*⁴⁸ iar în 1752 *Târnosania*⁴⁹.

Activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici se încheie în 1752. În anul 1754 Iacov Putneanul tipărește *Penticostarul* „întru a sa din nou făcută

⁴² D. Furtună, *op. cit.*, p. 162.

⁴³ N. Georgescu-Tistu, *Bibliografia literară română*, București, 1932, p. VII.

⁴⁴ C. Turcu, *op. cit.*, p. 26–27.

⁴⁵ *B.R.V.*, IV, p. 69.

⁴⁶ *B.R.V.*, II, p. 112.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 121.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 119.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 121.

tipografie în sfânta Mitropolie în Iași“, deci Mitropolitul reușise să-și facă tipografia proprie. N. Iorga consideră că de fapt tipografia de la Rădăuți a fost adusă la Iași⁵⁰ ; Dimitrie Dan avansează și data strămutării : 1755⁵¹ , iar T.G. Bulat remarcă faptul că meșterii sunt aceeași : Ioan Simionovici „tipograf ardelean“, Grigorie și Sandu⁵² .

Const. C. Giurescu consideră că Iacov Putneanul ar fi cumpărat instalația lui Sotiriovici pe care ar fi încorporat-o celei de la Mitropolie⁵³ . S-ar putea ca aceste ipoteze să se completeze una pe alta : este posibil deci ca Iacov Putneanul să fi refăcut și modernizat tipografia Mitropoliei cu uneltele lui Duca și cu meșterii de la Rădăuți.

Ipoteza ar putea fi susținută de faptul că, deși Duca Sotiriovici nu mai tipărește nimic după 1752, prezența sa în Iași este dovedită în continuare prin documentele din arhive. Astfel, în Catastrul Iașilor din 1755, Duca tipograful este menționat ca având casa în mahalaua Feredeielor⁵⁴ . Cunoscând faptul că meșteșugul tiparului în Iași s-a practicat încă de la început în această zonă din vecinătatea Mitropoliei, cunoscând totodată și obiceiul medieval potrivit căruia meșterul avea atelierul la un loc cu casa, este posibil ca în această parte a Iașilor să se fi aflat și tipografia lui Duca Sotiriovici. În anul 1755 Duca Sotiriovici s-a căsătorit cu Măgdălina⁵⁵ , fata lui Antonie sotnicul⁵⁶ , fiind cununat de vel logofătul Iordache Cantacuzino, care îi dăruiește niște țigani⁵⁷ . Iată ce spune Iordache Cantacuzino cu această ocazie în documentul din 15 iunie 1755 (7263) referitor la erudiția lui Duca : „având trebuință de câteva istorii, de învățături și altele ce ne-au trebuit a le scoate de pe cărțile grecești pe limba moldovenească, am poftit pe dumnealui Duca Sotiriovici tipograf de le-au scris și le-au tălmăcit. Și alte scrisori ce ne-au trebuit grecește, tot dumnealui ne-au scris“⁵⁸ . De altfel, cultura tipografului era cunoscută în epocă, o apreciere a acesteia constituind-o invitația de a face versuri la o nuntă domnească, în anul 1749. Tot în 1755, la moartea socrului său, Antonie sotnicul, Sotiriovici este numit epitropul fiului minor al acestuia, Zaharia, precum și al averii sale până ce acesta va ajunge la vârsta majoratului⁵⁹ .

⁵⁰ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, București, 1928, p. 159.

⁵¹ Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 114.

⁵² T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 355.

⁵³ Const. C. Giurescu, *op. cit.*, partea a 2-a, p. 909.

⁵⁴ I. Caproșu, M.R. Ungureanu, *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, Iași, 1997, p. 63.

⁵⁵ Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XX, p. 282.

⁵⁶ Arh. St. Iași, Documente Pachet 360/4, f. 109–111.

⁵⁷ Ibidem, 360/5, f. 112 ; C. Turcu, *op. cit.*, p. 26.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Arh. St. Iași, Documente Pachet 360/4, f. 109–111.

Deși a renunțat la activitatea tipografică Duca Sotiriovici se dovedește în continuare un spirit întreprinzător. Astfel, din veniturile realizate până atunci s-a ocupat cu camăta. Dintr-un document din 29 iunie 1754, aflăm că „Niculai ficeorul răposatului Andreiu pisarul, împreună cu fămeia mea Anița și cu fiii miei făcut-am zapisul meu ca să fie de bună credință la mâna dumisale Ducăi Sotiriovici tipograful de aice din ieși, p<r>ecum să se știe că având eu o moșie de la părinți, în codrul leșului, pe apa Vasluiului, ce se numește tot codrul leșului ... am stăpânit-o eu tot cu bună pace până acum ... de vor fi doi ani, de când având eu mare trebuință de bani, m-am împrumutat la dumnealui cu 125 lei, cu dobândă zece a doi. Și viind soroc banilor și neavând putere ca să-i dau, am făcut această moșie vânzătoare ... dar văzând dumnealui neputința mea, cum că nu poci să mă plătescu de dum<nea>lui cu acei bani, și-au făcut milă de mi-au primit moșia aceasta drept 135 lei, iertându-mi și dobânda de acești doi ani ... Și i-am vândut această moșie drept bani gata 135 lei ... să aibă a o stăpâni dumnealui și cuconii dum<ea>lui câți D<u>mnezcu îi va dărui, cu bună pace”⁶¹. (Observăm că Sotiriovici nu mai este considerat un străin, fiind numit „Duca tipograful de aice din Ieși“).

O altă mențiune despre Duca Sotiriovici se găsește în Sama Visteriei Moldovei pe anul 1763 (iulie-decembrie) unde figurează cu doi scutelnici, fără nici o altă indicație de dregătorie⁶¹.

Ultima mențiune despre Duca datează de la 22 septembrie 1777, când Grigore Alexandru Ghica voievod dă o carte „Magdalinei femeia Ducăi tipograful, întărind stăpânirea ei pre locul din codrul domnesc ... și pre care loc, prin zapisul din 1754 l-au cumpărat <Duca tipograful> de la Neculai feciorul lui Andrei pisar, arătând prin pomenita carte și sămnile acelu loc”⁶². Din acest document aflăm, indirect, că Duca Sotiriovici nu mai cra în viață în anul 1777.

Activitatea tipografică a lui Duca Sotiriovici contribuie la consolidarea procesului de naționalizare a serviciului religios în Moldova. Cărțile sale au cunoscut o circulație mare în timp și în spațiu fiind atestate și în Transilvania. Astfel, *Triodul* tipărit în 1747 a fost cumpărat în anul 1784 de familia preotului Albu din Borș cu 20 de florianți, pentru a o dona bisericii din localitate⁶³. Până târziu au circulat și sub formă de manuscris. *Târnosirea bisericii* din 1752 s-a copiat în mănăstirea Secu în anul 1814, de păcătosul Chiril schimonahul⁶⁴. Favorizat de contextul istoric în care a trăit, prin modul de abordare a activității

⁶¹ Ibidem, 360/3, f. 108.

⁶¹ Gh. Ghibănescu *Sama visteriei Moldovei din 1763 (iunie-decembrie)*, în „Ioan Neculce” fascicula 5, 1925, p. 73.

⁶² Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. XX, p. 282 ; C. Turcu, *op. cit.*, p. 27.

⁶³ Ioan Bârlea, *Insemnări din bisericile Maramureșului*, București, Socec, 1909, p. 44.

⁶⁴ Gherasim Cucoșel, *Mănăstirea Secu*, p. 46, nr. 22.

tipografice Duca Sotiriovici a inițiat procesul de comercializare și laicizare a acesteia. Încet, dar sigur, atelierul tipografic iese de sub tutela Bisericii și a Domnului, pentru a ieși în curând și din incinta bisericii, căpătând aspectul manufacturii. Proprietarul va folosi forță de muncă dintre orășenii mireni (un Sandu copil zățariul lucrează la *Psaltirea* lui Duca din 1749)⁶⁵. Capacitatea tiparului de răspândire a culturii și a informației s-a dezvoltat din momentul în care a fost folosit în scopuri comerciale. Boierii de rang mic, târgoveții care au bani și timp pentru a citi, dascălii de școală, preoții se vor înscrie în cercul celor care au acces la cultura scrisă, deși deocamdată de factură religioasă.

DUCA SOTIRIOVICI – LE TYPOGRAPHE DE THASSOS – LE PREMIER ÉDITEUR PRIVÉ DES PAYS ROUMAINS

R é s u m é

L'évocation de la personnalité du typographe Duca Sotiriovici nous offre, en fait, l'image de toute une époque : la fin du long Moyen Age roumain qui fait voir les premiers signes de l'époque moderne.

Grec, originaire de Thassos, il arrive à Iași, dans la capitale de la Moldave (1750), ayant „sa typographie, bâtie à ses propres dépenses“. „C'était le premier typographe privé laïque et étranger auquel on sit accordé le privilège de *l'imprimerie officielle* de l'état. Ce contrat lui assurait un salaire de la Trésorerie et divers dons à l'occasion des fêtes de la part du prince.

C'est par Duca Sotiriovici que la presse quitte l'enceinte des monastères, devenant une manufacture laïque, à laquelle travaillaient des citoyens et non pas des moines, comme avant. Le livre était produit comme une marchandise (N. Iorga – le nommait déjà „commerçant de presse“). Pour qu'elle fût bien achetée, elle s'est soumise à „la demande su marché“, car on imprimait beaucoup de livres en roumain (pour le moment prépondérément religieux) qui étaient de 12 en plus recherchés.

C'est lui qui a imprimé des livres ecclésiastiques d'une manière compréhensible“, c'est-à-dire dans le langage populaire, contribuant ainsi au remplacement du service religieux en slavon par celui en roumain. Le livre religieux était lu par conséquent pas seulement à l'église mais aussi en *famille*, étant en même temps utilisé en tant que *manuels scolaires*.

Tout en renonçant aux services du copiste de manuscrits en faveur de la presse qui travaillait plus rapidement et moins cher les boyards de rang petit, les citoyens, les pretores, les professeurs d'école pouvaient satisfaire leur désir de lire, en achetant des livres. La lecture devint alors une habitude pour la société du temps. C'est à la même époque que les bibliothèques privées devenaient de plus en plus fréquentes. De la sorte nous pouvons observer comment une mentalité nouvelle se formait, il s'agit de celle qui a mené vers les grands changements du XIX-e siècle roumain.

Par son activité, Duca Sotiriovici représente une page importante du passé culturel commun des Roumains et des Grecs.

⁶⁵ B.R.V., II, p. 109.

OREST TAFRALI ȘI STUDIILE DE BIZANTINOLOGIE

LUCIAN NASTASĂ

Integrată într-o epocă ce depunea mari eforturi pentru definirea de sine a culturii românești, de racordare la marile valori europene, opera lui Orest Tafrali dezvăluie și astăzi valențe neabătute care se cer reconsiderate pe măsura aportului la evoluția generală a disciplinei. Creația sa se impune printr-o serie de teme ce au vizat o cât mai exactă delimitare și definire a specificității spațiului nostru, evidențiind rolul jucat de acesta în conturarea civilizației balcanice. În acest sens, Orest Tafrali a fost preocupat de elaborarea unor lucrări cu largă circulație și semnificație europeană. Nu întâmplător Gh. I. Brătianu afirma în 1938 că „spiritul său, frământat de pasiunea cercetării, i-a îndreptat interesul în domeniile cele mai deosebite, iar opera sa întrunește elemente distincte, ce ar fi ajuns să întemeieze reputația unui specialist în fiecare din ramurile disciplinei istorice căreia i-a închinat râvna sa pentru știință”¹.

Din nefericire nu avem la îndemână decât succinte aprecieri generale asupra locului ocupat de Tafrali în ierarhia domeniului². Chiar și așa însă, putem constata că istoricul ieșean nu poate fi inclus în ceea ce N. Iorga numea „modesta legiune a erudiților” și că în nici un caz nu era diletantul „atroce” ajuns „arheolog clasic *malgré lui* și fără cea mai elementară pregătire anterioară”, după cum îl caracteriza Vasile Pârvan³.

¹ Gh. I. Brătianu, *Învățăturile Oreste Tafrali*, în „Însemnări ieșene”, III, 1938, vol. VI, nr. 5, p. 300.

² V. Grecu, *Orest Tafrali (1876-1937)*, în „Codrul cosminului”, X, 1936-1939, p. 668-676; M. Vătafu, *Orest Tafrali (1876-1937)*, în „Gând românesc”, V, 1937, nr. 11-12, p. 625-626; Al. Iordan, *Oreste Tafrali*, în „Balcania”, I, 1938, p. 277-278; I. Minca, *Orest Tafrali (1876-1937)*, în *Anuarul Universității pe anul academic 1937-1938*, Iași, 1939, p. 35-40; N. Golimas, *Din activitatea profesorului Orest Tafrali*, în *RM*, 3/1966, p. 217-218; Em. Condurachi, *Orest Tafrali*, în *AM*, VI, 1969, p. 337-338; Șt. Bujoreanu, *Despre activitatea lui Orest Tafrali*, în *AIPIA*, XIII, 1976, p. 225-230; Rodica Radu, *Profesorul Orest Tafrali - personalitate a vieții spirituale ieșene*, în *CI*, XII-XIII, 1981-1982, p. 669-682; V. Cristian, *Istoria la Universitatea din Iași*, Iași, 1985, p. 94-97 ș.a.

³ V. Pârvan, *Correspondență și acte*, ed. Al. Zub, București, 1973, p. 293.

Datorită tematicii abordate, opera lui O. Tafrali a fost prețuită mai mult în străinătate, validările aparținând unor nume prestigioase precum Ch. Diehl, L. Brehier, K. Krumbacher, A. Heisemberg, S. Reinach, J.B. Bury, G. Millet, A. Baumstark, E. Gerland, D.C. Hesseling, S. Lambros ș.a. Nu au lipsit nici aprecierile din țară. Mai rare și reținute din partea unui Iorga sau Pârvan, entuziaste și superlative ale celor lipsiți de prejudecăți sau care se considerau „persecutați” de cel ce formulase *Opinions sinceres* și *Opinions pernicieuses* (N. Iorga), această situație reliefează o anumită stare de spirit în cultura românească de la începutul veacului 20. Ea sugerează totodată nu numai existența unor animozități personale, dar și a unor necesități vitale spre care trebuiau să conveargă eforturile istoricilor români, necesități enunțate chiar de cei implicați în asemenea dezbateri⁴. Sunt doar câteva repere menite să precizeze cadrul în care a activat Orest Tafrali, perioadă de importante deschideri spre exigențele, ideile și formele occidentale, de circumscriere a tradițiilor culturale naționale la dezvoltarea civilizației europene.

Vocația de bizantinist a lui Tafrali poate fi aflată încă din anii studiilor la Universitatea din București (1901–1904). Urmând secția clasică a facultății de litere, tânărul student a fost curând remarcat de Gr. G. Tocilescu pentru temeinicile sale cunoștințe de greacă și latină, precum și „predispoziția” pentru studiul arheologiei, calități ce i-au adus numirea în postul de asistent și secretar al Muzeului Național de Antichități, unde a funcționat până în 1905⁵. Apropierea de Tocilescu era oarecum îndreptățită, acesta impunându-se încă din 1880 prin sinteza *Dacia înainte de romani*, la care se adăugaseră numeroase studii despre antichitatea dobrogeană (întemeiate mai mult pe epigrafie), colaborarea la volumul III din monumentalul *Corpus Inscriptionum Latinarum*, precum și faptul că era singurul profesor de prestigiu în specialitatea ce-l interesa, cu recunoscutul merit de a fi extins investigațiile arheologice nu la întâmplare, ca până atunci, ci după un program bine stabilit⁶. Numai că prezența activă a lui Gr. G. Tocilescu în prea multe domenii ale cercetării nu a scăpat exigențelor direcției inițiate de „triada critică”. Asprele rechizitorii lansate de N. Iorga, vizând îndeosebi lipsa de probitate, falsa erudiție, improvizația, incompetența⁷, au fost fără îndoială exagerate.

⁴ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*. București, 1985, p. 154–192.

⁵ O. Tafrali, *Memoriu de titluri și publicațiuni*, București, 1913, p. 5; Arh. St. Iași, Universitatea „Al. I. Cuza” – Rectorat, 18/1935, f. 125.

⁶ I. Andrieșescu, *De la preistorie la evul mediu. Păreri îndrumătoare și fapte arheologice în istorie*, București, 1924, p. 49. Vezi și R. Vulpe, *Grigore G. Tocilescu, arheolog și istoric*, în *Rdl. XXVIII*, 1975, nr. 10, p. 1547–1562.

⁷ Vezi N. Iorga, *Opinions sinceres. La vie intellectuelle des roumains en 1899*, Bucarest, 1899, p. 205–206 și *Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote*, Bucarest, 1900, p. 49–54. Aprehensiunea lui Iorga față de Tocilescu se va răsfărânga mai târziu și asupra lui Tafrali.

Această atmosferă nu putea decât să potențeze resursele lui Tafrali, sub raportul metodei și al rigorii științifice, fără ca amintita luptă universitară să-l îndeapărteze de profesorul său. Mai mult chiar, anii de ucenicic sub îndrumarea lui Tocilescu s-au dovedit rodnici, Tafrali studiind pe teren săpăturile arheologice de la Axiopolis, Adamclisi, Constanța și Sarmizegetusa⁸, sau colaborând la strângerea materialului epigrafic al României în vederea alcătuirii unui *Corpus*⁹. La îndemnul aceluiși profesor, tânărul student traduce din grecește poema lui Palamide despre Mihai Viteazul¹⁰, text care deși fusese publicat de Emile Legrand în colecția *Bibliothèque grecque vulgaire* (vol. II, Paris, 1881, p. 183–230), după singurul manuscris păstrat la British Museum, la noi nu era cunoscut decât parțial, din câteva fragmente talmăcite de C. Erbiceanu¹¹. Contribuția lui Tafrail este meritorie, fiind primul ce stabilește măsura în care acest text a fost influențat de cronica rimată a lui Stavrinou¹².

Buna cunoaștere a limbilor greacă și latină, dobândirea unui larg orizont documentaristic, precum și cercetarea monumentelor romane și bizantine de pe teritoriul țării noastre îi deschideau lui Tafrali posibilitatea abordării unor vaste domenii ale cercetării istorice. În vederea specializării temeinice, metodice, în arheologia clasică și bizantinologie, va pleca la Paris, clogios recomandat de Tocilescu și cu sprijinul financiar al lui I. Kalideru, administratorul general al domeniilor regale. Iar opțiunea era întru totul justificată, ținând cont atât de strânsele relații ale lui Tocilescu cu oamenii de știință francezi, dar și de profundele mutații ce au avut loc începând cu ultimul deceniu al secolului 19 în domeniul studiilor bizantine. S-ar putea spune că asistăm la un adevărat reviriment în favoarea bizantinologiei, nu numai prin abordarea tot mai complexă a istoriei Imperiului roman de răsărit și, în consecință, prin delinirea cât mai exactă a materiei, dar și prin instituționalizarea ei în cadrul învățământului superior¹³.

⁸ O. Tafrali, *Memorii de titluri și publicațiunile*, p. 5–6; Arh. St. Iași, *loc. cit.* Vezi și Șt. D. Grecianu, *De la București la Sarmizegetusa. O excursiune istorică în Ardeal*, București, 1903.

⁹ O. Tafrali, *op. cit.*, p. 5; Gr. G. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului de Antichități*, București, 1905.

¹⁰ O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamide despre viața lui Mihai Vodă Viteazul, scrisă în 1607. Studiu critic și traducere*, în „Literatură și artă română”, IX, 1905, p. 244–253 și 483–493.

¹¹ C. Erbiceanu, *Mihai Viteazul după o scriere greacă a lui Gheorghe Palamid de la 1607*, în „Literatură și artă română”, I, 1896–1897, p. 475–487 și 564–577.

¹² Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, București, 1939, p. 145–151. În această perioadă, Tafrali a mai publicat: *Un manuscris necunoscut al lui Naum Râmniceanu*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, V, 1903, vol. IX, fasc. 2 și *Chestiunea monumentelor de la Adam Clissi*, în „Literatură și artă română”, X, 1906.

¹³ Vezi D. Russo, *Bizantul reabilitat*, în *op. cit.*, I, p. 3–15; N. Iorga, *L'avenir des études byzantines*, București, 1933; E. Stănescu, Gh. Zbucă, *Bizantinologia la Universitatea din București*, în *AUB. Șt. soc.*, XIV, 1965, p. 111–123.

Această resuscitare a interesului față de Bizanț s-a datorat atât profundelor mutații metodologice pe care le suferea știința istorică sub impulsul „școlii pozitivistă“, cât și noilor realități statornicite pe ruinele vechiului Imperiu bizantin : Peninsula Balcanică, Asia Mică și nordul Africii, spații ce ridicau atunci suficiente probleme marilor puteri și îndeosebi popoarelor situate aici, dornice de afirmare independentă și autodeterminare națională. Schimbarea opticii față de Bizanț, această realitate extrem de complexă, și circumscrierea contribuției lui la făurirea civilizației balcanice venea așadar în întâmpinarea unor imperative politice de prim ordin care vizau în ultimă instanță anularea oricăror tendințe expansioniste în sud-estul Europei, ofereau argumente în favoarea caducității stăpânirii otomane într-o regiune cu atâtea probleme teritoriale. Iar dintr-o altă perspectivă, adâncirea și înțelegerea structurilor Imperiului bizantin, ca stat multinațional, a cauzelor decăderii lui, era implicit un avertisment dat altor imperii similare existente la sfârșitul secolului 19 și începutul celui următor. Aceste studii ofereau incontestabil o multitudine de idei și sugestii cu evidente prelungiri în contemporaneitate. Pe de altă parte, prin intermediul bizantinisticii se căuta o definiție a culturilor balcanice, sublinierea originalității lor în sensul conturării propriei individualități, precum și rolul de intermediere între Orient și Occident, spațiu de interferență ce a dat naștere unor culturi specifice și sintetizatoare. Și fără îndoială – au mărturisit-o istoricii străini – civilizației românești îi revenea un important loc, ca moștenitoare și depozitară a tradiției bizantine.

Într-un asemenea cadru, dar și cu evidente predispoziții intelectuale, Orest Tafrali optează pentru noua școală franceză de bizantinologie, spre deosebire de congenarul său Vasile Pârvan, bunăoară, care își va îndrepta pașii spre Jena în vederea specializării în istoria și filologia clasică¹⁴. Alegeri și motive diferite, care vizau în fond același scop : înarmarea cu solide cunoștințe și ocuparea, apoi, a unor catedre universitare. În timp ce unul era predispus a îmbrățișa orizonturi largi, celălalt se îndrepta spre o strictă specializare ce urmărea, la sugestia lui Iorga, revitalizarea studiilor de istorie antică, prea mult dominate de enciclopedismul lui Tocilescu.

Contactul lui Tafrali cu mediul parizian avea loc tocmai în momentul când lumea științifică pierduse pe Alfred Rambaud, cel care prin lucrarea *Constantin al X-lea Porfirogenetul* (1870) deschisese etapa modernă a studiilor bizantine. În schimb se resimțea cu pregnanță noul impuls dat domeniului de Ch. Diehl, titularul primei catedre franceze de istoria Imperiului roman de răsărit și care, chiar în anul venirii lui Tafrali la Paris, își publicase *Studiile bizantine*, unde erau luate în discuție noile direcții de cercetare ce se impuneau materiei. Dacă

¹⁴ Al. Zub, *Vasile Pârvan, efigia cărturarului*, Iași, 1973, p. 28–42.

bizantinistica germană se dovedise prea mult legată de filologie și editarea izvoarelor, remarcându-se printr-un exces de erudiție, cea franceză deja își lărgise mult aria de investigații, deplasându-și atenția spre alte sfere : ea va aborda în egală măsură aspectele sociale, economice, religioase, ideologice, artistice, militare etc., oferind totodată noi instrumente de lucru și metode proprii de cercetare. În același timp, prin maniera de tratare a subiectelor, inițiată de Ch. Diehl, bizantinistica părea să cadă din puritatea crudiției pentru a coborâ la nivelul unei accesibilități mai puțin pretențioase.

Profitând de multitudinea sugestiilor venite dinspre acest areopag al culturii europene, dar și în limitele impuse de un original program de lucru, Tafrali își dedică activitatea studierii antichităților elene, prebizantine și bizantine, istoriei artei vechi etc., frecventând timp de șase ani cursurile Facultății de Litere, Școlii de Belle-Arte, Școlii Muzeului Luvru, Colegiului Franței, precum și cele două secții ale Școlii de Înalte Studii¹⁵. La Collège de France va urmări vreme de trei ani cursul de numismatică greacă și romană predat de Ernest Babelon, conservator din 1892 la Departamentul de medalii al Bibliotecii Naționale, și cel al filologului René Cagnat, printre altele autorul unui admirabil tratat de epigrafie latină¹⁶, curs referitor la arheologia și epigrafia romană. O activitate deosebit de rodnică a desfășurat Tafrali în cadrul secției de științe istorice și filologice de la Ecole Pratique des Hautes Etudes¹⁷, unde activau la acea dată personalități precum G. Monod, G. Maspero, M. Bréal, L. Finot, L. Havet, A. Jacob, A. Lefranc, Fd. Lot, J. Psichari, M. Roques ș.a. Selectiv, istoricul român va audia prelegerile de paleografic și papirologic greacă ale lui Alfred Jacob, ce vizau îndeosebi studiul scrierilor cursive, a procedurilor și semnelor abreviative tehnice, lectura faesimilelor (conferință condusă de H. Lebègue). De asemenea, urmărește cursurile lui Daniel Serruys consacrate istoriei formelor tonice la prozatorii bizantini, analizând cu ajutorul metodei statistice complexitatea autorilor din sec. 4–6¹⁸. Participă totodată și la conferințele cruditului francez Bernard Haussoullier, cel care a condus primele săpături de la Delphi și unul din directorii „Revistei de filologie”, conferințe axate pe epigrafia și antichitățile grecești. Ele erau destinate îndeosebi candidaților la Școala franceză din Atena ce-și făceau stagiul de un an înainte de a se prezenta la examen. În cadrul aceleiași instituții de cultură, dar la secția de

¹⁵ O. Tafrali, *Memoriu de titluri și publicațiuni*, p. 6.

¹⁶ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1890 (ed. II, 1914); este și autorul cunoscutei lucrări *À travers le monde romain*, Paris, 1912.

¹⁷ La acea dată se aflau înscriși 23 studenți români, situându-se ca pondere pe locul patru, după germani, americani și englezi; cf. *Annuaire de l'Ecole pratique des Hautes Etudes 1910–1911*. Section des sciences historiques et philologiques, Paris, 1910.

¹⁸ *Ibidem*, p. 70–71.

științe religioase, istoricul român audiază timp de șase ani lecțiile de arheologie bizantină ale lui Gabriel Millet. Contactul cu acesta a fost deosebit de profitabil, ca și în cazul lui G. I. Brătianu sau I.D. Ștefănescu, plin de sugestii îndcosebi în ce privește creștinismul bizantin. De altfel, momentul mărciază și începutul unor relații neîntrerupte între Tafrali și profesorul său. Millet recomandându-l elogios, în 1913, pe cel care urmărea ocuparea unei catedre la Universitatea din Iași și poseda la acea dată „une connaissances étendue d'archéologie byzantine, qu'il peut traiter avec compétence et perspicacité les questions qui touchent à l'architecture, à la peinture, aux miniatures”¹⁹.

Preocupat de ceramică și în vederea unei cât mai depline specializări, Tafrali se înscrie și la cursurile de arheologie clasică predate de Edmond Pottier atât la Școala de Belle Arte, cât și la cea de pe lângă Muzeul Luvru. Cu toate că la vremea aceea Școala de la Luvru nu se bucura încă de un renume, ca va contribui în mod hotărâtor la formarea de numeroși specialiști în direcția arheologiei orientale. Domeniul căpăta acum un substanțial impuls atât prin o mai sistematică cercetare a istorici sumerienilor, caldeenilor, akkadienilor sau hitiților, cât și datorită marelui epigrafist René Dussaud, care din 1920 va întemeia alături de E. Pottier și G. Migeon revista de artă orientală și arheologie „Syria”. Iar rezultatul nu se lasă mult așteptat. Impresionat de activitatea acestei școli și de noile perspective oferite de arheologia orientală, Tafrali va publica în „Literatură și artă română” (1906–1907) un articol despre *Muzeul Luvru: antichități egiptene, caldeene și asiriene*, în care sunt prezentate excepționalele comori de cultură aflate în posesia acestei instituții, cu pertinente observații pe marginea semnificației dezvoltării unor noi domenii ale cercetării istorice.

Activitatea cea mai laborioasă și care a lăsat în mod evident amprenta asupra formației lui intelectuale a fost desfășurată în cadrul Sorbonci, unde va frecventa timp de șase ani cursurile de arheologie greacă clasică predate de Léon-Maxime Collignon și la care se specializase mai înainte Teohari Antonescu. Cel care a influențat și îndrumat însă preocupările istoricului român a fost Ch. Diehl, „patriarhul studiilor bizantine” – cum îl numea G.I. Brătianu²⁰ – și care a deschis o nouă epocă în sfera cercetărilor de bizantinologie, dominându-le vreme de aproape jumătate de secol. Tafrali urmează cursurile de severă metodă ale savantului francez referitoare la istoria și arheologia bizantină, într-un moment când acesta tocmai pregătea apariția primului tratat din lume despre arta imperiului²¹. Întâlnirea lui Tafrali cu Diehl a fost de bun augur pentru tânărul istoric. Prietenia statornică manifestată de profesorul

¹⁹ O. Tafrali, *Memorii de titluri și lucrări*, p. 15.

²⁰ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 301.

²¹ Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantine*, Paris, 1910.

francez față de țara noastră, pe care a vizitat-o de mai multe ori, a contribuit substanțial la apropierea savantului nu numai de valorile noastre culturale, dar și de acei cărturari români cu preocupări asemănătoare, precum N. Iorga, G.I. Brătianu, I.D. Ștefănescu, N. Bănescu ș.a.²²

Recomandat de Ch. Diehl, Orest Tafrali va fi numit repetitor (lector) pentru limba română la *Ecole des langues orientales vivantes*, instalată definitiv din 1873 în vechea clădire de la *Ecole du génie maritime*, unde va funcționa timp de doi ani (1910–1911). Paralel a luat în custodie una din cele mai mari biblioteci de artă și arheologic din lume, creată de Charles Doucet și care prin donație a intrat în posesia Sorbonci²³. Dovedind o mare pricepere, istoricul român s-a ocupat de organizarea acesteia, alcătuiind totodată pentru uzul așezământului un *Repertoriu general de artă bizantină*, rămas acolo în manuscris. Un prim rezultat al acestui efort a fost studiul său intitulat *Les monuments roumains d'après les publications récents*²⁴, în care – asemeni „buletinului istoric” publicat de A.D. Xenopol în „Revue historique” – Tafrali oferea o imagine generală asupra artei românești, așa cum se oglindea ea în unele publicații de la noi. Rezumând diversele păreri despre monumentele din România, istoricul manifestă un acut spirit critic, formulând numeroase observații și îndreptări mai ales pe marginea studiilor lui Al. Tzigara-Samurcaș (*Arta în România*, București, 1909) și Popescu Cegăneanu (*Contribuțiuni la studiul artei naționale*, București, 1909), cărora li se reproșează îndeosebi chestiuni de metodă.

Preocupat de problema învățământului²⁵, de viitorul studiilor clasice în România și noile dezbateri asupra artei, Tafrali se arată receptiv la discuțiile similare din spațiul francez, traducând și publicând în „Noua revistă română”²⁶ un articol al lui Gabriel Honotaux despre criza învățământului, însoțind textul cu câteva reflecții destinate îndeosebi celor interesați în bunul mers al culturii intelectuale la noi²⁷. Militând pentru reintroducerea limbii elene în școală și în

²² D. Zamfirescu, *Accente și profiluri*, București, 1983, p. 107–135.

²³ Ilie Minea, *op. cit.*, p. 37.

²⁴ În „Revue archéologique”. II. 1910, p. 81–95, reprodus de O. Tafrali, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie byzantines*, Paris, 1913, p. 51–72. Asupra studiului s-a exprimat N. Iorga în „Neamul românesc” din 7 noiembrie 1910; vezi și O. Tafrali, *Răspuns d-lui N. Iorga*, în „Noua revistă română”, IX. 1910, nr. 4, p. 81–82.

²⁵ Între 1904–1905, Tafrali fusese profesor suplinitor de limba latină la liceul Sf. Sava din București.

²⁶ O. Tafrali, *Studiile clasice și învățământul secundar*, în „Noua revistă română”, IX. 1911, nr. 20, p. 378–382.

²⁷ Articolul a generat polemica cu C.S. Hasnaș; vezi „Noua revistă română”, X. 1910, nr. 5, p. 72–75; nr. 10, p. 149–154; nr. 11, p. 173; nr. 15, p. 219–220; nr. 20, p. 290–293; nr. 21, p. 308–310.

general pentru revitalizarea studiilor clasice, Tafrali abordează și necesitatea învățării artei, care „departe de a fi un lux după cum sunt de părere habotnicii ce cred în cvanghelia lui Spencer, e însăși viața superioară, curățită de micimi, de interes, de egoism ; e avântul spre ideal, care dă aripi creațiunii, îndeamnă la muncă, la perfecționare, și fără de care viața ar fi ca moartă” ; arta „tinde a se transforma astăzi într-o nouă religie : cultul frumosului”²⁸.

Calitățile dovedite i-au deschis istoricului român largi posibilități de manifestare în mediul științific francez, colaborând nu numai la mari reviste de specialitate, precum „Répertoire d'art et d'archéologie”²⁹, dar căpătând promisiuni ferme din partea profesorilor săi „de a ocupa într-o zi o catedră în învățământul superior francez”³⁰. Însă adevărata consacrare abia de acum va începe, prin contactul direct cu monumentele Greciei. Dacă o primă călătorie, de mai multe luni, îi oferise șansa de a vedea Eleusis, Corintul, Atena și Olimpia, studiind cu „mare atenție” mai ales săpăturile întreprinse în ultimile două localități³¹, impulsul hotărâtor a venit din partea lui Ch. Diehl, G. Millet și J. Doucet, care-i vor îndrepta atenția asupra Salonicului. Momentul nu era întâmplător, întrucât în 1911 se aflase de intenția dărâmării vechilor ziduri ale orașului. În acest context, Tafrali obține sprijinul generos al lui J. Doucet și I. Kalinderu, ca prin cercetări la fața locului să studieze aceste monumente, să le fotografieze și să scrie câteva studii, activități în care a fost ajutat de arhitectul G. Guilamila și fotografii Devismes. În paralel Tafrali consultă și o serie de manuscrise grecești aflate la Biblioteca Națională din Paris, ceea ce duce la depistarea unui număr mare de texte inedite, scrisori, discursuri, descrieri etc. Toate aceste activități facilitează formarea unei imagini de ansamblu asupra Salonicului în secolul 14.

De altfel, încă din 1909 Tafrali se arată preocupat de câteva aspecte particulare, precum datarea mozaicurilor și a bisericii Sfântul Dimitrie din Salonic³², pornind de la câteva inscripții publicate anterior de P.N. Papagiorgiu în „Byzantinische Zeitschrift”³³. Cu acest prilej istoricul român încearcă să dovedească, pe baza unui manuscris din secolul 12, că biserica nu a suferit decât un incendiu parțial în sec. 7, mai precis în vremea lui Heracliu, când focul a distrus doar lemnăria interioară și plafonul. Simultan apărea în revista

²⁸ O. Tafrali, *Jarăși studiile clasice și învățământul secundar*, în rev. cit., nr. 10, p. 153.

²⁹ La această revistă a colaborat permanent timp de trei ani : vezi corespondența cu A. Reinach, M. Aubert, E. de Stoop, J. Condamin în *Memoriu de titluri și publicațiuni*, p. 17–20.

³⁰ O. Tafrali, *Critica operelor arheologice și istorice*, Iași, 1921, p. 4.

³¹ Idem, *Memoriu de titluri și publicațiuni*, p. 6.

³² Idem, *Sur la date de l'Eglise et des mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique*, în „Revue archéologique”, XIII, 1909, p. 83–101 (reprodus în *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie byzantines*, p. 1–29).

³³ „Byzantinische Zeitschrift”, XVII, 1908, p. 321–381 (cu 23 pl.).

Institutului rus din Constantinopol un studiu semnat de Th.I. Uspenskiĵ, *Câteva mozaicuri din Biserica Sf. Dimitrie din Salonic*³⁴, în care se ajungea la rezultate diferite în ce privește data incendiului și a reparațiilor, fapt ce va determina pe Tafrali să publice un nou articol intitulat *Sur les réparations faites au VII-e siècle à l'Église de Saint-Démétrius de Salonique*³⁵. El aduce aici un plus de argumente în favoarea opiniei sale, și anume că bazilica a fost zidită la începutul sec. 5 de prefectul Iliricului, Leontius, și nu în sec. 7, când a beneficiat de prima refacere³⁶. Punctul său de vedere, întemțiat pe o exigentă interpretare a izvoarelor istorice, a fost imediat admis de Ch. Diehl în *Manuel d'art byzantin* (Paris, 1910, p. 191), care va face totodată și o comunicare la „Académie des inscriptions et Belles-Lettres” din Paris³⁷.

Cercetând la fața locului vechile ziduri bizantine din Salonic, descifrând inscripții și adunând toate informațiile epigrafice și arheologice, Tafrali își crează astfel baza necesară unei întreprinderi de mare valoare și utilitate, concretizată într-un volum despre *Topografia Salonicii*³⁸. Este de remarcant însă faptul că deși orașul se bucura de mare însemnătate, el nu reținuse în mod deosebit atenția cercetătorilor. În afara abatelui Belley (*Observations sur l'histoire de la ville de Thessalonique*, în „Mémoires de l'Académie des Belles-Lettres”, XXXVIII, 1777), numai bizantinologul german Thoma Tafel se ocupase de istoria și topografia orașului în două lucrări : *Historia Thessalonicae* (Tübingen, 1835) și *De Thessalonica e jusque agro* (Berlin, 1839) ; în rest existau doar câteva studii datorate lui M. Dimitsas, P.N. Papagiorgiu, A. Adamantiu³⁹ sau S. Lambros⁴⁰. Investigând amănunțit vechile ziduri ridicate de un general al lui Theodosiu cel Mare, Orest Tafrali a oferit nu numai un studiu aprofundat asupra topografiei antice și bizantine a cetății, dar s-a putut fixa poziția anumitor edificii, precum agora, hipodromul, portul ș.a. În același timp, istoricul a identificat vechile bazilici ale căror nume nu se mai cunoșteau întrucât fuseseră transformate în geamii, stabilind totodată, atunci când

³⁴ *Izvestija russkago archeologiceskago instituta v Konstantinopolje*, XIV, 1909, p. 1-61.

³⁵ În „Revue archéologique”, 1909, p. 381-386 (reprodus în *Mélanges ...* p. 30-39).

³⁶ Vezi și J. Laurent, *Sur la date des églises de Saint-Démétrius et de Sainte Sophie à Salonique*, în „Byzantinische Zeitschrift”, IV, 1895, care susținea că biserica a fost complet distrusă de foc spre mijlocul sec. 7 și, în consecință, monumentul actual ar data din acest veac.

³⁷ Ch. Diehl, *Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique*, în *Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, XVIII, 1910, p. 225-247.

³⁸ O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, XII + 220 p.

³⁹ Abia în 1914 Adamantiu va oferi o lucrare mai cuprinzătoare : *Ἡ βυζαντινὴ θεσσαλονικη*, Athena, 1914.

⁴⁰ Spiridon Lambros va face o elogioasă prezentare a lucrărilor lui Tafrali despre Salonic în *Νεὸς Ἑλληνομνημὼν*, X, fasc., 1913, p. 361-363, reprodusă în O. Tafrali, *Critica operelor arheologice și istorice*, p. 89-91.

mărturiile erau sigure, data ridicării lor. Așadar, Tafrali studiază atât topografia, cât și monumentele orașului, foarte valoroase fiind cele 68 de ilustrații ale principalelor obiective, în parte dispărute încă din timpul războiului italo-turc (1911–1912). Importanța lucrării constă în aceea că, din Peninsula Balcanică, Salonicul devine al doilea oraș care posedă o asemenea topografie, numai Atena beneficiind până atunci de un plan arheologic, în vreme ce pentru Constantinopol, bunăoară, nu se învrednicise încă nimeni ⁴¹.

Cu un asemenea orizont asupra celei de-a „doua capitale a Bizanțului” (după expresia lui Ch. Diehl), interesul lui Tafrali se îndreaptă acum spre evenimentele secolului 14, când Salonicul devine teatrul unor lupte religioase și mișcări sociale, iar pentru prima dată în lumea bizantină s-a constituit o guvernare municipală democratică și independentă. Studiarea acestor fapte putea deschide domeniului noi perspective, constituind un important capitol al istoriei Imperiului roman de răsărit în perioada de declin. Utilizând cu mare folos informațiile dobândite în elaborarea *Topografiei* și a scrierilor inedite aflate la Biblioteca Națională din Paris și la Liceul grec din Salonic (Grigore Palamas, Isidor din Salonic, Nicolas Cabasilas, Dimitrie Kidonis, Ioan Cantacuzino, Manuel Malaxos, Nikephor Xantopoulos, Ioan Staurakios ș.a.), Orest Tafrali va publica *Thessalonique au quatorzième siècle* ⁴², prima lucrare în care se analizează organizarea municipală, viața religioasă, socială și politică a acestui oraș. Căutând să stabilească locul Salonicului în istoria Bizanțului, ca centru al renașterii grecești și factor descentralizator sub forma democrației, cărturarul român ia în discuție structura etnică a locuitorilor – într-o vreme în care orașul era obiectul discordiei între greci și bulgari –, analizează administrația imperială, municipală și ecleziastică, starea socială și economică, mișcarea științifică, literară și artistică, cultul sfinților, armata, justiția etc.; acordă o atenție specială evenimentelor politice și îndeosebi mișcării zeloților (1342–1349) îndreptată contra aristocrației din Salonic și a nesychaștilor, „crise révolutionnaire redoutable née de l'âpreté des haines sociales, pittoresque et presque unique exemple de la vie communal dans l'empire byzantin” ⁴³, care a dus la instaurarea unui regim popular favorabil lui Ioan Paleologul al V-lea ⁴⁴.

Lucrarea s-a bucurat de o foarte bună primire în lumea științifică, fiind premiată de „Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” și „Association pour l'encouragement des études grecques” din Paris ⁴⁵. În raportul citit la 9 mai

⁴¹ Vezi și Louis Bréhier, în „Journal des Savants”, mai 1913, no. 3, p. 232.

⁴² Cu o prefață de Ch. Diehl, Paris, 1913, XXVI + 312.

⁴³ Ch. Diehl, *Preface*, la O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, p. A.

⁴⁴ Vezi și Gh. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-Bucarest, 1936, p. 117–120.

⁴⁵ Cf. *Scrieri noi despre Salonic*, în „Noua revistă română”, XIV, 1913, nr. 4, p. 49.

1913 în cadrul Societății studiilor grecești, A. Puech aprecia la superlativ scrierea lui Tafrali, subliniind faptul că prin aceasta s-a ajuns la deplina înțelegere a „unui capitol până mai ieri necunoscut”⁴⁶. De altfel, clogiile au fost numeroase, Louis Bréhier incluzând lucrarea printre cele mai importante apariții din anii 1913–1914 : „Tafrali – arăta profesorul de la Universitatea din Clermont-Ferrand – a scris o carte cu desăvârșire nouă, care aruncă o lumină neașteptată asupra vitalității societății elene în ajunul cuceririi turcești, precum și asupra simptomelor răului social care trebuia să-i paralizeze apărarea”⁴⁷. Aprecieri asemănătoare au mai apărut sub semnătura unor prestigioși savanți, precum J.B. Buri (în „English Historical Review, XXIX, 1914, no. CXIII, p. 128), H. Stocks (în „Zeitschrift für Kirchengeschichte“, 1913, p. 622), E. Gerland (în „Berliner Philologische Wochenschrift“, no. 16 din 17 aprilie 1915, p. 500–502), S. Salaville (în „Echos d'Orient“, mai-iunie, 1913, p. 214–255) ș.a., pentru ca „The Homiletic Review” din New-York să compare lucrările lui Tafrali cu ceea ce a făcut Fustel de Coulanges prin *La cité antique* : „Dr. Tafrali has brought to the study of this city, as it was in the critical fourteenth century, a vast amount of learning, patience, and critical acumen” (no. 6, iunie, 1913, p. 516). Ch. Diehl sublinia în „Revue des études grecques” (XXVII, 1914, p. 222–223) că „il faut lui savoir gré d'avoir entrepris avec un zèle, une conscience, une application infatigables, une étude originale et neuve, où quiconque s'intéresse aux études de Byzance trouvera à apprendre infiniment”⁴⁸. Valoarea celor două lucrări a fost recunoscută și prin decernarea lui Tafrali a unei medalii de argint, opera marelui gravor Chaplain, din partea Asociației franceze pentru încurajarea studiilor grecești și bizantine⁴⁹, asociație reprezentată prin personalități de marcă, precum A. Fallières (fost președinte al Franței), Estournelles de Constant, Bonnat, Fougères (directorul Școlii franceze din Atena), G. Karo (directorul Școlii germane din Atena), Th. Homolle, M. Collignon, G. Maspero ș.a.

Cele două lucrări veneau de fapt în întâmpinarea unui alt deziderat, de mai mare anvergură, dar care viza în fond o monografie a Salonicului. Apărută mai târziu, în 1919, *Thessalonique des origines au XIV-e siècle* lărgeste mult aria de investigații prin tratarea unor aspecte noi ori necunoscute, precum modul de administrare a provinciilor grecești aflate sub stăpânirea romană sau importanța

⁴⁶ *Ibidem*. Vezi și *Critica operelor arheologice și istorice*, p. 61–62.

⁴⁷ Cf. „Noua revistă română”, XIV, 1913, nr. 7, p. 111 ; Bréhier va analiza cele două lucrări despre Salonic și în *Larousse mensuel illustré*, VII, 1913, nr. 78, p. 811–813, reproducând din volumele respective numeroase ilustrații.

⁴⁸ Vezi și O. Tafrali, *Critica operelor arheologice și istorice*.

⁴⁹ Cf. M. Dobrescu, *O medalie oferită unui învățat român*, în „Ilustrațiunea națională”, II, 1914, febr., p. 16.

oraşului în răspândirea creştinismului. Publicată la Ernest Leroux, editura Academiei Franceze unde rareori pătrundeau străinii⁵⁰, cartea reprezintă încununarea a 12 ani de cercetări începute încă din 1906, când Tafrali era „departe de a gândi că Salonicul va căpăta un loc de primă importanță în istoria contemporană”⁵¹. Beneficiind de ajutorul și sugestiile lui Louis Bréhier și Maurice Dupont, istoricul român oferă o lucrare aproape unică prin rigoarea cercetării și interpretării izvoarelor antice. Pornind de la fondarea oraşului, atribuită diadohului Casandru în 316–315 a. Ch., Tafrali subliniază importanța acestuia atât prin poziția geografică, cât și prin fortificațiile ridicate de-a lungul timpului. Faptul că încă din epoca macedoneană Salonicul posedea un șantier naval iar portul era capabil să adăpostească o mare flotă de război va conferi un loc privilegiat așezării, mai ales în timpul stăpânirii romane. Autorul reconstituie cu minuțiozitate viața internă, recurgând la interpretarea numeroaselor inscripții descoperite în perimetrul oraşului ; de asemenea trece în revistă frământările religioase în vremea Imperiului bizantin și subliniază importanța Edictului din Salonic (28 februarie 380), prin care Teodosie I interzicea arianismul iar ortodoxia devenea religie oficială de stat. Ca și în cazul primelor două lucrări, *Thessalonique des origines au XIV-e siècle* s-a bucurat de o foarte bună primire în lumea științifică, fiind și ea premiată de „Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” din Paris în cadrul ședinței din 11 iunie 1921.

Cu o asemenea deschidere asupra istoriei și civilizației bizantine, Tafrali își însușise de fapt temeiurile necesare înțelegerii depline a locului românilor în istoria sud-estului Europei și a rolului jucat de acest spațiu în evul mediu. Numit încă din 1913 profesor titular la catedra de arheologie și antichități a Facultății de litere din Iași⁵², loc unde se găseau pe atunci personalități de frunte ale culturii noastre (Al. Philippide, Tr. Bratu, Ilie Bărbulescu, G. Pascu, I. Petrovici, D. Gusti, I. Ursu, A.D. Xenopol ș.a.), Orest Tafrali a desfășurat o activitate deosebit de rodnică nu numai în direcția formării unor cadre bine pregătite, dar și prin elaborarea de lucrări temeinice și inițiative de mare interes.

Înfiiințată abia din 1894, această catedră se aflase multă vreme sub conducerea lui Teoharie Antonescu, fost discipol al lui Odobescu și care practicase mai puțin investigațiile de teren. Spre deosebire de predecesorul său, Tafrali a colindat aproape întreaga Românie, alcătuind o bogată colecție arheologică și dând dovadă de stăpânirea unor bune metode de investigație

⁵⁰ Aici își tipărise A. D. Xenopol celebra sinteză *La théorie de l'histoire*. Paris. 1908. a cărei apariție a fost sărbătorită de studenții români aflați la Paris (30 nov.) : Tafrali s-a aflat printre organizatorii care au luat cuvântul (cf. „Evenimentul”, 1908, nr. 249 (9 dec.)), p. 1–2.

⁵¹ O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV-e siècle*, Paris, 1919, p. I.

⁵² Arh. St. București, *Ministerul Instrucțiunii*, 2715/1913, f. 187–191 ; Arh. St. Iași, *Universitatea „Al. I. Cuza” – Rectorat*, 1/1913, f. 397.

științifică. De altfel, încă de la primul curs universitar ținut la 26 noiembrie 1913 și intitulat *Evoluția arheologiei și rezultatele explorațiilor arheologice*⁵³, istoricul sugera intenția unui plan de lucru vast, îndreptat spre realizarea simbiozei între artă și arheologie, a valorificării critice a monumentelor și inscripțiilor care „sunt martorii cei mai autentici ai evoluției civilizației noastre”⁵⁴. Prelegerile ținute între 1913–1937, în mare parte publicate, vizau îndeosebi antichitățile greco-romane, izvoarele grecilor și romanilor, arhitectura egipteană, ceramica greacă, istoria picturii și sculpturii, viața privată în antichitate, mitologia greacă, arhitectura bizantină și națională etc. Deosebit de rodnică a fost activitatea desfășurată în cadrul seminariilor, ce se țineau începând cu 1916 la Muzeul de Antichități întemeiat din inițiativa și prin eforturile lui. Bunăoară, numai în anul școlar 1926–1927 „s-au ținut cu studenții peste 40 conferințe privitoare la influențele artelor orientate asupra artei grecești, asupra elementelor florale, geometrice, animale în compoziția capitulurilor; asupra influenței artei grecești asupra artei romane și supraviețuirea ei în arta bizantină și a Renașterii etc.”⁵⁵. Scopul mărturisit al acestor lucrări era de a „completa cunoștințele studenților noștri, de a le arăta metodele și a le dezvolta gustul cercetărilor proprii”⁵⁶. Pe lângă acestea se mai făceau cursuri practice pe teren, vizitându-se vechile biserici și monumente arheologice, din țară și străinătate⁵⁷.

Paralel cu activitatea universitară, Orest Tafrali s-a manifestat deosebit de fecund pe tărâmul cercetării propriu-zise. Prin publicarea în 1914 a lucrării *Bizanțul și influențele lui asupra țării noastre*, istoricul atrăgea atenția asupra însemnătății spațiului românesc în păstrarea și continuarea civilizației bizantine în domeniul spiritualității și al artei. În acest sens, el va publica în anul următor *Iconografia imnului acatist*, ce studia pentru întâia dată evoluția ilustrației acestui însemnat imn bisericesc. Operă de erudiție, prin care rezolvă controversata lui origine, lucrarea a fost apreciată de L. Bréhier în „Journal des savants” (1919) iar Ch. Diehl o va cita în manualul său de artă bizantină ca unica abordare în această direcție⁵⁸. Totodată, scrierea indica și viitoarele lui preocupări științifice. Era și firesc ca un atât de bun cunoscător al artei bizantine să încerce a stabili legăturile acesteia cu arta românească medievală. Iar prilejul

⁵³ În „Viața românească”, VIII, 1913, nr. 11–12, p. 265–274.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 274.

⁵⁵ Arh. St. Iași, *Fond. cit.*, 7/1927, f. 7.

⁵⁶ Arh. St. Iași, *Fac. de litere – corespondența*, 4/1921, f. 43–44.

⁵⁷ În vara anului 1921, Tafrali a organizat o excursie științifică la Constantinopol, Atena, Eleusis, Olimpia și Delos (*Ibidem*, f. 41–42).

⁵⁸ Tema va constitui mai târziu subiectul comunicării lui G. Millet la al IV-lea Congres internațional de bizantinologie (Sofia, 1934).

s-a ivit chiar în acel an, când lucrările de restaurare efectuate la Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, sub conducerea arhitectului Gr. Cerkez, au dat la iveală cea mai veche pictură a lăcașului, „o comoară de artă indigenă”⁵⁹.

Interesat de acele „admirabile fresce bizantine”, care prin „stilul și arta compozițiunii lor fac parte din perioada ultimii renașteri bizantine”, datată îndeobște de Ch. Diehl și G. Millet la începutul secolului 14, Tafrali supune unei minuțioase analize iconografia din altar, descoperind în proscomidie o inscripție din veacul 13⁶⁰. Descifrând-o, „noiembrie 12 (?) al anului 1262”, el consideră că se poate așadar preciza data sfârșirii acestui lăcaș, a cărui înălțare era pusă de P. Antonescu, prin analogii cu biserica Killise-Djami din Constantinopol, tocmai în secolul 10 sau 11. Dovedindu-se un bun cunoscător al evenimentelor din sud-estul Europei în această epocă, Tafrali consideră că biserica a fost ridicată după invazia tătarilor din 1241, confirmat și de inscripția mai sus amintită. Studiul menționat, precum și o comunicare făcută în scris Academiei, au stârnit o violentă reacție din partea acelor care se încadrau, după expresia lui Tafrali, în „nenorocita școală de admirație mutuală și exploatare științifică”⁶¹ și care au scris rapoarte oficiale contra istoricului ieșean încă înainte de a publica ceva, interzicându-se primirea sa în vreun monument etc.⁶². Furtuna declanșată a dat chiar naștere unei ședințe penibile la Academie (18 septembrie 1915), în cadrul căreia Barbu Ștefănescu-Delavrancea a luat apărarea arheologului⁶³. Dincolo de polemica stârnită prin studiul lui Tafrali în legătură cu datarea monumentului, opinie pe care o va susține și în articolul *Les fresques de Saint-Nicolas de Curtea de Argeș*⁶⁴, meritul său constă în aceea că integrează civilizația noastră medievală într-un cadru mai larg, stabilind totodată căile și gradul de penetrație a diferitelor elemente de artă bizantină în țara noastră, însușite selectiv, pentru ca pe fondul vechii tradiții să dea naștere unei culturi originale⁶⁵. Aspectul va fi pus mai mult în evidență abia în 1931

⁵⁹ D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, *Raport înaintat Academiei Române cu privire la Biserica Domnească de la Curtea de Argeș (9 octombrie 1915)*, în *BCMI*, VIII, 1915, fasc. 31, p. 142.

⁶⁰ O. Tafrali, *Biserica Domnească. Datele clădirii și decorării sale picturale*, în *RIAF*, XVI, 1915 (extras).

⁶¹ Idem, *Critica operelor arheologice și istorice*, p. 5.

⁶² Vezi Arh. St. Iași, *Universitatea „Al. I. Cuza” – Rectorat*, 2/1924, f. 295–296.

⁶³ O. Tafrali, *Critica operelor arheologice și istorice*, p. 6; vezi și D. Onciul, *În chestiunea Bisericii Domnești de la Curtea de Argeș*, în *BCMI*, IX, 1916, fasc. 34, p. 19–70.

⁶⁴ În *Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*, XXIII, 1919. Vezi și reacția lui Iorga în ședința Academiei Române din 12 noiembrie 1920, în *AAR. Dezbateri*, s. II, t. XLI, 1920–1921, p. 18–19, precum și N. Iorga, *Fouilles de la commission des monuments historiques de Roumanie*, în „Bulletin de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres”, 1925, jan. – fév., p. 52–59.

⁶⁵ Vezi și O. Tafrali, *Curs de arhitectură bizantină și națională*, Iași, 1928.

când Tafrali va tipări la Paris două volume referitoare la *Monumentele bizantine de la Curtea de Argeș*⁶⁶. După un comentariu asupra teoriilor formulate de diverși istorici și arheologi români asupra construcțiilor religioase din vechea capitală a Țării Românești⁶⁷, autorul dezvoltă un pertinent studiu comparativ între bisericile de la Curtea de Argeș și cele din Bulgaria și Bizanț (sec. 12–13), susținând că nu se poate vorbi de o influență a arhitecturii sârbești caracteristică doar pentru secolul 14, ci una bulgaro-bizantină. De asemenea, el demonstrează că picturile, atât prin portetică, vestimentație și ornamente, cât și prin subiecte, sunt de inspirație italo-bizantine. Chiar dacă rezultatele la care a ajuns autorul nu pot fi acceptate în întregime, meritul lucrării constă în faptul că oferă o viziune unitară și uneori chiar convingătoare asupra fenomenelor politice, confesionale și artistice sud-est europene din veacurile 13–14⁶⁸. În orice caz, „le grand ouvrage de M. Tafrali – remarca foarte bine un recenzent – se met d'emblée au rang des travaux fondamentaux sur notre histoire primitive et, par ses suggestions, par ses hypothèses si séduisantes ouvre un vaste champs des recherches pour l'avenir”⁶⁹.

Cu toate că încă de la apariție s-au exprimat unele rezerve asupra acestei lucrări⁷⁰, ea rămâne totuși cea mai temeinică contribuție referitoare la legăturile dintre arta religioasă românească și cea bizantină. De altfel, problema influenței artistice a fost un subiect de predilecție pentru istoricul ieșean, aprofundându-l în numeroase studii de certă și recunoscută valoare: *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*⁷¹, în care sistematizează colecția din punct de vedere științific și dă informații detaliate asupra obiectelor⁷²; *La monastère de Sucevița*⁷³, *Le trésor de monastère de Sucevița*⁷⁴ și *Portretele lui Ieremia Movilă, al lui Alexandru cel Bun și ale familiilor lor de la Sucevița*; *Biserica Golia*; *Monastirea Voroneț*; *Biserica mănăstirii Humorul*; *Asediul*

⁶⁶ Idem, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, 2 vol., Paris, 1931.

⁶⁷ Între timp apăruse și rezultatul oficial al descoperirilor, în *BCMI*, X–XVI, 1917–1923: *Curtea Domnească din Argeș*, București, 1923, 252 p.

⁶⁸ Mai recent, vezi concluziile lui Daniel Barbu, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, București, 1986.

⁶⁹ C. Andreescu, în „Arhiva”, XL, 1933, nr. 3–4, p. 160.

⁷⁰ Cele făcute de G. Balș în „Byzantion”, VII, 1932, p. 600 sunt mult prea exagerate (vezi și Em. Condurachi în „Arta și arheologia”, 7–8, 1931–1932, p. 60–63).

⁷¹ Apărută la Paris, Paul Geuthner, 1925, 2 vol. În legătură cu acest subiect a mai publicat și alte texte, adunate apoi în vol. *Îndrumări culturale. Artă, istorie, chestiuni sociale*, București, 1930.

⁷² Lucrarea s-a bucurat de elogioase aprecieri în „Times Literary Supplement” (8 iulie 1926), „Le Figaro” (16 nov. 1925), „Le journal de Savants” (mai 1926) ș.a.

⁷³ Apărută la Iași, Viața românească, 1929, 103 p., cu dublă versiune în franceză și germană.

⁷⁴ În „Arta și arheologia”, 7–8, 1931–1932, p. 1–8; reprezintă articolul publicat în volumul omagial dedicat lui Ch. Diehl, care nu era însă însoțit de textele slavone.

*Constantinopolului în frescele Bucovinei*⁷⁵, scenă pe care o crede unică în arta bizantină și care reprezintă împresurarea cetății de către arabi în secolul 15, iar nu cucerirea ei de turci, cum crezuse Iorga ; *Frescele bisericilor din Bucovina*⁷⁶ ; *Sculptura în lemn românească* (1936), în care formulează câteva considerații asupra evoluției și a influenței bizantine pe care o suferă sculptura în lemn ș.a.

Sunt doar câteva reperi în activitatea lui Orest Tafrali ce oferă suficiente argumente pentru readucerea în actualitate a unei opere ce prezintă destule aspecte viabile și care constituie, în unele direcții, inițiative de pionerat. Și nu întâmplător prezența sa a fost deseori solicitată în străinătate, susținând numeroase conferințe despre influența artei bizantine în România⁷⁷. De altfel, sfera largă de preocupări și temeinicia cu care aborda subiecte de o complexitate recunoscută au făcut ca în anii 1933–1934 să fie prezent cu un ciclu de 14 lecții la „Ecole des Hautes Etudes” din Paris (secția de științe religioase⁷⁸ despre *Apărarea ortodoxismului împotriva propagandei calvine*⁷⁹, suplinind în același timp și pe Mario Rocques, cu un curs asupra civilizației române⁸⁰.

OREST TAFRALI ET LES ÉTUDES DE BYZANTINOLOGIE

R é s u m é

L'auteur présente le personnalité de l'historien et de l'homme de culture Orest Tafrali dans la perspective de ses préoccupations de byzantinologie, un domaine où l'information existante a présent ne peut être considérée comme exhaustive.

La nouvelle direction scientifique et méthodologique du début du XX-e siècle concernant la réévaluation des recherches de byzantinologie et leur élargissement, a trouvé en Orest Tafrali un chercheur infatigable des sources et un rigoureux homme de science qui a su les analyser et les valorifier.

⁷⁵ „Viitorul”, XVI, 1923, nr. 4717 (27 nov.). Studiul a fost publicat și în *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924, partea II, p. 456–461.

⁷⁶ În „Viitorul”. XVII, 1924, nr. 4802 (11 mart.), cu o versiune franceză apărută la Paris în același an.

⁷⁷ Ca o recunoaștere a autorității sale, Tafrali a fost solicitat să colaboreze la colecția inițiată de A.B. Duff, G. Galy și L. Fabure, *Diplomates et hommes d'Etats*, cu un studiu apărut în 1937 despre *Nicephore Phocas*.

⁷⁸ Arh. St. Iași, *Universitatea „Al. I. Cuza” – Rectorat*, 1/1934, f. 247.

⁷⁹ Rezumate au apărut în „Religio” din 1935 : *Chiesa ortodoxă e riforma nei secoli XVI e XVII*, Roma.

⁸⁰ Cf. Arh. St. Iași, *Fond cit.*, 18/1935, f. 125.

INFORMAȚII STATISTICE PRIVIND CASELE DE RUGĂCIUNI ȘI ȘCOLILE EVREIEȘTI DIN MOLDOVA ÎN SEC. AL XIX-LEA*

ECATERINA NEGRUȚI

49

Constituirea unor comunități stabile de evrei pe teritoriul românesc a fost însoțită, firește, de apariția unor case de cult mozaic. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea datează prima mențiune documentară privind sinagoga din Iași, ea existând și funcționând în 1714. La începutul secolului al XVIII-lea erau menționați aici rabini erudiți din Polonia¹. După relatările prințului D. Cantemir, în acea perioadă, evreii puteau construi unde voiau case de cult, dar numai din lemn².

Mențiunile privind sinagogile din Moldova se înmulțesc din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În 1766 se reconstruiește sinagoga din Piatra Neamț pe locul unei case de rugăciuni „care s-a învechit și stricat”³. Zece ani mai târziu se reface și sinagoga din Târgu-Neamț, distrusă în urma unui incendiu⁴. În 1794 epitropia orașului Huși îngăduia evreilor să-și refacă sinagoga cea veche pe același loc⁵. Ca urmare a numeroaselor incendii, noile locașuri de cult se vor construi, din ce în ce mai frecvent, din piatră sau cărămidă.

În secolul al XIX-lea, ca urmare a creșterii valului de emigrare a evreilor din Galiția, se înmulțește numărul sinagogilor și a caselor de rugăciuni pe lângă

* Studiul se referă numai la școlile din sistemul de învățământ primar sau elementar.

¹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, București, 1988, vol. II, 1, nr. 34, p. 24-25; vezi și I. Karra, *Unele date istorice cu privire la sinagoga mare din Iași*, în „Revista cultului mozaic”, București, VI, 1961, nr. 69, iunie, p. 5.

² D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1976, p. 181.

³ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, 2, nr. 52, p. 62-63.

⁴ *Ibidem*, nr. 103, p. 175. În același timp s-a construit și o casă de rugăciuni. În 1821, în vremea Eteriei, a fost arsă și reclădită în 1823. În 1849 a fost dărâmată împreună cu fereleul de către starețul mănăstirii Neamț, pe locul ei fiind ridicat spitalul orășenesc. Evreii s-au opus și după multe intervenții au obținut despăgubiri și autorizația de a construi o nouă sinagogă cu o școală și un fereleu. În 1857 s-a terminat construcția noii sinagogi care, în urma unui alt incendiu, este relăcută în 1868. (Iosif Kaufman, *Cronica comunităților israelite din jud. Neamț*, tom II, Piatra Neamț, 1929, p. 244-259).

⁵ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, 2, nr. 279, p. 406.

care, în genere, funcționau și școlile evreiești. De exemplu, în orașul Bacău se pare că exista o sinagogă în 1835, alte opt luând ființă între 1850–1867⁶. În 1866 epitropia comunității evreilor, într-o adresă către primăria Bacău arată că personalul de cult se compunea atunci din 6 persoane: 1 rabin, 5 hahami la care se adăugau și 14 „închinători”, „iar sinagogă nu avem nici una în acest oraș decât simple școli și pentru fiecare școală este destinat câte unul din închinători”⁷. Probabil epitropii comunității din Bacău apreciau atunci că cele 14 localuri în care funcționau case de rugăciuni și școli erau prea mici pentru a fi socotite sinagogi, deși cu numai doi ani înainte documentele atestau o școală cu doi elevi la „sinagoga mare”⁸. În orașul Roman se menționa existența unei sinagogi din 1836⁹.

Sporirea numărului sinagogilor și caselor de rugăciuni care serveau și ca școli pentru copii, socotite, în genere gălăgioase pentru cei din vecinătate, a determinat conducerea să dispună construirea lor la o distanță de 150 stânjeni de bisericile creștine, urmând ca cele care nu aveau autorizație de construcție din partea cârmuirii și se aflau la o depărtare mai mică să fie dezafectate. Astfel, în 5 august 1852, Sfatul Administrativ al țării, în urma reclamațiilor trimise de ceforii orașelor Huși și Roman, „pentru smintelile ce pricinuiesc havrele evreiești, ce din vreme în vreme s-au făcut din case de locuințe în preajma bisericii... prin nesuferită larmă și strigăte ce fac jidovii înlăuntru și împregiurul acelor havre, mai ales în vremea slujbei bisericești”¹⁰, a dispus ca în cazul în care localurile respective nu se află la distanța stabilită față de bisericile creștine să fie închise în termen de șase luni¹¹.

După Unirea Principatelor această măsură, interpretată ca o lezare a libertății cultelor, a fost desființată. În 1860 ministrul de interne declara că în „Principatele Unite libertatea tuturor cultelor, mai mult decât orișicând trebuie să fie tolerată” și ca atare „să fie lăsați liberi evreii în exercițiul cultului lor”¹².

La începutul secolului nostru Ministerul Cultelor făcea o deosebire netă între sinagogi (temple) și casele de rugăciuni. „Templele sau sinagogile sunt localurile zidite anume pentru serviciul cultului, stabilite și consacrate acestui cult”, iar casele de rugăciuni „sunt localuri luate cu chirie, nestabile, adesea făcând parte chiar din locuința unor anume rabini și satisfăcând mai mult ambițiunea unui număr restrâns de închinători care vor să aibă un mic loc de

⁶ D. Zaharia, *Fondul comunității evreilor din Bacău*, (în manuscris la Arh. St. Bacău).

⁷ Arh. St. Bacău, Primăria Bacău, dosar 24/1866, f. 4.

⁸ *Ibidem*, dosar 36/1864, f. 3.

⁹ *Manualul administrativ al Prințipatului Moldovei*, Iași, 1855, tom. I, nr. 395, p. 529.

¹⁰ Arh. St. Iași, Ministerul de Interne, tr. 1772, op. 2020, dosar 36119, f. 1–23.

¹¹ *Manualul administrativ al Prințipatului Moldovei*, tom. I, nr. 395, p. 529–530.

¹² Arh. St. Iași, Ministerul de Interne, tr. 1772, op. 2020, dosar 36119, f. 111.

rugăciune al lor”¹³. Această situație mai puțin stabilă a caselor de rugăciuni explică de ce multe din datele statistice ce ne-au parvenit pentru secolul trecut sunt contradictorii, nefăcându-se întotdeauna o distincție netă între sinagogile, localuri zidite special pentru exercitarea cultului mozaic și numeroase case de rugăciuni, cele mai multe particulare.

Astfel, în orașul Bacău în 1896 erau menționate 24 de sinagogi și case de rugăciuni, având între 6 și 157 enoriași¹⁴:

- 1 cu mai puțin de 10 enoriași .
- 2 între 11 și 30 enoriași
- 5 între 31 și 50 enoriași
- 8 între 51 și 80 enoriași
- 4 între 81 și 100 enoriași
- 4 între 101 și 157 enoriași

Presupunem că numai acele locașuri care aveau un număr mai mare de enoriași puteau fi considerate temple sau sinagogi propriu-zise.

În județul Dorohoi, unde locuiau numeroși evrei (peste 10% din populație) în 1903 existau 56 locașuri de cult, din care 49 erau considerate sinagogi și 7 case de rugăciuni. Într-o statistică înaintată în acel an Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice de prefectura județului, se dau următoarele cifre¹⁵:

Localitățile	Nr. sinagogilor	Nr. caselor de rugăciuni	Total
Dorohoi	13	5	18
Mihăileni	9	–	9
Herța	6	1	7
Rădăuți	5	–	5
Darabani	7	–	7
Săveni	7	–	7
Mamornița	2	–	2
Hudeștii Mari	–	1	1
Total	49	7	56

Se poate observa că toate locașurile de cult se aflau în orașe și târguri (care au avut statut de localități semiurbane până la Unirea Principatelor), cu excepția satului Hudeștii Mari unde exista o casă de rugăciuni.

¹³ Arh. St. Botoșani, Prefectura Dorohoi, dosar 72/1903, f. 1.

¹⁴ Arh. St. Bacău, Primăria Bacău, dosar 68/1898, f. 3.

¹⁵ Arh. St. Botoșani, Prefectura Dorohoi, dosar 72/1903, f. 9–10.

Din păcate o situație atât de completă și exactă pentru celelalte județe din țară ne lipsește. Datele în această privință nu pot fi concludente atâta timp cât nu se poate face o distincție netă între sinagogi și casele de rugăciuni. Astfel după informațiile statistice din primele două decenii ale secolului nostru privind Basarabia, numărul acestora este de-a dreptul impresionant: 85 în județul Hotin, 87 în Chișinău, 80 în Soroca, 67 în Bălți etc.¹⁶ Firește, însă, majoritatea acestora erau doar simple case de rugăciuni. O situație diferită față de Moldova dintre Prut și Carpați constă în faptul că numărul lor era mai ridicat în sate, ceea ce dovedește existența unei populații evreiești în mediul rural mult mai numeroasă în Basarabia ca în restul Moldovei.

Aceste locașuri aveau o importanță deosebită deoarece ele serveau nu numai pentru exercitarea cultului mozaic dar și pentru educația copiilor. Astfel, cu cât numărul lor era mai mare, cu atât comunitatea evreiască din localitatea respectivă era mai puternică și eforturile de instruire a copiilor mai importante. În unele documente de la sfârșitul secolului al XIX-lea multe din casele de rugăciuni erau socotite de fapt școli evreiești. În 1896 în orașul Dorohoi erau menționate 15 școli care serveau și drept „case de rugăciuni”. Fiecare școală avea între 14 și 40 elevi. Din aceste școli numai una singură, cu 26 elevi, era autorizată de stat, restul erau particulare, neautorizate, în care se predă numai în limba idiș¹⁷. Firește, dat fiind caracterul particular al celor mai multe din aceste case și faptului că nu au fost destinate inițial și exclusiv pentru învățământ, starea lor era, în majoritatea cazurilor, necorespunzătoare din punct de vedere igienico-sanitar și educațional.

Oricum, indiferent de starea în care se găseau la un moment dat aceste școli și case de rugăciuni, merită să fie subliniat faptul că pe lângă toate comunitățile evreiești care s-au alcătuit în țară, au funcționat locașuri de cult care au servit și pentru instruirea copiilor, că acest proces de instruire s-a extins asupra tuturor copiilor din comunitate și în timp ce în țările române, în prima jumătate a secolului trecut, numărul celor știutori de carte era redus, în rândul evreilor nu existau analfabeți.

Așa cum declara învățatul rabin, A. Halevy, referindu-se la secolele XVIII și XIX, analfabeți „n-au fost în acele timpuri, căci binecuvântata viață religioasă, care stăpâna inimile și sufletele, se întreținea tocmai din indispensabila cunoștință de carte”¹⁸.

¹⁶ *Dicționarul statistic al Basarabiei*. Întocmit pe baza recensământului populației din anul 1902, corectat după datele actuale statistice ale primăriilor și prin tabelele birourilor de populație centralizate în 1922/1923, Chișinău, 1923, p. 14–635.

¹⁷ Arh. St. Botoșani. Prefectura Dorohoi, dosar 9/1896, f. 15, 25.

¹⁸ M. A. Halevy, *Comunitatea din Iași*, în „Sinai”, vol. VIII, București, 1934, p. 69.

În timp ce o mare parte a populației țărilor române nu cunoștea scrisul și cititul, evreii știau nu numai să socotească perfect, dar să și citească și cel puțin să se iscălească, la aceasta contribuind tocmai învățătura religioasă pe care o primeau pe lângă templele și casele de rugăciuni. Rabini și dascăli erau însărcinați special cu această obligație. De aceea, descori, sinagoga era desemnată în documente drept „școala cea mare”.

Accesul evreilor în școlile românești de orice grad nu a fost niciodată interzis, dar numărul mare al emigranților evrei veniți în primele decenii ale secolului al XIX-lea și posibilitățile restrânse oferite de școala românească de atunci au făcut ca școlile evreiești întreținute de comunități să fie încurajate de autorități, ele făcând inițial incomparabil mai bine opera de alfabetizare a copiilor decât școlile publice românești care se înființaseră în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Însă, odată cu dezvoltarea învățământului românesc, după unirea din 1859, cu generalizarea și obligativitatea celui primar, situația școlilor în general, inclusiv a celor confesionale, intră în atenția guvernului. După reforma învățământului, interesul conducerii era ca să existe o anumită uniformitate a învățământului de diferite grade, la nivelul exigențelor timpului, în ceea ce privește materia predată și metodele de învățământ.

În același timp, înființarea de școli publice și dezvoltarea învățământului laic au determinat apariția, după 1859, de școli evreiești desprinse de învățământul religios, în care se predă și în limba română, în felul acesta unele comunități au încercat să finanțeze școli israelito-române.

În urma întrevederii cu fruntașii evrei din Iași, ministrul M. Kogălniceanu a promis episcopiei evreilor sprijinul guvernului în înființarea a trei școli de băieți în trei cartiere diferite ale orașului. Ministrul era de acord ca în școlile respective să se predice dogmele religiei mozaice și a moralei iudaice dar „de a nu se scăpa din vedere că tineretul de religie israelită se cuvine de a fi crescut în vedere de a face parte din țara aceasta și că prin urmare trebuie ca și învățământul său să fie român”¹⁹. La 10 august 1860 la deschiderea școlii primare israelite din Iași din cartierul Tg. Cucului a fost prezent și M. Kogălniceanu care, ca și în circulara din 12 mai 1860, sfătuia „pe evrei să contribuiască la înfrățirea tinerimii israelite cu cea creștină pe băncile școalelor și în rândurile armatei”²⁰. În afara acestei școli mai luase ființă în Iași o școală israelito-română pe Strada Marc. Numărul elevilor înscriși a fost de 900, dar nu s-au putut primi decât 400, cei mai mulți erau săraci, taxă nu plăteau decât cei bogați, iar epitropia mai adăuga 7400 lei²¹.

¹⁹ E. Schwarzfeld, *Mihail Kogălniceanu. Școlile evreiești și emanciparea evreilor pământenți*, în vol. *Cuza Vodă și Mihail Kogălniceanu și chestia evreiască*, București, 1911, p. 43.

²⁰ *Ibidem*, p. 45.

²¹ *Ibidem*, p. 46.

M. Kogălniceanu voia ca „prin măsuri umane și progresive să se opereze cât mai în grabă fuziunea isreliților și prefacerea lor într-o stare de cetățeni folositori statului”²². În 1869 într-o circulară către prefecți spunea, între altele, „Voiu saluta cu bucurie ziua în care evreii nu se vor deosebi de ceilalți locuitori ai României decât prin religie”²³.

Evreii în general au urmat drumul preconizat de M. Kogălniceanu, înființând școli cu mijloace proprii. În 1911 se afirma că acestea sunt „școli românești prin care trec astăzi toți copiii de evrei și care sunt tot atâtea centre de cultură românească”²⁴.

Iată situația acestor școli după datele statistice din a doua jumătate a sec. al XIX-lea în diferite localități urbane ale Moldovei.

În orașul Bacău la 1864, erau înregistrate 22 școli israelite, din care 8 mixte, având între 2 și 68 elevi²⁵. În total 447 elevi (395 băieți și numai 52 fete):

12 școli cu	2–10 elevi
2 școli cu	11–20 elevi
2 școli cu	21–30 elevi
3 școli cu	31–40 elevi
1 școală cu	41–50 elevi
2 școli cu	51–68 elevi

22 școli

După cum se poate observa o „școală” de 2–10 elevi nu era de fapt decât o clasă de elevi, probabil pe lângă sinagogi sau case de rugăciuni, școli propriuzise erau mai puțin de 10 din cele 22. În acel an comunitatea era preocupată de găsirea unor mijloace pentru înființarea unei școli „sistematice” de patru clase primare, unde să se predea limbile română, ebraică și germană²⁶.

Pentru ridicarea nivelului învățământului din aceste școli cârmuirea a hotărât ca funcționarea lor să se facă numai în baza unei autorizații a ministerului de resort, iar învățătorii să fie atestați ca atare, ele fiind supuse unor inspecții periodice în ceea ce privește condițiile igienico-sanitare și metodele de predare.

Firește, din cauza mijloacelor financiare slabe ale statului, pe de o parte, și a comunităților evreiești, pe de alta, starea multora din aceste școli era cu totul

²² *Ibidem*, p. 9. ♣

²³ *Ibidem*, p. 11.

²⁴ *Ibidem*, p. 18.

²⁵ Arh. St. Bacău, Primăria Bacău, dosar 36/1864, f. 13.

²⁶ *Ibidem*, p. 6.

precară. La aceasta se adaugă și conservatorismul unor evrei și rabini care, în baza unor percepte hasidice, se opuneau adoptării învățământului laic și predării în altă limbă decât idiș sau ebraică.

Inspecțiile efectuate la aceste școli relevau deseori starea de mizerie în care se aflau. Localuri murdare în care se preda exclusiv în idiș lipsite de condiții elementare de igienă, cu încăperi care serveau și de locuință pentru director sau proprietar²⁷. Iată câteva exemple de la sfârșitul secolului al XIX-lea:

În august 1881 s-a făcut o anchetă de către șeful poliției, medicul și inginerul orașului Bacău la școlile particulare de copii evrei. Cu acest prilej s-a constatat că din 21 școli numai una singură funcționa pe bază de autorizație de școală publică. Celelalte 20, cu excepția a 3 care aveau „localuri sănătoase”, erau „niște poieți și bordei strâmte, întunecate și cu miros rău și toți 20 dascăli sunt fără autorizațiunile legale”. S-a dispus închiderea acestor școli până la obținerea autorizației și pregătirea unor localuri corespunzătoare. La protestul profesorilor evrei primăria a răspuns că nu poate tolera ca să fie îngrămădiți copii în localuri insalubre. Copiii peste șapte ani erau obligați să învețe în școlile publice, organizate prin legea învățământului, cu profesori autorizați. Copiii sub șapte ani puteau învăța în școli particulare, cu consimțământul părinților, cu condiția ca acestea să fie sănătoase²⁸.

În urma unui recensământ din 1897 în orașul Bacău s-au înregistrat 1783 copii între 6 și 13 ani (861 băieți și 922 fete). Acestea frecventau următoarele școli²⁹:

– Școala israelito-română	417 băieți	193 fete
– Școli primare	91 băieți	111 fete
– Școli private	186 băieți	171 fete
– Nu frecventau nici o școală	167 băieți	447 fete
	861 băieți	922 fete

Deci la data respectivă existau trei categorii de școli autorizate: o școală israelito-română, la care învățau majoritatea copiilor, școli primare și școli particulare. Remarcăm că mai puțin de 20% dintre băieții între 6 și 13 ani și aproape jumătate din numărul fetelor (48,4%) nu învățau la aceste școli, foarte probabil că primeau o anumită instruire pe lângă sinagogi sau case de rugăciuni.

Documentele atestă starea deosebit de precară a unora din casele de rugăciuni care serveau ca școli. De exemplu, într-un raport al medicului orașului

²⁷ Arh. St. Botoșani. Primăria Dorohoi, dosar 27/1897, f. 1–14.

²⁸ Arh. St. Bacău, Primăria Bacău, dosar 70/1881, f. 3–6.

²⁹ *Ibidem*, dosar 68/1898, f. 3.

din 1898 se arată că din cele 11 școli existente atunci, din care 2 de băieți, 1 de fete și 8 mixte, „cea mai mare parte din ele nu merită numele de școală neavând nimic, nici local, nici mobilier, nici apă bună, nici curte pavată, nici curățenie, nici igienă, nici material didactic, nici învățătură”. Cu excepția a trei dintre ele „celelalte sunt niște adevărate cuiburi de murdărie, unde nu se învață decât în limba ebraică, româneasca fiind foarte neglijată, unde copiii abia pot răspunde la întrebările cele mai elementare în limba română. Unele din aceste școli mai servesc și de templu, unde se adună sâmbăta adulții și mai cu seamă copii, pentru a fi inițiați în tainele religiunii mozaice”³⁰.

Desigur, situația mizeră a unora din aceste școli este explicată din moment ce erau întreținute din puținele fonduri ale comunității³¹. De altfel, și unele din școlile românești existente atunci, mai ales în sate, nu arătau mult mai bine.

În 1893, în Târgu-Neamț, erau 14 „școli evreiești cu belferi” fără autorizație, din acestea 8 erau de băieți și 6 mixte, numărul elevilor de fiecare școală fiind între 10 și 45³².

În 1896 se constata că în orașul Dorohoi, din 15 școli care serveau și drept case de rugăciuni, numai una era autorizată de minister, majoritatea elevilor învățau astfel în școli neautorizate în care nu se predă limba română³³. Un an mai târziu, Primăria Dorohoi a dispus închiderea unei școli de fete israelite în care se predă exclusiv limba ebraică, iar localul se afla în stare de degradare. La 26 martie comunitatea cerea autorizație pentru deschiderea unei „școli profesionale de fete”, cu o capacitate pentru 40 copii în alt local³⁴. Câțiva ani mai târziu, în 1899, primăria dădea autorizație pentru deschiderea de școli israelite cu un maximum de 50 elevi externi, stabilindu-se condiții în ceea ce privește starea clădirii, condițiile de igienă etc.³⁵

Acestea sunt numai câteva exemple, școli israelite aflându-se atunci în toate orașele Moldovei, cele mai vechi și mai importante, atât în ceea ce privește numărul cât și capacitatea lor și condițiile de învățământ fiind, desigur, în fosta capitală a Moldovei. Asupra școlilor evreiești din Iași s-au publicat documente numeroase și nu e cazul să revenim asupra lor³⁶.

³⁰ *Ibidem*, dosar 23/1898, f. 4–6.

³¹ În 1865 obștea evreilor din târgul Sulița pentru a face reparațiile necesare la școlile comunității au arendat feredeu (baia) pe un an de zile. (Arh. St. Botoșani, Prefectura Botoșani, dosar 118/1866, f. 1).

³² Arh. St. Piatra Neamț, Primăria Târgu-Neamț, dosar 29/1893, f. 2–7.

³³ Arh. St. Botoșani, Prefectura Dorohoi, dosar 9/1896, f. 13, 25.

³⁴ *Ibidem*, dosar 27/1897, f. 1–14.

³⁵ *Ibidem*, dosar 27/1899, f. 11.

³⁶ I. Niemirower, *Ochire asupra istoriei comunității israelite din Iași*, București, 1907; H. Gerner, Beno Wachtel, *Evreii ieșeni în documente și fapte*, Iași, 1939.

Ceea ce merită de subliniat în privința învățământului public la evrei este faptul că de la mijlocul secolului trecut s-au confruntat două curente de opinie: pe de o parte evreii care în interesul tineretului, în interesul civilizației și emancipării comunităților evreiești susțineau înființarea de școli elementare cu profesori de limbă ebraică, dar și română și germană, iar, pe de altă parte, evreii care pretindeau ca tineretul să primească numai cunoștințe în limba idiș și ebraică, mărginindu-se la învățământul teologic și la morala iudaică.

Într-o cerere a episcopiei comunității israelite din Târgu-Neamț către Ministerul de Interne, prin care se cerea aprobarea de școli publice evreiești și sporirea în același timp a „taxiei mici”³⁷, se arăta că acceptul guvernului era necesar „pentru ca nu cumva din cauza a câțiva împotriviți bigoți să rămână scopul guvernului și dorința noastră nerealizate”³⁸.

Deoarece reclamațiile care veneau la minister privind educația în unele din școlile evreiești în ceea ce privește caracterul lor bigot, și chiar ostil statului român, s-au înmulțit, în 1862 s-au luat măsuri ca să fie numiți inspectori pentru școlile evreiești care să cunoască și limba și religia ebraică. În același an, directorul școlii israelite din Bârlad, născut în Austria, se plângea domniei că venit în oraș la cererea „membrilor civilizați ai comunității” și cu aprobarea Ministerului Cultelor, a întâmpinat „intrigile ferocilor retrograzi de aici”, care se opuneau la stabilirea unei taxe pentru plata salariului său. Acești evrei „cu zulufi și cu caftane lungi, împreună cu capul lor, așa numitul locotinent de rabini din anticitate cu foarte puțină știință”, vor să „înmormânteze” școala și spiritul și „rețin roata civilizațiunii”³⁹.

Firește, numărul din ce în ce mai mare a reclamațiilor de acest fel a determinat un control mai atent al ministerului de resort și efortul de încadrare a școlilor evreiești în cadrul învățământului general românesc. În iunie 1865 constatându-se că „unele școli evreiești neorganizate pe care revizori școlari în virtutea instrucțiunilor ce au și a dispozițiilor guvernului le închid, se redeschid tot în condițiunile de mai înainte și aceasta după influența autorităților administrative locale”, prefectii era invitați „a executa ordinele date de revizorul școlar al aceluia județ, diriginților școlilor evreiești, ne mai tolerându-le redeschiderea unor asemenea școli fără consimțământul revizorului, care va cerceta mai întâiu de modul organizării lor”⁴⁰.

Conducerea era firește interesată ca toți locuitorii țării să beneficieze de un învățământ elementar general, după modelul european, care să depășească

³⁷ Un supliment la taxa pusă pe carnea cușer.

³⁸ Arh. St. București, Ministerul Afacerilor Interne, Moldova, dosar 750/1861, f. 23.

³⁹ Idem, Ministerul Afacerilor Interne, Diviziunea Comunală, dosar 185/1862, f. 69.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar 33/1865, f. 107.

preceptele teologice. Se urmărea integrarea în învățământul modern românesc, nu în scopul asimilării evreilor, ci a emancipării lor și a feririi lor de consecințele unei izolări prin cultură de restul populației țării, ceea ce i-ar fi expus, dat fiind numărul lor important și preponderența lor economică, unor vexațiuni și ostilități ale localnicilor. Foarte mulți din rândul evreilor culți erau conștienți de necesitatea acestei emancipări pentru viitorul tineretului israelit, pentru viitorul comunităților evreiești. La 12 iulie 1869 Ministrul de Interne scria prefectului de Suceava că, în urma unei petiții a directorului școlii israelite din Fălticeni și a altor informații, „a văzut cu destulă părere de rău cum o parte din israeliți se încearcă a împiedica instrucțiunea și educațiunea coreligionarilor săi”. L-a nemulțumit mai ales conduita rabinilor. „Rabinii aceștia fără a ține cont de pozițiunea lor și de foleasele ce junimea israelită ar putea trage din o educațiune și instrucțiune mai în raport cu condițiunile timpului de astăzi, au curajul de a blasfema chiar pe toți acei israeliți care prin consumațiunea cărnii de cușer ar contribui prin aceasta la procurarea mijloacelor întreținerii de asemenea școli”. Ministrul arată că respectă credințele israeliților „însă nu poate privi cu nepăsare pornirile fanatice a unor individe, care prin astfel de mijloace ar voi să stăvilească instrucțiunea și progresul tinerii generații israelite”⁴¹.

Așa cum am arătat mai sus, procesul de modernizare și emancipare a școlilor evreiești a continuat și în deceniile următoare. Imposibilitatea statului român de a înființa un număr corespunzător de școli publice, ca și greutatea de finanțare a școlilor evreiești de către comunitățile și societățile filantropice israelite, a făcut ca acest proces de modernizare, de occidentalizare, să preocupe conducerea ministerului de resort și în primele decenii ale secolului al XX-lea.

DES INFORMATIONS STATISTIQUES CONCERNANT LES MAISONS DE PRIÈRE
ET LES ÉCOLES JUIVES DE MOLDAVIE
AU XIXe SIÈCLE

R é s u m é

Le XIXe siècle est caractérisé par un accroissement des immigrations des populaces juives de Galicie vers la Moldavie.

Disposant d'un important fonds d'archives, l'auteur a brossé une image de la situation des maisons de prière et des écoles juives qui existaient à cette époque-là en Moldavie.

Au-delà des informations statistiques proprement-dites on y dégage les aspects d'un *modus vivendi* et d'une mentalité originale souvent difficilement comprise par la population autochtone. On surprend aussi le processus de modernisation et d'émancipation des écoles juives, un processus qui a continué dans les décennies suivants.

⁴¹ *Ibidem*, dosar 6/1868, f. 200.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVITOARE LA SISTEMUL INSTITUȚIONALIZAT AL CULTURII ROMÂNEȘTI (1918–1940)

RODICA RADU

Înfăptuirea statului național unitar românesc a cuprins într-un val de entuziasm întreaga populație a țării. În această stare de spirit avea să exclame poetul „Cânteccilor fără țară”: „Mă uit în conștiința mea. Am privirea slobodă. Întreg patrimoniul neamului meu îl văd înaintea: Ardealul, Vechiul Regat, Bucovina, Basarabia – întreaga clădire a unității noastre naționale. Sub temeliile ei sunt zidite și visurile mele de demult”¹.

Dar înfăptuirea dezideratului național nu a fost doar un scop în sine. Poporul nu avea decât „leagănul”² unde urma să crească viitorul României Mari. „Noul timp” care se născuse în entuziasm și speranță, aducea societății românești îndoieli și întrebări tulburătoare: „Cum vom pregăti noi înșine consolidarea stăpânirii pământului nostru de care suntem uniți pentru vecic?”³

În noua etapă a evoluției istorice a României, consolidarea actelor politice din 1918 presupunea în primul rând soluționarea problemelor social-economice, pentru care se căutau cele mai optime căi. Aceste căutări, care s-au materializat în dezbateri teoretice și rezolvări practice, au luat în considerare și problema culturii, abordată sub unghiul valențelor funcției ei de determinantă socială.

În jurul acestei teze s-au conturat diverse concepții, fie cele de factură tradiționalistă, fie cele care aduceau o nouă respirație ideologică⁴. Transpuse în plan politic, aceste abordări diferite au determinat introducerea în programele partidelor – ce scontau pe cultură pentru reformarea socială și dezvoltarea economică – a unor stipulații care, privite sub raport teoretic și practic, dau un accent în plus configurației personalității lor specifice.

¹ Goga, O., *Discursuri*, București, 1942.

² Iorga, N., *Conștiința națională românească de la Mihai Viteazu până azi*, în *Conferințe*, București, 1987, p. 174.

³ Hurmuzescu, Dr., *Cultura și știința în organizarea statului*, București, 1936, p. 6.

⁴ Ornea, Z., *Tradiționalism și modernitate în deceniul al III-lea*, București, 1980.

Nu intenționăm o analiză a confruntărilor ideologice în această problemă, nici o delimitare a locului și menirii culturii așa cum transpare din prevederile programelor partidelor politice, care nu ni se par a fi necesare demersului nostru în acest stadiu al investigației pe care o întreprindem. Menționăm doar că personalități redevabile ale spiritualității românești au aliniat cultura „trebuințelor imediate ale Statului nostru”⁵.

De asemenea, nu intenționăm o inventariere a producției culturale din perioada interbelică (perioadă pe care, din acest punct de vedere, unii analiști au considerat-o cu scepticism, apropiindu-i chiar atributul de „criză”⁶), care a cunoscut un proces de autodefinire, înregistrând creații semnificative.

Interesul nostru se îndreaptă spre modul în care forțele intelectuale ale țării, în polida diversității de concepții teoretice și opțiuni practice, au reușit să-și reunească eforturile într-un acord reciproc, proiectând devenirea socială prin propășirea culturii, sub aspectul creației și receptivității.

Proiectul cultural rezultat din această reunire, dirijat din interiorul forțelor culturale prin intenționalitate deschis afirmată și din exteriorul acestora prin factorii decizionali ai vieții de stat, a condus la realizarea unui sistem cultural unitar național, în care fiecare element – susținut și dezvoltat în particularitatea vieții sale specifice – era instituționalizat într-un context global.

Criteriul ontologic al organizării acestui sistem instituționalizat al culturii românești a fost valoarea etică a actului final al receptivității sociale și ca valoare supremă solidarizarea națională în gând și faptă.

Lăsând la o parte îngroșările naționalismului ca fundament al Statului – semnalat în epocă – nuanțările cu mult mai subtile ale militantismului pentru unitatea națională, mai ales din primele două decenii postbelice, s-au concretizat în problema vieții culturale prin:

– Crearea unui mental colectiv⁷, care, asimilând tradițiile etnopsihice ale poporului român, să-și poată asuma conștient rolul activ dobândit prin reformele politice și economice postbelice. Fundamentarea științifică, garantarea legislativă și organizarea sistemică a acțiunii social-culturale în scopul de a crea o comuniune între spiritele aparținând aceleiași națiuni, acelorași „legături de sânge, de țară, de limbă, de îndeletnicire, de lege și de soartă”⁸ era condusă în așa fel încât să se obțină o socializare a energiilor creatoare populare⁹.

⁵ Hurmuzescu, Dr., *op. cit.*, p. 3.

⁶ Zub, Al., *Sur l'histoire de la culture durant la période de l'entre deux guerres*, în *RRH*, 1984, 23, 2, p. 145–156; Brătianu, Gh., *Criza ideii de progres*, Iași, 1988.

⁷ Platon, Al., Fl., *Istoria mentalităților în spațiul românesc*, în *AȘUI*, serie nouă, Sec. III, istorie, 1986, p. 82 și urm.

⁸ Vulcănescu, M., *Dimensiunea românească a existenței*, București, 1944, p. 11.

⁹ Loghin, A., Saizu, I., *Soluții în determinarea rosturilor culturii românești*, în *AIIAI*, nr. XX/1983, p. 191.

– Definirea unui proces de raționalizare a culturii¹⁰, concretizat în organizarea unei rețele complexe de instituții culturale, aflate într-un raport de interconștientizare în cadrul unui sistem față de care Statul își asumă rolul de coordonator și susținător, amplasată în așa fel încât să cuprindă întreg teritoriul țării cu noile ei hotare.

– Stimularea producției spirituale, atât pentru îmbogățirea patrimoniului cultural național, cât și pentru conștientizarea rolului de „deschizător de drumuri” al creatorului de elită în modelarea sufletească a națiunii¹¹ și crearea matricei ei stilistice specifice¹².

Investigarea organizării vieții culturale, din care au rezultat aspectele menționate, a avut în vedere – în acest stadiu al întreprinderii noastre – doar opera legislativă finită a perioadei de care ne ocupăm: legi, decrete, jurnale ale Consiliului de miniștri, statute și regulamente etc., cu referire directă la instituțiile culturale. Am eliminat din câmpul cercetării noastre referirile la instituțiile de învățământ de toate gradele, ca și institutele de cercetare de factură academică care, deși foarte importante pentru înțelegerea exhaustivă a problemei culturale românești, merită un studiu aparte, având propria lor configurație și metode specifice de acțiune socială.

Am deslușit deci din opera legislativă numai intenționalitatea organizării vieții culturale, nu și funcționalitatea sistemului. Într-un studiu ulterior al cercetării noastre, ne vom lărgi aria investigației, luând în considerare nu numai exprimările de opinie (literatură, presă, dezbateri academice, dezbateri parlamentare etc.) care s-au concretizat sau nu în opera legislativă, ci mai ales efectele ei concrete, în măsura în care documentele existente ne vor ajuta.

Evoluția concepției despre rolul Statului în organizarea culturii – fundamentată teoretic de sociologul Dimitrie Gusti, în principal¹³ – a determinat ca pe parcursul perioadei interbelice să se opereze modificări în ierarhizarea și extinderea funcțiilor și chiar schimbarea titulaturii ministerului care a polarizat activitatea instituțiilor culturale preconizate ca niște celule ale aceluiași organism.

Prima organizare a ministerului de resort cultural s-a făcut prin „Legea de organizare a Ministerului Instrucțiunii și Cultelor” din 4 septembrie 1892, lege modificată în 1910. Timp de aproape douăzeci de ani, Ministerul a funcționat cu aceeași structură organizatorică, cu neînsemnate modificări, până în 1930¹⁴.

¹⁰ Pârvan, V., *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, extras din *Arhiva pentru studii și reforma socială*, an I, București, 1919, p. 6.

¹¹ Tăușan, Gr., *Perspectivile culturii românești*, în *Aspecte culturale. Filosofi. Scriitori*, 1943, p. 36.

¹² Vezi Blaga, L., *Trilogia culturii*, București, 1944, p. 151 și urm.

¹³ Gusti, D., *Cunoaștere și acțiune în serviciul națiunii*, București, f.a., vol. I–II.

¹⁴ Hamangiu, C., *Codul general al României*, București, vol. XXIV, partea a II-a, p. 634.

Ministerul cuprindea și o Direcția a Artelor, dar în această structură sarcinile de coordonare ale Statului erau dispersate, mai ales prin înființarea în 1929 a Direcției Educației Poporului din Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, în a cărei schemă exista un serviciu de propagandă culturală, spectacole, educație fizică și turism¹⁵. Astfel, o conlucrare între instituțiile culturale era dificilă. La 12 noiembrie 1936, prin înființarea Ministerului Educației Naționale¹⁶, principalele instituții culturale ale țării sunt centralizate într-un sistem unitar care va permite coroborarea tuturor factorilor culturali. Odată nucleul organismului instituțional format, celulele anexe își vor contura personalitatea, ideea unității naționale fiind seva care îl va iriga, cu efecte omogenizatoare pentru întreg edificiul țării.

Menționăm că după 1938, modificările ce survin în structura ministerului, ponderea tot mai accentuată a instituțiilor de educație paramilitară în care era cuprins tineretul (Straja țării, Oficiul Educației Tineretului Român – O.E.T.R.), îngroșările spiritului naționalist de nuanță exclusivistă, ostentarea atribuției de „control“ în dauna celei de „susținere“ a organelor statului, modifică intenționalitatea actului cultural-educativ în cadrul acestui sistem.

În cele ce urmează, vom încerca detalierea organizării sistemului cultural, așa cum este relevată de opera legislativă.

În transmiterea semnificațiilor naționale, însușirea modelelor comportamental-volitive și a celor afectiv-estetice, pentru formarea unui mental colectiv în care istoria să devină tradiție vie, născută din ceea ce a fost esențial în psihologia poporului român și în ideologia politică a națiunii¹⁷, în cadrul sistemului organizat al proiectului cultural, un loc aparte l-a ocupat instituționalizarea cultului eroilor.

Cu rădăcini adânci în formele arhetipale ale cultului strămoșilor¹⁸, celebrarea eroilor neamului s-a perpetuat în forme laice sau religioase de-a lungul întregii istorii românești, cu pondere fluctuantă în viața culturală în legătură directă cu momentele luptei pentru împlinirea dezideratelor politice.

În perioada imediat postbelică, cultul eroilor, susținut mai întâi din inițiativa particulară a unor societăți și asociații, devine o expresie a afirmării conștiinței de unitate a fiilor neamului care, proslăvind aceiași eroi, se aliază solidar aceluiași ideal, în speță idealului de unitate, fiind ridicat la rang de instituție de stat.

¹⁵ *Ibidem*, vol. XVII, p. 877.

¹⁶ *Ibidem*, vol. XXIV, partea a II-a, p. 857.

¹⁷ Herseni, T., *Cultura psihologică românească*, București, 1986.

¹⁸ Vezi, Teodorescu, G. Dem., *Încercări critice asupra unor credințe, datine și moravuri ale poporului român*. București, 1874; Pamfilie, T., *Mitologie românească*, București, 1916, vol. I; Mehedinți, S., *Coordonate etnografice: civilizația și cultura*, în *ARMSI*. Sec. III, tom. XI.

Dovada locului pe care proiectul cultural îl atribuie acestui cult patriotic în formarea unei ideologii politice de masă, a unui stil comportamental specific epocii este și faptul că una din primele realizări ale operei legislative culturale este Decretul-Lege din 19 septembrie 1919, prin care se recunoaște calitatea de persoană morală Societății „Mormintele eroilor căzuți în război”¹⁹; însoțit de publicarea statutelor acestei Societăți²⁰. Acesta este urmat de legea pentru recunoașterea ca persoană morală și juridică a Societății „Mărășești”, la 2 iulie 1920²¹ și de Decretul-Lege pentru „exproprierea terenurilor necesare mormintelor celor morți în război și comemorării luptelor”²².

La 4 mai 1920²³, se dă publicității „Decretul-Lege pentru comemorarea eroilor căzuți în război”, prin care se instituie Ziua Eroilor ca sărbătoare națională. Încărcătura emoțională a acestui moment în litera rece a legii, prin formularea articolului 1: „Comemorarea eroilor căzuți în război se va face în fiecare an, în ziua Înălțării Domnului nostru Isus Cristos din luna mai, când Floarea este mai bogată”²⁴.

Aceleiași valori morale și afective acordate acestui act i se datorează, credem, faptul că în întreaga colecție de legi publicată de juristul C. Hamangiu, aceasta este singura legă al cărui text oficial este însoțit de publicarea raportului Ministrului de Război în care se subliniază motivația actului juridic: „aceasta reprezintă nu numai îndeplinirea unei pioase datorii”, dar „este și o operă de educație pentru generațiile prezente și viitoare”²⁵.

Instituția Eroului Necunoscut devine un fapt real la 14 mai 1923, când, în cadrul unei ceremonii religioase grandioase, dintre sicriile cu osemintele soldaților căzuți în luptele de la Mărășești, Mărăști, Oituz, Târgu Ocna, Prahova, pe câmpiile din Dobrogea, Basarabia și Ardeal, depuse în Biserica Neamului, este ales cel ce urma să devină – așa cum glăsuia inscripția de pe piatra funerară – un simbol al jertfei pentru unitatea neamului, căci „pe oasele lui odihnește pământul României întregite”.

Cu aceeași intenționalitate, pentru perpetuarea amintirii unui simbol al devotamentului patriotic, legea publicată la 19 iulie 1921²⁶ prevedea că „pentru cinstirea Fecioarei Ecaterina Teodoroiu, care a murit vitejește pentru patrie, se va ridica în orașul Târgu Jiu un monument /Statuie și osuar/ care va face parte

¹⁹ MO, nr. 123 din 19 septembrie 1919.

²⁰ Hamangiu, C., *op. cit.*, vol. IX–X, p. 222.

²¹ MO, nr. 92 din 2 iulie 1920.

²² *Ibidem*, nr. 20 din 29 aprilie 1920.

²³ *Ibidem*, nr. 24 din 4 mai 1920.

²⁴ Hamangiu, C., *op. cit.*, vol. IX–X, p. 346.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 961.

integrantă din monumentul comemorativ al „Victoriei de la Jiu“, cuprinzând numele ofițerilor căzuți în luptele victorioase din Valea Jiului, în frunte cu fecioara sublocotenent“. Legea prevedea repararea „colibei“ din comuna Vlădeni, județ Gorj, care urma să fie întreținută „permanent“ ca „loc istoric“. Familia eroinei este împroprietărită cu 6 pogoane de pământ și o casă de locuit, urmând să primească și o pensie de pe urma morții fratelui eroinei. O școală normală destinată fiicelor soldaților-țărani din zona Gorjului urma să fie întemeiată la Târgu Jiu. Deosebit de impresionant și sugestiv pentru starea de spirit a votanților acestei legi în primul Parlament al României întregite, este și mențiunea finală a textului juridic: „Această lege s-a votat de Adunarea Deputaților în ședința de la 5 aprilie 1921 și s-a adoptat cu *unanimitate de una sută douăsprezece voturi*“.

Legislația românească ulterioară a inclus în cultul eroilor de război toate mormintele ostașilor „fără nici o deosebire de religie sau origine etnică căzuți pe timpul și din cauza războiului, situate pe teritoriul român“²⁷. Sub ocrotirea acestei legi sunt puse nu numai mormintele „tuturor românilor de pretutindeni care au căzut de-a lungul veacurilor pentru desrobirea și înălțarea Neamului“, ci și mormintele ostașilor supuși ai fostelor state beligerante amice și inamice, situate pe teritoriul român, precum și ale prizonierilor și internaților civili de război supuși acestor state“²⁸. Conform acestei prevederi, toate monumentele funerare, edificiile, construcțiile civile, religioase, care au legătură cu glorificarea eroismului românesc din toate timpurile, intră în regimul protectiv al monumentelor publice, îngrijirea și înfrumusețarea lor fiind sarcina Societății „Cultul Eroilor“.

Efectul imediat și în timp al acestei legi a fost declanșarea unei adevărate campanii de construcții de monumente, plăci comemorative, cenotafuri, alcătuirea unor „cărți de aur“ cuprinzând numele celor căzuți în luptele din 1916–1918, statui închinată memoriei eroilor de război, dar și celor care de-a lungul istoriei aduseseră servicii notabile patriei. Peisajul edilitar se îmbogățește cu opere arhitecturale sau de artă plastică monumentală, care prin caracterul lor public transformă spațiul urbanistic într-o reflecție a unei ideologii politice, a unui stil de viață și a unei mentalități care are la bază idealul național²⁹.

Mai mult, societăți și asociații culturale care au ființat în perioada interbelică includ în programul lor de activități pelerinaje la mormintele eroilor neamului, comemorări etc., asimilând trecutul istoriei prezente, nu prin contemplare ci prin acțiune socială vie și directă.

²⁷ MO, nr. 19 din 2 iunie 1927.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Theodorescu, R., *Imagina plastică și mentalul colectiv*, în „România literară“, 1983, nr. 20, p. 12–13.

Nu este de neglijat faptul că la sensibilizarea sentimentului de solidaritate spirituală a națiunii române, în cadrul întregitelor hotare, un rol deosebit l-a avut factorul confesional și instituțiile sale reprezentative.

În procesul de așezare a României Mari pe baze care să asigure apărarea și stimularea valorilor spirituale ale țării, precum și stimularea tuturor forțelor sociale și profesionale la opera de consolidare a statului național unitar, legiuitorul și-a îndreptat atenția spre organizarea și funcționarea cultelor din România pe principiul fundamental al egalității civice, proclamat în Constituția din 1923. Afirmarea libertății de conștiință a tuturor cetățenilor țării în articolul 5 din Charta fundamentală a României Mari, stabilirea în articolul 7 a faptului că „deosebirea de credințe religioase de confesiuni /.../ nu constituie o piedică spre a dobândi drepturile civile și a le exercita”, precum și stipularea în articolul 22 a libertății religioase a cultelor, în măsura în care exercitarea acestora „nu aduce atingere ordinii publice, bunelor moravuri ale legilor de organizare a Statului”³⁰ au constituit o garantare a dreptului de organizare și exercitare a funcțiilor spirituale a cultelor religioase din România.

Opera de unificare legislativă a vizat unitatea Bisericii Ortodoxe Române prin cuprinderea Bisericii din provinciile realipite, care până în 1920 continuaseră să-și păstreze originea anterioară. Opera de unificare a fost inițiată de Miron Cristea, fost episcop de Caransebeș, ales la 1 ianuarie 1920 Mitropolit primat al României. În același an, Constituanta bisericească, formată din reprezentanți ai Bisericii din toate provinciile, elaborează un anteproiect de unificare, iar în 1921, cu sprijinul Ministrului Cultelor, O. Goga, se realizează un proiect a cărui votare se amână după adoptarea Constituției³¹. La 17 februarie 1923 Adunarea Deputaților votează Legea Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Române, sub ministeriatul lui Alexandru Lapedatu. „/.../ pactul acesta – afirma ministrul în expunerea de motive la lege – săvârșit în zilele României Mari, nu este numai o formă mai mult în organizațiunea noastră bisericească în viitor, pe care acești viitor s-o legitimeze, ci este o consacrare a unei dezvoltări istorice de veacuri, care în condițiile de azi politice și naționale ale neamului românesc este reclamată stăruitor, atât de organizarea bisericească cât și de unitatea nouă pe care statul român și-a câștigat-o în sud-estul Europei”³².

La 4 mai 1925, camerele legislative adoptă Legea și Statutele de organizare a Bisericii Ortodoxe Române, prin care se proclamă autocefalia precum și unificarea Mitropoliilor Ungro-Vlahici, Moldovei și Sucevei, Crișanei și Maramureșului, Bucovinci, Basarabiei, cu întreaga lor rețea de eparhii.

³⁰ MO, nr. 282 din 29 martie 1923.

³¹ *Enciclopedia României*, 1938, vol. I *Statul*, p. 422.

³² Lapedatu, Al., *Momente culturale și politice*. Cuvântări, București, 1926, p. 64.

Acest cadru a asigurat nu numai unitatea în organizarea și conducerea Bisericii Ortodoxe Române, dar mai ales asigurarea unității ei de acțiune în sensul continuării tradițiilor culturale și naționale, de asanare morală a vieții comunităților urbane și rurale, de promovare a ideii de unitate sufletească în spiritul iubirii creștine³³.

Faptul că opera legislativă, realizând regimul general al cultelor din România (prin legea din 1928) și unificarea Bisericii Ortodoxe Române, a asigurat cadrul pentru manifestarea spiritului de unitate națională sub semnul credinței religioase, este demonstrat de conglăsuirea ecleziastică a teologilor din toate ținuturile românești, dar mai ales de campania de întemeiere a unor lăcașe de cult în provinciile realipite – adevărate temelii de viață spirituală românească³⁴.

Fără să intrăm în amănunte, menționăm aici zidirea Catedralei ortodoxe din Cluj – simbol al „virtuților și jertfelor celor ce au luptat pentru îndeplinirea idealului național; punerea pietrei de temelie la Catedrala din Bălți – „începutul refacerii vieții bisericești între Prut și Nistru, restabilirea tradiționalei legături cu Suceava lui Iosif și Teoctist, Iașul lui Varlaam și Dosoftei, prin iubirea și răspândirea culturii române pentru păstrarea poporului în rosturile lui străbune, prin tăria lui sufletească în așa fel încât să poată fi în tăria sentimentelor sale naționale ceea ce au fost vrednicii înaintași de pe vremuri: păzitori și apăsători ai intereselor naționale“; fondarea Catedralei ortodoxe din Târgu Mureș; construirea palatului episcopal de la Constanța – o restaurare a primei episcopii creștine în Dobrogea cu scopul să servească „propășirii culturii și geniului latin la Dunărea de Jos; reînvierea Episcopiei Hotinului, înființarea Institutului Ortodox la Cluj etc.³⁵

Statul, prin forurile sale de resort, a manifestat preocupare pentru ca, în limita resurselor sale materiale, să susțină opera educativă realizată cu sprijinul instituțiilor ecleziastice. Astfel, la 11 septembrie 1921, se publică un Regulament pentru instituirea și administrarea fondului cultural al Ministerului Cultelor și Artelor³⁶. Fondul era destinat editării de carte religioasă și manuale școlare pentru seminariile teologice, ca și susținerii „operelor pastorale de ordin social pentru moralizarea poporului /.../ pentru înălțarea în popor a credinței strămoșești și a iubirii de țară“³⁷.

Deosebit de interesantă este Convenția survenită între Societatea pentru cultura și literatura română din București și Fondul bisericesc ortodox român,

³³ Vezi Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1981.

³⁴ Vezi Goga, O., *Afirmarea ideii național-creștine*, București, 1936.

³⁵ Lapedatu, Al., *op. cit.*, p. 41.

³⁶ Hamangiu, C., *op. cit.*, vol. IX-X, p. 1143.

³⁷ *Ibidem*.

promulgată prin Înalt Decret Regal și publicată în Monitorul Oficial nr. 155 din 9 iulie 1937. Potrivit acestei Convenții, cele două părți contractante se angajau să ridice împreună la Cernăuți un „Palat național cultural destinat în întregime și pentru totdeauna exclusiv scopurilor culturale ale națiunii române“. Palatul cultural era preconizat „ca o operă arhitectonică monumentală românească“, autentificând prin linie și spirit românismul cetății culturale bucovinene.

Faptul că rostul acestor întemeieri nu a rămas doar în sfera declarativului, în ceea ce privește promovarea spiritului național, a fost cu prisosință demonstrat de atitudinea vexatorie și măsurile abuzive luate după 1940 de regimul horthyst în nord-vestul Transilvaniei³⁸ și de regimul comunist de ocupație din Basarabia și Bucovina. Menită a lichida spiritualitatea românească în domeniul vieții profesionale în scopul asimilării poporului, această politică a fost considerată un atentat nu numai la destinele culturii românești ci și la integritatea spirituală a Europei³⁹.

Mulți intelectuali ai epocii au văzut în muzee instituțiile culturale cu cele mai puternice valențe formative. Vasile Pârvan, Dimitrie Gusti, I. Ștefănescu, Grigore Antipa au argumentat științific rolul social al acestora, iar Nicolae Iorga le considera adevărate „biserici ale neamului“.

Legislația interbelică a determinat crearea unei rețele muzeale, fundamentată pe principii organizatorice și științifice moderne. Semnificativ pentru noua concepție despre rostul muzeului în afirmarea ideii de unitate națională ni se pare faptul că primul act legislativ vizând această instituție a fost Legea și Statutele Societății „Muzeului Renașterii Naționale“ din 4 noiembrie 1921⁴⁰. Între inițiatorii acestuia se înscriu Octavian Goga, Simion Mehedinți, Nicolae Titulescu, Ion Simionescu⁴¹.

Apreciind că „Furtuna cea mare a patimilor, dezlănțuită de războiul cel mare și hrănită de doruri și aspirații străvechi nu s-a potolit încă în Europa“, că „neamurile cele mai cumini și cele mai viteze au nevoie de întreaga lor putere ca să se poată îndrepta în valurile vremii“ și că „cel mai de seamă izvor al unei orientări sigure este conștiința și simțirea trecutului“⁴², I. D. Ștefănescu afirma că această instituție va deveni „un monument al gloriei românești“, urmând să „cuprindă comoara de amintiri legată de mișcarea socială, politică și culturală de la redeșteptarea noastră națională (1821) până la întregirea României“⁴³.

³⁸ Fătu, Gh., *Biserica românească din nord-vestul țării sub ocupația horthystă. 1940-1944*, 1985.

³⁹ Eliade, M., *Destinul culturii românești*, în *Destin. Revistă de cultură românească*, Caiet 6-7, Madrid, august 1959, p. 24.

⁴⁰ MO, nr. 174 din 4 noiembrie 1921.

⁴¹ Hamangiu, C., *op. cit.*, vol. IX-X, p. 1215.

⁴² Ziarul „Opinia“ – Iași din 18 ianuarie 1922.

⁴³ Hamangiu, C., *op. cit.*, p. 1215.

Ideea inițierii unui astfel de muzeu reprezenta o premieră în domeniu, fiind primul din țară conceput ca un muzeu de istorie actuală, urmând să ilustreze „Veacul Renașterii Române“, adică „opera de sacrificiu“ a generațiilor de la 1848, 1859 și 1877 pentru organizarea modernă a statului român în spirit european și unirea tuturor românilor în hotarele istorice firești.

Nu ni se pare lipsit de semnificație faptul că muzeul fusese preconizat inițial la Iași, unde se făcuseră în acest scop demersuri pentru achiziționarea casei Roznovanu⁴⁴. Curentul de opinie favorabil acestei inițiative ieșene l-a determinat pe I. D. Ștefănescu – primul director – să conferențieze în Aula Universității despre menirea unei atari întreprinderi și să justifice plasarea muzeului în capitală prin existența acolo a unui bun corp de specialiști, a documentației din fondurile Academiei Române, a condițiilor tehnice necesare unei dotări moderne. De altfel, după afirmația conferențiarului, nu era exclusă perspectiva deschiderii unor secții la Chișinău și Cernăuți. La Iași se prevedea o secție de artă universală din secolul al XIX-lea, probabil în baza colecției existentă în vechea Pinacotecă⁴⁵.

În viziunea inițiatorilor și a legiuitorului, Muzeul Renașterii Române, „cel mai important așezământ artistic“ era preconizat nu numai ca un depozitar de bunuri culturale cu valoare istorică, artistică, etnografică, ci ca un institut de studii științifice și ca o școală pentru viitorii specialiști.

Statutul de „muzeu național“ al noii instituții era conferit și de prevederea cuprinsă în articolul 4 al legii, conform căreia în componența Consiliului de conducere, alături de cei 24 de membri activi (între care Ministrul Instrucțiunii și Președintele Academiei Române), urma să fie cooptat un număr nelimitat de membri corespondenți „care reprezintă și pot ajuta Societatea în diferite părți ale țării“.

Această inițiativă legislativă nu a fost însă transpusă în practică din cauza dificultăților economice și frământărilor politice din primii ani postbelici. Cum și alte inițiative erau în imposibilitate de a se pune în practică, Vasile Pârvan conferind pe marginea comunicării „Organizarea muzeelor din România“, prezentată de Grigore Antipa în plenul Academiei, avea să remarce: „ar fi indiscret din partea noastră să ne bucurăm prea mult de speranță de organizare sistematică a muzecelor din România /.../ nu văd în sală nici un reprezentant al autorității executive, ci numai astfel de ascultători cari sufar deopotrivă cu noi lipsurile semnalate /.../ Trebuie să avem răbdare. Statul nostru a avut până acum țeluri înainte de toate politice. Statul viitor trebuie să aibă țeluri prin excelență culturale. Trecerea de la o concepție la alta se face încet“⁴⁶.

⁴⁴ Ziarul „Opinia“ – Iași din 2 februarie 1922.

⁴⁵ Vezi Paradais, C., *Valori ale picturii universale în Muzeul de artă din Iași*. Iași, 1972, p. 10.

⁴⁶ AAR, tom XI.III, 1922, p. 45.

Legislația românească din anii următori va contribui într-adevăr la cristalizarea sistemului muzeal, în trei etape:

- inițierea unor muzee „naționale“, amplasate în principalele orașe ale provinciilor istorice românești (București, Chișinău, Cluj, Iași, Alba Iulia), al căror regulament a servit drept model pentru organizarea și funcționarea muzeelor ulterior înființate, precum și pentru statutul profesional al personalului;

- elaborarea legii privind organizarea muzeelor publice, care a creat cadrul legal pentru organizarea muzeelor regionale și tematice;

- elaborarea unor măsuri care au asigurat baza materială pentru extinderea și susținerea rețelei muzeale.

Considerăm că Regulamentul Muzeului Militar Național din București, din 28 mai 1924, modificat la 1 noiembrie 1925⁴⁷, precum și legea pentru organizarea și funcționarea Muzeului Militar Național și muzeelor regionale / militare, din 7 iunie 1939⁴⁸, constituie baza legislativă a organizării moderne a muzeelor tematice. Cele două legi, având în vedere rolul științific, social și etic al muzeului au cristalizat:

- scopul și funcția instituției muzeale constând în a aduna, clasa, conserva, reconstitui și expune cronologic obiecte cu valoare istorică (în acest caz, cu valoare pentru istoria militară);

- conceptul de patrimoniu muzeal tematic, prin definirea categoriilor de „instrumente și arme de luptă“, „accesorii militare“, „reconstituire“, „arhiva și biblioteca documentară“ etc.;

- concepția despre evidența științifică, clasarea sistematică, expunerea și depozitarea colecțiilor;

- regimul protectiv al bunurilor muzeale, prin reglementarea circulației pieselor și condiționarea reproducerilor;

- conceptul de „propagandă culturală și științifică“, realizată în și prin muzeu: „Muzeul Militar Național are drept scop de a răspândi în armată și în public cunoașterea colecțiilor de muzeu prin editarea de buletine, cataloage științifice, cataloage călăuză, albume, cărți poștale ilustrate sau prin conferințe, serbări, concursuri“ (Cap. II, art. 2, lit. c al legii din 7 iunie 1939).

Organizarea muzeelor cu profil de istorie militară din întreaga țară revine ca obligație, prin Legea din 28 mai 1924, Muzeului Militar Național. Conform cap. I, art. 1, al. b, Muzeul Militar Național urma să-și deschidă secții regionale în toate provinciile țării.

Cu patru ani înainte de această prevedere legală, ziarul ieșean „Opinia“ (5 februarie 1920) semnala că la Regimentul 13 Infanterie, maiorul Grigore

⁴⁷ Hamangiu, C., *op. cit.*, vol. XIII–XIV, p. 772.

⁴⁸ MO, partea I-a, nr. 129 din 7 iunie 1939.

Ionescu intenționa să înființeze o „sală istorică” cu scopul de a face „să retrăiască în ochii ofițerilor și soldaților incidentele cele mai vii din timpul campaniilor”.

La 26 noiembrie 1925 este sancționat Regulamentul Muzeului Național de Istorie Naturală din București⁴⁹, care ulterior, prin Decretul-Lege de organizare și funcționare din 24 noiembrie 1939⁵⁰ va deveni Muzeul „Grigore Antipa”. Între 1925 – data înființării muzeului și 1939 – promulgarea Decretului, legislația românească reglementase deja protejerea monumentelor naturii⁵¹. Prin normative legale se stabiliseră categoriile aparținând patrimoniului natural care pentru valoarea lor științifică și documentară, directă sau indirectă estetică, merita să „fie lăsate urmașilor”, fiind apărate „de orice schimbare de destinație, înstrăinare, atingere, stricăciune sau comerț”⁵². Se legiferase astfel responsabilitatea individului și a societății față de frumusețea și „unitatea armonică a pământului românesc”⁵³.

Decretul-Lege din 24 noiembrie 1939 stabilea Muzeului „Grigore Antipa” statutul de „muzeu central al țării pentru toate ramurile științelor naturii”. Muzeul era conceput ca un institut de cercetare (prin prevederea obligației de a alcătui colecții privitoare la „studiul naturii țării și a poporului român”) și instrument al procesului de învățământ sub egida Ministerului Educației Naționale. Personalul muzeului, de la șefii de secție până la custozi, era asimilat din punct de vedere al salarizării, cadrelor didactice universitare, directorul fiind consilier permanent al Ministrului.

Urmând aceleași etape organizatorice – adoptarea inițială a unui Regulament⁵⁴ și apoi a unui Decret-Lege de organizare⁵⁵ – se înființează la Chișinău „Muzeul Național de Istorie Naturală”, ca muzeu central al Basarabiei, cu scopul „de a aduna, prepara, studia, clasifica, conserva și expune toate colecțiile necesare pentru studii și cercetări științifice, pentru nevoile

⁴⁹ *Ibidem*. Decret nr. 3165 din 26 noiembrie 1925.

⁵⁰ *Ibidem*. nr. 273 din 24 noiembrie 1939.

⁵¹ „Legea pentru protecția monumentelor naturii” din 7 iulie 1930 în Hamangiu. C., *op. cit.*, vol. XVIII, p. 601; „Regulament de administrație pentru aplicarea legii pentru protecția monumentelor naturii” din 30 noiembrie 1932, în *loc. cit.*, vol. XX, p. 800; „Regulamentul interior al legii pentru protecția monumentelor naturii” din 2 septembrie 1935, în *loc. cit.*, vol. XXIII, p. 777; vezi și „Instrucțiunile și normele pentru întocmirea planurilor-de sistematizare” din 2 februarie 1939, în MO, partea I-a, nr. 27 din 2 februarie 1939.

⁵² Art. 4 al Regulamentului din 30 noiembrie 1932.

⁵³ Vezi Mihăilescu, V., *Unitatea armonică a pământului românesc*, în *Enciclopedia României*, Vol. I Statul, 1938, p. 45.

⁵⁴ „Regulamentul Muzeului Național de Istorie Naturală din Chișinău” din 23 septembrie 1931, în MO, partea I-a nr. 222 din 23 septembrie 1931.

⁵⁵ *Ibidem*, partea I-a, nr. 263 din 13 noiembrie 1937.

învățământului în toate gradele și categoriile și pentru popularizarea acestor științe“⁵⁶.

Ulterior, Decretul-Lege din 13 noiembrie 1937 avea să umple o lipsă în rețeaua instituțiilor de cultură ale Basarabiei, muzeului adăugându-i-se și misiunea de a aduna și studia materiale documentare pentru cunoașterea Basarabiei sub raportul istoriei, arheologiei și antropologiei⁵⁷.

Analizând legislația din perioada interbelică referitoare la instituția muzeală, considerăm că cea mai relevantă pentru promovarea spiritului de unitate națională este „Legea privind organizarea Muzeului Etnografic și a Parcului Național din Cluj“, din 5 aprilie 1932.

Cercetările etnografice și folclorice, sociologice, filosofice, etnopsihologice întreprinse până la acea dată asupra „spațiului mioritic“ ca „orizont spiritual“⁵⁸ materializau tomuri impresionante. De la Anton Pann și Vasile Alecsandri până la Simion Florea Marian, Tudor Pamfilie⁵⁹, Dimitrie Gusti, George Vlăsan ș.a. se adunase, se cercetase și sistematizase un vast material referitor la cultura populară românească. În diverse localități din țară, din inițiativă particulară, se adunaseră Colecții etnografice. La Iași, spre exemplu, încă din 1916, Nicolae Iorga aprecia valoarea colecției Hălăuceanu din curtea bisericii Golia⁶⁰.

Preluând realitatea acestei zestre științifice, legea din 5 aprilie 1932 are o multiplă valoare. Pe de o parte, prin elaborarea sa, Statul include în sistemul organizat al instituțiilor de cultură muzeul etnografic cu profil și statut delimitat, model științific pentru organizarea colecțiilor deja existente dar nesistematizate. În deceniile următoare, aceste colecții se vor dezvolta și organiza ca imagini palpabile ale ideii că veșnicia poporului român s-a născut la sat⁶¹.

Pe de altă parte, Legea organizării unui astfel de muzeu în inima Transilvaniei prevedea, în spiritul respectării realității istorice, cu efecte – credem stimulative pentru întărirea comunităților etnice din zonă, că scopul muzeului este „adunarea și păstrarea materialului etnografic privitor la poporul român și a *popoarelor conlocuitoare / sublinierea noastră /*, spre a da astfel o icoană a vieții și civilizației poporului român și a patriei românești“ (articolul 2 al legii).

⁵⁶ Cap. I, art. 1 al Regulamentului din 23 septembrie 1931.

⁵⁷ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XXV, partea a II-a, p. 2163.

⁵⁸ Vezi Blaga, L., *op. cit.*, p. 161.

⁵⁹ La 30 august 1918, Tudor Pamfilie adresa Ministerului Instrucțiunii cererea de a realiza în Basarabia studii etnografice (Arh. St. București, Fond *Ministerul Instrucțiunii*, dosar 6/1918, f. 173).

⁶⁰ Vezi Iorga, N., *Rolul inițiativei private în viața publică*, f. ed., 1916.

⁶¹ *Apud* Blaga L.

În al treilea rând, preconizarea unui „Parc Național presupunea organizarea unei expoziții „en plein air” – o premieră în domeniu – care permitea etalarea unor construcții și instalații tehnice populare. Modelul acestei expoziții va fi preluat și dezvoltat prin organizarea în 1936 la București a Muzcului Satului. Aici, aceste tipuri de exponate, prelevate din toată țara, se vor constitui într-o demonstrație practică de unitate în varietatea morfologică și tipologică a culturii populare românești.

Un moment decisiv în legislația culturală referitoare la instituția muzcală îl reprezintă promulgarea „Legii pentru organizarea bibliotecilor și muzeelor publice”, din 14 aprilie 1932⁶². Valoarea acesteia constă – într-o nouă concepție – a protecției patrimoniului cultural. „Legea votată în 1932 – spunea Nicolae Iorga – cuprinde un sistem de muzee care ar salva ce nu s-a pierdut încă de generații ignorante și neglijente și ar pune la îndemâna oricui și din regiunile cele mai depărtate de drumurile mari, acest admirabil instrument de cultură care poate fi muzeul /.../ Pretutindeni trebuie să se facă adunarea obiectelor care muzezează prin case particulare /.../ Fără cheltuieli deosebite ele trebuie să fie supuse unei clasări chibzuite, îndreptându-se către aceste modeste așezăminte mai întâi școlile și apoi cealaltă lume căreia îi place a se numi cultă /.../ Să nu luăm în ușor sarcini ca aceea a muzeelor”⁶³.

Prin această lege, muzeele din tot cuprinsul țării intră sub controlul direct al Statului. Pornind de la definirea conceptului de „obiect de muzeu” (Cap. II, art. 13), legea stabilește regimul protecției al acestora, reglementează circulația bunurilor culturale fie că se află cuprinse în patrimoniul unui muzeu, fie că aparțin proprietății particulare. Statul își rezervă dreptul de preemțiune asupra obiectelor de muzeu, interzicând scoaterea lor din țară fără autorizarea specială, obligând totodată colecționarii și comercianții particulari să întocmească și să prezinte inventarul pieselor ce le dețin și mai ales să înlesnească specialiștilor studierea acestora. Protejarea patrimoniului este garantată de prevederea unor penalități materiale substanțiale și sancțiuni până la privarea de libertate (Cap. II, art. 12).

Sub acest regim juridic se prevedea inițierea unor muzee regionale concepute ca instrumente cultural-educative dar și ca instituții de cercetare științifică, deservite de personal cu „pregătire academică”. Erau preconizate, prin lege, muzee în Dobrogea, la Alba Iulia și Iași.

În ce privește Dobrogea, chiar în legea din 14 aprilie 1932 (Cap. II, art. 14) se preciza faptul că se vor înființa muzee puse sub conducerea unei

⁶² M.O. nr. 89 din 14 aprilie 1932.

⁶³ Iorga, N., *Ce sunt azi muzeele noastre*, în ziarul „Neamul românesc” din 13 noiembrie 1934.

Direcții speciale a Ministerului. „dată fiind bogăția și vechimea cercetărilor“ din această zonă a țării.

Muzeul regional din Alba Iulia urma să constituie, conform Regulamentului din 7 iulie 1939⁶⁴, prin unificarea mai vechiului muzeu al „Societății de Istorie, Arheologie și Științele Naturii din județul Alba“ cu secția „Unirii“ a despărțământului „Astra“. Noul muzeu primea o nouă configurație cultural-științifică „potrivit cu interesele noastre naționale“. Deși cu statut de muzeu regional, aria de cercetare era extinsă asupra întregii țări în ceea ce privește problema istoriei luptei pentru unitate națională. Astfel, secția „Unirii“ urma să se dezvolte ca o secție de istorie națională.

În ceea ce privește orașul Iași, al cărui peisaj cultural includea un muzeu de antichități, un muzeu de științele naturii, o pinacotecă, toate anexe ale institutelor de învățământ superior, câteva colecții particulare incipiente și un nucleu de „muzeu municipal“ care edita „Buletinul Ioan Neculce“, Statul include în sistemul instituțional doar o singură prevedere. Astfel, la 3 martie 1937, camerele legislative votează legea prin care, în schimbul sumei de 50.000.000 lei, trece în proprietatea Statului imobilul din strada Lăpușeanu nr. 37, care „ca fostă reședință a ultimului domnitor Alexandru Ioan Cuza și a marelui rege Ferdinand I pentru întregirea neamului, este un monument istoric căruia i se va da o întrebuințare adecvată“⁶⁵.

Tot din inițiativă oficială se va înființa „Muzeul Dinicu Golescu“ prin exproprierea imobilului și parcului aflate în proprietatea moștenitorilor Golescu⁶⁶. Exproprierea, în valoare de un milion de lei, se făcea pe seama Ministerului Cultelor și Artelor prin Comisia monumentelor istorice. Ca și în celelalte cazuri menționate mai sus, legiuitorul avea în vedere sporirea rețelei muzeale dar și salvarea și punerea sub protecția statului a monumentelor istoriei naționale.

De altfel, protejarea patrimoniului cultural, istoric, artistic a fost o preocupare consecventă, relevată de opera legislativă. Completând legislația elaborată la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, proiectul cultural referitor la regimul descoperirilor arheologice și monumentele puse sub tutela Comisiei monumentelor istorice prevede în această perioadă o serie de măsuri noi. Acestea au în vedere conservarea mărturiilor de artă feudală religioasă ca emanație specifică a spațiului spiritual românesc, precum și tezurizarea fondului național de documente prin Arhivele Statului.

⁶⁴ MO, partea I-a, nr. 154 din 7 iulie 1939.

⁶⁵ *Ibidem*, partea I-a, nr. 56 din 9 martie 1937.

⁶⁶ „Legea pentru declararea de utilitate publică și în interes cultural-național a expropriării imobilului „Casa Mare“ și a parcului înconjurător, proprietatea moștenitorilor Golescu“. în MO, partea I-a, nr. 129, din 7 iunie 1939.

Prima categorie de legi ⁶⁷, care se referă la regimul operațiunilor de restaurare a monumentelor de artă feudală religioasă puse sub controlul Comisiei monumentelor istorice, îmbogățește concepția despre activitatea specializată de conservare și restaurare, contribuind chiar la crearea unei noi categorii profesionale, cea a pictorilor bisericești autorizați, calificați în școli speciale.

În a doua categorie de măsuri legislative se înscriu reglementările referitoare la Arhivele Statului, „depozitare ale memoriei poporului” ⁶⁸. Legii de organizare a Arhivelor Statului, din 15 iulie 1925 ⁶⁹, cu modificările din 15 aprilie 1932 ⁷⁰, i se adaugă „Regulamentul provizoriu referitor la arhivele de război și registrul istoric” din 21 iulie 1934 ⁷¹.

Această din urmă lege, cu adresă specială la totalitatea documentelor scrise conținând informații cu privire la războiul din 1916–1918, are o relevanță deosebită sub trei aspecte:

- subliniază rolul istoriei ca știință cumulativă a experienței unui popor;
- definește concepte din zona științelor arhivistice („actul” și „dosarul”), stabilind criteriile de alcătuire și clasificare a unei colecții tematice de documente;
- stimulează cercetarea istorică în baza criteriilor exactității și obiectivității.

Prin această lege se asigura conservarea întregului patrimoniu documentar al Războiului cel mare, din care, cu durerea jertfelor de sânge se născuse întregirea neamului în aceleași hotare.

Opera de unificare legislativă a statului național, desăvârșit prin actele politice din 1918, a abordat problema culturală în interdependență cu problemele economico-sociale, considerându-se că rezolvarea acesteia ar putea contribui la refacerea civilizației (în sens de cumulare a valorilor materiale și spirituale) afectată de război. În această idee, unii intelectuali ai epocii considerau că în perioada imediat postbelică, odată cu lipsurile materiale, se instalează o „adevărată foamete de instrumente de cultură” ⁷².

În acest context, cartea, „mijlocul cel mai puternic al răspândirii culturii de patru secole” ⁷³, cunoaște o perioadă de criză în ceea ce privește numărul de

⁶⁷ Vezi „Legea pentru apărarea vechilor picturi bisericești” din 31 martie 1926 în MO, nr. 73 din 31 martie 1926; „Regulamentul pentru calificarea pictorilor bisericești” din 26 iunie 1936 în MO, partea I-a, nr. 144 din 26 iunie 1936.

⁶⁸ Ungureanu, Gh., *Iașii – orașul culturii și artei*, Iași, f. ed., f. a.

⁶⁹ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XIII–XIV, p. 1078.

⁷⁰ *Ibidem*, Vol. XX, p. 263.

⁷¹ MO, nr. 140 din 21 iulie 1934.

⁷² Minea, I., *Intelectualismul vremurilor noastre. Cuvinte rostite la deschiderea Universității din Iași*, 1 noiembrie 1923, Iași, 1923, p. 6–7.

⁷³ *Ibidem*.

titluri editate și posibilitățile de acces la mijloacele de informare ale unei mari categorii de cititori.

Propaganda culturală sub deviza „biblioteci pentru popor”⁷⁴, propune editarea de cărți în tiraje de masă și la prețuri modice, precum și îmbogățirea rețelei de biblioteci publice la orașe și sate.

Legislația interbelică abordează problema cărții sub trei aspecte:

– dezvoltarea și optimizarea rețelei bibliotecilor aparținând institutelor științifice și de învățământ superior, începând cu Biblioteca Academiei Române;

– mărirea rețelei bibliotecilor publice;

– asigurarea patrimoniului de carte națională prin instituirea „depozitului” legal, în strânsă corelație cu regimul protectiv al proprietății literare și artistice.

În aria noastră de interes se înscriu doar ultimile două aspecte.

Reglementând organizarea bibliotecilor în cadrul unui sistem îndrumat, controlat și sprijinit de stat, legiuitorul a elaborat „Decretul pentru crearea asociațiunii bibliotecilor publice cu caracter de stat”⁷⁵, conform căruia bibliotecile aparținând Ministerului Cultelor și Instrucțiunii se unesc într-o asociație a bibliotecilor publice, în care se prevedea a intra și biblioteci dependente de diferite alte ministere. Se obținea astfel o centralizare a rețelei de biblioteci publice de stat, mai ușor de îndrumat și alimentat financiar.

O etapă decisivă în organizarea sistemului a constituit-o „Legea pentru organizarea bibliotecilor și muzeelor publice” din 14 aprilie 1932⁷⁶.

Noua lege avea în vedere realitatea existenței la acea dată a unei rețele de biblioteci fie particulare (puse prin bunăvoința posesorilor la dispoziția publicului), fie aparținând unor societăți culturale din întreaga țară, fie a celor întemeiate în cadrul căminelor culturale urbane sau rurale. Astfel, sub incidența legii intră toate bibliotecile Ministerului Instrucțiunii, bibliotecile parohiale, muncitorești (aparținând de „casele de citire” din Ministerul Muncii sau din alte ministere). Bibliotecilor societăților culturale create din inițiativă particulară, li se lăsa posibilitatea fie de a face oficiul de bibliotecă publică, fie de a se contopi pe temeiul unor convenții bi sau multilaterale⁷⁷.

În scopul „răspândirii și adâncirii culturii în toate straturile poporului”⁷⁸, legea prevede obligativitatea fiecărei administrații municipale și comunale de a înființa biblioteci publice de „literatură, artă și știință de valoare culturală și morală”.

⁷⁴ Ziarul „Universul” – București nr. 141 / 1939.

⁷⁵ MO, nr. 63 din 8 iulie 1919.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 89 din 14 aprilie 1932 (capitolul I al legii).

⁷⁷ Cap. I art. 4 al legii.

⁷⁸ Cap. I art. 1 al legii.

Semnificativă pentru consecvența urmărirea a spiritului de echitate civică, determinant în promovarea solidarității naționale, este prevederea conform căreia în localitățile unde după ultimul recensământ, populația etnică minoritară depășește procentul de 30%, se vor înființa secții ale bibliotecilor comunale cu cărți și publicații în limba maternă a minorității conlocuitoare respective.

Aplicarea acestei legi este garantată de asigurarea mijloacelor financiare, cheltuielile pentru înființarea și întreținerea bibliotecilor urmând a fi susținute din exploatarea lotului de 3 ha de pământ pe care Ministerul agriculturii era autorizat a-l trece din rezervele sale în folosința comunelor.

Cea de a treia categorie de măsuri legislative referitoare la biblioteci are în vedere constituirea depozitului de carte. Legea relativ la cedarea de cărți din 19 decembrie 1922⁷⁹ (venită în completarea unei legi mai vechi din 1904) prevedea că toate institutele tipografice sunt obligate să depună câte două exemplare din fiecare apariție editorială în depozitul bibliotecilor Academiei și universităților din Cluj, Cernăuți și Chișinău, și câte un exemplar Fundației culturale „Carol I” din București, precum și „Asociației pentru cultura și literatura poporului român” din Sibiu. Se asigura prin aceasta circulația creațiilor spiritualității românești între toate punctele cardinale ale teritoriului național. Cu o particulară nuanțare, privind ocrotirea patrimoniului artistic și cultural, Legea proprietății literare și artistice din 1923⁸⁰, stabilește obligativitatea instituțiilor tipografice de toate categoriile să depoziteze realizările editoriale în fondul Bibliotecii Naționale și Bibliotecii Academiei Române.

Reglementările legale menționate au pus astfel bazele unui sistem organizat al rețelei de biblioteci, Statul urmărind o cât mai largă răspândire a „culturii și luminii”, în cuprinsul României Mari⁸¹.

În paralel și în corelare cu sistemul instituțiilor de cultură, organismul instituțional de stat a avut în vedere și instituțiile de artă.

Opera legislativă urmărește în privința acestora reorganizarea administrativă, optimizarea calității artistice a spectacolului și a penetranței mesajului formativ-educativ și reconceperea statutului profesional al artistului.

În acest sens, legislația reglementează trei categorii de instituții de spectacole: *teatrele*, fie cu statut „național”, fie cu statut „regional”; *operele* cu statut „național” asimilat calității de „Operă Română”, *orchestrele filarmonice* cu statut „independent” integrate societăților culturale, toate supuse rolului de

⁷⁹ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XIII–XIV, p. 399.

⁸⁰ *Ibidem*, Vol. XIII–XIV, p. 601.

⁸¹ „Chemare” a Societății culturale „Vrancea”, pentru înființarea de case de cetire (Arh. St. Iași, Fond Primăria Iași, dosar 215/1922, f. 28).

control al Statului exercitat asupra calității artistice și valorii etice a spectacolului. Teatrele particulare, cinematografele, spectacolele de „distracțiuni publice” erau supuse controlului Statului prin organismele sale de resort. Astfel se reglementează regimul juridic al mișcării artistice din întreaga țară.

Concomitent și în mod implicit, în baza unei concepții clare despre funcția educativă a artei, legea conturează statutul social al artistului, stabilind principiile codului său deontologic. Garantarea aplicabilității acestor reglementări este cuprinsă în asigurarea parțială a alimentării financiare de la bugetul ministerului, fluctuantă cantitativ în funcție de variațiile stării economice a momentului, fie prin stipularea dirijării unor fonduri din partea persoanelor fizice particulare, fie prin politica fiscală (taxa timbrului teatral). Se încerca astfel ridicarea mișcării artistice românești la cotele exigențelor artei interpretative europene.

Din punct de vedere cronologic, o primă măsură legislativă a avut în vedere teatrul liric românesc ale cărui începuturi datează de la mijlocul secolului al XIX-lea și se datorau activității unor cântăreți români în cadrul trupelor și companiilor particulare. La București, nucleul teatrului de operă a fost inițiat de George Stephănescu, ca secție a Teatrului Național. În 1919, elevii săi crează „Societatea lirică”. În Ardeal, teatrul liric este legat mai ales de activitatea companiilor străine. „Regulamentul Operelor Române din București și Cluj” din 4 octombrie 1921⁸² și „Legea pentru organizare” din 14 august 1921⁸³ au însemnat etatizarea celor două instituții, care, aflate în două capete de țară polarizau talentele lirice din cuprinsul ei.

Activitatea dramatică din România (Vechiul Regat) fusese instituționalizată tot din secolul al XIX-lea, sub egida Teatrelor Naționale din Iași (1840), București (1859) și Craiova (1889) care integrau artiști pregătiți în Conservatoarele de muzică și declamație din București și Iași (1864), concentrate profesional în „Societatea dramatică a actorilor”.

Legislației interbelice îi revenea misiunea să desăvârșească și mai ales să extindă rețeaua instituțiilor de teatru în special în provinciile realipite, unde acestea aveau să devină adevărate avanposturi de propagandă culturală. „Teatrele – remarcă cunoscutul om de teatru Ioan I. Livescu⁸⁴ – trebuie să satisfacă obligațiile culturale ale unei părți din provincia respectivă: Clujul pentru Ardeal, Chișinăul pentru Basarabia. Sunt regiuni unde n-ar fi poate

⁸² Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. IX–X, p. 1169.

⁸³ *Ibidem*, p. 1077.

⁸⁴ Ioan I. Livescu – director al Teatrului Național din Chișinău, director al Direcției generale a teatrelor din Ministerul Cultelor și Artelor, profesor la Academia Regală de Artă Dramatică, Președinte al Sindicatului artiștilor dramatici și lirici din România.

nevoie de Teatre Naționale, dar unde s-ar putea stimula și ajuta efectiv inițiativa particulară cu caiete de sarcini serioase. Înființându-se companii dramatice permanente cu conducători destoinici”⁸⁵.

După război, întreaga mișcare culturală și artistică din țară își manifestă prin vocea animatorilor ei preocuparea pentru reorganizarea teatrelor. Astfel, în 1920, directorul Naționalului ieșean, Mihai Codreanu, avansa Ministerului nouă propuneri în vederea proiectului de modificare a legii teatrelor⁸⁶. Remarcăm între altele: desființarea Societăților dramatice și înlocuirea lor cu contracte pe bază de caiete de sarcini pentru actori ale căror pensii să fie preluate în grija statului; stabilirea fără echivoc a personalității juridice a companiilor teatrale; punerea conducerii teatrelor la adăpost de imixtiunile politice prin numirea directorilor pe timp de cinci ani; stăvilirea fluctuațiilor actorilor între companiile existente prin interzicerea angajamentelor simultane. Deosebit de interesantă ni se pare propunerea relativ la repertoriul de preferință original: „Teatrele Naționale să fie obligate de a juca piese românești, însă nu o dată pe săptămână, ceea ce nu le-ar da libertatea deplină în alegerea pieselor bune și deci nu s-ar face un serviciu literaturii dramatice”⁸⁷.

Premergător legii din 1937, astfel de preocupări pentru reglementarea criteriilor de selectare a repertoriului dramatic au fost curențe în lumea teatrului. Politica repertorială propusă nu avea un caracter exclusivist național ci exclusivist calitativ.

Astfel, ziarul „Mișcarea” din Iași, din 19 noiembrie 1919, aprecia reprezentarea pe scena ieșeană a dramei „Constructorul Solness” de Ibsen, al cărui nume lipsise multă vreme de pe afișe, în favoarea unor „haznodii, operete și reviste de tot soiul”, apreciind că „direcția teatrului ieșean evident că reacționează în bine, întrucât tinde să reîntoarcă publicul pe căile adevărate ale artei”.

Ziarul „Opinia” din Iași, din 2 februarie 1922, în aceeași ordine de idei, saluta înființarea teatrului românesc la Cernăuți, dar protesta împotriva înlocuirii unui repertoriu clasic, reprezentat, e drept, în limba germană, cu unul în limba română, dar susținut nu de actori ai Naționalului ieșean ci ai unei trupe de revistă.

În ideea că teatrul e „un loc de înfrățire”, marele animator Ion Livescu considera că „propaganda culturală și națională dusă de teatre în provinciile realipite se realizează mai cu seamă prin reprezentanții în limba română care, însă, sunt puneri în scenă a unor pagini din literatura dramatică a minorităților:

⁸⁵ Livescu, I. I., *Politica culturală*, 1928, p. 12.

⁸⁶ Arh. St. Iași, Fond *Teatrul Național*, dosar 102/1920, f. 18.

⁸⁷ *Ibidem*.

„Oare nu e propagandă culturală să-i joci / publicului / în românește și amorul lui propriu nu e măgulit că autorii lui sunt luați în seamă de ai noștri? Încetul cu încetul se deprinde cu lumea teatrului“⁸⁸.

Aceste propuneri clarificau statutul de teatru „național“ integrând acestui concept repertoriul original românesc și aria teritorială acoperită de activitatea trupei prin turneele sale, turnee prin care fiorul conștiinței naționale pătrundea în medii sociale cât mai largi, contribuind totodată la democratizarea publicului de teatru.

Prin coordonatele ei ideologice, opera legislativă va răspunde, cel puțin în parte, acestor deziderate⁸⁹.

Din punct de vedere administrativ, Teatrele Naționale și Operele Române sunt puse sub controlul statului prin Ministerul Cultelor și Artelor, căruia îi revine sarcina supravegherii și a reprezentanților trupelor particulare, „luând măsuri pentru bunul mers și propășirea mișcării artistice din întreaga țară“⁹⁰, precum și coordonarea activității Conservatoarelor de stat, comunale sau regionale, a cursurilor de pregătire artistică în genere. Față de toate aceste instituții, Statul își asuma și obligații bugetare.

Rolul de control al Statului se exercita prin directorul numit, ajutat în probleme tehnice de un Consiliu de administrație în compunerea căruia intrau, ca membri de drept, înalți funcționari publici din organele de stat locale, reprezentanții Societății autorilor dramatice – în cazul teatrelor – sau ai Societății criticilor muzicali – în cazul teatrelor lirice.

În 1930, când țara trecea prin dificultăți economice, legea acceptă administrarea Teatrelor Naționale și a Operele Române, fie sub forma regiilor autonome, fie sub formă de concesiune, în scopul degrevării bugetului de stat⁹¹.

Litera legii urmărește cu consecvență îndeplinirea misiunii formativ-educative pentru care au fost înființate Teatrele Naționale și Operele Române. Astfel: „Operele Române sunt instituții pentru cultivarea artei lirice, menite să servească de școală pentru formarea gustului public“⁹², sau: „Teatrele Naționale și Operele Române au scop cultivarea limbii și muzicii românești, precum și educarea gustului publicului prin manifestații de artă superioară“⁹³.

⁸⁸ Livescu, I. I., *op. cit.*, p. 20.

⁸⁹ În ordine cronologică: „Lege pentru administrarea teatrelor și controlul spectacolelor“ din 21 martie 1926 în MO, nr. 67 din 21 martie 1926; „Lege pentru impozitele asupra spectacolelor publice“ din 28 martie 1926, în MO, nr. 72 din 28 martie 1926, urmată de un Regulament din 22 iunie 1926; „Legea pentru organizarea pe baze autonome a Teatrelor Naționale, Operele Române și spectacolelor“ din 20 martie 1937, în *loc. cit.*, partea I-a nr. 66, din 20 martie 1937.

⁹⁰ Cap. II, art. 4 al legii din 21 martie 1926.

⁹¹ Titlul I, art. 2 și 3 al legii din 10 iulie 1930.

⁹² Cap. I, art. 1 al legii din 14 august 1921.

⁹³ Titlul I, art. 1 al legii din 10 iulie 1930.

În viuziunea legiuitorului această funcție se materializează prin:

- politica repertorială;
- nivelul artistic al imaginii teatrale, complex estetic care include contribuția întregii echipe a cărei calitate profesională devine exigibilă prin lege;
- deservirea unui public variat prin extinderea turneelor „pentru răspândirea culturii naționale în țară”⁹⁴.

O indicație particulară este conținută în legea din 20 martie 1937, conform căreia „Directorii trupelor particulare care ar aduce vreo jignire a sentimentului național prin textul pieselor, costume, decoruri, mijloace tehnice, li se retrage autorizația”.

Promovarea cu precădere a repertoriului românesc începe cu obligativitatea limbii române pe scena Teatrelor Naționale și a Operelor Române, impusă de lege prin formulări ca: „Pe scena Teatrelor Naționale nu se poate juca decât în limba română”. Doar teatrelor de operă li se făcea derogarea ca, până la completarea ansamblului de interpreți vocali, în termenul de 5 ani, unele roluri puteau fi susținute și în limba străină⁹⁵.

Un comitet de lectură, care avea ca membri de drept profesori ai Facultății de litere, membri ai Societății scriitorilor români, personalități ale vieții culturale din orașul de reședință, asigura calitatea artistică a textelor dramatice cuprinse în repertoriu. Exista chiar și o prevedere privitoare la echilibrul procentual între literatura dramatică românească și cea universală, cuprinse în repertoriu. Mai mult chiar, pentru încurajarea creației lirice românești, legea din 14 august 1921 obliga cele două instituții de profil din țară să instituie premii pentru cele mai bune partituri și libretc, cărora li se garanta transpunerea scenică.

Între prevederile care garantau onoarea statutului de „Teatru Național” și „Opera Română” (titlatură care se acorda doar prin Jurnal al Consiliului de Miniștri), se înscrie și obligația trupelor acestor teatre de a face turnee „de propagandă”. Statul încuraja instituțiile de artă prin acordarea unor facilități fiscale, gratuitatea transporturilor pe căile ferate⁹⁶ etc.

Una din cele mai importante realizări ale acestui grupaj de legi o constituie protecția artistului român, fie prin măsuri cu caracter social (asigurarea fondului de pensii din taxa „timbrului teatral și artistic” instituită prin legea din 20 martie 1937, gradații salariale diferențiate în funcție de vechime și calitatea prestației artistice etc.), fie prin măsuri profesionale care îl

⁹⁴ Cap. II, art. 67 al legii din 10 iulie 1930.

⁹⁵ Cap. I, art. 4§2 al legii din 14 august 1921.

⁹⁶ „Regulamentul pentru transporturi gratuite sau cu preț redus pe căile ferate” din 30 septembrie 1926.

fereau de concurența elementelor artistice din exteriorul țării, cărora nu li se permitea un sejur activ în țară decât de maximum 15 zile, depășirea acestui termen fiind avizată doar de sindicatul artiștilor⁹⁷. Mai mult, exercitarea profesiei de artist nu era permisă decât membrilor acestui sindicat.

Statutul social al artiștilor era complinit cu prevederile legale care alcătuiesc un adevărat cod deontologic. Obligativitatea actorului de a se supune indicațiilor regizorale, interzicerea dreptului de „monopol“ asupra unui rol, eliminarea din concepția profesionistului a noțiunii de „rol prea mic“ sau „refuz de rol“, corectitudinea ținutei scenice, înlăturarea manifestărilor de cabotinism, cu prevederea unor „pedepse disciplinare“ înscrise cu literă de lege, dovedesc nivelul respectului față de Artă⁹⁸.

Acelorași coordonate ideologice și profesionale i se înscrie prin lege și Orchestra „Filarmonica“, dependentă de Fundația Culturală Regală, care, datând din secolul trecut, fusese reorganizată în 1922 și al cărui „Regulament și norme de funcționare“ intră în vigoare la 31 decembrie 1938⁹⁹.

În ceea ce privește cinematograful, apreciat ca având un rol important în educația populară, mai ales prin filmele documentare pentru tineretul școlar¹⁰⁰, imediat după 1918 s-a declanșat în mediile intelectuale o campanie în favoarea filmului educativ. La nivelul Ministerului de Interne, în 1923 s-a instituit prima Comisie de control și cenzură a filmelor cinematografice, președinte fiind profesorul Mihail Dragomirescu. Ulterior, cristalizându-se principiile de apreciere critică a filmelor, Comisia devine în 1931 un organ al Ministerului Educației Naționale, sub președinția lui Constantin Kirițescu¹⁰¹. Cum cinematografele erau proprietate particulară, legislația a rezervat statului doar dreptul de control asupra calității moral-educative a reprezentațiilor, acestea fiind asimilate categoriei de „spectacole artistice, care prin felul lor servesc la formarea și dezvoltarea gustului public și au un scop cultural-educativ“¹⁰².

Organismul instituțiilor culturale de stat a înglobat și Radiodifuziunea. La 10 martie 1936, profesorul universitar Dragomir Hurmuzescu, în calitate de consilier tehnic al Ministrului telecomunicațiilor, sublinia în ședința Senatului Parlamentului român „importanța enormă din punct de vedere al răspândirii informațiilor și a ridicării culturale a maselor“¹⁰³ pe care o prezintă

⁹⁷ Cap. III, art. 1 al legii din 20 martie 1937.

⁹⁸ Cap. II „Îndatoririle personalului artistic și tehnic. Pedepse disciplinare. Sancțiuni“ al legii din 4 octombrie 1921.

⁹⁹ MO, partea I-a, nr. 304 din 31 decembrie 1938.

¹⁰⁰ Trancu-Iași, Gr., *Cultura oficială și neoficială*, București, f. ed., p. 20.

¹⁰¹ Kirițescu, C., *O viață, o lume, o epocă*, 1979, p. 267 și urm.

¹⁰² Cap. I, art. 1, lit. b al legii din 20 martie, 1926.

¹⁰³ Hurmuzescu, Dr., *op. cit.*, p. 11.

radiodifuziunea. Legislația referitoare la instituția care valorifica cel mai modern și mai eficace mijloc de comunicare interumană, prevedea pe de o parte dotarea cu mijloace tehnice a rețelei de radioficare, pe de altă parte o statutare a regimului de organizare și funcționare a postului central de radioemisie al țării. Aceasta s-a realizat prin Legea Radiodifuziunii din 4 aprilie 1936¹⁰⁴. În capitolul I, art. 1 al menționatei legi se specifică: „Difuziunea de orice fel, prin mijlocirea undelor electrice a graiului și muzicii /.../ constituie un serviciu public /.../ cu scop cultural și distractiv“, fiind interzise emisiunile cu caracter polemic și de propagandă politică, prevedere caducă în practica deceniului al patrulea când s-a accentuat politizarea emisiunilor de radio.

Rolul instructiv-educativ al acestei instituții este însă incotestabil. O cercetare de istorie literară a pus în valoare contribuția publicistului, poetului și dramaturgului Adrian Maniu¹⁰⁵, care, în calitate de director al programului vorbit, a făcut din Radiodifuziune un for de știință și cultură, o „adevărată școală a națiunii“. Inițierea în 1930 a „Universității Radio“ și a primelor emisiuni ale minorităților naționale sunt doar detalii ale programului cultural al acestei instituții.

În proiectul cultural privind organizarea unui sistem instituțional, proiect relevat de decizia legislativă, un loc aparte a fost conferit Fundațiilor Culturale Regale, concepute ca instituții autonome cu rol dublu:

- stimulatîv pentru producția spirituală, rol materializat mai ales în editare de publicații;
- coordonator al acțiunii culturale de masă, rol manifestat prin întemeiere de așezăminte culturale, în special cămine.

În acest fel Fundațiile culturale se situau în zone de interferență a ceea ce Dimitrie Gusti numea „o singură cultură cu două aspecte: cultura superioară creatoare și cultura poporului (creațiunea menită să circule), formând un cerc închis“¹⁰⁶. Intermediind între elementele productive de fapte de cultură (creația științifică, artistică, artă interpretativă) și elementele productive de acte de cultură (acțiuni culturale de masă cu finalitate volitivă), Fundațiile culturale au contribuit la coroborarea factorilor interesați în educația maselor, existenți în sistemul cultural.

Prima Fundație se înființase sub tutela regelui Carol I la București, având un profil universitar și întemeind o bibliotecă pentru studenții din capitală.

Prin legea din 1923¹⁰⁷ se recunoștea calitatea de persoană juridică Fundației Culturale „Principele Carol“, al cărui scop era „ajutorarea faptelor de

¹⁰⁴ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XXIV, partea I-a, p. 507.

¹⁰⁵ Iordache, M., *Adrian Maniu*, Iași, p. 43 și urm.

¹⁰⁶ Gusti, D., *op. cit.*, p. 213.

¹⁰⁷ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XIII–XIV, p. 695.

cultură". Prin lege, Fundația beneficiază de drept de „depozit“ de carte asemeni Bibliotecii Academiei și bibliotecilor universitare, urmând a înființa, în fiecare comună rurală și urbană cămine culturale dotate cu bibliotecă, case de citire și muzeu. Fundația își afilia diverse așezăminte de cultură și educație populară create anterior. În perioada următoare, datorită modificărilor apărute în statutul familiei regale, Fundația își va schimba titulatura în Fundația „Regele Mihai I”¹⁰⁸, apoi „Voievodul Mihai” și în cele din urmă „Carol II”, fără ca schimbarea titlaturii să modifice organizarea și destinația acesteia.

În 1926, la Iași, „a doua zi după ce Capitala Moldovei strânsese în ea ca un adăpost de iubire și luptă toată durerea și tot eroismul unui neam”¹⁰⁹, se înființează Fundația Regală „Ferdinand”¹¹⁰. Acest așezământ avea ca scop încurajarea tineretului studios și susținerea operelor de cercetare științifică, fiind dotată cu un fond de 200.000.000 lei. Parte din fonduri urmau a fi destinate susținerii culturale a familiilor de militari. Fundația a avut mari merite în publicarea unor lucrări științifice și premiera altora. Din fondurile acesteia s-a ridicat actuala clădire a Bibliotecii Centrale Universitare din Iași.

La 10 ani de la întemeierea Universității românești din capitala Transilvaniei, se înființează la Cluj, ca Fundație regală, Institutul de Cercetări Științifice și Experimentale, prin legea din 27 iulie 1931¹¹¹.

În 1934, la București, se înființează „Fundația pentru literatură și artă „Carol II”, iar în 1938, orchestra simfonică „Filarmonica” (inițiată în 1922), primește un regulament și norme de funcționare ca instituție culturală autonomă¹¹².

În 1938, prin legea din 14 aprilie, toate aceste instituții formează o uniune sub numele „Fundațiile Culturale Regale ale României”, susținută din fonduri provenind din înzestrări regale, donații și legate. Ca uniune, viața acestei instituții a fost scurtă și din acest motiv aportul ei este mai dificil de verificat. Fundațiile componente ale uniunii au înregistrat însă realizări remarcabile. Exemplificativ, menționăm doar colecțiile de documente istorice publicate sub această egidă, instrumente de lucru pentru cercetarea istorică deosebit de importante.

În acest sistem cultural instituționalizat, legislația românească a lăsat loc suficient inițiativei culturale – individuale sau de grup – „apostolatului” în serviciul culturii, adevărată cauză națională în tot cuprinsul țării¹¹³.

¹⁰⁸ *Ibidem*, Vol. XV–XVI, p. 1061.

¹⁰⁹ Gusti, D., *op. cit.*, p. 269–270.

¹¹⁰ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XV–XVI, p. 481.

¹¹¹ *Ibidem*, Vol. XIX, p. 644.

¹¹² *Ibidem*, Vol. XXVIII, partea a II-a, p. 2838.

¹¹³ Ziarul „Neamul Românesc” din 23 martie 1919.

Legea persoanelor juridice din 6 februarie 1924 ¹¹⁴ a creat cadrul legal deslășurării activității unei adevărate constelații de societăți culturale, așezăminte cu scop „pur ideal“, nepatrimonial care, în spiritul menționatei legi, corespundeau „intereselor generale ale colectivității“. Prin intermediul acestora s-au multiplicat și diversificat formele de acțiune culturală îndreptată spre realizarea cocziunii sufletești a poporului României Mari. Devize ca „Scientia et patria“, „Unire prin cultură“, „Grai românesc“ sunt semnificative pentru mesajul social al acestor așezăminte de cultură. Lăsând liberă inițiativa particulară, Statul a încurajat prin diferite mijloace activitatea societăților culturale. Mai mult chiar, Statul și-a asumat într-o mai mare măsură răspunderea pentru devenirea acestor instituții, așa cum s-a procedat cu rețeaua de școli pro-fesionale create în toată țara de „Reuniunea Femeilor Române“ din Iași, care prin legea din 20 iulie 1924 trec în rețeaua școlară de stat ¹¹⁵.

În corclarc cu elaborarea și punerea în aplicare a planului de creare a unui sistem național al instituțiilor de cultură, cărora am încercat să le sesizăm valențele formative pe linia promovării sentimentului de unitate națională, perioada interbelică cunoaște un proces de organizare a intelectualilor, pe domenii de activitate, în scopul sporirii productivității culturii. Fără să intrăm în amănunte, amintim aici „Uniunea intelectuală română“, cu o secție „Amicii Muzeelor“, afiliată la „Uniunea internațională intelectuală“ ¹¹⁶, „Societatea muncitorilor intelectuali“, „Asociația profesorilor universitari“, „Asociația pentru studii și reformă socială“, societăți ale scriitorilor, autorilor dramaticei, artiștilor, criticilor de artă etc.

Pe lângă aceste organizații de largă cuprindere, sunt consemnate în epocă mici asociații ale creatorilor de artă care, fără a fi asimilabile categoriilor de „școală artistică“ cu orientare comună, s-au reunit pe baza unor corespondențe de afinități artistice. Un exemplu concludent în acest sens ni se pare a fi „Grupul celor patru“, format din ieșenii Oscar Hann, Francisc Șirato, Ștefan Dimitrescu și Nicolae Tonitza. Grupul și-a unit eforturile creatoare, deschizând expoziții anuale între anii 1923–1933, fie în Iași, fie în capitală. Prin expozițiile bucureștene, aceștia încercau – după cum mărturisea N. N. Tonitza – „afirmarea sentimentului viu și clocotitor /.../ pe care alții l-au tradus într-un cuvânt inexpressiv și quasipolitic: moldovenism /.../. Moldovenismul nostru ar fi trebuit înțeles nu ca o manifestare regionalistă /.../ ci ca străduința de a uni energia noastră deosebită la efortul comun al celor de pretutindeni“ ¹¹⁷.

¹¹⁴ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XI–XII, p. 244.

¹¹⁵ *Ibidem.*, Vol. XIII–XIV, p. 821.

¹¹⁶ Ziarul „Ideea europeană“, an. IX, nr. 209 din 1 martie 1928.

¹¹⁷ „Lumea. Bazar săptămânal“ – Iași, nr. 45 din 1 ianuarie 1926, p. 13.

Aceste asociații, născute din dorința de a împiedica disiparea energiilor creatoare, au contribuit, credem, la atenționarea opiniei publice și a factorilor oficiali de decizie asupra caracterului inequizabil, infinit în spațiu și timp al opereii de artă ¹¹⁸ precum și asupra valorii elitelor intelectuale, într-un moment în care „societatea românească are nevoie de personalități de elită” ¹¹⁹.

Din acest unghi trebuie înțeleasă motivația și valoarea setului de legi privind protejarea proprietății artistice, sprijinirea, încurajarea morală și materială a creației intelectuale.

Până în 1923, singura dispoziție legislativă care oferea protecția dreptului de proprietate intelectuală („cea mai sacră, cea mai inatacabilă și cea mai personală categoric de proprietate” ¹²⁰) era legea presei din 1862 și câteva articole din Codul penal românesc.

„Legea proprietății literare și artistice” din 28 iunie 1923 ¹²¹ reprezintă o etapă superioară în ocrotirea dreptului de autor. În elaborarea acestei legi se ținuse cont de dezvoltarea creației artistice, de dezideratele creatorilor exprimate pe diverse căi și mai ales la Congresele internaționale pe această temă.

Legiuitorul definește și concepe măsurile protective ale „proprietății artistice”, înțeleasă nu numai ca un patrimoniu individual al creatorului (în raport cu editori, traducători, cesionari ș.a.) și care trebuia să-i asigure existența, ci și ca un patrimoniu cultural colectiv. Ca patrimoniu individual, legea asigură ocrotirea proprietății artistice prin garantarea inviolabilității investiției de gândire și conștiință, a exclusivității utilizării rezultatelor materiale și morale cu efect în timp (10 ani conform legii din 1862, 30 ani conform legii din 1923). Ca patrimoniu cultural colectiv îi asigură ocrotirea prin garantarea conservării în tezaurele naționale de carte.

Efectele previzibile ale legii constau (după viziunea raportorului în camera legislativă, Ion Pillat) în stimularea rolului social al creatorului: „artiștii, scriitorii, compozitorii, al căror rol se mărginea înainte a ridica nivelul cultural al țării noastre, au azi înalta misiune de a desăvârși unitatea suflătească a Românilor de pretutindeni” ¹²².

Un decret ulterior, din 8 februarie 1938, aducea o întărire ocrotirii proprietății artistice prin nominalizarea Societății compozitorilor români ca

¹¹⁸ „La Revue de Genève” nr. 39/1923.

¹¹⁹ Gusti, D., *op. cit.*, vol. I, p. 191.

¹²⁰ *Lege asupra proprietății literare și artistice*, comentată de C. Banu, București, 1934, p. 3.

¹²¹ Hămangiu, C., *op. cit.*, Vol. XIII–XIV, p. 601.

¹²² *Lege asupra proprietății literare și artistice*, comentată de C. Banu, București, 1934, p. 3.

singura societate națională autorizată de stat prin Ministerul Cultelor și Artelor ca, numai cu avizul autorilor, să controleze executarea compozițiilor muzicale în public ¹²³.

Anul 1937 este bogat în dispoziții legislative urmărind stimularea creației artistice. O primă lege din această categorie este „Legea pentru încurajarea artelor plastice“ din 6 martie 1937 ¹²⁴, prin care se înființează Marele Premiu Național pentru artele plastice, urmată de un Regulament de aplicare ¹²⁵. Nuanța de patrimoniu colectiv al creației artistice este întărită și prin această măsură legislativă care prevede obligația laureaților acestui premiu de a depune o lucrare în colecțiile Statului. Corelăm aceasta cu prevederea cuprinsă în legea teatrelor din 20 martie 1937 prin care se stabilea că un procent de 10% din veniturile obținute din „Timbrul teatral și artistic“ era destinat construcției unei Pinacoteci Naționale.

Ideea premiilor naționale datează din 1924 și, după mărturia ministrului Al. Lapedatu, aparține lui Alexandru Mavrodi, directorul ziarului „Viitorul“, membru în comisia bugetară a Ministerului Cultelor și Artelor ¹²⁶.

Prin decizii ministeriale, urmate de Regulamente de aplicare se instituie Premii Naționale „pentru literatura de creație artistică“, scriitorilor români de valoare recunoscută „ca o îndreptățită încununare a activității lor literare“ ¹²⁷, pentru literatură dramatică ¹²⁸ și pentru compoziție muzicală.

Statul încurajează activitatea expozițională a laureaților și inițiază Salonul Oficial de Toamnă realizând o mai largă deschidere către public a creatorilor consacrați ¹²⁹.

Faptul că acest pachet de legi cu privire la stimularea creației artistice este elaborat și sancționat numai în cursul anului 1937 poate fi pus în legătură cu viziunea personală a conducătorului Departamentului Arte, fie în legătură cu cristalizarea sistemului organizat al instituțiilor culturale. Avansăm însă și ipoteza că vârful piramidei sociale intenționa să lumineze cu strălucirea elitei artistice Înalta Curte, ipoteză care merită a fi verificată sub aspectul cântăririi efectelor pozitive sau nu asupra producției artistice.

Din investigarea operei legislative am deslușit osatura unui sistem instituțional, cu un for de stat în centru, cu ramuri principale reprezentate de instituțiile „naționale“ sprijine în punctele cardinale ale pământului românesc,

¹²³ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XXVI, partea I-a, p. 91.

¹²⁴ *Ibidem*, Vol. XXV, partea I-a, p. 247.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 1010.

¹²⁶ Lapedatu, Al., *op. cit.*, p. 23.

¹²⁷ Hamangiu, C., *op. cit.*, Vol. XXV, partea a II-a, p. 1282.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 1344.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 1504.

pe care sunt prinse ramificații reprezentate de unități regionale și comunale ale căror terminații acoperă întreg teritoriul țării. Această structură, reprezentând intenția de consolidare culturală a fruntariilor politice ale țării, s-a creat prin asimilarea unor instituții și structuri anterioare, prin conturări treptate ale configurației instituțiilor componente, prin atragerea și stimularea forțelor capabile să contribuie la omogenizarea spirituală a populației, pe linia cultivării idealului de unitate, în strânsă corelare cu cristalizarea concepției despre rolul și responsabilitatea statului față de propășirea culturii ca parte integrantă a progresului general al națiunii. Evenimentele politice de la sfârșitul deceniului al patrulea au modificat și apoi au curmat evoluția firească a acestui sistem, astfel încât evaluarea gradului de funcționalitate și eficacitate, în sensul irigării solului social cu „apa vie“ a idealurilor tradiționale românești, verificabil prin factorul timp, devine dificilă.

CONSIDÉRATIONS SUR LE SYSTÈME DES INSTITUTIONS CULTURELLE ROUMAINES (1918-1940)

R é s u m é

Dans l'époque de l'entre deux guerres mondiales, en dépit de la diversité des conceptions théoriques et options pratiques, les forces intellectuelles roumaines ont élaboré un projet culturel, destiné à servir le développement sociale.

Envisageant la création culturelle et la réception, ce projet fut le fondement d'un système culturel unitaire à l'échelle nationale.

Dans ce système, chaque élément composant, cet-à-dire chaque institution culturelle se développait en toute son individualité, mais poursuivent un but commun: la communion d'esprit de toute la nation dans les nouvelles circonstances politiques et économiques.

Basé sur l'étude de l'oeuvre législative, l'auteur suit le manière dont laquelle l'Etat, en rôle de principal dirigeant, a organisé un réseau complexe d'institutions culturelles sur toute l'étendu de la Grande Roumanie.

TWO RECURRING MOTIFS IN THE BOOK OF LAMENTATIONS AND THEIR LATER MIDRASHIC INTERPRETATION¹

(I)

MIHAI-RĂZVAN UNGUREANU

Introduction

One of the most difficult challenges faced by the interpreters of biblical and postbiblical literature is posed by the Book of Lamentations. Themes such as atrocity, the discourse stemming from mourning and grief, mass murder and the cultural 'silence' that follows it, the role of history and its capacity to give proper answers in due time, always draw attention to the general inadequacies of language. Non-analytic reading seems pointless because of its sightedness; and the more writers brood on such subjects, the more 'interpretation' justifies its name. Dryden describes the need for a deeper approach: "For the most precious pearls one has to dive in the depths of the ocean". The Book of Lamentations, like almost all the history of literature, defeats attempts of blunt-styled reading. Hermeneutics (namely a selective and creative reading) discloses the evilness of evil and painfulness of pain, as conveyed in bodies of symbolic items, and the biblical text provides the place where senses are rediscovered. It is, one might say, a 'sympathetic magical proceeding' through which meanings are undone by means of an accurate understanding. Interpretation consists of formulae which wait for the trained user to set them in motion. But one can scarcely imagine a single hermeneutised 'thread' which unravels only by spotting it quickly. There are no single solutions to questions on the nature of poetical work, but rather an entire network of probable answers, all endowed with interpretative, i.e. relative truth. Form and message in the Book of Lamentations benefit of a profound figurative language and of a deeply troped system of signs, which allow the reader to break through the bulwark of

¹ Lucrarea a fost elaborată ca parte a tezei-dizertație ce a încheiat cursurile postuniversitare de Studii Orientale urmate de către autor la Oxford, St. Cross College, Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies, în 1992-1993. Conducător științific a fost prof. Jeremy Schonfield, căruia îi mulțumesc încă o dată pentru competență și încurajări.

a single, common, ordinary explanation and to reach the realm of multiple senses.

Ancient writers no more than their successors, were denied the possibility of transcribing directly and unaffectedly the authentic cry of human pain in the purity of its original expression [Mintz, 1982, 1]. They shared a certain sense of 'expressional impossibility' (Harold Bloom's *dictum*) in facing the harsh experience, and eventually they ended descriptions in the pathetic key of the Sumerian poet two millennia before the Common Era who cried "There are no words". Nevertheless, the author(s) of the Book of Lamentations, fifteen hundred years later, stood before an unprecedented event equipped with and burdened with a long-used traditions of communal laments and dirges. It is a mistake to consider, in terms of accurate description of the events, the poetical approach of historical catastrophe as insufficient. There are so many signs certifying the authorial efforts to find a new way to express the 'inexpressible' and poetical devices were set in to this purpose. A plain text as Thykydides' or Herodotus' may satisfy the historian, but does not fulfil the expectances of a aesthete. New technical devices were laboured and schemed in order to 'squeeze' from the language all its compositional capacities, in terms of meaning. An outrage of human dimensions was deemed to be cosmic and therefore no attempt towards a successful literary representation had to be spared. What Harold Bloom coined (explicitly enough) as 'strong' or 'conclusive' topics are evident throughout the biblical text: literary devices through which characteristics of an event are effectively brought out in the holdest relief.

We would not reject neat and tidy solutions like Norman Gottwald's [Gottwald, 1954] or Bertil Albrektson's [Albrektson, 1963]. Both had found a single 'key' to the theology of Lamentations: the former in the tension between deuteronomic faith and the tragic facts of history and the latter in seeing Lamentations as a document designed to lead Israel back to faith in a *person* rather than a *place*. Albrektson challenged Gottwald's interpretation by going directly to the heart of his thesis and asking whether there had ever existed a 'tension' between faith and lived history and he stated that Zion, as a symbolic representation of what Israel means in its contemporaneity, had been closely linked to Israel's faith. Thus, when Zion fell, so did the belief in God. A synthesis of the two ideas was later picked up by P. Ackroyd in his broader attempt to articulate a "theology of the Exile" [see Ackroyd, 1968]. The problem of these hypotheses is that both put forward the conviction, *a priori*, that a *single* theological focal point can not only be found in this collection of laments over Jerusalem, but also that such a postulated focal point might then serve as the major theological trust of the book. This kind of a methodological

approach is often suspect in works wherein authorship, time, and place of composition are generally recognized and accepted; it is still more so in a diffuse compilations of poetic compositions like the "books" of Psalms and Lamentations [Moore, 1983, 536]. It is safer to say that deuteronomic and Zion traditions serve as contributing traditional sources for the development of the theology articulated in Lamentations, and to focus on either of these, or even on some synthesis between the two, eventually proves inadequate.

To posit a single theological focus would most likely imply that the poet(s) responsible for the collection made a deliberate attempt to go beyond the raw facts, to develop a theological treatise. Such an attitude tends, in the final analysis, to reduce and constrict the variegated impact of Lamentations' broad theological thrust, and also to force the so-called 'secondary' themes out of the picture. We doubt that the author(s) methodically planned to employ all the stock symbols, phrases, and poetic word pairs he could deploy for the sake of a unique theology – it is much too early and too close to the tragic event. But nevertheless he tried to work out his task, in order to express in the best way possible matters that defy the semantical capacity of his language. The analyst finds a full gamut of theological meanings, scattered haphazardly in the text; but a clue exists to help us construe them, since formal and background topics pervade the apparent disorder.

The chapters carry particular semiotic 'targets' and hence, there are so many hints to the various subjects the author(s) considered to be worth illuminating. This is no "formula criticism, the final solution to all the questions about Hebrew poetry" [Watters, 1976, 146–147], but we think that once a formal setting had been established, the author(s) was compelled to find motifs strong enough to tie together the 'separate' parts of the composition. Many of these motifs eventually became theological topics and are to be interpreted as such. But they also function as factors of form unity and of sense unity, thus pervading the whole poem.

The problem of unity within the Book of Lamentations has long intrigued scholars. Many expressed profound doubt that the text might ever be regarded as an unified document in any sense of the term – neither formally nor in terms of its theological content. Some considered another solution: that the poems were individually composed, and that a later redactor arranged and modified them according to a pre-thought plan. These answers usually neglect or deny any major significance to recurring motifs whether formal motifs or meaning motifs.

What we propose to do is to attempt to shed more light on some of the above 'secondary' themes, to try to place them in some kind of proper perspective within the overall message of the book without distorting the

theological impact of the whole. The first of these concerns a matter of form: the alphabetical acrostic; the second deals with another 'unifying' topic: the image of the 'other'. We will suggest that both themes are of major importance for the general understanding of the text, and that one might in the same way look at other topics such as 'human suffering'. Applying a hermeneutic process to the themes above yielded fruitful results and might be extended if responsibly administered [see Geisler, 1976]. We therefore tried to relate the topics to later interpretations of the biblical text, namely to what the Rabbis thought about the book. Our approach is predominantly non-structuralist, but the core of the strategy we employed may be judged as heavily influenced by deconstructionism.

The methodological delimitations of our work are as follows: 1) there will be no attempt to deal directly with the issues of date, authorship, or place of composition; wherever we had to confront such thorny problems, we preferred to leave the questions open, since our work is, at least in this stage, preliminary to a deeper approach to be carried out later. Some of the questions allude to what we consider to be a valid answer; 2) we think that each chapter displays a discernible unity and can be treated as a coherent whole produced by a principal author; 3) the design of the entire book is the result of an informed redactional intention.

The post-biblical text we introduced, among other, in order to argue our opinions about the above topics, is Lamentations Rabbah. It is our midrashic system of reference and conclusions are related to it. It helped us a great deal to explain the opaque passages and the indirect references to our subjects. By far one of the greatest tasks that faced rabbinic Judaism was to interpret the biblical text of Lamentations. The reason is clear: in a period of less than seventy years the Jews lost three major wars – the revolt of 66–74 C.E., the uprising of the Jews of Cyrenaica, Egypt and Cyprus in 115–117 C.E., and the Bar Kokhba rebellion of 132–135 C.E.. Each of these caused enormous loss of life, and the Temple and Jerusalem were destroyed in 70 C.E. In brief, the cultural map of Judaism had been radically and definitively altered. The Rabbis' first response, to judge by surviving writings, was near silence, since the Rabbis of the tannaitic period (70–200 C.E.) seem not to have written laments or to have sought refuge in apocalyptic dreams. They did not establish new fast days, nor did they accord a place in their curricula to the study of such momentous events. The Roman emperors are seldom mentioned, sites of resistance, such as Betar, appear only once, the names of the leaders of the revolts are never shown. Perhaps they ignored the political realities in order to devote their energies to creating a religious system that could ensure the survival of Judaism, such as the work on the laws and on exegesis [Cohen, 1982, 19].

The interpretation of history was taken over by the Amoraim (200–400 C.E.) and the post-amoraic Rabbis (400–700 C.E.). They had to confront a text, i.e. the Book of Lamentations, which lacks historical details and moral motivations, and only alludes to the epoch when destruction had taken place. Rabbinic interpretation had to deal with blurred contours, and reacted to this challenge by transforming the linguistic (non-relevant) world of Scripture in its world of experience [Goldberg, 1990, 154]. The nowadays historian discriminates: texts from different periods of time have distinct meanings. The Rabbis, who were not historians, had to interpret a single text, the Lamentations, on the basis of their contemporaneity. Lamentations became relevant when related to casual occurrences. Moreover, they had somehow to neutralize the destruction and defuse its subversive implications [Mintz, 1984, 49]. Now at a safe distance from the catastrophes of a bygone age, they could estimate the cultural loss, and they were aware that interpretations were needed to their poisoned past. Unless the tragedy could be absorbed into a theological explanation based on the covenant and ontological answers could be found, then the fall of Jerusalem would forever have the force of a terminal apocalypse. The Rabbis were conscious of living in an age in which the channel of prophecy had been closed and the Holy Spirit exiled from its previous abode. However, even though the Temple was destroyed, the text remained, the ground on which the grave issues raised by the destruction had been laid out. Because of the closure of divine revelation, the Rabbis did not have available to them the direct poetic speech of lamentation or the prophetic discourse of consolation. The only possible response to catastrophe was reading. And the text which had to be read, the text which on no account could be avoided, was the Book of Lamentations.

Except for some later additions, the entire aggadic Midrash Lamentations Rabbah, including the thirty-six poems, is a compilation redacted by a single redactor. He used tannaitic literature, the Jerusalem Talmud, Genesis Rabbah, and Leviticus Rabbah. Later midrashim, such as Ruth Rabbah, used it as a source. In the view of this and of its language, it was apparently redacted in Israel at about the end of the fifth century C.E. [see Zunz, 1919, 179–180; Strack, 1963, 218–219; Herr, 1971, 1378; Goldin, 1989, 115]. We should conclude by a clear statement concerning both texts: Lamentations is a biblical response to adversity; Lamentations Rabbah is a rabbinic response. The next chapters show the way they harmonize in meaning.

Acknowledgements

The author is honoured to thank his supervisor, Mr. Jeremy Schonfield, for the generous help in writing and editing the dissertation. I owe Mr.

Schonfield my interest for the Book of Lamentations, since he succeeded to entice me with such a wonderful piece of work. He directed my attention to the topics I was very interested in and moved me to ponder over the complex meanings of both scriptural and midrashic texts. I am also indebted to him for the tireless patience he showed in dealing with his disciple.

I would also like to thank Professors Philip Alexander and Leonard Greenspoon for the valuable pieces of information they offered me and for their precious suggestions concerning my work.

1. The Meaning of the Alphabetical Acrostic

Among the different 'strong', 'conclusive' formulae to which the Book of Lamentations resorts to set off its meanings, the acrostic represents one of the most powerful items. More seldom has the question been raised whether there is a relationship between the form and the content of these songs. The alphabetical composition of the songs is observed and commented upon, but it is mostly regarded as a detail beside the point, without any significance for the content itself. So the question has to be raised if this apparently artificial, not to say labored, acrostic structure is only an external adornment, or if the author chose this form in order to say something specific by means of the alphabetical composition. The Rabbis were the first to give a valid symbolic explanation to the acrostic. Because of the lack of plain answers to problems concerning sin's nature within the אֲשֶׁר , the Rabbis had to refer to a double strategy by which the concept of sin – its definition, contents, and circumstances rolled into one – could be brought to reader's attention using textual resources.

The first strategy touches the bare midrashic exposition and interpretation. We call it 'the explicit expression', because the rabbinic *lectio* follows up the verse in a continuous, even flow. The reading's coherence is uninterrupted and allows the audience to enjoy at once the midrashic glittering of ideas. The acrostic belongs to a second category, i.e. 'the implicit expression', because the reader has to look at the text in a more attentive manner, in order to take account of the subtlety of the poetic form. For the most part, the Hebrew acrostic, like any other poetic adornment, appeals to the mindful eye and not the ear. The author(s) had made the most of the means of 'physical' expression, allotting to the eye the significance due to a 'preliminary reader'. The real reader – if they are daring interpreters – had taken advantage of the carefully carved detail of form and eventually transformed it into an epitome of sin's complexity.

But this 'transformation' is due to a profound interpretative dive into an ocean of meanings. It might seem that the Rabbis chose the alphabetical acrostic for the same reason that a child, when asked to 'give a definition' of the natural

number, would begin to count number by number, as a way of understanding the infinite complexity of the matter. Nevertheless, this is not a definition in itself, but a clue to the dilemma, a thread which could lead the *ignoramus* from between its horns.

1.1. The alphabetical acrostic of the Book of Lamentations

The attentive eye will readily recognize the compositional irregularities at the beginning of each verse. However, all these marks are elements of a dominant order within the poetic framework enabling the acrostic to bring out the semiotical web deemed to structure the text.

The first four poems are composed of lines unequally divided, the first hemistich being the longer. Ever since Budde, the metre has been identified as basically a 3/2 stress [Budde, 1882]. Almost all critics agree that these chapters are shaped in the so-called *qinah* (קִינָה) metre (the lament metre), seldom found in a rigid form but constantly broken by a 2/2, 2/3, 3/3 pattern. The final poem is without doubt in the more familiar 3/3 rhythm.

The overall structure of the Book of Lamentations seems to be an example of the *qinah* pattern on the grandest scale. It is the acrostic form which enables the reader to analyse the poem as a whole and to become aware of the entire compositional structure. Definitely as a whole, but paradoxically, as a fragmented whole, since the discourse is non-narrative and therefore, requires a particular approach concerning the form. In spite of „the rhythm that always dies away" [Shea, 1979, 107], the *qinah* meter, as a formal device, is backed up by the alphabetical acrostic. But it is also necessary to stress that, since we have introduced into the analysis 'the reader', we should warn again that the acrostic is for the eye and not for the ear. We share the opinion according to which the book was intentionally written in precisely five chapters, no more, no less and that the author(s) were perfectly aware of the formal functions the alphabetical acrostic had accomplish. And whether the thymhm "dies" or not, that bothers the reader less since the acrostic. Ariadna's thread in a compositional labyrinth, aims to unify all the parties of the text.

What does the acrostic look like? In the Old Testament there are fourteen acrostics of partial acrostics (*Nahum* 1:2-8, *Ps.* 9-10, 25, 34, 37, 111, 112, 119, 145, *Prov.* 31:10-31, *Lam.* 1-4, *Sir.* 51:13-30, *Hab.* 1:2-2:1) of which the Book of Lamentations is by far the finest, and stands alongside of *Ps.* 119 as the largest in scope and execution [see Loehr, 1905]. The periods assigned to each letter may consist of one line (*Ps.* 111, 112), two (*Ps.* 34, 145), three (*Lam.* 3) or even sixteen lines (*Ps.* 119), or the lines may vary in number, as in *Lam.* 1 and 2, and to some extent in the Psalms. Where the period consists of several lines,

the initial letter is sometimes repeated with each line (*Lam.* 3) or distich (*Ps.* 119) [Woods, 1903, 25]. The latter is the more architecturally imposing with its twenty-two stanzas of eight lines each, every line beginning with the appropriate acrostic letter. Nevertheless, such a contrivance threatens to oppress the content and label the acrostic as a *tour-de-force* which does not approach literary or poetic excellence. Lamentations too has an architectural grandeur, but it is not monolithic, its unity being broken in innumerable pleasing ways, never distracting but always contributing to the total impression [Gottwald, 1954, 23].

The acrostic is both an ornament and a stylistic solution to a dilemma set on by the need of expression: how to describe with subtlety a dreadful experience and how to 'can' the poetic content by using at once a fair and an inflexible form. Such a delicate literary creation deserved the exquisite treatment of the exterior garment, i.e. the embellishment of the poetic structure. In the meanwhile, its employment is derived from the need of a better control on the images of disintegration. The adding of an acrostic to the different requirements of the composition could have endangered the effectiveness of the text. This artificial composition of course formed an obstacle to the adjustment of the text in accordance with other formal demands. Some wilder less measured rhythm would seem to us to have been a fitter form of expression. Shortenings of the rhythm for the sake of a tangled form could have affected the intention of delivering an elaborate and clear-cut text, in which the unrelieved severity should have played an important role. Understanding and persuasion might have been sacrificed to cheap aesthetics, because the eye could be easily enticed away from reading and tempted to look only at the formal aspects. Thus, the entire core of the book's theology could be jeopardized by a slight and continuous drift of attention toward unwanted goals.

However, there is merely an apparent contradiction between the artificial literary form and the spontaneity of emotions. The alphabet is repeated four times with unvarying regularity: simultaneously, the symmetry and the directness of feeling force their way through the reader in a perfect concordance with the form-restrictive expedient. In the composition of Lamentations, there has been a surprising coalescence of form and vitality, helping the interpreter to perceive the powerful topic of "the spirit controlled by form". "A man true to the gift he has received will welcome the discipline of self-imposed rules for deep sorrow as well as for other strong emotions. In proportion as he is afraid of being carried away by the strong current of feeling, will he be anxious to make the laws more difficult, the discipline more effectual", concludes [Plumptre, 1863, 60]. The same motivation stands for any of the poetical forms; it would suffice to recall the complicated structure of the sonnet, as exemplified by Dante's selection (*terza rima*) for his vision of the unseen world. What the

sonnet was to Petrarch and to Milton, the alphabetic verse-system was to the writers of Jeremiah's time. This is that kind of text that made Joao Pinto Delgado, he himself the author of a series of poetical meditations entitled *Lamentaciones del Profeta Ieremias* (1727), note: "The Holy Text, which is full of so many misteries that one must beware of not only a word but a letter to many, cannot be adapted to the human type of poetry, with which the world is pleased, without much care and difficulty" [Wilson, 1949, 132]. There is nothing that could conduce to a similar conclusion as De Wette's, that this form of writing was the outgrowth of a feeble and degenerate age dwelling on the outer structure of poetry when the soul had departed [quoted by Plumptre, 1863, 59]. There is too much attention paid to form, too much elaboration than necessary. The Rabbis realized the inseparability of both within the intricate poetic edifice and by dint of it, the interpretation had preserved the impressive connotation of acrostic's use.

All the acrostics within the Book of Lamentations are of a simple type, and are so planned that the initials recurring at fixed intervals follow the order of the Hebrew alphabet. Thus, the first section of the poem starts with the first letter of the Hebrew alphabet, א; the second with the second letter, ב and so on down to the twenty-second and last letter, ת. The interval between the several letters consists of a regular number of lines [see Gray, 1929, 7].

In chapters 1 and 2 each stanza has three lines, and only the first word of the first line of each is made to conform to the alphabet, so that stanza one begins with א and so on through the alphabet. Chapter 4 is of the same type, but here each stanza has only two lines. Chapter 3 is more elaborate: each stanza has three lines, and all three lines are made to begin with the proper letter, so that there are three lines starting with א, three with ב, and so on. As [Moore, 1983, 541] put it, "The 3-line acrostic of chapters 1 and 2 intensifies in chapter 3 where every line has to be chosen with care, while chapter 4 suddenly abandons this style for a 2-line structure. Chapter 5 then abandons the acrostic altogether". Chapter 5 is not an acrostic, but has exactly twenty-two lines and thus conforms to the alphabet to a lesser degree.

A minor peculiarity of the acrostics in chapter 2, 3 and 4 is that two of the letters of the Hebrew alphabet stand in the reverse of their normal order. Usually it is ב before ג, as is the order in chapter 1, but in the other acrostics the sequence is first ג, then ב. This peculiarity is found also in the Greek version of *Prov.* 31, and in the opinion of many scholars should be restored in *Pss.* 34, where the conventional order of the alphabet seems to violate the sense [see Pietersma, 1993]. A common explanation, going back to Grotius, is that the order of these letters of the alphabet was not yet fixed at this time. Delbert Hillers takes it as "sheerly hypothetical and rather improbable in view of the

consistent sequence $\Psi - \mathfrak{D}$ in Ugaritic abecedaries almost a millenium older than Lamentations and in view of the order of the Greek alphabet" [Hillers, 1972, XXVII].

The acrostic outline reaches its apex with the most elaborate sample in triplets in chapter 3, we stressed above, then descends to an acrostic in couplets in chapter 4, and finally goes to chapter 5 which was written only in individual bicola and contains no acrostic at all. Some authors consider these characteristics as explicit enough to prove that the Book of Lamentations was written in precisely five chapters, with three longer chapters with their poetic units in multiples of three, followed by two shorter chapters with their poetic units in multiples of two. Within this larger setting, the first three chapters were written in a *qinah* pattern, 2/1 in this case, on the basis of the type of acrostics they present, and the last two chapters were also written in a lament pattern, 2/1 again, on the basis of the length of their poetic units. It implies that the acrostics were purposely designated to divide the text in two smaller cycles and one larger cycle of the *qinah* pattern which "dies away", because it was written in remembrance of Jerusalem, the city that died away [Shea, 1979, 107].

It has also been conjectured that the original writing was unfettered by the alphabetic structure and only at a later time was moulded to its finished state [Gottwald, 1954, 25]. Whether this supposition is valid or not, even though the Rabbis thought of it, is not our point, but the growing significance of the form. Definitely, the writer(s) of Lamentations were much more interested in conveying the message than in maintaining artistic purity; form was the only concession made to aesthetics. However, the predominant reason concerned the communication of the message: how to hand it over in an understandable manner. Later on, because of the deep significance attributed to the acrostic, manuscripts of all the standard codices show spaces left between the strophes beginning with the respective letters [Ginsburg, 1897, 20]. The thoroughness of the acrostic structure prompts a question which cannot be ignored: why has an acrostic gridding been composed on the textual tissue?

Scholars who have written about the motivation of the acrostic point out the hypothetical motive of memorization, thus reminding us of a well-cited quotation from W. F. Albright: "As has often been emphasized by scholars, writing was used in antiquity largely as an aid or guide to memory, not as a substitute for it" [Albright, 1946, 31]. This is by far the most frequent interpretation and was common in the previous century [see Streane, 1913, 355–359], according to this theory the acrostic could be explained as a merely pedagogic device; while in later years, P. A. Munch believed that the acrostics were model compositions (*Musterstuecke*) by which schoolboys were taught the alphabet [see Munch, 1936]. He regarded Lamentations as an exercise for

practising the style of the funeral lament. In order to form a fuller idea of the direction of this argument, it is worthwhile to quote Wilhelm Rudolph: "That Lamentations was composed for instruction because the teacher wished to practise with his students the style of the funeral lament, makes of the intense earnestness of these songs, written with lifeblood, merely an exercise in style" [Rudolph, 1939, 3]. He had also evinced that the unquestionable close relationship between wisdom literature and the ability to write might have put biblical scholars on the wrong track, hampering them from relating properly the emotional dynamic and the paradigms of form. And to quote again N. C. Gottwald: "It is conceivable that at some time in its early history the book was employed in didactic circles; it is, however, unimaginable that it was written for such purposes" [Gottwald, 1954, 26].

Nevertheless, the mnemonic explanation cleared of any further 'didactic' overstatement, seems to fit in with the concept of "the text's corporate personality" [Robinson, 1936, 50], i.e. with the cultic estimate of the book. It avoids the pitfalls of the previous positions by offering a straightforward purpose for the acrostic without depriving the entire work of its literary and religious nature. N. C. Gottwald rightly remarked the significance of the acrostics' repetition throughout the book. While he believed that one poet was responsible for at least the first four poems, he does not affirm that the author(s) intentionally wrote a composition which would consist of four or five parts. If one assumes for the moment that the book is a literary unit composed of five parts, it could be easily inferred that the acrostics would have limited practical value on behalf of memorization. Were the alphabet given only once, its usefulness might be admitted. It is more likely that the five poems were written, learned and recited separately during successive annual days of mourning over the fall of Jerusalem and later compiled as a cultic collection [Gottwald, 1954, 27-28]. This conclusion does not exclude, but supplements the idea of a commitment of form, as seen above [Shea, 1979, 107].

Memorization might have been a reason for the employment of acrostics but it seems obviously to us that the explanation does not suffice. Alfred Jeremias gave N. C. Gottwald the starting point which we shall follow up in further interpretation. The former quoted a rabbinic *dictum*: "When a person says the alphabet, he has thereby embraced all possibilities of words" [Jeremias, 1930, 665]. The literary form forcibly encompasses the means which enabled the author(s) to express the feelings of 'completeness' in respect of grief, sin, atonement, and hope. Let us recall the analogy we made with the series of natural numbers and the infinite opportunities one has to form other numbers out of each of the elements of the series through arithmetical operations. Bearing it in mind, we can see how reasonable sounds the following statement:

the alphabetical arrangement was chosen "to give an air of continuity as well as of exhaustive completeness to the lamentation, which constantly assumes new figures and turns of thought" [Keil, 1874, 337]. It clearly gave free way to a later supposition: all the letters may have been used in order to include and express suffering in its full range [Smit, 1930, 117].

'Completeness' of meaning, i.e. the fullest evidence of the feelings alloyed in the poetic 'melting pot' requires a 'continuity' of form. Coupled with a masterly choice of language, the latter has an almost hypnotic effect comparable to the effect of Chopin's *Marche Funebre*. The acrostic penetrates the metaphoric contents like a white thread in a ceaseless flow and links the verses into definite functional divisions. It is not to be forgotten that dirges like *Amos 5:16 ff* or *2 Sam. 1:19-27* were of a ritual character and were normally uttered by a professionally trained class of women (see *Jer. 9:17 ff*). To the extent that chapters of the Book of Lamentations should have accomplished the same task in its early years, it may be inferred that, in order to have them properly written, a rhythm had to be preserved somehow. The oral rhythm was less perceivable since the lamentations were intended to be recorded within a written composition, therefore the rhythm had to be transposed into written signs. The means used were the *qinah* metre and the acrostic. The latter provides a 'visible' key to the understanding of the senses to which actually the form targets.

Such a structure offers the lamentations a movement of irreversible progression towards the unavoidable completion of the cycle. The end is marked by the last letter of the alphabet. It is through the acrostic that the inexorable certitude about the total fulfilment of God's will assumes shape. No chapter reaches a climax in defining the end; there is merely a sense of *denouement* the realization that the experiences march on and on towards exhaustive recitation [Lanahan, 1974, 45]. In naming the entire alphabet, one comes very close to a total development of any theme or the complete expression of any emotion or belief. If the subject is to be exhausted, the alphabet alone can suffice to suggest and symbolize the totality striven after [Jahnow, 1923, 169]. By invoking the alphabet, one beseeches the 'completeness' of meanings' disclosure in a continuous manner; this resembles cobra's movements to the sound of flute.

There is an obvious agreement between the external principle embodied by the acrostics and the internal spirit and intention of the work. It has been intended to play upon the collective grief of the community in its every aspect, from " א to ם ", "so that people might experience an emotional catharsis" [Gottwald, 1954, 30]. It makes no sense to overlook that the use of acrostics enforces the most judicious economy of expression upon the text. If two or three

line strophes were chosen, then the lengths of the poems could have become already predetermined and therefore, restrictive. Eventually, this is a method to preserve the unity of sense, since the authorial intention aims to shun the dissociation of the themes. By such a constraint, the resulting compactness takes the shape of a symbol representing the concentration of emotions. Through the acrostics the main themes of sin, suffering, submission, hope were bound together in a coherent structure, by which the conviction in the imminent intervention of God could be implanted. Trust and confidence in the heavenly goodness and in the divine permanence are suggested too. The very same role and symbolic importance reveal several well-known and widely-quoted passages from the Book of Revelation. Either the universality of Christ's message (" 'I am Alpha and the Omega', says the Lord God, "who is and who was and who is to come, the Almighty'", *Rev.* 1:8) or His acknowledgement as the unique principle, *principium mundi* (" 'I am the Alpha and the Omega, the beginning and the end", *Rev.* 21:6; " 'I am the Alpha and the Omega, the first and the last", *Rev.* 22:13) use an analogous metaphor.

To this, it might be added that the twenty-two letters of the Hebrew alphabet are used in the Old Testament literature not only to indicate totality. An interesting usage is found in the Book of Jeremiah, wherein the letters are replaced by each other on certain occasion in an intentionally secret manner. Thus in *Jer.* 25:26 and 51:41 the כּבֶּל in the consonant text (in full reading 'Babel') was replaced by שֶׁשַׁח (in full reading 'Sheshach'), and in *Jer.* 51:1, לִבְקַח (divided in two words and read out as 'leb qamay', i.e. 'the heart of my adversaries') was inserted in stead of the name of the enemies נְשָׂרִים ('kashdiym', 'the Chaldeans'). In these cases, the letters replace each other according to a cryptographic scheme, called אֶתְבַּשׁ ('athbash'), in which the letters of the alphabet are substituted in reverse: the first and the last letter replace each other, the second and the penultimate and so on. The centre of the alphabet thus becomes the eleventh letter כּ and the twelfth שׁ, which replace each other. In a poetic form related to the successive order of the letters of the alphabet, it might have been important to make correspond the first and the second halves of the alphabet and its turning point at the centre. However, it is worth saying that the texts of the Book of Jeremiah are likely to be dated not too far from the time when Lamentations came into being. Consequently, a like interpretation of the form, in so far as this concerns the implicit meanings, could be applied to the latter. The centre of the book, according to its content, is to be found in the middle section of the third chapter [see Johnson, 1985, 61]. If the alphabetical form had been used to indicate the central nub with a symmetrical half on each side, it should have been employed to point out the symbolic significance of the third chapter. A large number of critics regard it as a

summary of "the progress of thought" within the Book of Lamentations [Hillers, 1972, 64].

It should not be surprising to discover that biblical translations always paid attention to the textual accidents, such as the acrostics. By way of background, it may be useful to recall (as was mentioned above) that in Hebrew biblical manuscripts the alphabetic units or strophes of the Book of Lamentations 1-4 are regularly demarcated by extra spacing, as is the case, for example, in the manuscripts that served as the basis for *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (e.g. Leningrad B manuscript) [Pietersma, 1993, 2]. Interestingly, no extra spacing was introduced in *Lam.* 5, the only non-acrostic composition in the group. C. D. Ginsburg mentions the extra spacing between alphabetic units as a standard feature of Hebrew biblical codices [Ginsburg, 1966, 20]. Elsewhere in the Hebrew Bible extra spacing to highlight the alphabetic units was only used in the case of *Ps.* 119. As commentators have noted, the extra spacing in *Lam.* 1-4 visibly calls attention to the acrostic feature and apparently underscores the importance attached to it [see Gottwald, 1954, 25].

In a similar manner, special attention was drawn to the acrostic structure in the Syriac tradition. The majority of manuscripts of the Peshitta (beginning in the VIth century AD), according to Albrektson [Albrektson, 1963, 38], include the letters of the alphabet as discrete labels, most often within the text proper, sometimes in the margin and occasionally in both locations. This is so in spite of the fact that the Peshitta translation has usually been able to reproduce the alphabetic feature of the Hebrew.

When we turn to the other ancient translation directly made from the Hebrew, namely Jerome's Vulgate, we find again that the acrostic structure of *Lam.* 1-4 was deemed important enough to have been reflected in the Latin text, even though the names of the Hebrew letters, which Jerome inserted at the head of each strophe, could scarcely have been intelligible to the average Latin reader. Indeed in *Lam.* 3 it is noteworthy that Jerome added the appropriate letter not simply at the outset of every stanza (as happens in Greek manuscripts) but at the head of every line of every three-line strophe, in order to show that all lines in the *hebraica veritas* begin with the same letter. The Latin tradition is not far from the Greek tradition. Since the majority of textual witnesses to *Lam.* 1-4 has the Hebrew alphabetic strophes labelled with the names of the Hebrew letters (in Greek script), it is clear that the acrostic structure was at some point copied from the Hebrew text into the Greek. To sum up, there can be no doubt that the acrostic structure of the Book of Lamentations received special attention in Hebrew manuscript tradition, in the Peshitta, in the Vulgate, not to mention the peculiar setting in the Septuagint.

There should be a point of convergence, for the different approaches drew on the acrostics' significance. As we examine the sundry explanations to the meaning of its setting, the more we should recall a passage from Cassiodorus: "Jeremiah bemoaned the captivity of Jerusalem in a quadruple alphabetical Lamentation, indicating to us, by the sacrament of letters, the mysteries of celestial things" [quoted in Naegelsbach, 1871, 17].

1.2. The rabbinic commentary to the alphabetical acrostic

The rabbinic view preserves the selective reading through which the acrostic are supposedly embedded with symbolic significance. Beginning with the gaonic age, acrostics either alphabetical, nominal (giving the author(s) name) or textual (giving a biblical quotation) are frequently found in Hebrew literature [Abrahams, 1901, 171]. The midrashic compilation referred to as *Midrash Hazita (Canticles Rabbah)* ascribes to King Solomon the composition of acrostics: "But Solomon made an alphabetical poem and five letters in addition, as it is written: 'And his song (שִׁיר) was a thousand and five' (*I Kings* 5:12), [as if to say] what was left over (שׁוֹרֵה) from the alphabet was five." (1, 1:7). The manner Solomon searched out and analysed the words of the Torah (by building a 'suprastructure'; see *Canticles Rabbah I*, 1:6) alludes to the sacrality of his invention. The acrostic is a by-product of thinking divine matters and therefore it carries the imprint of divinity through a specific form. The 'thousand' (אָלֶפֶס) taken out from the biblical quotation sound similarly to אָלֶפֶס and could be generically rendered as designating the alphabet in its integrality by means of a 'nickname'. Even more suggestive, the same explanation of its origin occurs in the *Ecclesiastes Rabbah* as inference to one of the first chapter's verses:

וְנַחְמֵי אֶחָד – לְבִי לִדְרֹשׁ וְלַחְזֹק בַּחִכָּה

"And I applied my heart to seek and to search out by wisdom" (1:13). Because of his daring curiosity in disclosing the secret structures of the "sacred shape" (Gershom Scholem's formula), Solomon is referred to as 'a spy for wisdom', exceedingly interested in the exploration of the concealed parties of the Law.

Another midrash (*Pesikta Rabbati* 46) attributes the acrostic to Moses: "And Moses came and they began (*Ps.* 92) with the letters of his name: הַשֵּׁבַח [לְיָם] שִׁיר [לְיָם]" Both historicity and everlasting use are allotted to the acrostic. The item is claimed to be as antique as the Pentateuch and carries the חֻקֵּי meaning of the Law. The same midrash also asserts that the Bible contains acrostics of words, namely that the spirit of the Scripture is pervaded by an

alphabetic order. Here 'Order' implies the opportunity to decipher the code. Even the tools to be used in a cryptographic foray are alphabetic, because there are no other signs to represent speech and numbers at once. Again we come across the recurrent theme: the white thread binds together chapters of the Torah and deep meanings transcending levels of creation and understanding, as well as discursive flows.

Even during an informal discussion, to make mention of acrostics was a *question d'honneur* for the speakers and one of the criteria to estimate somebody's intellectual ability. Here is an illustrious example: "After they [R. Eliezer and R. Joshua, accompanied by the eminent men of Jerusalem] had eaten and drunk, some recited songs and other alphabetical acrostics. " (*Ecclesiastes Rabbah* VII, 8:1; *Ruth Rabbah* VI, 4). It resembles the peripathetic style of revealing senses through an apparent light μαθηστική, which should not mislead the reader to earthly explanations on the phenomenon. Their talk does not have anything in common with Petronius'. This constitutes a further relevance to acrostic's importance, even though, as it was precedently stated, the device is visible through writing. During informal talk, veiled connotations may fade, as they are contained within the perceivable form, but recitation accompanied by a right tune may accurately reproduce the formal reasons that justify acrostics' existence in a communicative framework. Once the matter is set in that way, it is difficult not to feel a certain unease about the method employed to make the reader ponder over the acrostics; one may ask whether it is not blasphemous in what concerns the meanings the acrostics should convey. However, the all-too-European XVIII th century provides proofs in favour of the intellectual efficacy of the Voltairian-styled conversation, during which parables, witticisms and puns are on display for everybody, *lesefaul* or not.

Let us come back to the acrostic pattern in the Book of Lamentations. Its general meaning for the Rabbis could be read in *Lamentations Rabbah* I, 1-2:20: „Why is the Book of Lamentations composed as an alphabetical acrostic? R. Judah, R. Nehemiah, and the Rabbis suggest answers. R. Judah said: 'Because it is written "Yea, all Israel have transgressed Thy Law [and turned aside, refusing to obey Thy voice. And the curse and oath which are written in the Law of Moses the servant of God have been poured out upon us, because we have sinned against him.]' (*Dan*, 9:11), which is written [with almost all the letters] from א to ת ; therefore is this book composed as an alphabetical acrostic, one corresponding to the other". [Soncino edition, 87, n.3]. Buber's edition of the text reads slightly differently, and it is worthwhile to pay attention to it, because the explanations are clearer and add nuances to the previous quoted translation: "R. Judah said: Because they transgressed the

Torah from א to ת, therefore it is composed as an alphabetical acrostic. R. Nehemiah said: Because they transgressed the Torah, since it is written, "Ye, all Israel have transgressed Thy Law [and turned aside, refusing to obey Thy voice. And the curse and oath which are written in the Law of Moses the servant of God have been poured out upon us, because we have sinned against him]" (*Dan*, 9:11), therefore it is composed as an alphabetical acrostic, one corresponding to the other. The Rabbis said: Because they transgressed from א to ת " [Soncino edition, 87, n.3.]. Indeed, the biblical quotation provides almost all the twenty-two letters of the Hebrew alphabet, less ז, ו, פ, and צ :

שמוע נקלר וחדר ייִלינן האלה וְהשנעה אשר בחגנה נחרח משה
- האלהים ני חטאנו לו : ונל - ישראל צנרו אח חזרחר זסור לנלהי
יבר

However, the Midrash provides an end to grief by ascribing to the prophets the power by which the alphabetical 'curse' might be called off: "R. Nehemiah said: Although Jeremiah cursed them with the alphabetical acrostic of Lamentations, Isaiah anticipated him and pronounced a healing for them verse by verse down to 'Let all their wickedness come before Thee' (*Lam.* 1:22) " [*Lam. Rabbah* 1, 1, § 21; 2, § 23]. Even the text is written, the sense it conveys might be called back to the source where it stems from, thus hindering the words to undergo an maleficent transformation. Such a magical inference makes Abraham's trial possible (see below).

On the hand, a saintly life had been equated with the fulfilment of the whole Torah from the beginning to the end. A virtuous life is, nevertheless, at least as precious as the commandments in themselves. 'Marriage', for instance, which is a common allegory for the communion through obedience with the divine word, has been related to the acrostic: in this case, the alphabetic arrangement presents a similar symbolic value as in the matter of 'sin': "R. Acha said: If a man marries a godly wife, it is as though he had fulfilled the whole Torah from beginning to end. To him applies, 'The wife is like a fruitful wine' (*Ps.* 128:3). Therefore the verses of the chapter of the virtuous wife in *Proverbs* 31 are arranged in complete alphabetical sequence [and no letter is missing, as in other alphabets in the Bible] from א to ת (*Ruth Zuta*, ed. Buber, IV; II, p. 24b).

Alphabet and Torah are deemed to contain the same conception of embodiment of totality and plenitude and, thus, of perfection. The concept of Absolute Unity, which was considered climactic in the understanding of God, also defines one of the most important qualities the Rabbis ascribed to the Torah: its completeness. We read in the Talmud: "R. Joseph recited: Read not 'at my sanctuary', נזניקראש' (*Ezek.* 9:6), but 'at my saints', נזניקראש'. This

refers to the people who fulfilled the Torah from א to פ " (*Shabbath*, 55a). The passage is related to *Ezek*, 9:4: "Go and mark a פ of ink upon the foreheads of the righteous, so that the angel of destruction may have no power over them. But mark a פ of blood upon the forehead of the wicked, so that the angel of destruction may have power over them. " The difference between the righteous and the wicked consists of their degree of attachment to the Law, but the Attribute of Justice believes that the righteous could have prevented the wicked. They did not perform such a deed, therefore some of the responsibility incurred from the non-observance of the Torah rests upon them. The presence of the פ as a "mark of exemption from judgement" [Montefiore-Loewe, 1938, 307] signifies its link to the final judgement; the פ is a messianic symbol and marks the end of the human history, the accomplishment of a historical cycle. "The פ is the conclusion of God's seal, which is פדנפ, 'truth', and which is composed of the first, middle and last letters of the alphabet (*Talmud Yerushalmi Sanhedrin* I, § 1, 18a) " [*Idem*]. The first, middle and the last letter of the alphabet compose a short version of the alphabetical acrostic; hence, the acrostic preserves its qualities even in an abridged form. In a later Midrash, one could find a similar statement concerning acrostic's completeness: "Adam transgressed the whole Law from א to פ and there was only Abraham who "kept the whole Law from א to פ" (*Yalkut Reubeni*, quoted in [Harris, 1887, 93, note]).

The completeness both of the Torah and of the acrostic, represents their common denominator. The latter embodies the totality of the letters, which are one of Creation's results, and the Law, the *summum* of the commandments, namely the divine words. Letters and commandments could be then considered as 'sub-categories' related one to another by a symbolic link, similar in nature for both of them: they are 'parties' of a divine deed or action, contain the attributes of immutability, and are the main criteria in gauging the human moral or intellectual quality. A certain times the letters were understood as immutable essences, i.e. once created they cannot suffer any transformation. They share symbolic definitions that stem from their geometrical shape. Each is entitled to acknowledge a theological dilemma and to offer the right answer to it (see *Shabbath*, 104a).

This is actually part of the rabbinic understanding of the nature of human communication and it brings us near the Kantian aprioric categories. How could an acrostic, made from letters, be otherwise than its compounds? Therefore , it exists in an aprioric form, in an unchanged divine-refined essence that can express the subtlest meaning of the godly will. The acrostic is divine message in itself; like the letters, so is the acrostic.

A question such as 'why are the letters connected to the Law and not some other divinely-conceived signs?' received various rabbinic answers. One of them, related to *Eccles. 7:8* ("Better is the end of a thing than its beginning; and the patient in spirit is better than the proud in spirit"), is related to the subject of teaching the Torah by referring to letters and implicitly to the written contents of the Law as to 'unquestionable' concepts. A Persian who wanted to understand the Torah kept asking why א represents the beginning in the alphabetical order and necessarily ב has to follow it. Grabbed by the ear by one of the Rabbis, the Persian cried in pain, "My ear, my ear", giving the rabbi a reason to rebuke him with the same pointless question: "Who says this is your ear?" (*Ecclesiastes Rabbah*, 7:8, 1). The order of the letters is also axiomatic and the Rabbis deemed it to be as aprioric as both Laws, the Written and the Oral Laws, are. Definitely it is impossible to separate the Written Law from the Oral Law and, by comparison, it is impossible to separate the alphabet from its meaning. When a heathen asked Hillel to be taught only the Written Torah, after he had already been scolded by Shammai, the rabbi accepted him as a proselyte. On the first day he taught him the letters of the alphabet in the usual order, but in the following day he reversed the order. When the heathen protested, Hillel answered: "Is it not upon me that you have to rely to know the correct order of letters in the alphabet? Then you must also rely upon me for the validity of the Oral Torah" (*Shabbat*, 31a).

The latter set forth a scholastic principle in order to supply a definition: he resorted to a *consensus omnium* – like statement. Everybody knows that א is א and ב is ב. The demonstration helps us to grasp one of the acrostic's functions: it reproduces at a larger scale the meaningful personality of all the letters. Thus it may be inferred that the acrostic is integral as such and self-sufficient. Because letters have always been axiomatic-wise defined (see, for instance, the late *Sefer Yezirah* and the references in *Sanhedrin* 65b, 65b–66a; *Shabbath* 103b–104a), these characteristics were immediately transferred to the acrostic, so that none of the letters' qualities is lost during the 'process'. The so-called 'short acrostic' is explained in a similar style; אבגזח ט י כ ל מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת encompasses all the truth in the world and it represents God's seal. The reasons were plainly set down (see above): א is the first letter of the alphabet, ט is in the middle and ת is the last, thus signifying: "I am the first and I am the last, and beside Me there is no God" (*Isa. 44:6*) (*Shabbath* 55a, *Sanhedrin* 1:1, 18a; *Song Rabbah* 1:9, §1).

So much about the organic attributes ascribed to the alphabetical acrostic. *Lamentations Rabbah* offers a text on which a deeper insight can be exercised, applying the semiotic scheme sketched above. The example presented before may be linked to another one extracted from *Sanhedrin* 104a–104b: "R

Jochanan said: Why were they [the Israelites] smitten with an alphabetical dirge? Because they violated the Torah, which was given by means of the alphabet. "The letters of the alphabet carried out from the heavens the text of the Law. By the same token, the letters can 'carry out' from the biblical text its senses, whether they are bound to the theme of 'sin' – thus shaping the theology of sin – or to the subject of 'redemption' – outlining an impeding occurring future.

The acrostic is considered to be such a great importance that later interpreters of the Book of Lamentations took for granted that the form was conceived as the first urgency, then the blank spaces in between the letters were filled up with poetry. This is how Ben Sirach is said to have written down proverbs in accordance with the order of the letters. We are told that he took over Baruch's style of composition: "...he composed the alphabetic lamentations [the Book of Lamentations] at the command of Jeremiah, who rented to him the letters of the alphabet while he immediately formed the verses". [Ginzberg, 1928, VI, 401].

The adequate reading of R. Jochanan's saying seems to indicate that letters, and consequently the acrostic are representative for the entire multitude of sins. There is a direct relationship between the *summum* of human sins and the acrostic, an evident link when referring to a certain aspect; we may call it 'capacity': both parties take in a finite number of elements. Certainly, sins may number more than twenty-two, but somehow their row finally ends. The Israelites transgressed the Torah from א to פ and there is nobody to contest it. But, in the meanwhile, no more sins have to be imputed to them. The Rabbis properly understood the psychic importance of a finite guilt and that an end to sinning may call an end to suffering. Softening the harsh accents of incrimination meant for them a removal of the yoke. Moreover, for a finite number of impieties against the prescription of the Law, the people had to face up to the destruction. Destruction, ethnic dissolution should then have an end as well. We can go further and assert that because the alphabet is finite, what could exist beyond it does not represent a sign of communication or, the least, not a device that can be used in addressing God.

It is relevant now to turn to another feature of the rabbinic interpretation: it follows from it that the Lord never accused the Israelites for the abominations that took place during the siege, because of the famine, of the war's afflictions. What we usually describe as 'history', namely a moral judgement inflicted on the past, ends up bluntly, 'acrostic-like' in the moment when everyday's order was replaced by a total mayhem, caused by the Gentiles.

The acrostic bears the sins of the Israelites' is our next departure point. It seems obvious to us that the Rabbis were aware of this interpretation and strived

to counteract its effects of ill omen. They knew the code and they did not pay attention to the temptation of a superficial reading of the biblical text. Once they had grasped its usage and the symbolic scapegoat had been found, they tried to exorcise the acrostics' maleficent attributes. The formula they had chosen was to stage a dispute between a prominent representative of the people in distress and the 'prosecutors', i.e. the letters of the Torah.

Such a reason determined the contents of *Proem XXIV* in the first half of *Lamentations Rabbah*. Through R. Samuel b. Nachman's voice is described a trial during which Abraham is the advocate of the Israelites and the accusers keep changing. The trial was set in the heavens and began in the aftermath of the destruction of the Temple. A impressive range of symbols concerning the acrostic form and its connotation as sin bearer, are embedding the text.

"Abraham came weeping before the Holy One", we are told, "plucking his beard, tearing his hair, striking his face, rending his garments, with ashes upon his head and walked about the Temple, lamenting and crying. "The despairing appearance, resembling to a character from a Greek tragedy, caused the Ministering Angels to compose lamentations, thus fulfilling the chorus' part in the credit lines. They arranged themselves in rows like mourners, repeating a verse from *Isaiah* (33:8): "The highways lie waste, the wayfaring man ceaseth. Covenants are broken, witnesses are despised, there is no regard for man. "Once we remember the peculiar disposition of the lines within the third chapter of the Book of Lamentations, we can understand where the rabbi took the 'rows like mourners' allegory from.

Moreover, inside this sequence of the biblical text the *dramatis personae* (God, Zion) change because of the modification of the speaker's person. The first verse opens with אֲנִי הִנְנִי (I am them" an, using הִנְנִי to point out the unmistakable male) and direct speech is never converted into an indirect speech. The set-out is strikingly similar to *Proem XXIV's* trial like arrangement Abraham Keeps asking the reasons for the strength of punishment inflicted on the Jews. In his discourse, individual troubles blend with universal penalties brought in through the use of "we" passages, all being references to a more than personal disaster. He ventures to compare the present time with 'the good old days' invoking the testimony of the heavenly host, who supposedly shared with Israelites an undisturbed life. We are not far from Bossuet's *Discourses funebres* in style and in rhetorical construction. In brief, the patriarch's pleading has many elements in common with the evidence of the 'speaking voice' in the third chapter. At least both speeches are built up on the reality of facts in the aftermath of the destruction.

The compassionate behaviour of the Angels called God's attention to it, and, therefore, an unavoidable question followed: "Why do you string dirges together over this incident, standing rows upon rows?" It seems that the angelic expression of pain does not fit very well with the instructions they were given from God. The Heaven is, *par excellence*, a place of quiet and peaceful harmony. The question – and I hope it is not a blasphemous thought – could be either put by somebody who does not have the slightest idea of what is going on around Him, or by an angry master, stirred up by his servants' uproar. In answering God's dissimulated anxiety, they subsequently explained why 'rows like mourners' is a valid allegory and functions as such: "Sovereign of the Universe, because of Abraham Thy friend who came to Thy house, and lamented and wept; why didst Thou disregard him?" In reply, God uses a rhetorical artifice and invites Abraham, through a non-answerable question, to address Him directly. Later on, a forthright retort is given to the latter's predictable inquiry: "Sovereign of the Universe, why hast Thou exiled my children and delivered them over the heathen nations who have put them to all kinds of unnatural death and destroyed the Temple, the place where I offered my so Isaac as a burnt-offering before Thee?" The Holy One, blessed be He, replied to Abraham: "Thy children sinned and transgressed the whole of the Torah and the twenty-two letters which it is composed." "This is the point where the alphabet, and by the same token the acrostics, are recognized as sin-definers and sin-carriers. But Abraham, stubborn enough and determined to find a way out of the dilemma apparently solved by God's 'axiomatic' answer, pursues the matter further. He asks for witnesses, thus paying no heed to the divine reply and taking no care of the rules of amiable dialogue. As a matter of fact, he dares to challenge God by urging a presentation of the valid arguments. It happens that at once prosecutors and witnesses are the Law and the letters: "'Sovereign of the Universe, who testifies against Israel that they transgressed Thy Law?" He replied to him, 'Let the Torah come and testify against Israel.' Forthwith the Torah came to testify against them. "

The setting had already changed: the celestial edifice had become a courtroom. As was expected, Abraham behaves like a skilled and artful lawyer and tried to intimidate the testifier by means of a scarcely concealed blackmail: "My daughter, art thou come to testify against Israel that they transgressed thy commandments and hast no shame before me! Remember the day when the Holy One, blessed be He, handed thee about to every nation but they refused to accept thee until my children came to mount Sinai accepted thee and honoured thee; and now thou comest to testify against them in the day of their trouble!" As though an uneven addressing did not suffice, the patriarch throws his best cards: details from Torah's pre-earthly history that could have damaged its

'public image' and make out of it a mere accepted set of principles, but definitely not a divinely begotten code.

The reference to the Law as Abraham's daughter apparently contradicts its immutability as acknowledged by the Rabbis. God's word seems to be an antiquated diatagma, that never grows anew but gets older because of the human life cycle. However, R. Samuel b. Nachman's understanding is far away from this conclusion which may mislead the modern reader to perceive differently the rabbinic mode of explanation. In fact, nothing had changed neither in the textual meaning nor in the rabbi's expounding. Abraham styled himself as 'father' because of the common assumption according to which the Law had been brought out from the Heaven by his nation, i.e. Abraham's nation. This represents in other terms than the bare physiology, the 'birth of an order', its setting into the human time and space. The Law became 'alive' through an indirect paternity, soon as it had been inserted into the flow of Israelites' history. She is not 'a daughter', we dare to imitate a rabbinic response, but 'as a daughter' and so it happened after its acceptance by the Jews. The setting of the Torah among the Jews pinned the Israelite people to the letters of the Law, so that any of them can testify for the due respect. This conclusion recalls a Hassidic interpretation which is closely related to Abraham's trial, and gives a clue on the interdependence between the Israelites, their deeds and thoughts, and the letters of the Law: "The myriads of letters in the Torah stand for the myriads of souls in Israel. If one single letter is left out of the Torah, it becomes unfit for use; if one single soul is left out of the union of Israel, the Divine Presence will not rest upon it. Like the letters, so the souls must unite and form a union" [Buber, 1962, 79].

Abraham's threatening gives free way to haggle his silence for Torah's silence. Does it not drop a hint to a certain 'selectivity' the reading of the Law could conduct to? If read in a certain key, the Law might conceal what happened to it, namely the lack of respect of the Jews towards the divinely gifts. Further, the patriarch concluded his heartfelt plea insisting on 'the acceptance', a term coined to designate the clue of the artificial relationship Abraham had pointed up.

For the sake of a deeper approach on the meaning, we should recall a widely-quoted chapter from the *Mekhilta* [Friedmann's edition, 67a] related to *Ex. 20:2*. All the nations were asked to receive the Law, in order not to give them an excuse for saying: "Had we been asked, we might have accepted it." Whenever He revealed Himself to others (the children of Esau, of Ammon, of Moab, of Ishmael), He received the same reply, a typified 'nay' justified by various pre-emptive customs or convictions. Only the Israelites accepted it on a voluntary basis and had to cope with its requirements. For the Rabbis, the fact in

itself was explicit enough to absolve of punishment the entire series of sins committed from the beginning to the end. No reward, no friendly gesture could be sufficient to recompense Jews' assentment. Following up the reasoning, no chastisement is accurately motivated but breaks down into infinite dialectic loopings in a attempt to motivate it, to overcome the 'technical flow' occurred during the past time.

With Abraham having complete control on the situation, the personified Torah is put in an awkward predicament. Consequently, it is compelled to backtrack, apparently without uttering a single word: "When the Torah heard this, she stood aside and gave no testimony against them." Abraham shut it up, after he cunningly resorted to critical reckoning of the text's qualities.

Such a withdrawal takes on a variety of implicit functions, but for our purpose, this cornucopia of senses can be ultimately generalized and shaped in one sentence: the human truth is stronger than the scriptural texts' truth. The text, we learned from Bakhtin, is of an unchangeable nature and therefore cannot be adapted to circumstances. It may carry a certain amount of true enunciations, as well as it may be filled up with falsities. No matter what its contents, the text is expressive and can be interpreted in one of two ways. But the letters and their arrangement are the same; only its 'mirror-image' (the interpreter's explanatory reaction towards the written signs and their pagesetting) could be subject to changes. And especially in this particular case, when Abraham deals with a coherent and self-sufficient text of divine extraction, the Torah, the Scripture proves itself ineffective in facing a rhetoric challenge. It goes without saying that the rhetorical challenge is a moral and historical one as well.

The same feeling of uneasiness about their symbolic fate haunt next witnesses, the letters, all of them tied to the chariot of the pentateuchal text. This time, Abraham takes another stand against his challengers; he accuses the letters of transgressing God's words and thus, of trying to re-interpret, to overdo the divine *dicta*. **א** is rebuked by reason that it is the letter which opens God's discourse on Mount Sinai: "I (**אזכי**) am the Lord thy God". Abraham takes his chance to reverse the theme of 'acceptance'. In connection with the next letter (**ב**), the patriarch refers to the undisputable authority that stems from its position in the opening verse of *Genesis*: **בראשית ברא** receives a similar treatment so that it "immediately stood aside and gave no testimony against them [the Israelites]." The proem runs on: "When the reminder of the letters saw that Abraham silenced these, they felt ashamed and stood apart and did not testify against Israel." So ends the first part of the trial: the following section narrates the dialogue between God and Abraham on sins and punishment, and is less

relevant for our demonstration. The episode was deemed so significant for the heavenly activity of the Patriarchs, that it appears in later midrashic and sermon collections (e.g. *Pesikta de Rab Kahana* 12:24).

The symbolic definition of the full alphabetical acrostic acquired further relevance by linking it to the sundry aspects of the 'sin'. We share Solomon Schechter's opinion by virtue of which: "The whole later mystical theory which degenerates into the combinations of letters to which the most important meaning is attached, takes its origin from these personifications." [Schechter, 1909, 129]. Schechter refers to the same text we analysed before and he successfully grasped the importance the Rabbis attributed to the letters and implicitly to the acrostic. In fact, this is one of the samples of the rabbinical way of thinking a 'matter', a Kantian essence, by dint of its form, the latter being endowed with particular qualities extracted from the contents. We ventured to re-create, to re-trace the running steps of rabbinic reasoning, paying attention to the unity of ideas and teachings specific to the spiritual outlook of the amoraic period.

It is possible to confirm the validity of the approach by bringing out another proof of rabbinic textual idiosyncrasies. It touches again on the relation between the acrostic and sin, but this time it concerns the means by which human deeds, sins *y compris*, could be perceived and squarely-defined.

One of the characteristics of the poems in the Book of Lamentations is that while the first poem has the conventional order of letters in the Hebrew alphabet, the next three poems exhibit the arrangement of **ד** – **י** rather than the normal **י** – **ד**. This unconventional order is elsewhere attested only in *Ps.* 9 and 10, though its alphabetic acrostic is defective and hence not fully reliable. As a matter of fact, any irregularity occurring within the acrostic form, interrupting the expected shape, may be subject to a hidden meaning. The absence of **י** in *Ps.* 145, for instance, obliges the Rabbis to develop an explanation concerning the fate of Israel (*Berakhot*, 46). In our case, the midrashic explanation follows verse 16 of the second chapter: "All thine enemies have opened their mouth wide against thee" and it reads: "Why does the verse beginning with the letter **ד** precede that beginning with the letter **י**? Because they uttered with their mouth (**ד**) what they had not seen with their eye (**י**)." It is plain that the author(s) has made a pun on the meaning of the letters, in the meanwhile hinting to one of the possible major sins: slander. The reference to a seeming opposition between the fine senses is a commonplace in tannaitic and amoraic literature, not to mention the later developments of the theme, either in the midrashic compilations or in the mystical texts. The fragment taken from *Lamentations Rabbah* raises the question of priority between the language and the sight. It

may be extended to a question concerning the validity, the quality of the connection between 'allegation' and its proofs, or between 'text' (which does not require anything else but eyes to be read) and 'discourse' (defined by speech, by mouth's activity). Definitely, the sight is responsible for all the contacts a human being makes with the medium. The sight provides 'raw material' to be analysed, labeled and kept in mind. "Seeing assures remembering", the Rabbis deemed worthwhile to add to a passage from *Num.* 15:39: "See and remember" (*Menachot.* 43b). The 'eye' takes out from the surroundings anything it is able to perceive, but the memory performs the due selection. Therefore the 'eye' is out of control in distinction to the 'mouth', on which the mind holds sway and supplies it with the matters to be expressed (see *Tanchuma, Toledoth*, § 12).

Hence, the reversed order of **א** and **פ** gives priority to the 'mouth' over the 'eye' and epitomizes the mechanism of calumny. It is worth stressing that the subjects is not related to the Israelites, but their enemies, who are seen as braggarts and malevolent characters. However, a talmudic reference links the fact to one of the greatest sins the Israelites had ever committed: the false account of the spies who were sent out towards the land of Canaan. The passage reads as follows: "Rabbah said in R. Jochanan's name, "Why did he place the **א** before the **פ**? Because of the spies who spoke with their mouth what they had not seen with their eyes." (*Sanhedrin*, 104b).

But this is a secondary implication, less significant to us than the straight definition given to one of the capital sins. The set-back ('to see' versus 'not to say') alludes to *Deut.* 4:9 ("lest thou forget the things thine eyes saw"). If the 'things' are replaced by a definite object, as the 'sins', the deuteronomic warning refers to what we may call 'the persistency of sin'. Rashi's commentary is very helpful: "But only then when you do not forget them (**הִרְבַּרְט**) but will do them in their correct manner, will you be accounted wise and understanding men, but if you do them in an incorrect manner through forgetfulness, you will be accounted foolish". Understanding through unforgetfulness, is the only way by which sin, either intentional or unintentional, can be avoided. The 'sin' functions as a moral parameter because of individual or/and group experiences and it is fixed forever in the memory as a 'not-to-be-done-action'. It accomplishes a social task by which individuals could be labeled as 'sinners' or 'saints' at different degrees of variation. The 'sin in Lamentation had been publicly experienced and, therefore 'seen'. Once it is forgotten, people are doomed to reiterate it. Hence, "thou forget not". The interpretation applied to the reversed order of the two letters offers another clue to what 'sin' should have meant for the generation punished with another destructive attempt at the turn of the millenia.

The acrostic therefore provides a purely external structural for the poem, predictable and yet open to all the possibilities of expression and fragmentation [Landy, 1990, 333]. The Rabbis were able to exhaust the meanings of the poetic scaffolding. But the formal structure works with still better results at a deeper level. The acrostic is a sign of the figurative language – the system of signs *par excellence* – in which all the letters of the alphabet cooperate to generate meaning. Beyond this, only beyond this, the acrostic is a mere intellectual play, free of significance, one of the multiple adornments that permeate Hebrew poetry.

(to be continued)

BIBLIOGRAPHICAL NOTES

- [Abrahams, 1901] = Israel Abrahams, *Acrostics in The Jewish Encyclopedia*, I. New York and London, 1901
- [Ackroyd, 1968] = Peter R. Ackroyd, *Exile and Restoration. A study of Hebrew Thought of the Sixth Century BC*. SCM Press, London, 1968
- [Albrektson, 1963] = Bertil Albrektson, *Studies in the Text and the Theology of the Book of Lamentations*, Lund, 1963
- [Albright, 1946] = W. F. Albright, *From the Stone age to Christianity*, Baltimore, 1946
- [Baarda, 1987] = אביהו בן צדוק, *A Graecism in Midrash Echa Rabba, I*, 5 in "Journal for the Study of Judaism", XVIII, 1(1987)
- [Bakke Kaiser, 1987] = Barbara Bakke Kaiser, *Poet as 'Female Impersonator', The image of Daughter Zion as Speaker in Biblical Poems of Suffering* in "The Journal of Religion", 67(1987)
- [Bergmann, 1938] = Juda Bergmann, *Die runden und hyperbolischen Zahlen in der Agada* in "Monatsschrift fuer die Geschichte und Wissenschaft des Judentums", 82(1938), p. 361–376
- [Bettan, 1987] = Israel Bettan, *Studies in Jewish Preaching, Middle Ages*, HUC Press, Lanham, 1987
- [Brunet, 1968] = Gilbert Brunet, *Les Lamentations contre Jeremie, Reinterpretation des quatre premières Lamentations*, PUF, Paris, 1968
- [Brunet, 1983] = Gilbert Brunet, *La cinquième Lamentation* in "Vetus Testamentum", XXXIII, 2(1983)
- [Buber, 1968] = *Ten Rungs. Hasidic Sayings*, collected and edited by Martin Buber, New York, 1968
- [Budde, 1882] = Karl Budde, *Das Hebraeische Klage lied* in "Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 2 (1882), p. 1–52

- [Burgess, 1968] = Anthony Burgess, *If Oedipus Had Read His Levi-Strauss in Urgent Copy. Literary Studies*, New York, 1968
- [Chevalier, 1955] = Jacques Chevalier, *Histoire de la pensée*, PUF, Paris, 1955
- [Cohen, 1973] = Chayim Cohen, *The 'Widowed' City in The Gaster Festschrift*, "The Journal of the Ancient Near East Society of Columbia University", New York, 5(1973), p. 75-81
- [Cohen, 1982] = Shaye J. D. Cohen, *The Destruction: From Scripture to Midrash in "Prooftexts. A Journal Of Jewish Literary History"*, 2(1982)
- [Cohen, 1989] = Stuart A. Cohen, *Keter as a Jewish Political Symbol: Origins and Implications in "Jewish Political Studies Review"*, 1: 1-2 (Spring 1989)
- [Dahood, 1978] = Mitchell Dahood, *New Readings in Lamentations in „Biblica"*, 59, fasc. 2, 1978
- [Deutsch, 1866] = Emanuel Deutsch, *Book of Lamentations in Cyclopaedia of Biblical Literature*, ed. by John Kitto, 3rd ed. rev. by William Lindsey Alexander, II, Philadelphia, 1866
- [Geisler, 1976] = N. L. Geisler, *Process theology in Tensions in Contemporary Theology*, Chicago, Moody, 1976, p. 237-84
- [GHEL., 1827] = Gesenius' *Hebrew and English Lexicon to the Old Testament*, ed. by Josiah W. Gibbs, London, 1827
- [GHG, 1910] = Gesenius' *Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, second English edition, revis by A. E. Cowley, OUP, 1910
- [Ginsburg, 1966(1897)] = C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, 1897, new ed. New York, 1966
- [Ginsburg, 1897] = *op. cit.*, 1897
- [Ginzberg, 1928] = L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Philadelphia, 1928
- [Goldberg, 1990] = Arnold Goldberg, *The Rabbinic View of Scripture in A Tribute to Geza Vermes. Essays on Jewish and Christian Literature and History*, ed. by Philip R. Davies and Richard T. White, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1990
- [Goldin, 1989] = Judah Goldin, *Midrash and Aggadah in Judaism. A People and Its History*, ed. by Robert M. Seltzer, New-York-London, 1989
- [Gordis, 1967-68] = Robert Gordis, *Commentary on the Text of Lamentations. Part Two in "The Jewish Quarterly Review"*, LVIII, 1967-68
- [Gottwald, 1954] = Norman C. Gottwald, *Studies in the Book of Lamentations*, London, 1954
- [Gray, 1929] = G. B. Gray, *Acrostics in A Dictionary of the Bible*, ed. J. Hastings, Edinburgh, 1929
- [Hamburger, 1870] = J. Hamburger, *Feind in Real-Enzyklopaedie fuer Bibel und Talmud*, I (Bibel), Breslau, 1870
- [Harris, 1887] = J. Rendel Harris, *The Teaching of the Twelve Apostles*, Cambridge, 1887
- [Henle, 1965] = *Language, Thought and Culture*, ed. P. Henle, Ann Arbor, Michigan, 1965
- [Herbert, 1962] = A. S. Herbert, *Lamentations in Peake's Commentary on the Bible*, ed. Matthew Black and H. H. Rowley, London, 1962
- [Herr, 1971] = Moshe David Herr, *Lamentations Rabbah in Encyclopedia Judaica*, 10, Jerusalem, 1971
- [Hillers, 1972] = Delbert R. Hillers, *Lamentations*, The Anchor Bible, New York, 1972
- [Horsley, 1987] = G. H. R. Horsley, *Name Change as an indication of Religious Conversion in Antiquity in "Numen"*, XXXIV, fasc. 1, 1987

- [Jahnou, 1923] = Hedwig Jahnou. *Das Hebraeische Leichenlied im Rahmen der Voelkerdischtung* in "Beitraege d. Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 36 (1923)
- [Jastrow, 1926] = Marcus Jastrow. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. New York, Berlin London, 1926
- [Jeremias, 1930] = Alfred Jeremias. *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*. Leipzig. 4th ed. 1930. quoted by [Gottwald, 1954, 25–29]
- [Johnson, 1985] = Bo Johnson. *Form and Message in Lamentations* in "Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft". 97(1985)
- [Kadushin, 1972] = Max Kadushin. *The Rabbinic Mind*, 3rd edition, New York, 1972
- [Keil, 1874] = C. F. Keil. *The Lamentations of Jeremiah*. Edinburgh, 1874. quoted by [Gottwald, 1954, 28]
- [Kermode, 1981] = Frank Kermode. *The Sense of an Ending. Studies in the Theory of Fiction*. OUP, Oxford. 1981
- [Lachs, 1966–67] = Samuel Tobias Lachs. *The Date of Lamentations V* in "The Jewish Quarterly Review", I.VII, 1966–67
- [Lanahan, 1974] = William Lanahan. *The Speaking Voice in the Book of Lamentations* in "Journal of Biblical Literature", 93. 1. March 1974
- [Landy, 1990] = Francis Landy. *Lamentations in The Literary Guide to the Bible*. ed. by Robert Alter and Frank Kermode. Cambridge, Mass. 1990
- [Levi-Strauss, 1977] = Claude Levi-Strauss. *Tristes Tropiques*. New York, 1973; Pocket Books, 1977
- [Loehr, 1905] = Max Loehr. *Alphabetische und Alphabetisierende Lieder im Alten Testament* in "Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft". 25(1905), p. 173–198
- [Meek, 1956] = Theophile J. Meek. *The Book of Lamentations* in *The Interpreter's Bible*. VI. New York/Nashville, 1956
- [Mintz, 1982] = Alan Mintz. *The Rhetoric of Lamentations and the Representation of Catastrophe* in "Prooftexts. A Journal of Jewish Literary History". 2(1982)
- [Mintz, 1984] = Alan Mintz. *Urban Responses to Catastrophe in Hebrew Literature*. Columbia University Press, New York, 1984
- [Montefiore-Loewe, 1938] = C. G. Montefiore. H. Loewe. *A Rabbinic Anthology*. London, 1938
- [Moore, 1983] = Michael S. Moore. *Human Suffering in Lamentations* in "Revue Biblique", 90(1983)
- [Morgenstern, 1956] = Julian Morgenstern. *Jerusalem – 485 B.C.* in "Hebrew Union College Annual". XXVII. 1956
- [Munch, 1936] = P. A. Munch. *Die Alphabetische Akrostichie in der Juedischen Psalmendichtung*. Leipzig, 1898
- [Naegelbach, 1871] = Eduard Naegelsbach. *The Lamentations of Jeremiah*. New York, 1871
- [Patai, 1967] = Raphael Patai. *Man and Temple in Ancient Jewish Myth and Ritual*. KTAW. New York. 1967
- [Pei, 1966] = Mario Pei. *The Story of Language*. New York, 1966
- [Pietersma, 1993] = Al Peitersma. *The Acrostic Poems of Lamentations in Greek Translation*. mss., 1993
- [Plumptre, 1863] = Edward Hayes Plumptre. *Lamentations* in *A Dictionary of the Bible*. ed. William Smith. II. Boston, 1863

- [Robertson-Smith, 1899] = W. Robertson-Smith, *Adversary in Encyclopaedia Biblica*, ed. T. K. Cheyne and J. Sutherland-Black, London, 1899
- [Robinson, 1936] = H. W. Robinson, *The Hebrew Conception of Corporate Personality in Werden und Wesen des Alten Testaments*, "Beitraege d. Zeitschrift fuer Alttestamentliche Wissenschaft", 66, Berlin, 1936
- [Rudolph, 1939] = Wilhelm Rudolph, *Die Klagelieder*, Kommentar z. Alten Testament, Leipzig, 1939
- [Salters, 1986] = R. B. Salters, *Lamentations 1:3: Light From the History of Exegesis in A Word in Season. Essays in Honour of William McKane*, ed James Martin and Philip Davies, Sheffield University Press, Sheffield, 1986
- [Schechter, 1909 (1961)] = Solomon Schechter, *Aspects of Rabbinic Thought*, New York, 1909, new ed. 1961
- [Shea, 1979] = William Shea, *The Qinah Structure of the Book of Lamentations in "Biblica"*, 60(1979), p. 103-107
- [Smit, 1930] = G. Smit, *Klaagelieder. Tekst en Uitleg. I. Het Oude Testament*, Groningen, 1930, quoted by [Gottwald, 1954, 28]
- [Strack, 1963] = Hermann L. Strack, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Cleveland-New York, new ed. 1963
- [Streane, 1913] = A. W. Streane, *Jeremiah and Lamentations*, The Cambridge Bible, Cambridge, 1913
- [Tigay, 1971] = Jeffrey Howard Tigay, *Book of Lamentations in Encyclopedia Judaica*, 10, Jerusalem, 1971
- [Urbach, 1979] = Ephraim E. Urbach, *The Sages. Their Concepts and Beliefs*, trad. by Israel Abrahams, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1979
- [Watters, 1976] = W. R. Watters, *Formula Criticism and the Poetry of the Old Testament*, "Beitraege d. Zeitschrift d. Alttestamentliche Wissenschaft", Berlin/New York, De Gruyter, 1976
- [Weismann, 1929] = H. Wiesmann, *Das Leid im Bueche der Klagelieder in "Zeitschrift fuer Ascese und Mystik"*, IV(1929), p. 97-125
- [Wilson, 1949] = Edward M. Wilson, *The Poetry of Joao Pinto Delgado in "Journal of Jewish Studies"*, I, 3(1949)
- [Woods, 1903] = F. H. Woods, *Acrostics in A Dictionary of the Bible*, ed. J. Hastings, New York, 1903
- [Yates, 1966] = Frances A. Yates, *The Art of Memory*, Penguin Books, London, 1966
- [Zunz, 1919] = Leopold Zunz, *Die gottesdienstlichen Vortraege der Juden*, Berlin, 1919

RELAȚII INTERNAȚIONALE

VENEȚIA, ȚĂRILE ROMÂNE ȘI EXPANSIUNEA OTOMANĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVI-LEA (1504–1529)

EUGEN DENIZE

Primele decenii ale secolului al XVI-lea, acelea care ne interesează în studiul de față, au fost deosebit de importante sub aspectul politico-strategic și al relațiilor internaționale în întreaga Europă, dar, mai ales, în centrul și sud-estul ei, acolo unde au loc importante modificări structurale. Dacă pentru Europa Apuseană principala problemă continua să fie aceea a războaielor italiene, transformată acum într-o rivalitate franco-spaniolă, de fapt într-o rivalitate pentru preponderență între dinastiile de Valois și de Habsburg, în Europa Centrală și de Sud-Est, două aspecte se impun cu deosebire: reluarea impetuoasă a ofensivei otomane în timpul lui Soliman al II-lea Magnificul, care îl va ducе pe acesta până în centrul continentului, la Viena, și prăbușirea Ungariei, care a destabilizat întreaga situație politică și militară din zonă și a făcut să apară o nouă rivalitate, deosebit de puternică, aceea dintre otomani și Habsburgi, rivalitate care se va manifesta atât în Europa Centrală, cât și în Mediterana.

În această perioadă, situația politico-militară și strategică a țărilor române devine deosebit de complexă și de periculoasă. Principalul element de sprijin din zonă era regatul Ungariei, singurul amenințat direct și, prin urmare, interesat în cel mai înalt grad în lupta antiotomană dar, în același timp, tot mai slăbit datorită tendințelor centrifuge, anarhice, ale mării nobilimi, precum și a neputinței de a trece de la structurile feudale la cele de tip modern.

Această evoluție s-a repercutat și în situația Țării Românești și a Moldovei¹, ca să nu mai vorbim de cea a Transilvaniei, devenită pradă a războiului dintre grupările ce își disputau coroana ungară.

¹ Acum se constată o prestine otomană crescândă, care se manifestă și printr-o sporire lentă, dar constantă, a haraciului plătit Porții. Astfel, dacă Moldova plătea 4000 de ducaci în 1487, după opinia lui M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV–XIX*, în *SIIM*, vol. II, București, 1957, p. 8, suma putând fi însă de 6.000 de ducaci, adică cea prevăzută în tratatul dintre Ștefan cel Mare și Mehmet al II-lea din 1479–1481 (Aurel Decei, *Tratatul de pace – sultnâme – încheiat între Sultanal Mehmed II și Ștefan cel Mare, la 1479*, în *RIR*: XV, fasc. IV, 1945, p. 476).

Țara Românească, aflată sub o dublă suzeranitate ungaro-otomană, de mai bine de o jumătate de secol, începe să intre tot mai mult în sfera de interes a Porții. Încercările de a se opune acestei tendințe manifestate de anumiți domni, mai ales Mihnea cel Rău (1508–1509) și Vlad cel Tânăr (1510–1512), fiind sortite eșecului, ei pierzându-și viața și tronul². Este adevărat că alți domni, care au dus o politică asemănătoare, dar mai puțin fățișă, ca Radu cel Mare (1495–1508) și Neagoe Basarab (1512–1521), și-au păstrat viața și domnia, dar evoluția procesului era inevitabilă și încercările fățișe de a reechilibra situație, cum a fost aceea a lui Radu de la Afumați (1522–1529 cu întreruperi), de a opune otomanilor, în loc de Ungaria, pe Habsburgi, erau condamnate la un tragic eșec, așa cum s-a întâmplat cu viteazul voievod muntean. Este adevărat că, în ciuda ruperii echilibrului strategic ungaro-otoman și deși domnii Țării Românești au intrat într-o vasalitate mai strictă față de Poartă, nici turcii nu au reușit să lichideze statul Țara Românească și nici măcar autonomia sa internă în pofida încercării clare din 1522³ de a-l transforma în pašalac.

în 1514 ea plătea 8.000 de ducăți, în 1527–1528, 10.000 de ducăți, iar în 1541, plătea, după opinia lui M. Berza, 12.000 de ducăți (*art. cit.*, p. 9–10), iar după opinia lui Mihai Maxim, pe care o considerăm ca fiind mai apropiată de adevăr, 15.000 de ducăți (de fapt florini ungurești echivalând cu 825.000 de aspri) (Mihai Maxim, *Récherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538–1574*, în „Bulletin, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen”, X, 2, 1972, p. 235). În ceea ce privește Țara Românească, ea plătea la sfârșitul secolului al XV-lea, 8.000 de ducăți, în 1505, 12.000, în 1522, 14.000, în 1538, 16.000, iar în 1542, 24.000 de ducăți (M. Berza, *art. cit.*, p. 28–29; Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simanec*, București, 1940, p. 35).

² Mihnea cel Rău a recunoscut suzeranitatea Ungariei în iulie 1509, încercând să se apropie de acest regat (Al. Lăpedatu, *Mihnea cel Rău și Ungurii, 1508–1510*, în *AIINC*, I, 1921–1922, 1922, p. 52 și 58–61), ceea ce a dus la o promptă intervenție otomană în sprijinul boierilor Craiovești, ce se opuneau acestei politici (Marino Sanuto, *I Diarii*, IX, Venezia, 1883, col. 546 și X, Venezia, 1883, col. 60, 85, 86, 97–98, 138–142). La rândul său, Vlad cel Tânăr a făgăduit pace și prietenie regelui Ungariei, la 17 august 1511 (Hurmuzaki, *Documente*, XV, I, p. 213–214; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1976, p. 225), dar reacția otomană și a boierilor Craiovești a fost la fel de rapidă și eficientă, ducând la alungarea și asasinarea domnului (A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, Iași, 1889, p. 473–476).

³ „Iar Stoica logofătul, fiind într-aceea vreme la Poartă în Țarigrad, curând au trimis voce în Țara Românească, la toți boierii ca să rădicea domn mai curând pe Radul Vodă din Afumați, pentru că piare țara de turci. Într-aceia curând s-au adunat boierii toți și mari și mici și toată curtea au rădicat domn pe Radul Vodă din Afumați”. (*Istoria Țării Românești (1290–1690) sau Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 44). A se vedea și *Documents concerning Rumanian History (1427–1601)*, collected from British Archives by E. D. Tappe, London, The Hague, Paris, 1964, p. 26–27; Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains (concernant particulièrement la*

În ceea ce privește Moldova, situația ei era ceva mai bună decât aceea a Țării Românești. Lunga și fructuoasă domnie a lui Ștefan cel Mare consolidase țara atât pe plan intern, cât și pe plan internațional, Moldova devenind un element indispensabil în cadrul raporturilor de putere din Europa de Sud-Est, de ea trebuind să țină seama toți cei interesați în evoluția situației din această zonă. Linia politică trasată de Ștefan, de menținere a neatârării țării prin realizarea unor raporturi de permanent echilibru între marile puteri vecine, a fost continuată, cu destul de mult succes, de urmașii săi Bogdan al III-lea (1504–1517) și Ștefăniță (1517–1527). Aceștia, fără a avea strălucirea tatălui și a hunicului lor, au reușit să mențină stabilitatea internă și neatârarea externă a țării, folosindu-se pentru aceasta de contradicțiile dintre puterile vecine expansioniste și, în același timp, strângând legăturile, pe toate planurile și atât cât a fost posibil, cu Țara Românească și Transilvania.

Cu toate acestea, și în ceea ce privește Moldova, pericolul principal, cel mai amenințător, se manifesta tot din partea Imperiului otoman, devenit din ce în ce mai agresiv în această perioadă⁴, la el adăugându-se permanentele incursiuni de pradă ale tătarilor din Crimeea⁵, vasali ai sultanului. Se profilea,

Valachie, în *RESEE*, tome X, no. 1, 1972, p. 79; Sergiu Iosipescu, *Invaziile otomane în ținuturile carpato-dunăreano-pontice (sec. XIV–XVI)*, în *SMMIM*, 13, 1980, p. 172; Nicolae Stoicescu, *Radu de la Afumați (1522–1529)*, București, 1983, p. 35.

⁴ În ceea ce privește amenințarea otomană la adresa Moldovei, iată numai câteva exemple: în 1510, în condițiile declanșării conflictului pentru moștenirea tronului otoman, Selim, viitorul sultan, manifesta intenția de a cuceri Chilia și Cetatea Albă, implicând, astfel, direct Moldova în luptă, ceea ce îl determină pe Bogdan al III-lea să ceară ajutoare din Ungaria, din Polonia și de la Sibiu (Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 624, 641–642; Iulian Marinescu, *Bogdan al III-lea cel Orb (1504–1517)*, București, 1910, p. 62; Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 179; idem, *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 284; Manole Neagoe, *Contribuții la problema aservirii Moldovei față de Imperiul otoman. (Înțelegerea dintre Bogdan cel Orb și Selim din anul 1512)*, în „Studii”, XVII, nr. 2, 1964, p. 314–315). În 1511 Selim intenționa să transforme Moldova într-o bază de operațiuni pentru oștile sale (Hurmuzaki, *Documente*, II, 3, p. 24) iar după ce cucerește Chilia și Cetatea Albă, atacă Rumelia (I. Marinescu, *op. cit.*, p. 68; M. Neagoe, *art. cit.*, p. 317). Datorită amenințării, Bogdan al III-lea și, se pare, Vlad cel Tânăr al Țării Românești, erau gata să intre în lupta cu turcii, așa cum rezultă dintr-o scrisoare a marelui maestru al cavalerilor din Rodos, Emery d'Amboise, trimisă la 10 mai 1511 regelui Angliei, Henric al VIII-lea (*Documents concerning Romanian History...*, p. 19–20). Abia prin acordul încheiat între 25 ianuarie și 6 aprilie 1512, între Bogdan și Selim (M. Neagoe, *art. cit.*, p. 320; Marcel Dumitru Ciucă, *Din relațiile Moldovei cu Imperiul otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea*, *RdI*, XXXI, nr. 7, 1978, p. 1258), se realizează o îndepărtare momentană a amenințării otomane. Dar ea va reveni începând din 1518, fiind determinată de posibilitatea declanșării unei cruciade antiotomane la care se prevedea și participarea țărilor române.

⁵ Tătarii au atacat Moldova în 1510, în două rânduri, în aprilie-mai și august-septembrie, dar au fost respinși (Hurmuzaki, *Documente*, II, 2, p. 612, 618 și 623; M. Sanuto, *op. cit.*, XI, Venezia, 1884, col. 621 și 674; A. D. Xenopol, *op. cit.*, II, p. 509; I. Marinescu, *op. cit.*, p. 56–59; P. Georgian, *Tătarii în țările românești. III. Invaziile tătare în veacul al XV-lea și prima jumătate a veacului al XVI-lea*, în *CvL*, an 58, iulie-august 1926, p. 599; Const. C. Giurescu, *Istoria*

astfel, o cumplită amenințare pentru țară, aceea de a fi prinsă într-un adevărat clește turco-tătar, ceea ce explică atenția deosebită acordată de cei doi domnitori acesteia direcții.

Pericolul reprezentat de turci și de tătari s-au repercutat, într-o măsură importantă, asupra relațiilor Moldovei și Țării Românești cu Ungaria și Polonia, dar și cu alte state, printre care un rol important l-au avut și cele italiene, pe noi interesându-ne cele cu Veneția. Înainte însă de a vedea care au fost și în ce au constat aceste relații, considerăm că se impun câteva precizări, absolut necesare, cu privire la situația Italiei, a Veneției în primul rând, în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

De la început, trebuie să arătăm faptul că problema centrală a politicii internaționale în apusul Europei, dar cu repercursiuni foarte importante și în părțile ei centrale, răsăritene și de sud-est, a fost lupta pentru supremație în Italia⁶ dintre Habsburgi și francezi. Pentru Peninsula, pentru statele de aici, războiul care începe în 1494 și se încheie abia în 1559, a avut consecințe devastatoare. Statele italiene, puternice în raport unele față de altele, nu puteau face față unor superputeri ale vremii ca Spania, Franța sau Imperiul habsburgic. De aceea ele și-au pierdut aproape cu toatele independența, unele total, ca regatul napolitan⁷ și ducatul miłanez⁸, altele parțial, ca Florența⁹, Genova¹⁰ și Savoia¹¹, fără a mai vorbi de statele mai mici. Totuși, două state italiene au reușit să facă față presiunii marilor puteri europene și să-și păstreze independența politică, în mai mică măsură statul pontifical, dar integral Veneția.

românilor. II. I: ed. a III-a. București, 1940, p. 135; M. Neagoe, *art. cit.*, p. 315). Datorită acestor incursiuni Bogdan al III-lea revine la ideea formării unei mari alianțe împotriva lor. Planul său prevedea ca marele encaz al Moscovei să atace din nord, polonezii pe Bug, iar el însuși prin sud (M. Neagoe, *art. cit.*, p. 318), dar nu s-a putut realiza nimic. Oricum, în februarie 1512, informații venețiene din Constantinopol arătau că tătarii nu-l vor putea ajuta pe Selim datorită opoziției românilor: „...che si tien tartari no potrano aiutarlo, perchè li valachi di la Valachia di soto e di sopra si moveno contra essi tartari...” (M. Sanuto, *op. cit.*, XIII, Veneția, 1886, col. 480). În 1513 din nou tătarii atacă Moldova (I. Marinescu, *op. cit.*, p. 76; P. Georgian, *art. cit.*, p. 606; Const. C. Giurescu, *op. cit.*, II. I, p. 135), după care va urma o perioadă de liniște până în 1518.

⁶ Edoardo Fueter, *Storia del sistema degli stati europei dal 1492 al 1559*, traduzione di Biagio Marin, Firenze, 1932, p. 3-4.

⁷ *Ibidem*, p. 331-339; Ernesto Pontieri, *Dinastia, regno e capitale nel Mezzogiorno aragonese*, în *Storia di Napoli*, volume IV, Tomo I, Firenze, 1974, p. 291-297.

⁸ E. Fueter, *op. cit.*, p. 310-315.

⁹ *Ibidem*, p. 316-322; Cecil Roth, *L'ultima repubblica fiorentina*, Firenze, 1929, p. 480-485.

¹⁰ E. Fueter, *op. cit.*, p. 339-344; Giuliano Procacci, *Istoria italianilor*, traducere de Dumitru Trancă, cuvânt înainte și control științific de Șerban Papacostea, București, 1975, p. 190; Arturo Pacini, *I presupposti politici del „Secolo dei genovesi”: la riforma del 1528*, în „Atti della Società Ligure di Storia Patria”, Nuova Serie, vol. XXX (CIV), fasc. I, Genova, MCMXC (1990), passim.

¹¹ E. Fueter, *op. cit.*, p. 344-346.

În ceea ce privește situația Veneției, aceasta este o excepție de la regula care se instaurează în Italia. În fața statelor teritoriale mari din Europa (Spania, Franța, Portugalia, Anglia), a Imperiului otoman, a Imperiului maritim portughez, orașele state italiene nu mai pot exista decât cu rare excepții. Una dintre aceste excepții este tocmai Veneția.

Deși secolul al XVI-lea a fost, în ansamblu, un secol de bogăție și de maximă prosperitate pentru Veneția, ea nu a trăit, în prima sa jumătate, la ritmurile cele mai înalte ale economiei mondiale¹². La sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, Veneția este mai puțin strălucitoare și mai împovărată decât în tot restul secolului. Până pe la 1559–1560 ea cunoaște multe dificultăți financiare și economice¹³. Desigur, ea este prima piață a lumii, dar lumea pe care o domină se reduce la o parte din Mediterana și la o parte din Occident. Dimensiunile ei se schimbă, deoarece Mediterana însăși reprezintă de acum înaintea noi dimensiuni pentru oameni și pentru construcțiile lor politice, economice și culturale¹⁴. Astfel, chiar de la începutul secolului al XVI-lea, Veneția nu mai ocupă locul privilegiat în comerțul negustorilor germani¹⁵, care încep să prefere Peninsula iberică.

Provocarea economică cea mai gravă pentru Veneția a venit, la începutul secolului al XVI-lea, din partea portughezilor care, ajungând pe mare direct în India, au deviat comerțul cu mirodenii de la drumurile sale tradiționale ce debușau în Mediterana Orientală. Cel puțin până la cucerirea otomană a Siriei și a Egiptului (1516–1517), dar și după aceea, până pe la mijlocul secolului, Republica a resimțit serios această lovitură, care îi amenința principală sursă de bogăție¹⁶. Din această cauză venețienii s-au gândit, în mai multe rânduri, începând chiar din 1540, la deschiderea canalului de Suez¹⁷, care le-ar fi permis

¹² Fernand Braudel, *La vita economica di Venezia nel secolo XVI*, în vol. *La civiltà veneziana nel secolo XVI*, Firenze, 1958, p. 84.

¹³ *Ibidem*, p. 85–89.

¹⁴ Vitorino Magalhães Godinho, *Venise: les dimensions d'une presence face à un monde tellement changé - XVe - XVIe siècles*, în *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI). Aspetti e problemi*, a cura di Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi, volume I, Firenze, 1977, p. 19–20.

¹⁵ *Ibidem*, p. 20; J. Meuvret, *Études d'histoire économique*, Paris, 1971, p. 236–237.

¹⁶ V. M. Godinho, *Os Descobrimentos e o Economia Mundial*, vol. II, Lisboa, 1965, p. 261–269; Frederic C. Lane, *Storia di Venezia*, traduzione di Franco Salvatorelli, terza edizione, Torino, 1973, p. 329; Alvise Zorzi, *La République du Lion. Histoire de Venise*, traduit de l'italien par Jacques Roque, Paris, 1988, p. 192. Și în 1519 și în 1531, deci după cuceririle otomane din Orientul Mijlociu, la Veneția se considera că descoperirile geografice ale portughezilor i-au dat o mare lovitură, mai ales sub aspectul comerțului cu mirodenii (M. Sanuto, *op. cit.*, XXVII, Venezia, 1890, col. 14 li I, V, Venezia, 1900, col. 191).

¹⁷ La 24 mai 1504 Senatul a respins propunerea de a se sugera sultanului mameluc al Egiptului tăierea istmului de Suez, dar la 3 iulie, Lunardo da Ca Masser este trimis în secret în Portugalia pentru a culege informații despre expansiunea maritimă a acestei țări (Raimondo

să ajungă și ci direct la sursă, dar tentativa s-a dovedit imposibilă atât sub aspect tehnic, cât și sub aspect politic.

Sub aspect politic și militar, Veneția este prinsă ca într-o menghină între marile puteri creștine din Europa, Spania, Franța, Imperiul habsburgic și Imperiul otoman. Primele căutau să ocupe întrecă Peninsulă cu Veneția cu tot, în timp ce turcii căutau să ocupe cât mai multe poziții din Mediterana Orientală, fiecare cucerire a lor fiind o lovitură pentru venețieni. Totuși, primejdia cea mai mare pentru Republică venea nu din partea turcilor, ci din partea creștinilor.

Momentul culminant al pericolului l-a prezentat încheierea ligii de la Cambrai, în decembrie 1508, ligă la care participau Spania, Franța, Imperiul habsburgic și alte state italiene în frunte cu papalitatea și care-și propuneau ca obiectiv distrugerea Veneției¹⁸, urmată de marca înfrângere venețiană de la Agnadello, din 14 mai 1509¹⁹. Nu este mai puțin adevărat că și Veneția a avut o parte de contribuție la formarea acestei ligi prin politica sa expansionistă în Italia, care amenința atât statele italiene, dar, mai ales, deranja interesele marilor puteri care se luptau pentru supremație în Peninsulă. Cu toate acestea, Republica a reușit să depășească acest moment extrem de dificil din existența sa datorită solidarității structurilor sale de dominație din *terraferma* și datorită dezbinării dintre aliați, care nu au întârziat să apară. Dar, în ciuda acestui deznodământ, după războiul ligii de la Cambrai a apărut evident faptul că, de acum înainte, în Italia ultimul cuvânt îl vor avea marile puteri străine.

Morozzo della Rocca, Maria Francesca Tiepolo, *Cronologia veneziana del Cinquecento*, în vol. *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Firenze, 1958, p. 203–204). Văzând însă că efectele descoperirilor portugheze devin tot mai grave, Veneția a propus sultanului mameluc, după 1510, deschiderea canalului de Suez (Aziz Suryal Atiya, *Crusade, Commerce and Culture*, New York, 1966, p. 202–204; D. S. Chambers, *The imperial age of Venice, 1380–1580*, London, 1970, p. 39), dar a refuzat categoric să-i furnizeze tehnologia necesară pentru îmbunătățirea artileriei (M. Sanuto, *op. cit.*, XIII, col. 362; R. Fulin, *Girolamo Priuli e i suoi diarii*, în „Archivio Veneto”, 22, 1881, p. 246; idem, *Il canale di Suez e la repubblica di Venezia*, în *ibidem*, XII, 1871, p. 189 și urm.; Eliyahu Ashtor, *Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo*, în „Rivista Storica Italiana”, anno XI., fascicolo I, Napoli, 1978, p. 28–29).

¹⁸ G. Occioni-Bonaffons, *Intorno alle cagioni della lega di Cambrai*, în „Archivio Storico Italiano”, seria terza, tomo IV, parte I, 1866, p. 93–131; A. Luzio, *I preliminari della lega di Cambrai concordati a Milano ed a Mantova*, în „Archivio storico lombardo”, XXXVIII, 1911, p. 245–310; F. Cipollini, *La lega di Cambrai*, în „Rivista d'Italia”, XIII, 1910, p. 59–85; G. Dalla Santa, *Le appellazioni della repubblica di Venezia dalle scomuniche di Sisto IV e Giulio II*, în „Nuovo Archivio Veneto”, IX, 1899, p. 216–242; L. Cesarini Soforza, *A Trento nei primordi della Lega di Cambrai*, în „Archivio Veneto”, quinta serie, vol. XVII, 1935, p. 59–89; Giuseppe Coniglio, *Francesco Gonzaga e la Lega di Cambrai*, în „Archivio Storico Italiano”, 1962, I, Firenze, 1962, p. 3–31.

¹⁹ R. M. della Roca, M. F. Tiepolo, *art. cit.*, p. 206; F. C. Lane, *op. cit.*, p. 284–288; A. Zorzi, *op. cit.*, p. 183–189.

În ceea ce privește relațiile veneto-otomane, ele nu au atins direct problema centrală a politicii internaționale a vremii, aceea a războaielor pentru Italia, dar atitudinea Veneției, în ultimă instanță, era mereu determinată de raporturile sale cu turcii²⁰. De asemenea, aceste relații au afectat, într-o măsură mai mare sau mai mică, și poziția politico-strategică a țărilor române și de aceea ne vom opri mai pe larg asupra lor.

Sub aspect militar forțele erau aproximativ egale. Superioritatea terestră a turcilor era compensată, măcar și parțial, de superioritatea marinei și artileriei venețiene. Între cele două părți exista o stare latentă de conflict, dar situația se prezenta astfel încât oprea pe fiecare de la inițiativa unei agresiuni militare. Sub aspect economic însă, Imperiul otoman deținea un important avantaj asupra Veneției. Aceasta depindea, în mare măsură, de grâul balcanic, de grâul din nordul Mării Negre și chiar din Siria, care putea fi cumpărat numai în baza unor licențe acordate de turci, licențe ce implicau, bineînțeles, și o anumită atitudine politică²¹. Aceasta explică de ce Veneția a evitat sistematic să intre în conflict deschis cu Poarta.

Politica Veneției față de turci era determinată, prin urmare, de interesele economice și comerciale, dar și de slăbiciunea militară a posesiunilor venețiene, răspândite în bazinul oriental al Mediteranei. Din această cauză Veneția a luptat cu turcii numai când a fost atacată de aceștia (1499–1503 și 1537–1540), deci în afara perioadei de timp pe care o analizăm noi în studiul de față, iar coalitiile pe care le-a încercat au fost șubrede și de fiecare dată a fost învinsă, având de suportat importante pierderi teritoriale. Simbioza economică dintre cetatea lagunelor, principala poartă comercială a turcilor către Europa Occidentală, și Imperiul otoman explică durata scurtă a războaielor turco-venețiene în întregul secol al XVI-lea, precum și dorința Republicii de a încheia acorduri cât mai dese și mai clare cu otomanii.

În același timp însă trebuie să subliniem și faptul că Veneția, ca măsuri de siguranță, își menține politica de alianțe antiotomane îndreptată spre orient, mai ales spre Persia²² și continuă să plătească importante subsidii regilor

²⁰ E. Fueter, *op. cit.*, p. 252.

²¹ *Ibidem*, p. 256. Pentru complementaritatea economică turco-venețiană, în care comerțul cu cereale a jucat un rol foarte important a se vedea și Christiane Villain-Gandossi, *Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte ottomane au XVIe siècle*, în „Sudost-Forschungen“, XXVI, 1967, p. 22–45, XXVIII, 1969, p. 13–47 și XXIX, 1970, p. 290–301; Bruno Simon, *Le blé et les rapports vénéto-ottomans au XVIe siècle*, în vol. *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Leuven, Paris, 1983, p. 267–286.

²² B. Palombini, *Bündnisverden abendländischer Mächte und Persien 1453–1600*, Wiesbaden, 1968, p. 73–78; Lajos Tardy, *Régi magyar követjárások keleten* (Vechile ambasade

Ungarici²³. Dar amenințările venite din partea puterilor creștine au făcut ca Venetia să fie foarte prudentă față de turci, mai ales în primele trei decenii ale secolului al XVI-lea²⁴.

În primele decenii ale acestui secol s-a întâmplat ca de multe ori Venetia să nu aibă un bail la Constantinopol, deși, la 6 octombrie 1503, sultanul Baiazid al II-lea acceptase, la cererea ambasadorului venețian Andrea Gritti, ca durata de ședere a bailului în capitala Imperiului otoman să fie de trei ani²⁵. În această situație ea a fost reprezentată de vicebaili sau de ambasadori extraordinari²⁶ și, oricum, intensitatea comunicațiilor dintre Constantinopol și Venetia a fost mare, de un curier pe lună²⁷, durata drumului variind între 15 și 81 de zile. Dacă aceste relații diplomatice interesau, mai ales, pe venețieni, un interes, aproape similar, îl aveau și turcii. Fără a avea o reprezentare diplomatică permanentă la Venetia, așa cum era cazul Veneției la Constantinopol, turcii au trimis în cetatea lagunelor numeroase misiuni diplomatice, numărul lor fiind de 28 în intervalul 1500–1533²⁸, după informațiile furnizate de Marino Sanuto, ceea ce demonstrează că otomanii aveau față de Venetia o politică deosebită de cea față de alte state creștine. Cu alte cuvinte avem de-a face cu o relație specială între cele două părți.

Aceste relații diplomatice s-au concretizat în câteva tratate turco-venețiene foarte importante. Astfel, este vorba de tratatul de la Adrianopol, din 17 octombrie 1513, prin care noul sultan Selim I confirmă tratatele anterioare, inclusiv prevederea ca negustorii venețieni să poată face comerț la Constantinopol. Caffa, Trebizonda și Pera²⁹, de tratatul de la Cairo, din 8 septembrie 1517, prin care tributul de 8000 de ducați plătit anual pentru insula

ungare în Orient). Budapest, 1971, p. 44–51, 71–100; Gyula Rászó, *Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i Turchi (1521–1532)*, în vol. *Rapporti veneto-ungheresi all' epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest, 1975, p. 272.

²³ *I libri commemoriali della Repubblica din Venezia. Regesti*, tomo VI, în *Monumenti storici della r. deputazione veneta di storia patria*, seria prima, *Documenti*, vol. XI, Venezia, 1903, p. 74, nr. 51; p. 78, nr. 72; p. 82, nr. 90; p. 88, nr. 118; p. 92, nr. 133; p. 94, nr. 142; p. 97, nr. 157; p. 137, nr. 24 etc.

²⁴ Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, II, Gotha, 1920, p. 427–429.

²⁵ *I libri commemoriali*, VI, p. 68, nr. 22.

²⁶ F. Lucchetti, *L' „affaire Zen” in Levante nel primo cinquecento*, în „Studi veneziani”, X, 1968, p. 109–211; Salvatore Carbone, *Note introduttive ai dispacci al Senato dei rappresentanti diplomatici veneti, serie Constantinopoli, Firenze, Inghilterra, Pietroburgo*, Roma, 1974, p. 15.

²⁷ Pierre Sardella, *Nouvelles et spéculations à Venise au debut du XVIe siècle*, Paris, 1948, p. 64; S. Carbone, *op. cit.*, p. 24–25.

²⁸ Walter Zele, *Aspetti delle legazioni ottomane nei Diarii di Marino Sanuto*, în „Studi veneziani”, XVIII, 1989, p. 241–284.

²⁹ *I libri commemoriali...*, VI, p. 131–132, nr. 12.

Cipru sultanului mameluc, urma să fie achitat sultanului otoman³⁰ și de tratatul de la Constantinopol, din 11 decembrie 1521, prin care noul sultan, Soliman Magnificul confirmă tratatele anterioare³¹.

În primele decenii ale secolului al XVI-lea diplomația venețiană, pe lângă bogatele informații despre turci pe care le furniza Europei creștine³², a jucat și rolul unei adevărate agenturi de informații și instigații în slujba Porții³³, căci Republica urmărea apărarea, pe orice cale, a pozițiilor sale din Romania, Marea Egee și Mediterana Orientală. Canalizarea impactului otoman către alte direcții decât aceste zone de interese ale thalassocrației cetății lagunelor a constituit un țel constant al politicii venețiene. În acest sens, după victoria decisivă raportată de turci la Mohács (1526), ambasadorul venețian din Ungaria l-a felicitat pe sultan și l-a îndemnat să obțină noi succese³⁴. Apoi, Veneția s-a situat de partea lui Zápolya în lupta acestuia contra lui Ferdinand de Austria pentru coroana ungară, dar nu a putut să-l ajute material cu nimic³⁵. În același timp, Veneția a incitat pe turci contra lui Ferdinand și a solicitat chiar ajutor armat turcesc în Friul contra trupelor imperiale³⁶, ceea ce mai făcuse și înainte, în timpul ligii de la Cambrai, în anul 1510³⁷. Tot pe această linie, în 1528 și 1529, diplomația venețiană i-a incitat pe turci să-i atace pe Habsburgi în Ungaria³⁸.

Dar, după încheierea păcii de la Cambrai, din 1529, dintre Carol Quintul și Francisc I, Veneția începe să-și reorienteze treptat politica spre Habsburgi³⁹. Astfel, în aprilie 1529, când informațiile despre pregătirile de război otomane se înmulțesc, Veneția începe și ea pregătiri militare, mai ales navale, reușind să armeze o flotă de 50 de galere⁴⁰, care, evident că nu putea fi îndreptată decât

³⁰ *Ibidem*, p. 143-144, nr. 64.

³¹ *Ibidem*, p. 168, nr. 156.

³² Hans J. Kissling, *Venezia come centro di informazioni sui turchi*, în vol. *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente...* I, p. 97-109.

³³ M. Tayyib Gökbilgin, *Yeni belgelerin işığı altında Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı-Venedik münasebetleri* (Relațiile otomano-venețiene din epoca lui Soliman Magnificul, în lumina noilor documente), în *Kanuni Armagani 1970*, Türk Tarih Kurumu Besimevi, Ankara, 1970, p. 171-186, apud Tahsin Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 169.

³⁴ L. Ováry, *A Magyar Tudományos Akadémia történeti bizottságnak oklevélmásolatái* (Copie de documente din colecția Comisiunii Istorice a Academiei Ungare de Științe), Budapest, II, 1891, p. 6; G. Rázsó, *art. cit.*, p. 274.

³⁵ L. Ováry, *op. cit.*, II, p. 14, 15, 23, 103.

³⁶ *Ibidem*, p. 133, 155.

³⁷ R. M. della Rocca, M. F. Tiepolo, *art. cit.*, p. 207.

³⁸ L. Ováry, *op. cit.*, II, p. 31, 34, 83, 101, 133 și 152.

³⁹ G. Rázsó, *art. cit.*, p. 274.

⁴⁰ A se vedea rapoartele lui Ioan Pastor trimise de Ferdinand, din Ragusa, la 1, 20 și 28 aprilie 1529 (*Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*, ed. Emilij

împotriva unui atac otoman prin surprindere. Această reorientare se accentuează în anii următori, diplomația venețiană atrăgând atenția asupra pericolului atacului otoman din 1532⁴¹.

Anii 1529 și 1532, când s-au desfășurat două confruntări majore între turci și imperiali, ambele încheiate nedecis, au demonstrat că între cele două superputeri ale vremii se ajunsese la un echilibru militar, echilibru confirmat politic de armistițiul din 1533 de la Constantinopol⁴², echilibru care servea interesele ambelor părți. Nici una din ele nu putea, dintr-o serie întreagă de motive, să facă mai mult pentru moment. Dar, în ceea ce privește politica venețiană, această stare de echilibru între sultan și împărat nu prevestea lucruri bune, deoarece deschidea turcilor posibilitatea să-și extindă stăpânirile în detrimentul ei. De aceea ea se va orienta tot mai mult către Habsburgi, către Carol Quintul, în speranța obținerii unei alianțe eficiente atunci când împrejurările vor impune acest lucru. Și împrejurările nu au întârziat prea mult, deoarece numai peste câțiva ani, în 1537, turcii vor ataca pe venețieni, dar aceste evoluții depășesc deja cadrul cronologic pe care ni l-am impus în studiul de față.

Din toate cele arătate până acum credem că se poate constata cu destulă exactitate care era situația politică a țărilor române și a Veneției, care erau raporturile de forță ce dominau relațiile internaționale în primele decenii ale secolului al XVI-lea. Pe baza tuturor acestor elemente, putem constata și analiza care au fost și în ce au constat relațiile dintre țările române și Veneția din perioada avută în vedere.

Oricum, trebuie să precizăm că în politica externă a țărilor române relațiile cu Veneția au fost doar de rangul al doilea și fără continuitate, pe primul plan situându-se, cum era și firesc, relațiile cu vecinii cei mai apropiați (Ungaria, apoi Habsburgii, Polonia, Imperiul otoman și tătarii din Crimeea), indiferent dacă erau de confruntare sau de colaborare. Cu toate acestea, legăturile stabilite între țările române și cetatea lagunelor au avut importanța lor, au fost o expresie a încercărilor pe care domnitorii români le-au întreprins pentru a diminua, pe cât era posibil, presiunea tot mai accentuată exercitată de Imperiul otoman. În același timp, ele au fost și o expresie a importanței pe care țările române continuau să o aibă în cadrul relațiilor internaționale, mai ales atunci când se punca problema realizării unor coaliții sau ligi creștine antiotomane.

Laszowski, volumen I, în *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, volumen XXXV, Zagreb, 1914, p. 145–147, 147–148 și 157–158).

⁴¹ L. Ovány, *op. cit.*, II, p. 203–205, 217–218.

⁴² *Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Shepper, dit Sceperus, ambassadeur de Christian II, de Charles V, de Ferdinand Ier et de Marie, reine de Hongrie, gouvernante de Pays-Bas, de 1523 à 1555*, par M. le Baron de Saint-Genois et G. A. Yssel de Schepper, f. 1, 1856, p. 118–222.

Astfel, domnul Moldovei, Bogdan al III-lea, la scurt timp de la preluarea domniei, a încercat să reînnoade legăturile pe care părintele său, marele Ștefan, le avusese cu cetatea lagunelor. La 8 octombrie 1505 el trimitea din Suceava, o solie la Veneția alcătuită din trei persoane: vistiernicul Ieremia, tavernicul Gheorghe și burgravul Bernardo, ultimul murind pe drum, solie care trebuia să anunțe noua domnie, căsătoria domnului cu sora regelui Poloniei și să cumpere, probabil în vederea acestui eveniment, postav, mătase și bijuterii. Semnificativ este și faptul că, pe lângă scrisoarea de acreditare dată de domnul Moldovei, membrii soliei primiseră o scrisoare asemănătoare și din partea lui Vladislav al II-lea al Ungariei⁴³, ceea ce denotă o continuitate a raporturilor bune dintre cele două țări, raporturi bazate pe teama comună față de expansionismul otoman.

Solii au ajuns la Veneția puțin înainte de 3 februarie 1506, și-au prezentat scrisorile de acreditare și au înmănat dogelui Leonardo Loredan cadourile pe care i le aduseseră, primind în schimb răspunsul că vor fi ajutați în îndeplinirea misiunii lor⁴⁴. Dacă la început se credea că ei vor rămâne aici doar câteva zile, pentru a cumpăra cele necesare⁴⁵, lucrurile nu s-au desfășurat așa, ei fiind menționați la Veneția până în iunie 1506. Este foarte probabil că raporturile moldo-polone schimbându-se brusc, ca urmare a faptului că proiectata căsătorie dintre Bogdan al III-lea și Elisabeta nu s-a mai realizat, au determinat și schimbarea misiunii solilor dintr-una economică în una politică, pentru care, bineînțeles, era necesar un timp mai îndelungat de ședere. În această perioadă, cuprinsă între februarie și iunie 1506, cei doi soli moldoveni, Ieremia și Gheorghe, desfășoară o intensă activitate politică, numai așa putându-se explica prezența lor, destul de frecvent amintită, pe lângă doge și alături de solii altor puteri acreditați la Veneția. O misiune simplă, protocolară și legată numai de

⁴³ M. Sanuto, *op. cit.*, VI, Venezia, 1881, col. 290–291; N. Iorga, *Venezia ed i paesi romeni del Danubio fino al 1600*, Venezia, 1915, p. 297; idem, *Istoria românilor*, IV, p. 260–261.

⁴⁴ „A di 3. La matina venetno in collegio do oratori dil vayvoda di Moldavia, sotto et vicino al re di Hongaria, ch'è gran signor in quelli paexi, et è morto il padre, vecchio, nominato Stephano, successe il fiol Bogdan, el qual à tolto per moglie la sorela dil re di Hongaria (sic!), et ha mandato questi oratori, et uno altro, qual mori in camino, nominato domino Bernardo, per comprar zoje e panni d'oro e di seda. I qual, mandati a levar di la caxa dove alozavano, a San Lio, da uno Gregorio, per li cai di 40 et savij ai ordeni, venuti in collegio, sentati a presso el principe, presentono do lettere di credenza, una dil suo signor, l'altra dil re di Hongaria, in sua raccomandatione; et presentano poi do mazi pelle di zebellini, et do mazi di armelini, e do lovi zivrieri al dosce. Et il titulo di la lettera di credenza è questo: *Bogdanus, Dei gratia haeres perpetuus dominusque ac vayvoda regni moldavensis, datae in arce nostra Zuchaniensi, 8 octubrie 1505. Et nomine oratorum sunt: dominus Hieremias, thesaurarius, Bernardus, castelanus, qui obiit, et Georgius Thavernicus*. El principe li charezò, offerendosi in ogni thoro bisogno; et cusi starano in questa terra alcuni zorni per ditti servij” (M. Sanuto, *op. cit.*, VI, col. 290–291).

⁴⁵ *Ibidem*, col. 291.

cumpărarea unor bunuri materiale, nu necesita, evident, o prezență atât de îndelungată și o participare, cum am mai spus, destul de frecventă la diferitele activități ale dogelui și ale Signoriei.

Astfel, la 19 februarie 1506, ei participă la o sărbătoare publică, aflându-se alături de doge împreună cu solul Franței și un văr al marchizului de Mantova ⁴⁶. Peste trei luni, la 21 mai, sunt din nou menționați ca luând parte la o masă oferită de doge, de data aceasta alături de solii Franței, Spaniei și ai beiului din Tunis ⁴⁷, iar la 11 iunie prezența lor este din nou atestată, ei participând alături de doge, de solii Franței, Spaniei, Ungariei și Ferrarei la o procesiune religioasă ⁴⁸. Bineînțeles că în timpul acestor întâlniri, poate și al altora, solii Moldovei au putut lua contact, sub aspect politic, în afară de factorii de conducere ai Veneției, cu toți ceilalți reprezentanți ai statelor creștine care își aveau solii trimise aici, mai ales, așa cum reiese din informațiile pe care le posedăm, cu cei ai statelor italiene, ai Franței și Spaniei, puteri interesate direct de situația din Mediterana Orientală și chiar de la Dunărea de Jos adică, în ultimă instanță, interesate de posibilele efecte ale expansiunii otomane.

Este posibil ca această ședere la Veneția să fi fost prelungită de domnul Moldovei datorită încredării ivite în relațiile sale cu Polonia, așa cum am arătat mai sus, dar este la fel de posibil ca solia să fi primit chiar de la început misiunea de a rămâne mai mult timp la Veneția pentru a sonda intențiile acesteia și ale altor puteri creștine cu privire la amenințarea otomană, locul cel mai bun pentru a afla aceste lucruri fiind tocmă cetatea lagunelor, punctul major de intersecție a diplomației internaționale a vremii.

Două concluzii importante decurg, după părerea noastră, din această solie a Moldovei, care a stat cel puțin patru luni la Veneția: prima este aceea referitoare la dorința lui Bogdan al III-lea de a pregăti diplomatie și chiar militar o eventuală ciocnire cu otomanii, ciocnire pe care nu o dorea, dar îi putea fi impusă oricând de politica expansionistă a acestora, iar a doua este că, la fel cum misiunea lui Emanuele Gerardo, din 1476–1477 ⁴⁹, pe lângă Ștefan cel Mare poate fi considerată prima misiune diplomatică de lungă durată în țările române, tot astfel și solia celor doi boieri moldoveni, Ieremia și Gheorghe, poate fi apreciată ca o primă misiune diplomatică de lungă durată românească în

⁴⁶ „Vi fu col principe l'orator di Franza e li do di Moldavia, et il cuxin dil marchexe di Mantova” (*Ibidem*, col. 297).

⁴⁷ „Etiam fono a disnar col principe, videlicet, drio li oratori di Franza e Spagna, l'orator dil re di Tunis, moro, et li do oratori dil valacho...” (*Ibidem*, col. 341).

⁴⁸ „...Era il principe con li oratori di Franza, Spagna et Hongria, eri zonto, come diro poi, Item, dil valacho do oratori, et di Ferrara...” (*Ibidem*, col. 350).

⁴⁹ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 11–14; N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, București, 1897, p. 55–56; Șerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, Firenze, 1973, estratto da *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, p. 617.

principalul centru diplomatic al vremii care era Veneția. Iată deci o dovadă clară, după opinia noastră, a faptului că țările române au fost o parte integrantă importantă a sistemului de relații politice internaționale al epocii, că ele s-au aflat printre promotoarele noilor metode și a noului stil diplomatic care s-a impus Europei în timpul războaielor italiene.

Această activitate diplomatică va fi continuată și în anii următori, la 27 februarie 1509 fiind menționați la Veneția alți doi soli ai lui Bogdan al III-lea⁵⁰, veniți, probabil, cu aceleași obiective ca și cei din 1506, dar informațiile asupra lor sunt mai sărace, nepermițându-ne să tragem nici o concluzie. Peste alți câțiva ani, în condițiile în care papa Leon al X-lea (1513–1521) depunea eforturi considerabile pentru declanșarea unei cruciade antiotomane⁵¹, îl întâlnim la Veneția pe Hieronim Matievici în calitate de sol al domnului Țării Românești, Neagoe Basarab. Acest Matievici, medic raguzan aflat în slujba domnitorului muntean, a părăsit Țara Românească, probabil, pe la sfârșitul lui 1517 sau începutul lui 1518, deoarece la 1 februarie 1518 este amintit la Veneția, în biserica Santa Maria Formosa, alături de trimișii Franței, Ungariei și Raguzei⁵². El adusese dogelui o scrisoare domnească și o cupă de argint aurit ca dar⁵³. Misiunea lui se pare că a avut destul succes, deoarece la 7 martie 1518 el a fost înnoobilat, fiind ridicat de doge la rangul de cavaler⁵⁴. Din actul de înnoobilare rezultă că însărcinarea de căpetenie a acestui sol era de natură politică și avea ca scop stabilirea unor legături de prietenie între domnul Țării Românești și serenissima Republică⁵⁵. Solia lui Matievici este o dovadă a faptului că Neagoe Basarab își îndrepta privirile spre puterile creștine apusene, dar, în același timp, și o dovadă că el însuși era privit de apuseni ca o forță ce putea intra în combinațiile lor politice și nu ca un supus docil al turcilor⁵⁶.

Dar, dacă pentru puterile creștine din Apus lupta antiotomană reprezenta mai mult o acoperire a acțiunilor lor care vizau alte obiective, pentru țările române, în schimb, ea reprezenta o perspectivă permanentă, care de multe ori se

⁵⁰ M. Sanuto, *op. cit.*, VII, Venezia, 1882, col. 763.

⁵¹ Louis Pastor, *Histoire des papes depuis la fin du Moyen Âge*, tome VII, Paris, 1926, p. 166; Gonzague Truc, *Léon X et son siècle*, Paris, 1941, p. 29–40; Kenneth M. Setton, *Pope Leo X and the Turkish Peril*, în „Proceedings of the American Philosophical Society”, CXIII, Philadelphia, 1969, p. 369, în idem, *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, Variorum Reprints, London, 1974, IX.

⁵² M. Sanuto, *op. cit.*, XXV, col. 230; Radu Ștefan Ciobanu, *Neagoe Basarab (1512–1521)*, București, 1985, p. 163.

⁵³ R. Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 163.

⁵⁴ M. Sanuto, *op. cit.*, XXV, col. 284; Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 45; *Arhiva istorică a României*, tom II, București, 1865, p. 69–75; Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, în „Studii”, XIX, nr. 4, 1966, p. 758–759.

⁵⁵ M. Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, p. 759.

⁵⁶ *Ibidem*, *Documents concerning Rumanian History*,..., p. 20–21.

transforma în realitate. Din această cauză, în 1519 domnii români mai credeau încă în posibilitatea organizării unei cruciade antiotomane. În vara acestui an, Ștefăniță și Neagoe Basarab trimit un sol comun, în persoana lui Anton Paicalas (Pankalos), la Roma și la Veneția, ceea ce exprimă strânsa unitate de concepție și de acțiune politică externă a țărilor române în această perioadă. Solul a arătat papei Leon al X-lea că atât Neagoe Basarab, cât și Ștefăniță erau gata să participe la lupta antiotomană, dar cu condiția de a fi incluși în orice tratat ca aliați ai papei, condiție pe care acesta a acceptat-o⁵⁷. Apoi, cu scrisori de recomandare papale, Paicalas s-a dus la Veneția, unde a cerut un medic pentru Ștefăniță, dar, probabil, a încercat să afle și care era atitudinea Republicii în cazul unui conflict cu Poarta⁵⁸.

Contactele celor doi domnitori cu Veneția au continuat în septembrie același an. În această lună, soli ai Țării Românești și Moldovei au sosit la Buda arătând că pregătirile turcilor sunt tot mai amenințătoare și cerând, în consecință, adoptarea de măsuri concrete. Ei au luat legătura aici și cu ambasadorul venețian. Acesta, în fața neîncrederii solilor, a insistat asupra faptului că Veneția nu se teme de turci, că ea va participa, alături de celelalte puteri creștine, la lupta împotriva lor. Acest răspuns era însă de circumstanță, deoarece Veneția, în acel moment, nu avea nici un fel de interes pentru a-i ataca pe turci și nu putea să-i convingă pe solii români. De acest lucru și-a dat seama și ambasadorul venețian, care îi caracterizează ca fiind „...foarte întunecați și suspicioși” și adaugă că este „...greu să se ducă tratative cu ei”⁵⁹. Omite însă să arate cui aparține vina pentru această neîncredere.

Dar toate planurile de cruciadă antiotomană s-au prăbușit ca niște castele de nisip deoarece erau lipsite de o bază reală de susținere. Marile state teritoriale moderne, care se afirmă acum cu tot mai multă putere, au preluat experiența istorică din Italia și au încercat să pună în practică principiul echilibrului de putere la nivel continental⁶⁰, ceea ce a dus la compromiterea unității lumii creștine și a facilitat considerabil penetrația otomană în Europa. Papalitatea putea propune multe și frumoase planuri de luptă antiotomană, dar nu avea, nici pe departe, capacitatea necesară de a le și transpune în realitate.

⁵⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, tom I, Roma, 1863, p. 571; Humuzaki, *Documente*, II, 3, p. 307-309; M. Neagoe, *Neagoe Basarab*, București, 1971, p. 80-82.

⁵⁸ Anton Paicalas (Pankalos) s-a aflat la Veneția între 24 iunie și 12 iulie 1519 (M. Sanuto, *op. cit.*, XXVII, col. 405 și 467; a se vedea și Horia I. Ursu, *Domnia lui Ștefăniță Voievod. Zece ani din istoria politică a Moldovei*, Cluj, 1940, p. 34; idem, *Moldova în contextul politic european (1517-1527)*, București, 1972, p. 35).

⁵⁹ M. Sanuto, *op. cit.*, XXIX, col. 210.

⁶⁰ Andrei Oțetea, *Renașterea și reforma*, București, 1968, p. 159.

Păstrându-și o parte din autoritatea morală, și aceasta mult știrbită ca urmare a Reformei, ea nu dispunea de nici un fel de capacitate politică și militară, Roma însăși căzând victimă luptelor dintre creștini, în 1527.

În ceea ce privește Veneția, care continua să rămână cea mai importantă putere italiană și una din cele mai importante puteri ale vremii, mai ales sub aspect naval și comercial, ea nu numai că evita, din toate puterile, o confruntare cu Imperiul otoman, care nu i-ar fi adus nici un avantaj, ci dimpotrivă, nu a ezitat să-i incite pe turci împotriva altor puteri creștine, mai ales a Habsburgilor, care, de asemenea, îi amenințau interesele. Ea nu a ezitat să-l felicite pe sultan cu ocazia diferitelor sale victorii din Europa, și abia după 1529 se constată o oarecare apropiere a ei de interesele Habsburgilor, adică atunci când începuse să se teamă de o eventuală agresiune otomană îndreptată împotriva ei.

În concluzie, la cele menționate până aici constatăm că relațiile țărilor române cu Veneția în perioada pe care am luat-o în discuție au fost destul de sporadice, intrând în categoria relațiilor externe de rangul al doilea pentru ambele părți, și au avut rezultate puțin concludente din punct de vedere politic și militar. Cetatea lagunelor nu a încercat, în acești ani, să facă absolut nimic împotriva turcilor, ceea ce, în ultimă instanță, a favorizat tendințele expansioniste ale acestora spre centrul Europei (1521 – Belgrad, 1526 – Mohács, 1529 – Viena) și a mărit considerabil presiunea politică și militară la care era supus întregul spațiu românesc. Cu toate acestea, faptul că și în aceste condiții de dezinteres venețian față de lupta antiotomană, între serenissima Republică și țările române s-au stabilit contacte politice și diplomatice destul de intense demonstrează că spațiul românesc continua să reprezinte o importanță considerabilă în contextul general al relațiilor internaționale ale vremii. Factorii de conducere ai Veneției își dădeau prea bine seama că relațiile cu Imperiul otoman se pot schimba în orice moment și atunci, printre aliații pe care se putea conta în mod sigur, s-ar fi numărat și țările române. Această convingere nu putea fi decât întărită de eroica luptă a lui Radu de la Afumați, domnul Țării Românești, care, prin lupta și sacrificiul său suprem, a împiedicat transformarea țării în pašalac. În același timp, domnii țărilor române, supuși la o permanentă și mereu crescândă presiune din partea turcilor, au menținut contactele diplomatice cu Veneția, având convingerea că în cazul unor confruntări majore cu Imperiul otoman puterea navală a acesteia s-ar fi dovedit de neînlocuit. Toate aceste considerente, venite din ambele părți, și-au dovedit valabilitatea în anii 1537 și 1538, atunci când Veneția și Moldova vor intra, pe rând, în luptă cu Imperiul otoman.

VENISE, LES PAYS ROUMAINS ET L'EXPANSION TURQUE AU DÉBUT
DU XVI-E SIÈCLE (1504-1529)

R é s u m é

L'auteur dresse une radiographie de la situation politico-stratégique de l'Europe au début du XVI-e siècle, insistant surtout sur la reprise de l'offensive turque qui va mener les Turcs jusqu'au centre du continent. Une nouvelle rivalité est ainsi née, celle entre les Turcs et les Habsburgs et qui va se manifester aussi bien dans l'Europe Centrale que dans la Méditerranée.

Seule l'Hongrie aurait pu aider les Pays Roumains si elle-même n'avait pas été affaiblie par les tendances anarchiques de la grande noblesse. Les projets de croisade antiturque se sont avérés sans base réelle d'appui, les états occidentaux essayant de mettre en application le principe de l'équilibre du pouvoir au niveau continental. Venise reste même pendant cette période le plus important pouvoir italien et l'un des plus importants du moment mais, elle a évité constamment et par tout moyen, une confrontation avec l'Empire Turc. C'est pourquoi les Pays Roumains n'ont eu que des relations assez sporadiques avec Venise même si la serenissime République était consciente de l'importance stratégique de l'espace roumain dans le contexte général des relations internationales de l'époque.

EXPANSIUNEA HABSBUGILOR SPRE DUNĂREA DE JOS. ACȚIUNI DIPLOMATICE ÎN IMPERIUL OTOMAN ÎNTRE ANII 1534-1540

ILEANA CĂZAN

Primul tratat de pace habsburgo-otoman din 1533 încheiase etapa tatonărilor întreprinse de Ferdinand de Austria în Imperiul Otoman. În urma conflictului izbucnit în 1526 pentru stăpânirea Ungariei, între Ferdinand și Ioan Zápolia, sultanul Süleyman I, intervenise constant, întâi ca arbitru, apoi ca un adevărat hegemon al situației politice din zonă, în favoarea lui Ioan Zápolia, căruia, în 1528, îi recunoscuse titlul de „rege al Ungariei”. Același titlu și-l aroga și Ferdinand de Austria, ce controla militar teritoriile Ungariei Vestice. Lupta diplomatică începută a avut drept scop obținerea bunăvoinței sultanului, acolo unde forța militară era insuficientă pentru a apăra revendicările lui Ferdinand de Austria. În urma celei de a doua campanii sultanale în Ungaria și Austria (1532) încheiată cu un eșec pentru trupele otomane, datorat intervenției salvatoare a efectivelor împăratului german Carol al V-lea, fratele lui Ferdinand de Austria, Süleyman I devenea mai receptiv la propunerile de pace, fără a ceda însă în principalul punct negociat de Ferdinand, recunoașterea „drepturilor sale legitime în Ungaria”. Tratatul din 1533 perfectat *verbal*, de Cornelius Scepper, a consfințit pe moment echilibrul de forțe existent pe cursul mijlociu al Dunării, ce împărțea Ungaria în două, marcând granița între posesiunile lui Ferdinand și cele ale lui Zápolia, alături sub controlul efectiv al sultanului. De altfel, caracterul dat de partea otomană acestor negocieri a fost cel al unui armistițiu de durată strict limitată, armistițiu care a fost, în mod voit exagerat, interpretat de Ferdinand drept obținerea „păcii cu sultanul”.

Armistițiul încheiat cu Imperiul Otoman era primit însă cu multă suspiciune chiar în Ungaria. Încă din 1532, tot mai multe glasuri se ridicau în Dietele nobiliare împotriva situației create, ce amenința să împartă definitiv Ungaria în două. În ianuarie 1532, se adresa din partea „locuitorilor, conducătorilor și tuturor ordinilor regatului Ungariei” o scrisoare Scimului polon prin care se cerea intervenția lui Sigismund I și a nobilimii polone pentru a pune capăt „situației de plâns în care se află țara”. De aceea implorau „ajutor

de la Republica creștină“ pentru a se opri atâta vărsare de sânge. Iar dacă ar vedea „că sunt părăsiți de toți principii, regatele și provinciile se vor gândi să caute calca prin care să poată salva regatul“ înainte ca acesta și ei toți „să piară“¹. Un raport trimis lui Ferdinand din Constantinopol, la 26 martie 1533, cerea cu aceeași înflăcărare să nu se accepte împărțirea Ungariei, pentru că din aceasta ar decurge pentru „patria noastră“ multe pericole care se „vor repeta mereu“².

Memoriul nesemnat ce conținea un raport amănunțit asupra intrigilor ce se țeseau la Poartă este cu siguranță trimis de unul din numeroșii agenți secreți ai lui Ferdinand. Din zelul pe care-l depune autorul pentru a denunța pericolele ce amenințau „patria noastră“ putem conchide că era cu siguranță ungar. Situația politică diplomatică și militară era foarte corect evaluată. Lui Ferdinand i se atrăgea atenția că Aloisio Gritti este cel care sprijină față de sultan și marele vizir cauza lui Zăpolia, tot el a fost cel care a mediat eliberarea cetății Coron, (ocupată în 1532) de către trupele imperiale. Cu mult simț al realității, agentul lui Ferdinand aprecia că nici Buda nici Ungaria Inferioară nu vor fi niciodată cedate de Zăpolia și de sultan, pentru Ferdinand nerămânând decât soluția confruntării armate. Mai mult, *există pericolul* – se spunea în raport – *ca la moartea lui Zăpolia, Süleyman să preia posesiunile acestuia*. De aceea este necesar ca prin forță, tratative sau *alte argumente* să se obțină de la sultan recunoașterea drepturilor legitime, pentru Ferdinand și copiii săi, chiar dacă această recunoaștere ar fi amânată până la moartea lui Zăpolia.

Apelurile disperate din Ungaria nu era suficiente pentru ca Ferdinand să poată fi în măsură să revendice și să primească întreaga Ungarie. Mai mult, însuși împăratul recomanda bunăvoinței sultanului cererea de pace a lui Ferdinand, în aceeași zi, 26 martie 1533³, cerere prin care dorea recunoașterea teritoriilor stăpânite pe moment.

După armistițiul din iulie 1533, tratativele continuă și în 1534, prin același Cornelius Scepper, Zăpolia îl numise deja pe Aloisio Gritti „gubernator al Ungariei“, din 1530, și în această calitate, în 1533, acționa în scopul atragerii nobilimii din Croația de partea turcilor, pentru a putea cuceri Italia și a face din Fiume (Rijeka) un punct strategic pentru flota otomană. Împuternicitul lui Gritti în Croația, Isidor Zegliaco, a fost prins de agenții lui Ferdinand și dus la Praga. De aici era eliberat la intervenția lui Gritti, a cărui autoritate în „problema ungară“ era recunoscută în 1533–1534 atât de Ferdinand cât și de Zăpolia⁴.

¹ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et magni Ducatus Lituaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae subsidiorum, commerciorum exhibentur*, Viena, 1758, p. 130–131.

² Arh. St. București, *Microfilme Austria–Turcica*, R. 338, c. 15–17.

³ *Ibidem*, c. 18–19.

⁴ H. Zontar, *Obveščevalna služba in diplomacija Avstrijskih Habsburzanov v boju proti turcam v. 16 Stoletju*, Ljubljana, 1973, p. 195.

În situația tulbură în care evoluau tratativele duse de Ferdinand cu Süleyman, „regele romanilor“ recurgea încă o dată la serviciile agenților secreți, recrutați dintre persoanele bine informate, ce se aflau la Constantinopol. La 8 mai 1533⁵, era trimisă de aici o scrisoare anonimă, al cărei autor provenea însă cert din lumea italiană. Era milanez sau florentin și se afla în egală măsură și în serviciul împăratului. El amintea de „ducele nostru“ și că intenționa să-i scrie „despre acestea și împăratului“. Informațiile erau importante pentru că sugerau lui Ferdinand ce cale ar avea de urmat în negocierile la Poartă, bineînțeles dacă ar avea *banii* necesari. Pe scurt agentul arăta că în urmă cu două zile, Gritti prezentase din partea lui Zápolia tributul anual de 40.000 de ducați și un dar de 10.000 de ducați pentru „pașă“ (probabil Ibrahim). Turcii încasaseră până atunci fără nici o întârziere tributul pentru 4 ani și Ferdinand era sfătuit să expedieze și el o sumă similară, care să echivaleze cu cea trimisă de Zápolia, pentru a-și demonstra astfel loialitatea. Agentul lui Ferdinand obținuse toate aceste informații cumpărând bunăvoința unui demnitar turc, ce sugerase și soluția plății tributului pe 4 ani. Același demnitar se îndoia însă că Ferdinand ar putea avea banii, deși fusese asigurat că negustorii și bancherii germani din Veneția și din Franța l-ar credita pe „regele romanilor“. Dincolo de informația frustră vedem și cât de bine erau cunoscute în Imperiul Otoman problemele adversarilor lor occidentali.

Intervenția lui Aloisio Gritti în Transilvania și în Țara Românească din vara anului 1534, a avut drept scop apărarea intereselor sultanului într-un moment în care acesta, aflat pe frontul din Iran, acceptase situația politică existentă în Ungaria și dorea aplanarea conflictului dintre Zápolia și Ferdinand⁶. Considerăm că din 1529, interesul lui Gritti pentru „problema ungară“ nu era străin de interesele Veneției în centrul și sud-estul Europei și de dorința de a prelua factoriile Fuggerilor din zonă. În acest scop Gritti își asigurase mari beneficii materiale în Ungaria și Transilvania. În urma campaniei sultanului din 1529, Gritti rămânea la Buda și era numit *vistiernic* („thesaurarius“). În anul 1530 (26 decembrie), primind sarcina de a asigura buna aprovizionare și deplasare a trupelor otomane în viitoarea campanie sultană, era numit de Zápolia, din dorința de a-și arăta lealitatea față de Süleyman, „guvernator al Ungariei“ și comite „perpetuu“ de Maramureș într-o zonă bogată în saline și minereuri neferoase. După această dată, se comportă în Ungaria ca un stăpân absolut, izolându-l pe Zápolia și stârnind animozitatea marilor nobili, între care, este suficient de a-i aminti pe Tamás Nádasdy, Emeric Czibak și Ștefan Mailath. În 1533, convoca Dieta și cerea votarea unui ajutor

⁵ Arh. St. București, *Microfilme Austria-„Turcica“*, R. 338, c. 30.

⁶ A. Decei, *Aloisio Gritti în slujba lui Soliman Kanunî, după unele documente turcești inedite (1533-1534)*, în *SMIM*, VII, 1974, p. 107 și urm.

financiar obligatoriu pentru campania împotriva lui Ferdinand, echivalent cu *jumătate din averea mobilă* a fiecărui nobil. Încerca să organizeze în folosul familiei sale, probabil cu capital venețian, exploatarea minelor de aur și obținerea monopolului salinelor și alungarea Fuggerilor din Transilvania. Pentru a nu nemulțumi partea otomană a proiectat instituirea unui monopol al comerțului cu aramă dinspre Ungaria și Transilvania exclusiv spre Turcia⁷. Dacă adăugăm la toate acestea numirea arbitrară a fiului său Antonio, în 1530 (la numai 13 ani), în bănoasa funcție de episcop de Agria (Eger-Erlau) este suficient să înțelegem de ce nobilimea ungară îl ura atât de mult și de ce răsufla ușurată la 27 martie 1533 când Aloisio Gritti era rechemat la Constantinopol. De asemenea, pe același fond al unui puternic conflict de interese, alimentat și de scindarea nobilimii maghiare în mai multe tabere, între care cea condusă de Ioan Dóczy și Orban Báthányi îl sprijinea pe Gritti și dorea răzbunarea propriilor nemulțumiri, nu este greu de explicat reacția violentă la întoarcerea lui Gritti în 1534 și masacrul de la Mediaș, care nu a fost nicidecum legat de pericolul instaurării „domniei” familiei Gritti în Ungaria și țările române.

În 1533–1534, era clar că interesele venețiene erau aceleași cu ale Imperiului Otoman și Gritti era însărcinat să asigure temporar încetarea focului.

La 4 iulie 1533, Süleyman îl informa pe Ferdinand că a poruncit „onoratului printre principii credinței creștine, Aloisio Gritti, înaltul consilier al regelui Ioan și guvernator al Țării Ungaria, iar din partea fericitei Porți imperiale a noastră *protector* în această țară” să medieze tratativele de pace și să facă „prin hotărârea sa înțelegere între voi asupra hotarelor”⁸.

Datorită acțiunilor amiralului imperial Andrea Doria în Mediterană, venețienii înșiși au fost suspectați, în 1533, de către otomani, că ar putea să încurajeze acțiunile Flotei creștine. Pe acest fundal Gritti era ținut la Constantinopol neașteptat de mult; în ciuda ordinului sultanal din 4 iulie 1533, plecarea sa spre Ungaria nu avea să aibă loc până la 18 iunie 1534. În august-septembrie 1533, agenții imperiali interceptau scrisorile ambasadorului Veneției la Constantinopol și le trimiteau lui Carol al V-lea, traduse în spaniolă⁹. În aceste scrisori se informa despre luptele date pentru Coron și Patras și despre pregătirile de mobilizare ale trupelor de infanterie din Anatolia și Moreca. Însuși Ibrahim-pașa, aflat în Siria, fusese rechemat pentru a putea interveni împotriva creștinilor, în timp ce „Lysis Gritti” era însărcinat să ducă tratativele pentru Ungaria. Fratele acestuia, Giorgio („Jorge” în text) urma să plece cu patru galere, pe care le punea la dispoziția lui Ayas-pașa. Ambasadorul venețian

⁷ *Ibidem*, p. 105–107.

⁸ A. Gevay, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte Verhältnisse zwischen Oesterreich und der Pforte im XVI und XVII Jahrhundert. Gesellschaft König Ferdinands I an sultan Suleiman I*. Wien, 1838, (anii 1533–1534), p. 47.

⁹ Art. St. București, *Microfilme Austria-„Turcica”*, R. 338, c. 79–80.

arăta că, la însărcinarea sultanului, Ieronim Laski („Ieronim Lascar“) pleca în Franța. Toate aceste informații erau trimise în momentul în care situația critică pentru venețieni trecuse. În cursul verii navele Senioriei fuseseră reținute de turci, iar negustorii transformați în prizonieri. La 13 septembrie 1533, suspiciunile legate de un posibil ajutor venețian acordat lui Doria fuseseră înlăturate și navele, negustorii și oratorii „Serenisimei Republici“ urmau a reveni în patrie. Ambasadorii aveau să plece pe calca terestră cea mai sigură, prin Dalmația ¹⁰.

La 5 octombrie 1533, Ferdinand se adresa marclui vizir, Ibrahim-pașa, în termeni plini de solitudine, încărcăți și de un deosebit optimism, în ceea ce privea proiectata misiune a lui Gritti în Ungaria. După formulele de protocol obligatorii „regele romanilor“ se întrecea în fraze de adevărată lingușire adresate lui Ibrahim-pașa, pe care îl asigura de „dragostea și afecțiunea fraternă pe care le nutrim la adresa voastră“ ¹¹ și îl anunța că ar dori să primească la propunerile de pace aduse sultanului, „tată nostru prea iubit“, de cei doi ambasadori ai săi (Geronimo Zara și Cornelius Scepper). Dorea ca Süleyman să îmbrățișeze cu aceeași afecțiune paternă și pe „nobilele doamne“ Ana „soția noastră prea iubită“ și pe „regina Maria sora noastră mult îndrăgită“ – văduva ultimului rege al Ungariei, Ludovic al II-lea – și să le considere drept „fiicele sale“. Evident, o asemenea bunăvoință era solicitată pentru ca astfel sultanul să-i recunoască și posesiunile în Ungaria pentru a i le „conceda și a-i permite să le stăpânească și să le dețină nestingherit“. De asemenea, Ferdinand spera ca prin ajutorul lui Ibrahim-pașa și prin eforturile lui Aliosio Gritti „să încerce să-l convingă pe contele Ioan de Zips să evacueze întreaga Ungarie“, astfel încât „regatul acela să ajungă în folosința fiului împăratului vostru“ ¹². Evident, prin termenul de fiu Ferdinand se denumea pe sine și în această calitate el promitea *ajutor militar imediat sultanului, împotriva dușmanilor săi*. Se arăta bucuros de eventualitatea că ar putea primi de la Süleyman clauzele unei „păci veșnice“ și sublinia încă o dată faptul că solii săi au dus până la acea dată tratative „folositoare“ cu Gritti în scopul încheierii păcii cu „contele Ioan“. Tot Gritti era așteptat să aducă la Viena confirmarea intrării în vigoare a păcii, începând cu 1 ianuarie 1534.

Toată această desfășurare de acțiuni diplomatice îl avea drept pion principal pe Gritti și tocmai de aceea el era reținut la Constantinopol neașteptat de mult. Bunele sale servicii erau căutate și la începutul anului 1534 de mesagerii lui Ferdinand. La sfârșitul anului 1533, Cornelius Scepper se întorsese la Praga pentru a-l informa pe Ferdinand de rezultatul demersurilor

¹⁰ *Ibidem*, c. 80.

¹¹ *Ibidem*, c. 122–123.

¹² *Ibidem*, c. 125.

sale¹³. Geronimo Zara îl însoțea până la Fiume (Riejka), unde avea să-l aștepte pe Scepper în vederea unei noi ambasade, proiectate pentru anul 1534; din cauza faptului că s-a îmbolnăvit, avea să fie pus în imposibilitatea de a se mai întoarce în Imperiul Otoman. La Constantinopol, interesele Habsburgilor rămâneau a fi apărate de fiul lui Geronimo Zara, Vespasiano Giulliano Zara. Poziția acestuia din urmă era cu atât mai dificilă cu cât situația din Imperiul Otoman se schimbase. La 21 octombrie 1533, marele vizir Ibrahim-pașa, a cărui bunăvoință Ferdinand reușise să o capteze, fusese trimis spre Alep. Cel de-al doilea vizir, Ayas-pașa, era străin de vasta rețea de interese politice țesută de Aloisio Gritti, omul de încredere al lui Ibrahim-pașa, și tocmai cu acest dregător era obligat să trateze Vespasiano Zara, la începutul anului 1534. Acesta este probabil momentul în care Gritti se hotărâse să joace și cea de-a doua mare carte, „cea a Vicenci“¹⁴, care să-i înlesnească o retragere sigură în cazul în care intrigile de la Constantinopol i-ar fi adus dizgrația. Întrevederile cu Vespasiano Zara, care, întors la Praga, făcea, la 5 martie 1534, un amplu raport al convorbirilor sale cu Gritti și Ayas-pașa¹⁵, ca și reluarea tratativilor cu Cornelius Scepper din luna aprilie-mai 1534, l-au pus la curent pe Gritti cu planurile grandioase ale împăratului de a organiza o cruciadă, prin care să-i respingă pe turci din Mediterană și din Balcani.

Toate aceste informații veneau în momentul în care importante schimbări politice aveau loc pe frontul antihabsburgic, din Mediterana. La 2 aprilie 1534, fortăreața Coron fusese abandonată de trupele imperiale și turcii își reocupau pozițiile. Hayreddin Barbarossa devenise mare amiral al tuturor forțelor navale otomane, iar regele Franței, Francisc I, era foarte interesat de captarea sprijinului vestitului corsar împotriva lui Carol al V-lea. Pe două „canale“ diplomatice Francisc I îi contacta, în primăvara anului 1534, pe Barbarossa și pe sultan. Antoine Rincon îl întâlnea pe marele amiral în Africa, iar Camillo Orsino venea la Constantinopol în același timp cu Cornelius Scepper (aprilie-mai 1534)¹⁶. Evident, eforturile lui Francisc I se conjugau spre încheierea unei alianțe franceze, engleze și otomane împotriva Habsburgilor. Este de crezut că o asemenea supremație în Mediterana nu convenea venițienilor, iar Gritti, care a fost în permanență considerat ca un exponent și al intereselor „Serenissimei Republici“, apare, în primăvara anului 1534, binevoitor acțiunilor diplomatice desfășurate de Scepper. La 26 aprilie 1534, acesta era practic sechestrat în

¹³ *Urkunden and Aktenstücke...* (anul 1534), p. 3–16.

¹⁴ *Histoire de la Transylvanie*, coord. Béla Köpeczi, Budapeșt, 1992, p. 243.

¹⁵ Arh. St. București, *Microfilme Austria-„Turcica“*, R. 338, c. 333-346, vezi și Tibor Simányi, *Erschuf das Reich Ferdinand von Habsburg*, Wien, 1987, p. 251–252.

¹⁶ Cristina Feneșan, Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Notes et autres documents sur Aloisio Gritti et les Pays Roumains*, în „Anatolia Moderna / Yeni Anadolu“, vol. III, Paris, f. a., p. 92.

locuința sa din Constantinopol. Doar insistențele lui Gritti îi asigurau eliberarea și primirea în audiență la sultan ¹⁷.

Bunăvoința lui Gritti față de Ferdinand se poate lega în egală măsură și de interesele sale personale. În primăvara aceluiași an 1534 Gritti avusese semnale serioase de alarmă privind posibila sa dizgrație. Șeful finanțelor otomane, defterdarul Mahmud Gelebi, se plângea sultanului că Gritti nu plătește decât în natură (pânze, stofe fine, pietre prețioase) pentru arendarea veniturilor Rumeliei. Cum Imperiul nu avea nevoie de așa ceva, „căci e nevoie de bani pentru război“, venețianul era obligat să plătească, până la 18 iunie 1534 (data plecării sale spre Ungaria), suma de 80.000 ducați din cei 200.000 ce-i datora vistieriei ¹⁸. Ura defterdarului Porții avea să-l urmărească și în misiunea sa în Țara Românească, unde, din ordinul acestuia, Gritti era împiedicat să colecteze, în avans, banii din tributul pentru anul 1535, cu care voia să-și continue călătoria spre Ungaria ¹⁹. În aceeași lună, iunie, marele dragoman al Porții Yunis-beg îi spunea deschis lui Scepper că „dacă ar fi omorât cine s-ar mai îngriji după aceea de acel fiu de târlă“ („de illo filio meretricis“). Tot Yunis-beg îl numea cu aceeași ocazie cu epitetul de „câine“ („iste canis“) ²⁰.

Din toate aceste motive apare limpede situația dificilă în care s-a aflat Gritti chiar în momentul începerii misiunii sale diplomatice în Ungaria. Am încercat să aducem noi argumente în favoarea ideii, formulate atât de clar de Aurel Decei și Tahsin Gemil, potrivit căreia nu pericolul instaurării unei dominații a familiei Gritti în Ungaria și Țările Române a declanșat răscoala nobiliară în Transilvania și intervenția lui Rareș, ci prea multele interese politice la care Gritti se făcuse părtaș. Considerăm necesar să subliniem, încă o dată, că pe lângă beneficiile personale, Gritti apăruse interesele economice ale Veneției și sesizase importanța comercială și strategică a celor trei țări române, ca factor de echilibru militar și economic între Imperiul otoman și Habsburgi, în momentul în care Ungaria nu mai reprezenta decât „fructul râvnit“ și teatrul de operațiuni militare al celor două forțe. Relațiile lui Zápolia cu sultanul nu au fost adevărate relații politice între doi suverani, ci ele s-au mărginit la un act de supunere necondiționată care avea să aducă ocuparea Budci – în 1541 – și transformarea în pašalâc a unei părți din Ungaria ²¹. Tocmai acest echilibru de forțe pe linia Dunării se străduise Gritti să-l mențină, acționând după

¹⁷ *Ibidem*, p. 92–93.

¹⁸ *Urkunden und Aktenstücke...* (anul 1534), p. 51.

¹⁹ A. Decei, *op. cit.*, p. 118–120.

²⁰ *Ibidem*, p. 101–102; despre originea, ascensiunea și misiunile diplomatice ale lui Yunis-beg vezi J. Matuz, *Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen*, în „Sudostforschungen“, Bd. 34/1975, p. 42–45.

²¹ A. Czéttler, *Die Aussenpolitik der Siebenbürgischen Fürsten im 16 und 17. Jahrhundert*, în *Ungarn-Jahrbuch*, vol. II, München, 1980–1981, p. 93.

temperamentul și capacitatea sa de om politic de mare anvergură. L-a izolat pe Zápolia, dar a rezolvat criza financiară în care se afla Ungaria în 1529–1532. A acționat „despotic“, dar s-a bazat pe reprezentanții nobilimii maghiare, care aveau de răzbunat propriile nemulțumiri (Ioan Dóczy, Orban Báthyányi etc.). A fost prezent la tratativele cu Franța, dar l-a sprijinit și pe Ferdinand împotriva lui Zápolia. În sfârșit, om al jocului dublu, a înțeles adevărata miză a intervenției lui Rareș în Transilvania, în 1530, și nu a întârziat să-l denunțe sultanului, acuzându-l de trădare²². Ura sa față de domnul Moldovei a stârnit același sentiment și din partea acestuia. În plus, Petru Rareș a știut că atât timp cât Gritti acționează în zona Ungariei pacea între Habsburgi și otomani avea să fie menținută. Acțiunea violentă a domnului Moldovei, din ordinul căruia Gritti era asasinat, la Mediaș, împreună cu cei doi fii ai săi, în septembrie 1534, a avut drept scop să oblige toate forțele implicate în acest act conspirativ la o atitudine fățișă ostilă Porții. Ghemul de intrigi ce a premers și a urmat acestui act arată cum persoana lui Gritti era vizată pentru a se declanșa conflictul în zonă. În 1533, era acuzat, de dușmanii săi, că vrea să-l aducă pe Laski pe tronul Ungariei și să-și impună fiii pe tronul Moldovei și Țării Românești. Faptul că Aloisio Gritti, de teama sultanului, dezmințea cu înverșunare un asemenea zvon, face greu credibilă o tentativă a sa de a-și atribui, sic și familiei sale, conducerea țărilor amintite la numai un an, în 1534. Asasinarea sa a fost folosită și mai bine de cei ce doreau răsturnarea situației din spațiul central-european.

Petru Rareș era primul care se grăbea să-l informeze pe sultan că Ferdinand și Zápolia sunt vinovați de asasinarea lui Gritti²³. Ferdinand, la rândul său, profita de absența sultanului din Constantinopol pentru a nu aminti de „cazul nefericit“ al asinării lui Gritti până la 23 martie 1535. Așteptase vestea ocupării Bagdadului de către Süleyman (octombrie 1534) pentru ca scuzele sale să fie însoțite și de felicitările pentru marea victorie ce a raportat-o sultanul „asupra regelui Persiei și al Chorezmului“, veste despre care a aflat „cu bucurie în suflet“²⁴. Îi cerea cu multă sfială sultanului să nu creadă decât „ce este cu evidență adevărat“, iar pentru aceasta îl lua drept martor pe bey-ul sangeacului Bosniei, „Mihail Begovich“ (în text). Evident toată vina era doar a „contelui Johannes“ și de aceea cerea refacerea armistițiului, cedarea Ungariei Inferioare sau măcar a orașelor săsești din Transilvania. Scrisoarea a fost copiată în 7 exemplare, care au fost traduse în limba italiană și trimise tuturor demnitarilor din Imperiul Otoman.

La 3 iulie 1535, Ferdinand revenea cu o scrisoare mai amplă și mai curajoasă datorită „urărilor de bine trimise de sultan ca de un tată iubitor“ și pe

²² C. Feneșan, J. L. Bacqué-Grammont, *op. cit.*, p. 76–77.

²³ T. Gemil, *Les relations de la Moldavie avec la Porte ottomane pendant la premier règne de Petru Rareș 1527–1538*, în *RRH*, nr. 2/1978, p. 303.

²⁴ Arh. St. București, *Microfilme Austria-„Turcica“*, R. 339, c. 15–20.

care le primise „cu multă bucurie“. Relua relatarea faptelor subliniind că el așteptase cu multă speranță venirea lui Gritti în Ungaria pentru a se pune capăt conflictului existent, iar misiunea acestuia „ar fi adus numai bine“ și ar fi fost „utilă popoiiului și altor locuitori din Ungaria ca și acelor oameni care se străduiscră degeaba să ducă tratative, dar era clar că cei care l-au omorât pe mesagerul sultanului nu doreau ca acesta să-și ducă la împlinire acțiunea“²⁵ (subl. ns.). Ca unul ce „iubea adevărul“ era obligat să spună că singurul vinovat era „Johannes Scepusiensis“ (Zápolia era numit cu obstinație de Ferdinand „Contele Ioan“ sau „Ioan de Zips“). Mai adăuga faptul că deși acesta s-a bucurat de „mari beneficii“ din partea sultanului „nu are prea mare recunoștință față de Maiestatea Voastră“, de aceea îl ruga să-și întoarcă bunăvoința către el și atunci avea să aibă din partea sa „dragoste și fidelitate filială“ nu „ingraturitate ca la Ioan“²⁶. Cere pedepsirea crimei lui Zápolia, pe care ancheta sultanală o va elucidă. El era vinovat de uciderea lui Gritti, chiar dacă alții au fost cei care l-au lovit.

Eforturile diplomatice ale lui Ferdinand dublate de importante sume de bani, nu au rămas fără efect. Scrisoarea din 5 iunie 1535 adresată lui Ferdinand de un înalt demnitar turc, comandantul flotei militare a Dunării (în text „Mommün vaivoda praefectus navalis exercitus potenssimi et invicissimi Cesaris Turcarum“)²⁷ arată că acesta servea cu destul zel interesele „regelui romanilor“, numit de autorul scrisorii „stăpânul său prea grațios“ („dominus suus graciosissimus“). Ferdinand era informat că sultanul a primit scrisoarea sa (din 23 martie) și i se promitea că ambasadorul pe care intenționa să-l trimită, Ioan Rednewkij („Rewdnewkii“) avea să fie în perfectă siguranță dacă ar urma cursul Dunării, unde se va afla sub buna protecție a oamenilor săi. De asemenea îl asigura de tot sprijinul său și în timpul tratativelor.

Lupta diplomatică a „regelui romanilor“, dusă atât pe căi oficiale cât și pe „canale oculte“, era încă o dată în total dezacord cu acțiunile militare ale fratelui său, împăratul Carol al V-lea. Acesta cucerea, la 14 iunie 1535, fortăreața La Goletta ce apăra Tunisul, unde se instalase vestitul corsar Hayreddin Barbarossa, acum mare amiral al flotei otomane și adevăratul stăpân al coastelor Africii. Victoria era celebrată de Carol ca o mare izbândă a creștinătății împotriva păgânilor și prin repunerca în drepturi a regelui legitim, Muley Hassem, considera că a îndepărtat un real pericol ce amenința Spania. Succesul său nu era de natură să-l bucure pe Ferdinand, care încerca să capteze, pe orice calc, bunăvoința sultanului. De aceea urmărea cu teamă orice semne, care ar fi arătat că turcii s-ar putea îndrepta spre punctul cel mai slab al Imperiului,

²⁵ *Ibidem.* c. 64.

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ *Ibidem.* c. 74–75.

granița ungară și linia Dunării. La 31 august agentul său Ferduci era informat din Ragusa că turcii se retrag la Constantinopol²⁸, iar sultanul era încă în Persia. La 1 septembrie 1535 un alt spion al lui Ferdinand, aflat în același oraș, trimitea un mesaj, în care numele „regelui romanilor” și al locului de proveniență al informațiilor erau scrise cifrat. Autorul scrisorii era „contele de Ella”, omul de legătură al agentului fernandist baronul Francesco Ritio²⁹ aflat „la Viena la curtea Maiestății sale Rege al romanilor”³⁰. Știrile se referă la *capturarea* (metodă deja intrată în tradiția diplomației habsburgice) a agentului francez Seraphino de Gozza care urma să plece de la Constantinopol spre Paris, prin Fiume (Rijeka). Aici fusese prins de agenți imperiali care i-au preluat bagajele în care se aflau mesajele aduse din Persia, de la sultan pentru regele Franței. Informațiile acestuia erau prețioase pentru că arătau cât de complexe erau interesele „republicii creștine” la acea dată, ai cărei membri îi ajutau pe turci. În campania din Africa, venețienii și raguzanii trimiseseră în sprijinul turcilor 30 și respectiv 8 galere. În Imperiul otoman se făceau mari pregătiri de război. Se cerea de către demnarii de la Constantinopol grabnica întoarcere a sultanului și a lui Ibrahim-pașa, pentru că armatele otomane erau victorioase „până la granița Indiei” și dușmanii cereau pace. În capitala Imperiului se masa artileria grea și o galără cu același armament fusese expediată spre Rodos³¹.

La 14 septembrie 1535, un alt informator, rămas anonim, dădea de știre lui Ferdinand că tratativele reveniseră într-un punct mort și îl sfătuia ca la întoarcerea sultanului să fie trimiși în imperiu soli cu experiență, capabili să convingă, pentru că una este să ceri ceva în scris și „alta să te faci crezut de mai multe urechi”³². Aceștia erau chiar nominalizați: Geronimo Zara, Sigismund Herberstein și Vespasiano Zara.

În toată această perioadă, nici Zápolia nu pierduse ocazia de a se disculpa în fața sultanului. Argumentele sale potrivit cărora nu a putut fi oprită răscoala nobililor, provocată de asasinarea episcopului de Oradea, Emeric Czibak, de către partizanul lui Gritti, Ioan Dóczy, nu erau în favoarea sa; neputința de a conduce țara și de a struni pe marii nobili fiind o culpă suficient de mare pentru a-i atrage dizgrația, chiar dacă ar fi fost absolvit de bănuiala de crimă și de trădare. Pentru început, rezultatele anchetei, ordonate de sultan și conduse de Yunis (Junis)-beg erau net în defavoarea sa. Amănunte semnificative despre

²⁸ *Ibidem*, c. 92.

²⁹ Numele adevărat al acestui agent – „conte d’Ella” – era Marino Kabuzič (de Caboga), patrician din Ragusa, ce servea interesele lui Ferdinand, trimițând informații și intermediind schimbul de mesaje dinspre și înspre Imperiul otoman. Francesco Ritio (Ricci) baron de Sprinzenstein și canonic de Trento era un alt agent diplomatic al lui Ferdinand, care își începuse misiunea secretă la Ragusa încă din 1530.

³⁰ *Ibidem*, c. 94.

³¹ *Ibidem*, c. 93–94.

³² *Ibidem*.

această anchetă aflăm din raportul contelui de Nagarola din 13 octombrie 1535, trimis lui Ferdinand cu prilejul întâlnirii dintre Nogarola și marele dragoman al Porții, întâlnire ce avusese loc la Esztérgom³³. În luna septembrie 1535, se perfectaseră termenii în care să aibă loc această întrevedere. Din scrisorile preliminare, din 22 septembrie, 3, 7 și 9 octombrie 1535³⁴ aflăm cu certitudine că Yunis-beg fusese atras cu abilitate de partea lui Ferdinand, eforturile de convingere fiind dublate de plata unei pensii anuale de 1.000 de ducăți. La 22 septembrie, Yunis-beg scria din Pesta și cerea ca banii să nu-i fie trimiși la Constantinopol; mai cerea și stabilirea unei întâlniri pentru a-l informa pe „regele romanilor” despre ultimele știri. După câteva ezitări din partea marelui dragoman se stabilea ca loc de întâlnire Esztérgomul, iar omul de legătură avea să fie contele Nogarola, ce urma a aduce și banii.

La 13 octombrie, Junis-beg sossea la Esztérgom însoțit de o mică flotilă (3 nave). După ce înaltul personaj se asigura că pensia promisă, încă din 1533–1534, de ambasadorul imperial Scepper, avea să-i fie plătită³⁵, sublinia încă o dată că i-a fost credincios lui Ferdinand și că, în continuare, îi va apăra în orice ocazie interesele. *Depunea chiar un jurământ că va păstra secretul întrevederii* (subl. ns.) și relata datele importante privind ancheta asupra morții lui Gritti. Concluzia despre vinovăția lui Zápolia era de nezdruincinat pentru că avea următoarele dovezi: Zápolia trimisese, încă din vara lui 1534, plângeri mincinoase împotriva lui Gritti, pe care-l acuza că ar vrea să-l omoare, pentru a oferi tronul Ungariei lui Laski; același „conte Ioan” ceruse sultanului exilarea lui Aloisio și acesta chiar poruncise lui Ibrahim-pașa să-l „mute” pe Gritti. La câteva zile primise însă scrisoarea de la „voievodul Moldovei”³⁶ privind știria asasinatului de la Mediaș, de care era învinovățit Zápolia; în timpul anchetei ordonate de sultan, Yunis-beg a constatat că bunurile, caii, bijuteriile și chiar caftanele aurite ale lui Gritti și ale însoțitorilor săi se aflau la Zápolia și la Ștefan Mailath, autorul omorului, care acționase din porunca lui Zápolia, ce îi oferise, ca recompensă, voievodatul Transilvaniei³⁷. Ca ultim argument aducea și pe acela al modului violent prin care Zápolia îl împiedicase, în vara anului 1534, să se întâlnească cu Gritti, ducându-l cu forța la Pesta, iar apoi când revenise la Buda, având ca pretext dorința de a se trata la băile termale ale orașului, pentru a nu se afla amănunte despre moartea venețianului, paznicii porților orașului l-au oprit să intre și a fost escortat înapoi la Belgrad³⁸.

Convingerea sa că Zápolia era răspunzător de moartea lui Gritti fusese alimentată și de bunăvoința sporită pe care i-o arăta Ferdinand. De aceea

³³ *Ibidem*, c. 125–129.

³⁴ *Ibidem*, c. 106, 109–110, 115, 116–119, 122.

³⁵ *Ibidem*, c. 125.

³⁶ *Ibidem*, c. 126.

³⁷ *Ibidem*, c. 129.

³⁸ *Ibidem*.

Yunis-beg, sosit la Buda, îl acuzase pe regele Ioan că este vinovat de trădare pentru că ucisese un slujitor aflat „la porunca și în slujba sultanului“, de aceea nu va scăpa de pedeapsă nici în „fundul mării“. Respingea cu dispreț banii ce i se ofereau și nu contenea cu invectivele. În același timp, insistase pe lângă sultan asupra necesității acordării Ungaricii lui Ferdinand, pentru că „dacă regele Ferdinand ar fi fost rege în Ungaria nu ar mai fi fost vorba despre o astfel de anchetă“³⁹. Zápolia, încolțit, înțelegea, în cele din urmă, de unde venea înverșunarea lui Yunis și cerea acestuia să-i mijlocească începutul tratativelor cu „regele romanilor“. Era clară panica lui Zápolia și deci Yunis-beg își făcuse pe deplin datoria. Nogarola, mulțumit, îi ceruse să aperc la fel de bine interesele stăpânului său și în fața sultanului, pentru că dacă Ungaria ar reveni „după dreptate“ lui Ferdinand, pensia marelui dragoman avea să fie dublă sau triplă⁴⁰. Un singur aspect părea să întunece speranța unei apropiate victorii. Înaltul demnitar întreba dacă împăratul are de gând să trimită o solie la Constantinopol pentru a trata pacea în Mediterana. Nogarola era silit să răspundă că, în ceea ce privea campania lui Carol în Tunis, Ferdinand nu putea interveni cu nimic „pe lângă un așa de puternic senior pentru a-i pretinde ceva“⁴¹.

Planul celor care doriseră asasinarea lui Gritti, pentru a-l împiedica pe acesta să încheie o pace de durată între Habsburgi și Imperiul otoman, reușise. În primul rând, Petru Rareș încheia, la 4 aprilie 1535, tratatul secret de alianță cu împăratul Carol al V-lea. Vlad-Vintilă, domnul Țării Românești, aflat în conflict direct cu Gritti în perioada trecerii acestuia prin Țara Românească, putea fi suspectat, de asemenea, de complicitate la crimă. Unica scăpare părea a fi tot alianța cu împăratul, pe care a perfectat-o în 1535, dar care avea să-l coste, în iulie 1535, viața. Asasinat de boierii sătui de duritatea pedepselor sale, era acuzat că a dus tratative cu Habsburgii și că a trădat interesele Porții⁴².

Zápolia, la rândul său, îngrozit de consecințele anchetei sultanale, se îndrepta spre Ferdinand cu care începea tratative, din 1535, ce prevedeau cedarea întregii Ungarii și a Transilvaniei, după moartea sa, lui Ferdinand de Austria, și plata a 80.000 de ducați anual, în tot timpul vieții, pentru teritoriile ce le deținea pe moment, plus renunțarea la titlul regal. Aceste negocieri se sfârșeau în 1538 prin binecunoscutul tratat de la Oradea. Spaima era resimțită și în Transilvania care se pregătea să facă față unui viitor atac otoman. Dieta întrunită în 1535 la Târgu-Mureș hotărâ un lucru cu o semnificație deosebită,

³⁹ *Ibidem*, c. 126.

⁴⁰ *Ibidem*, c. 131.

⁴¹ *Ibidem*, c. 132.

⁴² A. Decei, *op. cit.*, p. 131. C. Femeșan, J. L. Bacqué-Grammont, *op. cit.*, p. 73-74. S. Simionescu, *Țările române și începutul politicii răsăritene antiotomane a imperiului habsburgic (1526-1594)*, *Rdl*, nr. 8/1975, p. 1200-1205.

înarmarea iobașilor cărora din 1514 le fusese interzis portul armelor. Cei care aveau 6–8 boi urmau să poarte un arc cu 32 săgeți, iar iobașii săraci să fie înarmați cu lănci și scuturi⁴³. În același timp erau serios angrenate cele două țări române, prin tratate încheiate de Petru Rareș și Radu Paisic, în sfera dominației politice habsburgice. Rareș apela chiar la medierea lui Ferdinand în conflictul cu Polonia în virtutea vechilor legături *de vasalitate moldo-ungare*.

Din nou calca tratativilor diplomatice se arăta mai eficientă decât calca armelor. Ambasadorul imperial la Constantinopol, Della Vechia (Bodijan Vučovici), informa despre tratativele secrete duse în 1536 cu Radu Paisic, care se arăta fidel alianței antiotomane cu condiția garantării „vechilor libertăți ale țării”. Același Della Vechia îl primea la Veneția în 1537 pe solul lui Petru Rareș, episcopul Vasile, ce aducea un mesaj cifrat din partea domnului Moldovei, care cerea ajutor în lupta cu turcii, își manifesta hotărârea de a aduna sub arme 30.000 de oșteni și informa despre apropierea iminentă a unei noi campanii otomane⁴⁴. Mânia sultanului se îndrepta din 1536, anul în care se întorsese din campania din Iran, împotriva lui Petru Rareș, făcut răspunzător de întreaga răsturnare de forțe la Dunărea de Jos.

Moldova era din nou considerată, de această dată de otomani, ca fiind pionul cel mai important al pătrunderii Habsburgilor spre Dunărea de Jos. Poziția sa strategică o făcea mult râvnită de vecinii puternici dar și foarte vulnerabilă. Sultanul avea să lovească Moldova pentru că o găsea izolată. După încheierea „păcii veșnice” (în 1533) între Polonia și Imperiul otoman, prima interesată în stoparea oricăror inițiative războinice în sud-estul Europei apărea „republica nobiliară”. Iată de ce acțiunile lui Rareș în Pocușia erau denunțate cu obstinență la Poartă și transformate într-un caz de înaltă trădare față de „padișahul lumii”. Evident că acțiunile militare repetate ale domnului Moldovei erau de natură să irite Polonia, dar și politica de anvergură în care acesta se lansase nu era mai puțin periculoasă. Într-un moment în care puternicul regat vecin părea înclinat spre concesii pentru a-și asigura pacea (încheia în 1537 un armistițiu *pe 60 de ani* cu Rusia în privința „teritoriilor rutene”⁴⁵, tatonările diplomatice ale lui Rareș, promisiunile și angajamentele sale renăscuseră entuziasmul de cruciați al lui Carol și Ferdinand, care după 1535 solicitau „cu insistență participarea Poloniei la războiul sfânt” împotriva necredincioșilor⁴⁶.

Personalitatea lui Rareș era atât de bine cunoscută în centrul și răsăritul Europei încât în timpul tratativilor de pace cu solii Moscovei (în 1537) regele

⁴³ *Hurmuzaki*, vol. II, p. 85, doc. nr. 44.

⁴⁴ A. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria Românilor culese din arhivele lui Simancas*, București, 1940, p. 17–19.

⁴⁵ H. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15 Jahrhunderts*, Wien und Leipzig, 1906, p. 266–267.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 272–273.

Poloniei era solicitat să mijlocească reluarea bunelor relații cu Moldova. Această cerere, ce îi amintea de consecințele nefaste ale tratatului de prietenie, încheiat în 1530, între Vasile al III-lea și Petru Rareș, l-a pus în dificultate pe Sigismund. Încercarea sa abilă de a eluda cererea solilor ruși, pretextând că armistițiul negociat se referea la teritoriul în litigiu între Rusia și *Lituania*, iar Petru Rareș era *vasal al regelui Poloniei*, stârnea râsul emisarilor moscoviți⁴⁷. De altfel, fără asentimentul lui Sigismund, la începutul anului 1538 pornea spre Moldova ambasadorul rus Bogdan Loginov⁴⁸ a cărui misiune nu a fost dusă la bun sfârșit datorită campaniei otomane. Prins între Polonia și tătari, Rareș era receptiv la propunerile de alianță ale Rusiei, dar tocmai aceste propuneri stârneau teama și iritarea lui Sigismund. Raportul amplu de defăimare a domnului Moldovei, trimis în 1538 la Poartă prin Erasmus din Kretkow⁴⁹ este mai mult decât transparent privind motivele pentru care regele Poloniei era dispus să apeleze cu multă insistență la sultan pentru a-l determina să-l schimbe din domnie pe Rareș și astfel să-l scape de un vecin de-a dreptul periculos.

Așa cum am arătat, ofensiva lui Carol Quintul din 1535 împotriva vestitului amiral turc Hayreddin Barbarossa era de natură să încurce din nou planurile diplomatice ale lui Ferdinand în Imperiul otoman. De altfel chiar Dieta reproșase că nu era de demnitatea împăratului să se lupte cu un „corsar”, fapt la care Carol replicase că acel „corsar” reprezenta „chiar persoana sultanului” și că nu are de ce să-i „fie rușine să facă o asemenea incursiune pentru că <o face> în serviciul lui Dumnezeu și al regatelor sale⁵⁰”.

Am arătat cum zelul cruciat puse din nou stăpânire pe împărat și cum evoluția situației politice la Dunărea de Jos îi făcuse pe toți cei angrenați în sfera supremației otomane să schimbe, mai mult sau mai puțin brusc, tabăra. După ralierea domnilor români și a lui Zápolya la planurile Habsburgilor se părea că nu mai urma decât punerea în practică a unui nou plan de cruciadă. O analiză minuțioasă a costurilor campaniilor din Ungaria, întreprinsă încă din secolul trecut de Karl Oberleitner, arată clar însă de ce intervențiile militare au fost modeste. Pierderile au fost în toată perioada confruntărilor între Ferdinand și Süleyman mult mai mari decât eventualele beneficii născute din stăpânirea Ungariei. În condițiile în care, din 1532 până în 1540, trupele lui Ferdinand nu au făcut decât să cedeze poziții cu greu cucerite, putem considera că pierderile lunare de 13.813 florini (destinați plății mercenarilor) erau o pagubă a vistericii

⁴⁷ *Ibidem*, p. 269.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 272.

⁴⁹ I. Bidian, *Moldova în tratativele polono-otomane într-un document inedit din anul 1538*, în *SMIM*, VII, 1974, p. 309-319.

⁵⁰ J. Fiedler, *Relationen venetianischer Botschafter über Deutschland und Österreich in XVI Jh.*, în *Fontes rerum austriacarum, Diplomataria*, vol. XXX, Wien, 1870, p. 6-7.

lui Ferdinand, pe care cu greu o putea suporta singur. Ajutoarele, chiar puține, venite din partea Dietei și a împăratului, plus veniturile teritoriilor austriece, au fost măcinate fără discernământ într-o confruntare ce era din start menită eșecului. Colosului finanțelor Imperiului otoman, Ferdinand îi opunea modestele sale venituri. Chiar și așa costul a fost enorm. Între 1530–1532, campaniile militare în Ungaria au însumat 1.843.200 florini, campania din 1537 a adăugat un deficit de 218.018 florini și o înfrângere dezastruoasă la Gojan (în Slovacia). Constituirea flotei dunărene a costat 119.000 florini, iar înarmarea pentru anul 1541 s-a soldat cu 184.975 florini⁵¹, cheltuiți pentru a nu obține altceva decât transformarea Ungariei Inferioare în pașalâc.

Revenind la anul 1535, Ferdinand, din postura de mare câștigător al situației confuze născute după asasinarea lui Gritti, înfrânt în 1536–1537, redevine dornic să recupereze poziția pierdută prin noi tratative diplomatice. Acest lucru a fost posibil în momentul în care pericolul ce plana asupra lui Zăpolia, dizgrația sultanului, a fost îndepărtat de stingerea de la sine a anchetei ordonate de Süleyman, datorită „descoperirii” unui alt complot. De data aceasta marele vizir Ibrahim-pașa era denunțat de dușmanii săi că vizase chiar tronul sultanului; în sarcina sa cădea și presupusa „trădare” a lui Gritti, care părea că și-a primit soarta binemeritată. Cu siguranță că vocea lui Zăpolia nu a lipsit din marele cor al defăimărilor marelui vizir, care era executat în 1536. Stăpân pe situație, „regele” Ioan prelua, pentru prima oară după 1527, controlul asupra Sibiului (1 martie 1536), ocupa un important centru economic aflat în mâna lui Ferdinand – Kassau (Kosice) – și înfrângea armata de 40.000 de oameni, conduși de generalul Hans Katzianer, la Gojan, pe malurile Dravei (1537).

Pentru toate aceste motive, la care se adaugă campania lui Carol al V-lea în Tunis, Ferdinand era din nou silit să-și trimită emisari pentru a implora bunăvoința sultanului. Toate eforturile sale erau anulate și întregul eșafodaj de intrigi diplomatice trebuia reclădit. În 1536, Vespasiano Zara pleda cu ardoare cauza lui Ferdinand, fiind urmat, la începutul anului 1537, de baronul de Ritis⁵² (Francesco Ricci).

Anii tulburi ai confruntărilor pe toate planurile între Ferdinand și Zăpolia au permis ascensiunea unui alt personaj ce avea să joace soarta Ungariei la „masa verde” a tratativelor diplomatice timp de peste 15 ani. Călugărul croat George Utiesenovic (Ujtsenic), deși de origină obscură, ajuns membru al ordinului Sfântului Paul, s-a arătat demn reprezentant al epocii Renașterii, în care mai mult ca niciodată, s-au născut titani, fie că au fost artiști, clerici, diplomați sau oameni politici, care cu abilitate au țesut intrigi și au condus destinele țărilor lor după propriile interese.

⁵¹ K. Oberleitner, *Österreich Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522–1564*, în „Archiv für Kunde Österreichischer Geschichte-Quellen”, Bd. 22, Wien, 1860.

⁵² Arh. St. București, *Microfilme Austria–Turcia*, R. 339, c. 301–313, 387–404.

Apropiat al familiei Zápolia, „fratele George” (numit dintr-o eroare istoriografică Martinuzzi) a beneficiat din plin de evenimentele anilor 1534–1536. După moartea lui Czibak, scaunul episcopiei de Oradea fiind vacant, a fost numit de Zápolia episcop, iar la scurt timp i s-a încredințat funcția de trezorier al regatului⁵³.

În 1537, anul în care Ferdinand, respins din nou de turci și învins de „regele” Ioan, căuta să ajungă la un nou compromis pe calea tratatelor, „fratele George” a fost trimis de Zápolia să negocieze cu emisarul „regelui romanilor”, Johann Wese, arhiepiscop de Lund, căruia i se vor adăuga și alți nobili maghiari, membri ai partidei pro-ferdinandiste. La 24 februarie 1538, diplomația habsburgică repurta un nou succes, prin încheierea tratatului de la Oradea, ce voia să reglementeze definitiv problema succesiunii maghiare, în favoarea lui Ferdinand, căruia avea să-i revină la moartea lui Zápolia întreaga Ungarie de est și titlul regal. Pentru prima dată Zápolia ridica problema *despăgubirii* eventualilor moștenitori prin crearea *unui principat* în zona Zips⁵⁴.

Anul 1538 a fost un moment de apogeu în planul diplomației Habsburgilor, atât pentru Ferdinand cât și pentru Carol. În timp ce primul își asigura supremația la Dunărea de Jos, împăratul reușea să adune în „Liga Sfântă” papalitatea și Veneția pentru a-i înfrunța pe turci în Mediterană și semna cu francezii pacea de la Nisa. Ambasadorii venețieni la curtea imperială, Nicolo Tiepolo, Marcantonio Corner, Marcantonio Contarini, Giovanni Antonio Venier și Pietro Mocenigo, informau pe doge, la 23 mai 1538, despre misiunea lor. Informațiile aduse se refereau la mobilizarea trupelor imperiale pentru apărarea Ungarici și masarea lor la Friuli. În același timp, erau purtătorii de cuvânt a cererii lui Carol de participare a Veneției la orice expediție ar iniția împăratul⁵⁵.

La 25 mai 1538, aceiași informau „Consiliul celor 10” că împăratul avea nevoie grabnică de ajutor, deoarece aștepta un atac asupra Ungarici al unei armate otomane de 150.000 de oameni⁵⁶. Știrile acestea concordau cu datele primite și la Viena de către Ferdinand, de la credinciosul său agent Ioan Pastor, care, în aceeași lună – mai –, informa că turcii pregătesc o acțiune de mare amploare. Era clar că Habsburgii aleseseră prost momentul confruntării militare cu Imperiul otoman, iar succesele lor diplomatice aveau să fie încă o dată

⁵³ Alfons Huber, *Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I im Jahre 1551, und Bruder Georg Ende*, în „Archiv für Österreichische Geschichte”, Bd. 75, Wien, 1889, p. 486.

⁵⁴ R. Goos, *Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen, 1526–1690*, Wien, 1911, p. 65 și urm.; vezi și *Histoire de la Transylvanie...*, p. 245.

⁵⁵ *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*, vol. I, Wien, 1889, p. 65.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 77.

spulberate de înfrângeri militare drastice. Sultanul, întors din 1536 din Persia, folosise cei doi ani de răgaz pentru a organiza o amplă ofensivă pe mare și pe uscat pentru a lichida conflictul pentru supremație cu Habsburgii și pentru a pedepsi pe toți cei care, deși „robi” ai „padișahului lumii”, îndrăzniseră să se alieze cu dușmanii Imperiului otoman. La 27 iunie 1538, același Ioan Pastor știa cu siguranță că sultanul în persoană, aflat la Adrianopol, se va îndrepta spre Ungaria, cu două armate, dintre care prima va *lovi mai întâi Moldova*⁵⁷. „Războiul sfânt pentru cucerirea Vienei” se declanșase și mânia sultanului, alimentată de dese plângeri din Polonia despre trădarea lui Rareș, se îndrepta spre cel mai vulnerabil aliat al Habsburgilor, domnul Moldovei, care se dovedise a fi și cel mai abil oponent al Imperiului otoman.

Rezultatul campaniei din 1538 în Moldova este bine cunoscut, după cum au fost pe larg dezbătute și cauzele pentru care o ofensivă condusă de însuși sultanul a avut drept singură consecință înlocuirea domnului⁵⁸. Trupele otomane însă au întreprins, în 1538, o acțiune concentrată și concertată ce a readus hegemonia sultanului pe toate fronturile ce păreau vremelnice pierdute. În Mediterana – la 7 iunie 1538 – Hayreddin Barbarossa începea ofensiva maritimă de la Preveza (28 septembrie 1538)⁵⁹. O altă confruntare avea loc în Oceanul Indian și avea drept scop eliminarea portughezilor din Marea Roșie și Oceanul Indian, precum și ruperea oricărei posibilități de raliere a Iranului șiit politicii antiotomane a Habsburgilor și Sfântului Scaun.

Rezultatul acestei ultime expediții era doar în parte satisfăcător. Flota lui Hadim Süleyman-pașa era respinsă la granițele Indiei, în fața insulei Diu (la 25 decembrie 1538) și se întorcea în portul Muham din Yemen⁶⁰. La 13 martie 1539, prin cucerirea Yemenului, sultanul se putea mândri că și Marea Roșie devenise un „lac turc”, blocându-se o altă cale de acces importantă spre Orientul Îndepărtat. Tergiversarea acțiunii din Asia, precum și încheierea păcii de la Nisa (18 iulie 1538) între Carol al V-lea și Francisc I pot fi tot atâtea motive pentru care Süleyman s-a grăbit să tranșeze problema Moldovei, acceptând „închinarea țării” de către hoieri și cererea acestora de a-l numi pe Ștefan Lăcustă domn⁶¹.

⁵⁷ H. H. und Staatsarchiv. *P.A. 4 Türkei*, iunie 1538, f. 13.

⁵⁸ T. Ciemil, *op. cit.*, p. 307–311, vezi și St. Gorovei, *Moldova în „Casa păcii” pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în *AI*, XVII, 1980, p. 661–662. M. Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane „Capitulațiile”*, în *AI*, 1982, nr. 6, p. 56–62 și *Le statut des pays roumains envers la Porte ottomane aux XVIe–XVIIIe siècles*, în *RRH*, nr. 1–2/1985, p. 30, 37–38.

⁵⁹ Pentru contextul politic al confruntării în Mediterana vezi N. Koslinski, *Războiul pe mare în veacul al XVI-lea: Preveza și Lepanto*, București, 1991, p. 51 și urm.

⁶⁰ A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656*, București, 1978, p. 186.

⁶¹ Cronicarii turci din secolul XVI, între care Mustafa Gelalzade contemporan cu evenimentele din 1538, ca și Mustafa Ali născut la numai trei ani (1541) de la campania sultanală.

Opoziția Polonici la ideea transformării Moldovei în provincie otomană, dictată de teama unei vecinătăți atât de periculoasă, a fost și ea decisivă pentru hotărârea sultanului de a menține Moldova ca *stat-tampon* în zona de interes a expansiunii otomane spre Europa centrală.

Teama de cucerirea efectivă a regatului de către turci îi făcea pe nobilii maghiari să-și pună toate speranțele în împăratul Carol al V-lea, la care era trimis ca ambasador Tamas Nádádsy, însoțit de Francisc Bathyányi și arhiepiscopul Francisc Frangepani. Mulți dintre vechii partizani ai lui Zápolia trecuseră acum de partea lui Ferdinand și a împăratului. Această atitudine era dictată și de poziția regelui Ioan care se grăbise, de la 18 august 1538⁶², să-l asigure pe sultan de fidelitatea sa nestrămutată. Mai mult, „fratele George” îi împiedica pe nobilii maghiari să depună jurământ de fidelitate față de Ferdinand, în concordanță cu prevederile *tratatului de la Oradea*, de care de altfel, Zápolia se dezicea. Știrile sosite la curtea imperială la 30 octombrie 1538, din diverse surse, confirmau același fapt: Zápolia a trimis emisari la sultan să-l asigure de credința sa și să-i ofere suma imensă de „30.000 de ducați” pe care îi va „stoare” de la „poporul său”, „zicând că prin aceștia va avea pace veșnică cu turcul”⁶³.

Reîntoarcerea sultanului spre Adrianopol, unde era anunțat de curierii săi la 16 octombrie, era privită de agenții imperiali ca o simplă întrerupere a ostilităților, datorată stării jalnice în care se aflau „oamenii și caii” armatei sultanale. Acești agenți informau că deși nu s-a dus o luptă decisivă în câmp deschis, „nu au murit mai puțini oameni decât ar fi murit în războiul împotriva lui Sophi/șahul TahmaspI, aceștia au murit *atât de foame și de frig cât și de hărțuielile și trădările moldovenilor*; este sigur însă că turcii urăsc să *câștige puțin și să piardă mult*, de aceea se poate considera *chiar sigur că se vor întoarce să lupte în Moldova*”⁶⁴. Teama de această campanie a fost atât de mare încât informatorii Habsburgilor nu puteau crede că totul s-a limitat la o expediție de pedepsire, încheiată doar cu asigurarea granițelor imperiului prin stabilirea a încă două raiale, Tighina și Brăila. Pentru a preîntâmpina o eventuală revenire a sultanului în 1539, întâi venețienii (în secret), apoi și Habsburgii încep tratative pentru un nou armistițiu.

insistă asupra comportării binevoitoare a sultanului care „la rugămintea raialei” l-a acceptat domn pe Ștefan Iăcuscă (*Ceme* în text). După ce boierii l-au informat și despre locul în care Petru Rareș și-a ascuns tezaurul, ce devenise legendar în epocă, mulțumit cu prada luată, Süleyman a dat poruncă să fie oprite jafurile, să fie cruțați boierii țării, familiile lor și toți supușii. „care să fie priviți și ocrotiți ca și ceilalți tributari”. *Cronici turcești privind țările române*. București, 1966, p. 270 și 354.

⁶² Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, p. 29–30.

⁶³ A. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 28–30, doc. nr. 28, 29 și 30.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 32, doc. nr. 33.

La 2 mai 1539 ambasadorul venețian la Toledo, Pietro Mocenigo, informa pe dogele Veneției că la curtea imperială circulă zvonul că „Serenitatea voastră perfectează un acord cu seniorul turc care este, deja încheiat”⁶⁵. În iunie 1539 Lorenzo Gritti, fratele lui Aloisio Gritti, încheiase un armistițiu de trei luni între Veneția și Imperiul otoman. La 20 iunie același ambasador îl înștiința pe doge că împăratul i-a comunicat, prin cancelarul său Granvella, că este foarte supărat datorită tratatelor separate pe care le duceau la Constantinopol Lorenzo Gritti și Pietro Zen. Singurul răspuns pe care Mocenigo l-a putut da, a fost că cei doi duc tratative „pentru un armistițiu general”⁶⁶.

Față de noua trădare a venețienilor, Habsburgii sunt obligați să înceapă tratative pe cont propriu. La 8 septembrie 1539 Ieronim Laski, diplomatul polonez care trecuse în slujba lui Ferdinand de Austria din 1536, primea instrucțiunile pentru negocierea păcii cu turcii. Principalele puncte erau următoarele: să se caute încheierea unei „păci generale”, nu a unui simplu armistițiu; păcea să fie perfectată în numele tuturor principilor creștini, în frunte cu împăratul și papa; să se dea asigurări că păcea va fi respectată cu strictețe. Dacă sultanul ar dori ca împăratul să-și trimită proprii ambasadori, să se medieze obținerea salv-conductului care să asigure securitatea persoanei solului. În sfârșit, trebuia să urmărească să obțină pentru Carol al V-lea și Juan al III-lea, regele Portugaliei, *permisiunea* de a continua expedițiile comerciale în Oceanul Indian, la care au *drept legitim*, fără ca „numiții turci să poată să le aducă în vreun fel vreo supărare”⁶⁷.

Abilitatea diplomatică a lui Laski pentru care, de altfel, Ferdinand de Austria îl atrăsese în serviciul său, reușea să obțină la începutul anului 1540 un *armistițiu general* pe 6 luni⁶⁸. La 22 martie 1540 ambasadorul francez Brissac, aflat la Gand, încerca să învrăjbească pe Carol cu venețienii, informându-l pe Pietro Mocenigo că Veneția nu ar fi fost cuprinsă în armistițiu⁶⁹, fapt negat de Ferdinand de Austria, aflat în acel moment în Țările de Jos⁷⁰.

Toate eforturile diplomatice și militare depuse de „regele romanilor”, pentru a obține recunoașterea „drepturilor sale legitime” asupra întregii Ungarii, erau din nou spulberate de răsturnarea succesiunii Coroanei Sfântului Ștefan. În 1539 Ioan Zápolia se căsătorește cu prințesa Isabella, fiica regelui Poloniei și a Bonnei Sforza. În 1540, pe patul de moarte, regele Ungariei afla de nașterea fiului său. În vârstă de numai câteva săptămâni Ioan Sigismund era proclamat „regele ales al Ungariei”, sub tutela „fratelui George” și a reginei Isabella.

⁶⁵ *Venetianische Depeschen...*, p. 316.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 334.

⁶⁷ Arh. St. București. *Microfilme Austria-„Turcica”*, R. 339, c. 519.

⁶⁸ *Venetianische Depeschen...*, p. 402.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 408.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 410–411.

În concluzie putem spune că perioada anilor 1532–1540 a fost etapa organizării serviciului diplomatic al Habsburgilor în Imperiul otoman. Cum realitățile militare și relațiile politice nu erau de natură să facă din împărat și fratele său parteneri de discuție preferați de sultan, aceștia au fost siliți să se mărginească la tatonări diplomatice. Au încercat cu toate acestea obținerea unor tratate de lungă durată, dar singura reușită notabilă a fost pacea din 1533, *perfectată verbal*. Se vădea că sultanul nu era dispus să-și angajeze cuvântul în scris pentru condiții care din capul locului nu puteau fi acceptabile pentru Süleyman, alflat în plină glorie militară și politică. În ciuda intrigilor de culise și a înfruntărilor în Mediterana, clauzele tratatului din 1533 au fost respectate *de turci*, până în 1541.

Ferdinand de Austria, urmărit de ideea reîntregirii Ungariei sub sceptrul său și în ultimă instanță de aceea a pătrunderii spre gurile Dunării, a încercat să capteze bunăvoința sultanului și marilor demnitari turci, cărora nu le-a prezentat însă niciodată planul său maximal. Pentru a-și apăra „drepturile legitime” a recurs la solii, dar și intrigi de culise și la cumpărarea dregătorilor turci. A organizat o vastă rețea de agenți secreți care să-i furnizeze informațiile refuzate atât de diplomația creștină (venețiană și franceză) cât și de cea otomană. A fost „războiul rece”, în care propaganda și spionajul au înregistrat mai multe victorii decât trupele Habsburgilor pe câmpul de luptă. O asemenea victorie a fost tratatul de la Oradea, încheiat cu Zápolia în 1538, care însă a devenit caduc datorită neputinței trupelor imperiale, care au așteptat pasive ofensiva otomană într-o zonă în care cei doi suverani *fuseseră cu precizie informați* că aceasta *nu va avea loc*.

După 1540 se deschidea o nouă etapă în care Ferdinand a oscilat între o acțiune militară hotărâtă pentru ocuparea Budci și a Ungariei Inferioare și perfecționarea unor tratate *scrise*, care să-i asigure din partea Imperiului otoman *măcar* recunoașterea „status-quo”-ului.

L'ÉXPANSION DES HABSBOURGVS VERS LE BAS DANUBE ET LES ACTIONS
DIPLOMATIQUES DANS L'EMPIRE OTTOMAN
ENTRE LES ANNÉES 1534–1540

R é s u m é

L'auteur surprend l'évolution des rapports internationaux dans une période délimitée, mais pleine d'événements qui vont marquer l'équilibre de forces entre les grands pouvoirs au centre et au Sud-Est de l'Europe. Dans ce contexte, on met en évidence les confrontations de l'arène politique et diplomatique mais, surtout, les aspects moins connus des „coulisses de l'histoire” qui permettent la compréhension de celle-ci.

UN CONFLICT EUROPEAN : „RĂZBOIUL CRIMEII“ 1853-1856 (II)

GHEORGHE CLIVETI

Conflictul din anii 1853-1856 a fost determinat, după cum am constatat în prima parte a lucrării noastre ¹, de cauze care depășeau cu mult aria așa numitei „probleme orientale”. În privința desfășurării, ținând seama de teatrul principalelor operațiuni militare – la început, la Dunărea de Jos, apoi, din a doua jumătate a anului 1854, în Crimeea – ca și de „bazele păcii” asupra cărora beligeranții vor cădea de acord, literatura de specialitate pare să ofere suficiente elemente de natură să genereze convingerea că avem de-a face cu un „război oriental” ². Acordând însă atenția cuvenită rațiunilor profunde, care și-au pus amprenta asupra modului în care s-a desfășurat conflictul, s-ar putea constata că acestea au fost *europene* și nu „orientale”. Este tocmai ceea ce intenționăm să demonstrăm în continuare.

Pentru început, se impune să subliniem faptul că întreaga Europă s-a simțit amenințată de Rusia, marea „putere nordică” fiind considerată principala provocatoare a conflictului ³. În acest sens, putem invoca nu numai manifestările opiniei publice europene, ci și convingerea, exprimată, a tuturor cabinetelor europene. Edificatoare, și nu numai pentru acest aspect, ci și pentru

¹ „Cercetări istorice” (serie nouă), t. XII-XIII, 1981-1982, p. 403-424.

² C. Rousset, *Histoire de la guerre de Crimée*, t. I-II, Paris, 1878; H. Gieffcken, *Zur Geschichte des orientalischen krieges 1853-1856*, Berlin, 1881; A. N. Petrov, *Voïna Rossii s Turciei. Dunaiscaia campania 1853 i 1854 g.*, t. I-II, Sanct Petersburg, 1890; V. Puryear, *England, Russia and the Straits Question, 1844-1856*, Berkley University of California Press, 1931; Ch. Ciuichen, *La guerre de Crimée (1854-1856) et l'attitude des puissances européennes*, Paris, 1936; S. Bușuev, *Krymskaia voïna (1853-1856)*, Moscova-Leningrad, Voienizdat, 1946; B. G. Henderson, *Crimean War. Diplomacy and other Historical Essays*, Glasgown, 1947; E. V. Tarlé, *Războiul Crimeii*, vol. I-II, (trad. din limba rusă), București, 1952.

³ Și aceasta în ciuda faptului că Rusia va căuta să creeze toate aparențele de care era în stare pentru a determina convingerea Europei că ea dorește să evite „consecința fatală”, adică războiul. Vezi, pentru aceasta, manifestul țarului Nicolae I din 26 iunie 1853, în *Documente relative la istoria Renașterii României* (publicate de D. A. Sturdza ș.a.), vol. II, p. 145; vezi și circulara lui Nesselrode către reprezentanțele diplomatice ale Rusiei, din 20 iunie/2 iulie 1853, în H. Lamarche, *Les Turcs et les Russes*, în *Histoire de la guerre d'Orient*, Paris, (E.a.), p. 35.

cele consemnate în prima parte a lucrării noastre, considerăm opinia cabinetului francez, după care, trupele ruse au trecut Prutul „du droit de la guerre, d'une guerre (...) dont on ne veut pas prononcer le vrai nom, mais qui dérive d'un principe nouveau, fécond en conséquences désastreuses, que l'on s'étonne de voir pratiquer pour la première fois, par une puissance conservatrice de l'ordre européen à un degré aussi éminent que la Russie et qui, n'irait à rien qu'à l'oppression en pleine paix des États faibles par les États plus forts qui sont leurs voisins”⁴. O opinie asemănătoare era exprimată și de cabinetul englez, care, prin intermediul lui Clarendon, considera că ocuparea Principatelor Române de Rusia „constitue un précédent si dangereux”, generator de consecințe ce pun în cauză întreaga Europă⁵.

Conflictul, odată declanșat, părea să pună în mișcare „forțe care au rămas până atunci în umbră”⁶. Perspectiva pe care tindeau să o capete astfel evenimentele era de natură să îngrijoreze marile puteri, interesate toate în a considera raporturile dintre ele drept *norma sui a* „sistemului european”, fapt ce le-a determinat să accepte să se opună Rusiei pe terenul, limitat, al „problemei orientale”. A putut surveni, de aceea, contradicția profundă dintre necesitatea ca și alte „forțe europene” interesate să intre în maniera specifică fiecăreia, firește, pe terenul confruntării provocate de Rusia și posibilitatea angajării în aceasta doar a marilor puteri. Persistența unei asemenea contradicții își va pune amprenta asupra modului în care vor evolua evenimentele. Ne putem explica, pe de o parte, de ce, ocupării de către Rusia a Principatelor Române, puterile occidentale au înțeles să-i răspundă doar prin trimiterea escadrilelor lor în Bosfor și prin încercări de a atrage Austria de partea lor; de ce Anglia și Franța s-au arătat preocupate de soluționarea conflictului pe cale diplomatică și în cadrul restrâns al „problemei orientale”, în acest sens, susținând ele, cele dintâi, ideea unei conferințe a marilor puteri, semnatare ale convenției din 13 iulie 1841 și arătându-se, totodată, dispuse să lase Austriei inițiativa convocării unei asemenea conferințe, la Viena. Pe de altă parte, ne putem explica de ce, în condițiile închiderii cercului în care marile puteri se considerau singure în drept să soluționeze conflictul, toate actele și acțiunile diplomatice, dintre care menționăm: protocolul conferințelor de la Balta Liman din 25 iulie 1853, nota din august 1853 a conferinței de la Viena, proiectul de instrucțiuni din 8 septembrie 1853, elaborat de austriecei pentru reprezentanții Angliei, Austriei, Franței și Prusiei la Constantinopol, întrevederile reprezentanților „curților

⁴ Circulara lui Drouyn de Lhuys din 15 iulie 1853, publicată în epocă. Vezi, H. Lamarche, *op. cit.*, p. 38.

⁵ Răspunsul lui Clarendon din 16 iulie 1853 la circulara lui Nesselrode din 20 iunie / 2 iulie 1853, apud *ibidem*, p. 39.

⁶ P. Henry, *Napoleon III et les peuples*, Paris, 1943, p. 28 și urm.

nordice” de la Olmütz din septembrie 1853, nota de la Olmütz etc. – s-au dovedit ineficiente, punând diplomația „en flagrant délit d’anachronisme”⁷; de ce Anglia și Franța, deși formal se declarau adeptele ale căii de mediere a conflictului, vor îndemna, în ascuns și în același timp, Poarta Otomană să accelereze pregătirile militare⁸; de ce ambasadorii puterilor occidentale de la Constantinopol vor fi cei care vor inspira Porții Otomane ideea respingerii notei din august 1853 a conferinței de la Viena, fapt ce va împinge decisiv lucrurile spre deznodământul fatal – declararea de Turcia a războiului împotriva Rusiei⁹; de ce, la rândul-i, Rusia, în ciuda declarațiilor formale, nu acorda prea mare credit acțiunilor diplomatice ale marilor puteri, de mediere a conflictului.

Privite în maniera de mai sus, aspectele contradictorii menționate, care caracterizează atitudinea marilor puteri încă din prima fază a desfășurării conflictului, nu mai pot rezista în a fi considerate doar simple expresii ale unor acțiuni diplomatice, de tatonare între reali sau prezumtivi adversari, ci, mai curând, urmarea faptului că reglementarea conflictului nu consta atât în punerea de acord a relațiilor ruso-turce sau în restabilirea *statu-quo*-ului în Orient, cât în anularea sau diminuarea efectelor asupra întregii Europe, cauzate de tendințele politicii Rusiei țariste, mai ales după anul 1848.

Punând lucrurile pe un asemenea teren, ne putem explica și substratul unor aspecte contradictorii ce se desprind din desfășurarea conflictului în noua sa fază, deschisă de declararea războiului de Poarta Otomană împotriva Rusiei. După cum este știut, Poarta va declara războiul în urma eșuării actelor și acțiunilor diplomatice de mediere a conflictului, inițiate de marile puteri. Ea va recurge la un asemenea gest, convinsă fiind că va fi urmat de unul asemănător și din partea puterilor occidentale, eventualitate ce ar fi avut loc în condițiile în care *cauza* conflictului ar fi constat, în esență și nu în declarații, în soluționarea „crizei orientale” în limitele clauzelor convenției din 1841. Deși vor declara, formal, că principiul după care își ghidează atitudinea lor este cel al garantării integrității și independenței Imperiului Otoman, Anglia și Franța vor rămâne încă multă vreme pe terenul acțiunilor diplomatice.

Ca o confirmare a celor consemnate, Rusia, spre deosebire de Turcia, va înțelege mult mai bine sensul atitudinii puterilor occidentale, ceea ce-i va permite să exploateze, pe cât posibil, în folosul poziției sale față de Europa, noua situație creată prin declarația de război a Porții. Anume, ea va ține să apară în postura părții „provocate” și nu a celei care a inițiat conflictul. „Provocarea” nu o mai pune în aceeași măsură pe scama Porții Otomane și a puterilor

⁷ H. Larmache, *op. cit.*, p. 32.

⁸ A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, vol. II. *La Révolution*, Paris, 1891, p. 102.

⁹ I. Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii*, București, 1972, p. 8.

occidentale, ca în actele oficiale ale cabinetului rus¹⁰, elaborate în scopul justificării ocupării Principatelor Române în iulie 1853. În noile condiții, Rusia se consideră „provocată” doar de Poarta Otomană, a cărei „l'aveugle obstination” puterile europene au căutat zadarnic să i-o zdruncine. Și pentru a crea disensiuni între „forțele europene”, țarul Nicolae I va ține să cultive, prin intermediul manifestului său din 20 octombrie / 1 noiembrie 1853, ideea că atitudinea Rusiei era dictată de interesele „Europei conservatoare”. În acest sens, el va afirma că: „*enrôlant dans les rangs de son armée les révolutionnaires de tous les pays, la Porte vient de commencer les hostilités sur le Danube. La Russie est convoquée au combat*”¹¹. Pe aceeași coordonată, a adormirii vigilenței „forțelor europene”, se va înscrie și declarația lui Nesselrode din 30 octombrie 1853, după care Rusia, pentru a proba „puritatea intențiilor și moderația politicii sale”, se angajează să recurgă doar la un război defensiv¹².

Asemenea declarații nu reprezentau însă decât nada pe care Rusia înțelegea să o întindă puterilor europene pentru a le prinde în plasa politicii sale. Ea căuta să determine marile puteri să recurgă la calea acțiunilor diplomatice, convinsă fiind de imposibilitatea ajungerii, în acel stadiu al conflictului, la un aranjament ce să convină fiecăreia dintre ele, ca și părților ce au recurs deja la calea armelor. De aceea, Rusia nici nu a privit cu seriozitate reluarea lucrărilor Conferinței de la Viena, în legătură cu care M-me de Sévigné afirma că „semblait avoir depuis plus d'un mois donné sa langue au chiens”¹³. Nu întâmplător, deși dădea asigurări ca cele de mai sus Europei, Rusia va căuta, în același timp, să atragă de partea sa Danemarea, pentru a se asigura din partea unui eventual atac al puterilor occidentale prin Marea Baltică. Dat fiind că ostilitățile militare se desfășurau și la frontierele ruso-turce din Asia, nu vor lipsi nici încercările Rusiei de a determina Persia să ia armele împotriva Porții Otomane¹⁴.

Crezând că a încrecat suficient izele țeserii evenimentelor, Rusia atacă și distruge în rada portului Sinope, la 30 noiembrie 1853, flota otomană în Marea Neagră. Recurgând la un asemenea act – *heureux désastre!* după opinia oamenilor politici europeni, în antiteză cu cea privitoare la momentul Navarin (1827) considerat *malheureuse victoire!* – Rusia a provocat împotriva ei o puternică reacție din partea întregii Europe¹⁵. Și aceasta nu datorită sentimentelor de solidaritate a statelor europene față de victima agresiunii,

¹⁰ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 100.

¹¹ Apud H. Lamarche, *op. cit.*, p. 50.

¹² A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 104.

¹³ Apud H. Lamarche, *op. cit.*, p. 58.

¹⁴ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 104.

¹⁵ *Ibidem*, p. 105 și urm.; vezi și Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1952, p. 375 și urm.

Turcia, ci convingerii și temerii generale că Rusia va recurge și în continuare la asigurări, ca cele de mai sus, față de Europa, la adăpostul cărora să-și poată urma politica expansionistă. Cu toate acestea, desfășurarea conflictului va sta în continuare sub semnul contradicției dintre sensul său european și menținerea disputei directe, în care s-au angajat doar marile puteri, pe terenul „problemei orientale”. Astfel, puterile occidentale vor înțelege să răspundă noului atac al Rusiei prin trimiterea escadrelor lor în Marea Neagră, la cererea formală a Porții și în scopul, declarat, al asigurării integrității și independenței Imperiului Otoman.

Și puterile germane se vor menține, declarat, în atitudinea lor, pe terenul restabilirii echilibrului politic în Orient, angajându-se doar în acțiuni diplomatice. Astfel, afișându-și speranțele în reușita lucrărilor conferinței de la Viena, ele vor crede de cuviință să refuze Rusiei promisiunea de neutralitate binevoitoare, pe care aceasta le-o solicitase cu ocazia misiunilor diplomatice ale lui Orlov la Viena, și Budberg, la Berlin, la începutul anului 1854. Apoi, pentru a determina cabinetul țarist să accepte negocierile diplomatice pentru „soluționarea crizei orientale”, Austria și Prusia vor insista ca acesta să se angajeze că trupele ruse nu vor trece Dunărea ¹⁶.

Asemenea acțiuni și acte diplomatice ale marilor puteri, la sfârșitul anului 1853 și începutul celui următor, au putut constitui serioase argumente pentru lucrările ce au considerat conflictul ca „oriental”. Nu întvedem, însă, posibilitatea rezistenței unui asemenea punct de vedere, cu o atât de întinsă, în timp și spațiu, carieră istoriografică, în condițiile în care s-ar acorda atenția cuvenită și unor aspecte ca cele pe care considerăm necesar să le prezentăm, succint, în rândurile ce urmează.

Mai întâi, noile demersuri diplomatice – protocolul și nota din 5 decembrie 1853 ale conferinței de la Viena, „propunerile” adresate Rusiei la 13 ianuarie 1854 de participanții la aceeași conferință etc. – s-au remarcat, nu ca noi pași pe calea preocupărilor de mediere a conflictului, ci ca tentative eșuate de soluționare a acestuia în cadrul limitat al „problemei orientale”.

Apoi, noile tentative și calcule ale „forțelor europene” de a lărgi terenul confruntării directe cu Rusia, în ciuda eșuării lor, sunt de natură să determine reconsiderarea aprecierii sensului conflictului. Putem menționa calculele anglo-franceze de a începe ostilitățile militare cu Rusia și în Baltica sau de a determina să intre în război și puterile germane, cel puțin Austria, înțelegând astfel să deschidă „frontul” nu numai la Dunărea de Jos și în Marca Baltică, ci și

¹⁶ *Ibidem*. Pentru atitudinea puterilor germane, vezi *De la neutralité de l’Autriche dans la guerre d’Orient*, Paris, 1854; *Wie muss Preussen sich zur orientalischen Frage stellen*, von einem alten Staatsman, Leipzig, 1854.

în centrul Europei¹⁷. Demn de remarcat este faptul că asemenea calcule puterile occidentale și le făceau încă înainte de declararea războiului împotriva Rusiei.

În ceea ce privește puterile germane, acestea, deși mai mult dezbinată decât unite în atitudinea lor, și în ciuda faptului că se arătau interesate în menținerea desfășurării conflictului pe terenul „oriental”, vor recurge la calcule ce vor porni din rațiuni de o cu totul altă natură decât cele „orientale”. Ele vor înțelege să acționeze pe cale diplomatică pe terenul „problemei orientale” pentru că ambele puteri erau convinse că stăvilirea Rusiei în Orient însemna, ca efect, și distrugerea poziției acesteia în centrul Europei¹⁸. Iată de ce, pe bună dreptate, Hübner, ambasadorul austriac la Paris, putea să considere semnarea protocolului din 5 decembrie 1853 al conferinței de la Viena ca fiind „la première étape sur la route qui mène à l’abolition de l’hégémonie russe dans l’Europe Centrale”¹⁹.

Calcule noi în privința atitudinii ce o vor urma și-au făcut, evident, și alte „forțe europene”, mișcările naționale din estul și sud-estul european, îndeosebi²⁰. Însă, asupra rașunilor ce au determinat eșuarea noilor tentative ale „forțelor europene” în scopul extinderii terenului confruntării, nu este necesar să revenim. Ceea ce ne propunem să subliniem este faptul că, deși pe terenul „problemei orientale” au înțeles și au putut să se opună Rusiei doar marii puteri, sensul european al conflictului era în epocă de domeniul convingerii generale. De fapt, desfășurarea unei mari confruntări pe un teren mic reprezintă, credem, una dintre caracteristicile principale ale conflictului. Edificatoare în acest sens este modalitatea în care au înțeles să declare război Rusiei puterile occidentale, ca și cea a desfășurării evenimentelor ce au urmat acestui act.

Puterile occidentale, după cum este știut, vor declara război Rusiei în urma eșuării actelor și acțiunilor diplomatice de mediere a conflictului de la începutul anului 1854²¹. Ceea ce este interesant și semnificativ pentru cele consemnate în lucrarea noastră, este relevarea faptului că Anglia și Franța, a căror stare de război cu Rusia ar putea fi considerată din momentul escadrilelor

¹⁷ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 105 și urm.; A. J. P. Taylor, *Bor'ba za gospodstvo v Evrope. 1848-1918* (traducere din engleză), Moskva, Izdatelstvo inostranoi literatury, 1958, p. 101 și urm.

¹⁸ A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 101 și urm.

¹⁹ Hübner, *Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris sous la Second Empire, 1851-1859*, Paris, 1905, p. 194.

²⁰ I. C. Brătianu, *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient*, Paris, 1855, p. 23. Joseph Reitzenheim, *La Pologne parmi les slaves et ses rapports avec la question d'Orient*, Paris, 1854 etc.

²¹ Vezi, *Lettres de l'Empereur Napoléon à l'Empereur de Russie en documents français relatifs aux affaires d'Orient*, Paris, 1854, *passim*.

lor în Marea Neagră²², dar pe care s-au abținut încă multă vreme să o declare formal, vor crede totuși de cuviință ca, odată cu divulgarea substratului manevrelor diplomatice ruse, să dea o expresie clară sensului confruntării. Astfel, înțelegând că va intra în război în alianță cu Anglia, guvernul francez punea atitudinea puterilor occidentale pe seama faptului că „l'Europe constitue en jury a prononcé solennellement son verdict sur des prétentions et sur des actes dont aucune apologie, de si haut quelle parte, ne peut plus maintenant transformer le caractère”, fapt care evidențiază, totodată, că disputa „n-est pas entre la France et l'Angleterre, accourrues au secours de la Porte, et la Russie; il est entre la Russie et tous les États qui ont le sentiment du droit, et dont l'opinion et les intérêts les rangeront du côté de la bonne cause” (subl. ns. – G.C.)²³.

O asemenea convingere, comună și cabinetului englez, superioară intereselor particulare, constituia temeiul modalității în care au înțeles ambele puteri să intre în război și să deslășoare, cel puțin la început, acțiunile lor militare. Deși nevoite să încheie, înainte de declararea războiului, tratatul din 12 martie 1854, prin care se declarau legate de *cauza* Imperiului Otoman, puterile occidentale vor lăsa tratatul deschis și semnăturii altor puteri europene, după cum reiese și din articolul 4 al acestuia²⁴. Anglia și Franța întvedeau, prin aceasta, după cum se poate lesne înțelege, posibilitatea extinderii eventuale a terenului de deslășurare a conflictului, chiar dacă numai prin participarea directă a marilor puteri. Ambele se vor simți și mai mult întemeiate în calculele lor după semnarea protocolului conferinței de la Viena din 9 aprilie 1854, prin care, la declararea ca „fundate în drept” a actelor lor, adică războiul, au aderat și puterile germane. Acordând credit clauzei cuprinse în același protocol, în baza căreia puterile semnatare se angajau reciproc ca, în afara deliberării lor comune, să nu intre în nici un aranjament definitiv cu curtea imperială a Rusiei „sau cu oricare altă putere” care ar fi contrară principiilor asupra cărora toate s-au pus de acord, Anglia și Franța vor încheia tratatul de la Londra din 10 aprilie 1854, constituind astfel temeiul alianței lor²⁵. Deosebit de interesant, dar și semnificativ, este faptul că cele două puteri se angajau prin tratat, să nu recurgă la anexiuni teritoriale, formulare care nu anula însă nimic din calculele lor în privința modificărilor eventuale ale hărții politice a Europei, pe baza

²² *Histoire des relations internationales* (sub redacția lui P. Renouvin), vol. V. *Le XIX-e siècle*, P. I. *De 1815 à 1871*, Paris, 1954, p. 292.

²³ Circulara lui Drouyn de Lhuys către reprezentanții diplomați francezi, din 5 martie 1854, apud Kauffmann, *La Russie et l'Europe*, Paris (f.a.), p. 86.

²⁴ Kauffmann, *op. cit.*, p. 55 și urm.

²⁵ Gordon A. Craig, *Geschichte Europas, 1815-1980*, München, Verlag C. H. Beck, 1983, p. 138 și urm.

„intereselor generale”. Astfel, Franța putea să spere în crearea de posibilități pentru aplicarea „programului” împăratului său de realizare a statelor naționale: italian, polon, român. La rândul-i, reușind să vină în întâmpinarea opiniei publice europene, care, prin intermediul organelor de presă considera că Rusia nu putea duce decât un război *defensiv*, dar nu *de apărare* atâta vreme cât ostilitățile militare se vor desfășura în teritoriile anexate de aceasta de-a lungul secolelor, Anglia se considera întemeiată în intenția sa de a obliga Imperiul țarist să restituie „diferitele părți din teritoriu (...) legitimirilor lor proprietari”²⁶. Planuri ce să ofere o asemenea destinație și nu să *răpească*, după cum afirma istoricul sovietic E. V. Tarlé²⁷, unele teritorii cum ar fi: Crimeea, Basarabia, Finlanda, Polonia, Lituania, Estonia, Curlanda și Livonia²⁸, au fost elaborate de oameni politici englezi, îndcosebi de Clarendon și Palmerston²⁹, evident, nu din altruism sau simpatie față de „legitimii proprietari”, ci din interesele Angliei de a reduce la maximum tendințele marii sale rivale asupra Europei, ceea ce ar fi dus și la eliminarea acesteia din cursa pentru cucerirea Orientului asiatic sau a altor zone ale lumii.

Ca reacție față de o asemenea atitudine din partea puterilor occidentale, care a precedat și însoțit intrarea lor în război, Rusia, deși parte provocatoare, considerându-se *ea* cea amenințată și arătând că va și să fie în 1854 ceea ce *ea* a fost în 1812³⁰, va ține, totodată, în nota sa caracteristică, printr-un nou „appel à l'Europe”, ocazionat de *Memorandum*-ul guvernului său din 5 martie 1854, să convoace marile puteri pentru a se „concerta” în scopul evitării punerii *întregului continent „în foc”*³¹.

Revenind în tabăra „forțelor europene”, realizarea unor obiective ca cele ale puterilor occidentale, probante pentru sensul ce-l confereau ele evenimentelor, nu putea fi posibilă atâta vreme cât terenul disputei directe cu Rusia era limitat la „chestiunea orientală”, în accepțiunea politico-diplomatică a termenului. Or, despre necesitatea extinderii terenului disputei cu Rusia erau interesate nu numai puterile occidentale, ci și alte „forțe europene”, evident, din rațiuni diferite. De fapt, convinge fiind că perspectivele antrenării în conflictul armat a întregului continent european puteau căpăta contur, toate statele europene vor recurge la măsuri în scopul evitării posibilității surprinderii lor de

²⁶ Clarendon afirma aceasta în Camera Comunelor încă din 24 februarie 1854: apud Kauffmann, *op. cit.*, p. 43. Vezi și cuvântul lui Clarendon în Camera Lorzilor, din 20 iunie 1854, apud *ibidem*, p. 84.

²⁷ E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 6.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ B. G. Henderson, *op. cit.*, p. 204 și urm.

³⁰ Răspunsul țarului Nicolae I din 8 februarie 1854 la scrisoarea autografă a lui Napoleon al III-lea, din 29 ianuarie 1854. Apud A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 108.

³¹ Kauffman, *op. cit.*, p. 83.

cursul evenimentelor. Relevante în acest sens sunt suplimentările fondurilor financiare alocate armatelor, ca și sporirile efectivelor militare nu numai de marile puteri, ci și de state ca Belgia, Olanda, Suedia, Danemarca, Confederația helvetă etc. Pentru a completa tabloul, putem invoca intenția Sardiniei de a-și oferi, încă din ianuarie 1854³², concursul său în ducerea războiului, pe care era convinsă că puterile occidentale, îi vor declara Rusiei, sau planurile și încercările de insurecționare, în primăvara și vara anului 1854, ale polonezilor și românilor, a căror reușită părea să capete perspectivă ca urmare a declanșării ostilităților militare, de puterile occidentale, la Dunărea de Jos și în Marea Baltică³³.

Expresia cea mai elocventă a necesității extinderii terenului pe care să fie stăvilite sau reduse tendințele Rusiei, a fost dată însă de manifestările opiniei publice europene. Excluzând unele cercuri conservatoare, îndeosebi din Prusia și Austria, declararea de puterile occidentale a războiului împotriva Rusiei a fost salutată cu entuziasm în întreaga Europă³⁴. Nu întâmplător, în paginile presei europene, pentru care anii 1853 și 1854 au însemnat „*epoca de aur* cu privire la descoperirile apăsărilor și tendințelor rusești”³⁵, ce amenințau pacea generală și „cauza progresului și civilizației”³⁶, intrarea în război a puterilor occidentale era privită ca fiind prologul declanșării unui război al întregii Europe împotriva Rusiei.

Toate acestea impun ca, în continuare să fie ridicată o chestiune de o importanță deosebită și care constă în explicarea rațiunilor ce au determinat ca, în ciuda unor declarații, tentative, calcule și convingeri ca cele menționate mai sus, desfășurarea conflictului să fie limitată, în cele din urmă, tot la terenul „problemei” orientale. Mai exact, considerăm necesar să ne explicăm dacă au prelevat rațiunile „orientale” sau cele *europene* în determinarea desfășurării principalelor operațiuni militare în Crimeea sau în acceptarea celor „patru garanții”, asupra cărora vom reveni, ca baze ale păcii.

Pentru puterile occidentale, animate deopotrivă de cauza înfrângerii Rusiei, necesitatea extinderii terenului disputei era evidentă. Edificatoare în acest sens sunt tentativele lor de a dezvolta operațiunile militare la Dunărea de Jos, în Marea Baltică și chiar în Camciatka³⁷. Divergențe între cele două puteri aliate existau, însă, în legătură cu problema „forțelor europene” ce puteau fi antrenate în disputa cu Rusia, datorită consecințelor unui asemenea fapt asupra

³² *Histoire des relations internationales*, vol. V, p. 293.

³³ L. Thouvenel, *Pages de l'histoire du Second Empire. D'après les papiers de M. Thouvenel*, Paris, 1903, p. 11.

³⁴ E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 10 și urm.

³⁵ „Gazeta de Transilvania”, nr. 20, din 12 martie 1855.

³⁶ Cuvântul lui Clarendon în Camera Lorzilor, la 20 iunie 1854, apud Kauffmann, *op. cit.*, p. 84.

³⁷ E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 6.

organizării „viitoarei Europe”. Or, în această privință posibilitățile înțelegerii anglo-franceze erau foarte reduse. Astfel, în timp ce Franța miza pe declanșarea insurecțiilor naționale – italiană, poloneză, română, maghiară³⁸ – și pe așezarea Europei pe „principiul naționalităților”, ceea ce ar fi dus la prăbușirea întregului „sistem european” instituit în anul 1815, Anglia intenționa doar ca, prin înfrângerea și limitarea puterii Rusiei, să restrângă sau chiar să elimine posibilitățile alianței „curților nordice”, fără ca în schimb să accepte deschiderea perspectivelor instituirii hegemoniei franceze pe continent. Deosebirile de vederi au determinat cele două puteri ca, prin amintitul tratat încheiat cu Turcia la 12 martie 1854, să se angajeze, explicit, doar să apere integritatea și independența acesteia față de Rusia, dar, implicit, și față de insurecția „naționalităților” din sudul Dunării³⁹. Blocarea Piroului de flotele anglo-franceze în aprilie 1854 a reprezentat consecința acestui fapt⁴⁰.

Ceea ce a contribuit, decisiv, la eșuarea tentativelor puterilor occidentale și, în consecință, și ale altor „forțe europene”, de a escalada cadrul „oriental” al disputei lor cu Rusia, a fost atitudinea puterilor germane. După cum am menționat, Austria și Prusia erau convinse deopotrivă că desfășurarea conflictului pe terenul „oriental” era compatibilă cu „interesele germane”. Drept urmare, ele vor considera, cu ocazia semnării protocolului din 9 aprilie 1854, „fondată în drept” acțiunea puterilor occidentale, însă numai atât cât acestea nu se vor abate de la principiile înscrise în protocoalele din 5 decembrie 1853 și 13 ianuarie 1854. Și pentru a crea convingerea că vor acționa „concertate” pentru apărarea „intereselor germane” în Orient, Austria și Prusia vor încheia la 20 aprilie 1854, cunoscutul tratat de garanție reciprocă, prin care cele două puteri solicitau Rusiei să fixeze un termen ocupării Principatelor Române și se angajau, totodată, să recurgă la ofensivă în cazul în care trupele ruse vor forța Balcanii⁴¹. Puterile germane vor înrăuri însă, în cel mai înalt grad, cursul evenimentelor, nu atât prin atitudinea lor manifest „concertată” din primăvara anului 1854, cât prin divergențele profunde dintre ele, determinate de poziția lor diferită față de problemele „lumii germane”. Manifestarea unor astfel de divergențe a fost ocazionată de lucrările conferinței de la Bamberg (mai-iunie 1854) a statelor Confederației germane. Scopul conferinței a fost pronunțarea „statelor secundare” față de cererea austro-prusiană de a adera și Confederația la tratatul lor de garanție reciprocă. Ca urmare a intrigilor ascunse prusiene, „statele secundare” vor lega aderarea lor la amintitul tratat de angajarea celor două puteri în scopul apărării Confederației cu toate forțele de care dispun și nu doar cu cele federale, ca și în cel al sprijinirii acceptării acesteia ca *putere europeană* la negocierile ce se vor desfășura pentru soluționarea „problemei

³⁸ P. Henry, *op. cit.*, passim.

³⁹ *Ibidem*, p. 34.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 35.

⁴¹ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 116.

orientale”. pentru a determina, astfel, evitarea oricărei atingeri a „intereselor germane în Orient”⁴². De asemenea, statele confederate „secundare”, vor solicita Austriei și Prusiei ca invitația lor privind retragerea trupelor ruse de la Dunăre să fie completată cu una adresată în același sens și puterilor occidentale⁴³. Chiar dacă nu au putut accepta asemenea cereri, fapt ce a determinat întârzierea aderării Confederației, până la 24 iulie 1854, la tratatul din 20 aprilie, Austria și Prusia vor fi nevoite să țină seama de ele. Drept urmare, Austria va trebui să invoce apărarea „intereselor germane” când va încheia cu Poarta otomană convenția de la Boyadly Keuy (14 iunie 1854) în temeiul căreia cea dintâi va proceda la ocuparea armată a Principatelor Române după evacuarea lor de trupele ruse⁴⁴. Astfel, războiul la Dunăre a devenit practic imposibil, ceea ce va determina puterile occidentale să caute un alt teren de atac eficace. Fără să poată alege, datorită considerentelor militaro-strategice, climatice, geografice sau politico-diplomatice, lesne de întrevăzut, ele vor fi nevoite să deschidă teatrul principalelor operațiuni militare în Crimeea.

Efectul atitudinii puterilor germane asupra cursului evenimentelor nu se va limita doar la îndepărtarea teatrului de operațiuni militare de la Dunărea de Jos. Ocupând Principatele Române, Austria își considera noua sa poziție în „afacerile Orientului” și chiar în Europa ca fiind în pragul atingerii cotelor cele mai înalte. În plus, ea spera că, în cadrul Confederației, poziția sa va devansa cu mult pe cea a Prusiei. Toate acestea nu se vor dovedi însă decât simple iluzii. Noua poziție pe care Austria considera că a cucerit-o în vara anului 1854 va fi exploatată de puterile occidentale, la nevoie și sub amenințarea cu declanșarea insurecțiilor în Italia sau Polonia, pentru a o împinge tot mai mult pe calca unei atitudini declarat ostile Rusiei. Totodată, tentativa Austriei de a-și consolida poziția în cadrul Confederației, prin „punerea Prusiei la poarta Europei”, va fi dejucată de intrigile prusiene, ce o vor amenința pe ea cu punerea la „poarta Germaniei”⁴⁵. Nu întâmplător, Prusia va refuza să participe la viitoarele negocieri în scopul „soluționării” conflictului⁴⁶, folosindu-se, însă, de complicațiile „Lunii germane” pentru a duce, după expresia lui Bismarck, reprezentantul său în Dieta germană, o politică „de sabot pour enayer les idées belliqueuses de l’Austrie”⁴⁷. Fiind presată și chiar amenințată de puterile occidentale pentru a intra în disputa directă ce se desfășura încă pe terenul „problemei orientale”, iar în cadrul Confederației având tot mai subminată poziția de intrigile Prusiei, Austria nu putea reprezenta decât un factor de mediere a conflictului. Drept urmare, ea va fi inițiatoarea semnării, împreună cu

⁴² *Ibidem*, p. 118.

⁴³ Kauffmann, *op. cit.*, p. 84.

⁴⁴ *România în relațiile internaționale. 1699–1939*, Iași, 1980, p. 139.

⁴⁵ P. Henry, *op. cit.*, p. 39.

⁴⁶ G. A. Craig, *op. cit.*, p. 139 și urm.

⁴⁷ P. Henry, *op. cit.*

Anglia și Franța, a notei din 8 august 1854 a conferinței de la Viena, care consfințește cele „patru garanții” ca bază preliminară a păcii. „Cele patru garanții”, calificate drept „quatre articles de foi du *credo* diplomatique européen”⁴⁸ și care constau în: substituirea protectoratului rus a garanției colective a puterilor europene asupra Principatelor Române; libertatea navigației pe Dunăre și la gurile acesteia; revizuirea convenției din 13 iulie 1841 „în interesul echilibrului de forțe în Europa”; renunțarea Rusiei la pretențiile sale de protectorat religios asupra creștinilor ortodocși din Imperiul Otoman, ce vor primi privilegiu din inițiativa sultanului⁴⁹ – ofereau, în condițiile desfășurării limitate a conflictului, și perspectiva soluționării limitate, „orientale”, a acestuia.

Din cele menționate reiese faptul că Austria și Prusia, prin atitudinea lor, dictată, e drept, de „interese germane”, dar care vor folosi mai mult Rusiei, decât puterilor occidentale⁵⁰, au determinat, decisiv, ca desfășurarea conflictului să se mențină și în continuare pe terenul limitat al „problemei orientale”, Crimeea devenind teatrul principalelor operațiuni militare, iar Viena sediul principalelor acțiuni diplomatice.

În ceea ce privește evenimentele ce vor surveni, desfășurarea lor va sta, și în noile condiții, sub semnul contradicției dintre sensul european al conflictului și menținerea „forțelor” antrenate direct în acesta, pe terenul „oriental”. Considerând de prisos să insistăm asupra desfășurării noilor evenimente, ceea ce ne interesează, aici, este prezentarea unor aspecte de natură să probeze sensul european al conflictului.

Mai întâi se cuvine semnalat faptul că puterile occidentale, pentru care desfășurarea principalelor operațiuni militare în Crimeea și acceptarea celor „patru garanții” ca „baze” ale păcii, deși atenuau manifestarea divergențelor dintre ele, erau, totuși, departe de a corespunde obiectivelor lor de război, se confruntau, în plus, cu serioase probleme economice, sociale și de politică internă, ce făceau anevoioasă ducerea unui război la o atât de mare distanță. Complicațiile erau accentuate și de nemulțumirile opiniei publice, datorate persistenței desfășurării conflictului pe terenul „problemei orientale”. Drept urmare, puterile occidentale se vor arăta preocupate, și după încetarea ostilităților militare la Dunărea de Jos, de așezarea desfășurării conflictului pe un teren mult mai larg. În acest sens, vor recurge mai întâi la acțiuni menite să determine Austria să intre în conflictul armat. Dar, în ciuda amenințării cu „alianța sau ruptura”, iar la nevoie cu insurecționarea Italiei și cu deschiderea „chestiunii poloneze”, puterile occidentale nu vor reuși în privința Austriei, nici în urma încheierii tratatului de alianță din 2 decembrie 1854, decât ca aceasta să

⁴⁸ L. Thouvenel, *op. cit.*, p. 9; vezi și L. Boicu, *Geneza „chestiunii române” ca problemă internațională*, Iași, 1975, p. 130.

⁴⁹ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 120 și urm.

⁵⁰ I. C. Brătianu, *op. cit.*, *passim*.

se angajeze că va impune Rusiei, sub amenințarea ruperii relațiilor diplomatice și a intrării sale în conflictul armat, acceptarea celor „patru garanții”⁵¹. Austria se va păstra în conduita ei, de mediatoare a conflictului, chiar și în condițiile acceptării de puterile occidentale a intrării Sardiniei în conflictul armat, prin încheierea tratatului anglo-franco-sard de la începutul anului 1855, act care constituia mai mult o amenințare pentru cabinetul din Viena, decât o premiză serioasă a dezvoltării, prin el, a teatrului de operațiuni militare.

Și de data aceasta tentativele puterilor occidentale, de a conferi conflictului aria de desfășurare corespunzătoare sensului său, vor eșua datorită divergențelor dintre ele, menționate mai sus și latente încă, și mai ales datorită atitudinii puterilor și Confederației germane. Pentru a opri Austria de a răspunde tuturor solicitărilor puterilor occidentale, Prusia va accepta la 26 noiembrie, iar Confederația la 9 decembrie 1854, să garanteze securitatea Austriei chiar și în Principatele Române⁵². Însă, pentru a face Austria să înțeleagă semnificația „germană” a acestui act, Dieta, instigată de Bismarck, va refuza la 8 februarie 1855 cererea austriacă de mobilizare a forțelor federale, fapt ce făcea ca tratatul din 2 decembrie 1854 să rămână, în mare parte, literă moartă⁵³.

Așezate pe un asemenea făgaș al desfășurării lor, evenimentele ce vor surveni au putut fi considerate, în literatura de specialitate, ca fiind de natură să probeze sensul „oriental” al conflictului și pentru noua sa fază, deschisă odată cu prima parte a anului 1855. A părut firese să se considere că, alături de eforturile depuse de Austria și de unele „state secundare” germane – Bavaria, Saxa –, acestea din urmă pe cale officioasă, pentru medierea conflictului, nemulțumirile opiniei publice europene, cauzate de încetinea desfășurării operațiunilor militare în Crimeea, dificultățile economice, în primul rând ale beligeranților, dar și ale altor state europene, cursul relațiilor de bursă, ce exprima o profundă criză financiară, au putut constitui factori ce au determinat ca, odată cu începutul anului 1855, să cucerească tot mai mult teren perspectiva încheierii, după expresia lui Thouvenel, „d'une paix suffisante”⁵⁴, pe baza celor „patru garanții”. Și ca o confirmare a valabilității unor asemenea aserțiuni, a putut fi invocat și faptul că vestea morții țarului Nicolae I, principalul inițiator al acțiunilor ce au dus la declanșarea conflictului⁵⁵, a echivalat în ochii opiniei publice europene cu anunțul păcii⁵⁶. În aceste condiții, apare explicabilă atenția acordată desfășurării – trecându-se ușor peste cauzele profunde ale eșuării – lucrărilor conferinței de la Viena din primăvara anului 1855. S-a crezut suficient

⁵¹ *Histoire des relations internationales*, vol. V, p. 295.

⁵² P. Henry, *op. cit.*, p. 41.

⁵³ *Histoire des relations internationales*, vol. V, p. 295 și urm.

⁵⁴ Fr. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoleon III*, Paris, 1913, p. 15.

⁵⁵ E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 5.

⁵⁶ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 5.

să se pună închiderea lucrărilor conferinței și eșuarea tratativelor de încheiere a păcii doar pe seama refuzului Rusiei de a accepta „garanția” referitoare la revizuirea convenției Strămtorilor din 1841. Și pentru că Rusia va fi nevoită, la începutul anului 1856, să accepte „garanțiile” care vor deveni, de fapt, cinci, prin includerea, la insistențele Angliei, și a celei privind dreptul puterilor aliate de a prezenta unele „condiții particulare” la viitoarele negocieri, a părut verosimil ca faptul să fie considerat drept principala consecință a căderii, la 8 septembrie 1855, a Sevastopolului – cheia Crimeii și a sistemului militar-strategic al Rusiei în zona sa sud-vestică. Reușita ultimatumului Austriei din 16 decembrie 1855, ca și „presiunea amicală”⁵⁷ a Prusiei pentru a determina acceptarea acestuia de Rusia, au putut fi, de aceea, privite ca efecte politico-diplomatice ale deznodământului conflictului, hotărât pe calea armelor.

Îmbinarea într-o asemenea manieră a cauzelor ce au determinat încheierea păcii a fost însă posibilă cu prețul neglijării unor cauze mult mai profunde, care, coroborate judicios cu cele de mai sus, ar evidenția sensul european al conflictului. S-a trecut ușor cu vederea peste faptul că îmbinarea de mai sus nu-și are o perfectă acoperire în realitate, că, mai mult, ea nu este de natură să elucideze unele aspecte, aparent stranii, legate de situația în care „forțele” implicate în desfășurarea conflictului au înțeles să accepte soluția păcii. Credem suficient să invocăm în această privință faptul că perspectivele încheierii păcii câștigau tot mai mult teren în momentul în care, pe de o parte, preocupările puterilor occidentale pentru lărgirea desfășurării conflictului au atins cota maximă, iar pe de altă, Rusia era departe, chiar și după căderea Sevastopolului, de convingerea că armele și-au spus ultimul cuvânt. Întemeindu-ne pe acest fapt, am considerat nu numai posibilă, ci și oportună explicarea rațiunilor ce au dus la încheierea păcii, pornind de la o realitate, greu de sesizat prin studierea doar în litera lor a surselor documentare ale „chestiunii orientale”, dar pe care am reușit s-o desprindem și să-i stabilim sensul datorită manierei în care am înțeles să abordăm problematica generală a conflictului. Realitatea la care ne referim, surprinzătoare la prima vedere, dar explicabilă, dând primele semne încă de la sfârșitul anului 1854 și devenind pregnantă în primăvara celui următor, constă în stingerea treptată a „cauzei generale” ca mobil al întâlnirii „forțelor europene” pentru a contracara tendințele amenințătoare ale Rusiei. Premisa principală a unei atare realități a constituit-o convingerea Europei în forța sa virtuală, în fața căreia Rusia va trebui să se recunoască învinsă, înainte ca soarta armelor să fie tranșată decisiv în favoarea vreunui din părți⁵⁸. Reacția întregii Europe în cea mai mare parte a anului 1854, chiar dacă, din rațiunile ce le-am avut în vedere, „forțele” ei s-au manifestat atât de diferit sau divergent, va

⁵⁷ P. Henry, *op. cit.*, p. 45.

⁵⁸ A. Debidour, *op. cit.*, p. 139.

avea, după cum afirmă tânărul istoric rus S. M. Soloviov, efectul „tunetului deasupra capului noului Nabucodonosor”⁵⁹.

O asemenea modalitate de a privi intrarea conflictului în faza sa finală impune, totodată, relevarea unuia dintre cele mai interesante aspecte desprinse din desfășurarea generală a acestuia. Este vorba despre rolul pe care l-au avut nu doar participanții direcți – fie pe calea armelor sau pe calea politico-diplomatică – ci și participanții indirecti, la desfășurarea conflictului. Spre edificare, putem invoca atitudinea statelor neutre, în privința cărora, în epocă, a fost lansată opinia în conformitate cu care „il n'y a donc pas de neutres en réalité, il y a des vœux secrets, des désirs qui se taisent, attendant l'occasion de se dévoiler (...) il n'y a pas véritablement des neutres, parce qu'il n'y a pas une seule puissance qui soit désintéressée dans la question”⁶⁰. De asemenea, putem invoca fierberea tuturor „naționalităților” oprimare, care vedeau în înfrângerea Rusiei condiția emancipării lor, sau activitatea emigranților pașoptiști, acei veritabili reprezentanți diplomatici în disponibilitate ai viitoarelor state naționale. Iar la toate acestea am putea adăuga manifestările opiniei publice europene, ale cercurilor politice, intelectuale sau financiare, ce ar fi meritat o mai mare atenție din partea istoriografiei conflictului, dar asupra cărora nu este, aici, locul să insistăm.

Stingerea „cauzei generale” se va datora însă nu doar convingerii Europei în forța ei, ci și modului în care va înțelege să acționeze Rusia în noua situație⁶¹. Simțindu-se amenințată de reacția „forțelor europene” pe terenul „cauzei generale”, Rusia va reveni asupra asigurărilor sale pașnice, făcute Europei, ea pozând cu nonșalanță în partea provocată și nu în cea provocatoare a conflictului. Și pentru a se arăta consecventă cu asemenea asigurări, „marea putere nordică” se va declara dispusă, încă de la începutul anului 1855, să accepte, ca urmare a solicitării Austriei, să participe la negocierile pe marginea celor „patru puncte”, în cadrul conferinței de la Viena. În ideea cultivării încrederii Europei într-o asemenea dispoziție, Nicolae I crezuse nimerit, la începutul anului 1855, să numească plenipotențiarul Rusiei la viitoarea conferință și să semneze instrucțiunile pentru aceștia⁶². La adăpostul unor acțiuni și asigurări de acest gen, Rusia va acționa, de fapt, în scopul scindării „forțelor europene”. Pentru realizarea acestuia ea va căuta să se folosească, pe cât posibil, și de efectul ce l-a avut asupra întregii Europe moartea neașteptată a

⁵⁹ S. M. Soloviov, *Zapiski*, în „Promety”, St. Petersburg, fa., p. 150; apud E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 15.

⁶⁰ Kauffmann, *op. cit.*, p. 50.

⁶¹ S. S. Tatișcev, *Imperator Alexandr II. Evo žizni i țarstvovanie*, S. Petersburg, 1903, vol. I, p. 199.

⁶² Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 4.

țarului Nicolae I. Astfel, va fi lansată și întreținută ideea că noul țar, Alexandru al II-lea, era animat de „dorința sinceră” de a restabili pacea. Afișarea acestei „dorințe sincere” va fi prilejuită și de circulara lui Nesselrode din 10 martie 1855⁶³. Revelator pentru scopul pe care-l urmărea, în realitate, Rusia, apare discursul lui Alexandru al II-lea cu ocazia primirii condoleanțelor în legătură cu moartea tatălui său din partea reprezentanților corpului diplomatic din capitala Rusiei, în care discurs va ține să precizeze că principiile politicii sale vor fi ca și în cazul predecesorilor săi – Alexandru I și Nicolae I – cele ale „Sfintei Alianțe”, a cărei renaștere o „dorește sincer”. Prin aceasta, după cum se poate observa, noul țar urmărea să facă un nou apel „Europei conservatoare” a cărei liiță, era convins, nu-și putea avea temeiul în condițiile în care s-ar ajunge la reducerea puterii ruse pe continent⁶⁴. Nu întâmplător, sesizând o asemenea realitate, Drouyn de Lhuys, premierul francez, va afirma, în privința principiilor afișate de noul țar al Rusiei, că „la force exorbitante de cette puissance datte du jour où ils ont été proclamés”⁶⁵.

Ca o consecință a stingerii „cauzei generale” și a intrării conflictului în noua fază a desfășurării, termenii principali aflați în dispută vor suferi unele mutații profunde. Astfel, în vreme ce termenii inițiali – Rusia și Europa – păreau să intre în umbră, cei care tind în noile condiții să survină pe primul plan al disputei sunt „forțele de disoluție” și, în replică, „forțele de conservare” a „sistemului european”. Or, aceasta însemna declanșarea unui conflict general, cu consecințe de nebanuit atunci și în fața perspectivelor căruiia părțile de natură să fie implicate vor „recula”, din rațiuni asupra cărora nu este cazul să revenim. Faptul își va pune puternic amprenta asupra desfășurării conflictului în cea mai mare parte a anului 1855, ca și asupra modalității în care va fi încheiată pacea. Semnificative în acest sens considerăm unele aspecte pe care le vom prezenta, succint, în continuare.

Mai întâi, se cuvine amintită manifestarea deschisă a divergențelor dintre puterile occidentale, cauzate de maniera în care fiecare dintre ele înțelegea să continue ostilitățile în noile condiții. Astfel, tentativa lui Napoleon al III-lea de a declanșa în primăvara anului 1855 un atac împotriva Rusiei pe continent, luând ca bază pentru operațiunile militare Austria și Principatele Române, va eșua nu doar din cauza, e drept, decisivă, a atitudinii „lumii germane”, ci și ca urmare a rezistenței cabinetului englez⁶⁶. Divergențele anglo-franceze, în ciuda reînnoirii de cele două puteri, în aprilie 1855, a tratatului lor de alianță, pot fi urmărite și în legătură cu pozițiile lor față de unele probleme legate de

⁶³ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 133.

⁶⁴ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 12 și urm.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 13.

⁶⁶ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 130 și urm.

organizarea „viitoarei Europe”. Soluția pe care Bourqueney o preconizase în martie 1855 la conferința de la Viena în privința chestiunii Principatelor Române ⁶⁷, ca și propunerile făcute cabinetului englez de Napoleon al III-lea, cu ocazia vizitei sale la Londra, în aprilie 1855 ⁶⁸, lăsau limpede să se înțeleagă că Franța urmărea să lege încheierea păcii de reconsiderarea întregului „sistem european” instituit în anul 1815.

Un alt aspect demn de semnalat îl reprezintă eșuarea lucrărilor conferinței de la Viena (martie–iunie 1855). De regulă, aceasta a fost pusă pe seama refuzului Rusiei de a accepta cuprinderea de cea de-a treia „garanție” a clauzei neutralizării Mării Negre. Cauza principală a eșuării rezida însă în perioada în care au avut loc lucrările conferinței, perioadă caracterizată nu atât prin căutări în scopul aflării unor soluții „orientale” acceptabile pentru încheierea păcii, cât prin preocupările, vizibile în cazul puterilor occidentale, de a extinde aria de desfășurare a conflictului, ceea ce ar fi atras după sine și lărgirea conținutului „bazelor păcii”. Tocmai de o asemenea situație, propice scindării tot mai accentuate a semnăturilor tratatului din 2 decembrie 1854, va ști să se folosească Rusia pentru a respinge cea de a treia „garanție”. În aceste condiții, dovedindu-se mai mult un cadru de tatonare decât de înțelegere a participanților, conferința, după cum afirma Benedetti, nu s-a dovedit a fi „qu’une indigne comédie dont le dénouement avait été fixé d’avance” ⁶⁹.

O expresie elocventă a noilor perspective pe care tindea să le capete desfășurarea conflictului o constituie faptul că Austria, a cărei nouă tentativă de mediere a conflictului eșuase, se va vedea nevoită să se reapropie, în iulie 1855, de Prusia și Confederație pentru a determina menținerea disputei pe terenul „problemei orientale” ⁷⁰. Datorită recrudescenței atitudinii „lumii germane”, Anglia și Franța, în ciuda divergențelor dintre ele, pe care se vor arăta preocupate să le estompeze, se vor păstra în alianța lor, dar nu pe terenul „cauzei generale”, meru mai palidă, ci pe cel al necesității unui succes militar împotriva Rusiei, important, evident, pentru ambele puteri, deși din rațiuni în bună parte diferite. Un asemenea succes părea să-l constituie căderea Sevastopolului la 8 septembrie 1855, dar care a fost, totuși, departe de a fi decisiv ⁷¹. De fapt, efectul căderii Sevastopolului nu putea semnifica înfrângerea Rusiei, ci reducerea la minimum a posibilităților desfășurării ostilităților militare în Orient. Conflictul ajunsese astfel în precajma atingerii apogeei desfășurării lui. Dar, atât Anglia, cât și Franța vedeau foarte diferit noua turnură pe care puteau să o ia evenimentele.

⁶⁷ P. Henry, *op. cit.*, p. 42 și urm.; I. Boicu, *op. cit.*, p. 133 și urm.

⁶⁸ A. Debidour, *op. cit.*, p. 130 și urm.

⁶⁹ Depeșa lui Benedetti din Constantinopol din 25 aprilie 1855. Apud Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 23.

⁷⁰ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 138; J. Droz, *loc. cit.*

⁷¹ *Ibidem*, p. 139.

Anglia se arăta preocupată ca prin continuarea și extinderea războiului să determine, în fond, desființarea Rusiei ca mare putere prin retrocedarea unor teritorii ale acesteia „legitimilor proprietari”, prin cucerirea Kronstadt-ului, distrugerea definitivă a puterii Rusiei în Marca Neagră sau recunoașterea independenței Circasiei ⁷².

Cât despre Franța, ea va pretinde, din rațiunile expuse, ca, în schimbul continuării sau al reluării ostilităților militare în primăvara anului 1856, Anglia să se declare de acord cu soluționarea „chestiunilor” poloneză, italiană, română ⁷³, pe baza principiului naționalităților. Animată de asemenea proiecte, pentru a căror realizare intenționa să declanșeze operațiunile militare pe continent, Franța va provoca împotriva ei o puternică reacție din partea puterilor germane, mai ales a Prusiei, care, simțindu-se periclitată la Rhin, amenința chiar cu apropierea de Rusia ⁷⁴. Și Anglia se va opune proiectelor Franței, cu toate că aceasta din urmă se declarase de acord cu aderarea Suediei la tratatul de alianță, act, evident, conform cu interesele engleze, dar care, datorită stagnării operațiunilor militare în Baltica, va reprezenta doar un instrument de presiune diplomatică asupra Rusiei.

Ținând seama de cele consemnate, accentuarea divergențelor franco-engleze după căderea Sevastopolului, deloc surprinzătoare, va determina profund evoluția evenimentelor. Faptul și-a aflat o vie expresie în „veritabila polemică” ce va surveni între jurnalele franceze și cele engleze în privința stadiului și perspectivei desfășurării conflictului sau în privința „oportunității” păcii ⁷⁵.

Consecința principală a divergențelor puterilor occidentale în privința continuării războiului și a organizării „viitoarei Europe” a fost cedarea lor în fața presiunii „forțelor” interesate în grăbirea încheierii păcii. Îndepărtate tot mai mult una de alta, cele două puteri vor urma, în noile condiții, căi ce le ofereau șanse foarte reduse pentru a se reîntâlni. Franța se va considera îndreptățită la un moment dat să sperie în reușita proiectelor ei, deoarece, în urma avansurilor pe care Rusia i le făcea cu insistență pentru a încheia pacea „printr-o înțelegere directă” ⁷⁶ – ceea ce ar fi dus la o pace de un cu totul alt conținut decât cea în scopul declarat al soluționării „crizei orientale”, posibilă prin participarea tuturor semnatarelor convenției din 13 iulie 1841 –, miza pe posibilitatea contrapunerii acestei puteri eventualei rezistențe din partea Angliei. Și pentru a se asigura și din partea Austriei, va susține și participarea Sardiniei la lucrările viitorului congres de pace, ca aliată de război, și, în cele din urmă, a Prusiei, ca semnatară a convenției din 13 iulie 1841.

⁷² P. Henry, *op. cit.*, p. 45.

⁷³ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 143; Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 39 și urm.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 79.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 41.

Prinsă și ea de politica de „concesii mutuale”⁷⁷ ce caracteriza perioada, Anglia va ști să contracareze în mare măsură poziția Franței. Astfel, simțindu-se amenințată de eventualitatea încheierii unei „păci directe” ruso-franceze, mediată pe cale oficială de unele „state secundare” germane⁷⁸ – Saxa și Bavaria –, Anglia va contraataca politica Franței în Austria. Declarându-se de acord cu dorința Angliei ca prima „garanție” să cuprindă și retrocedarea sudului Basarabiei principatului Moldova, pentru a îndepărta Rusia de la gurile Dunării, Anglia va obține, în schimb, sprijinul cabinetului vienez pentru înscrierea celei de-a cincea „garanții” în ultimatumul pe care acesta îl va trimite Rusiei. Realizat în asemenea termeni, compromisul anglo-austriac va avea consecințe serioase asupra poziției Franței și, drept urmare, asupra cursului evenimentelor. Nu mai surprinde de aceea faptul că Franța, pentru a nu-și îndepărta și mai mult cosemnatarea tratatului din 2 decembrie 1854, va fi nevoită să semneze protocolul de la Viena din 14 noiembrie 1855, prin care se punca de acord cu forma finală a ultimatumului austriac, ce cuprindea cele „cinci garanții”, ca bază preliminară a păcii.

Relevant, dar și explicabil în contextul celor menționate, pentru stadiul și conținutul conflictului în preajma încheierii păcii, apare sensul pe care înțelegea să-l confere Austria trimiterii ultimatumului Rusiei, la 16 decembrie 1855. Putem invoca pentru aceasta „explicațiile” Austriei, care însoțeau ultimatumul, editate fiind de cancelarul său, Buol. Fiind cea mai alarmată⁷⁹ de perspectivele pe care tindea să le capete desfășurarea conflictului, Austria se arăta, mai întâi, convinsă de sinceritatea declarațiilor țarului Alexandru al II-lea, ce lăsau să se înțeleagă dorința acestuia de a încheia pacea. Ceea ce reprezintă însă interes deosebit și probează cele afirmate de noi în legătură cu stadiul conflictului este faptul că, în privința puterilor occidentale, „tout en les trouvant imbus (sic!) de l'inébranlable résolution de ne se prêter à aucune initiative d'ouvertures pacifiques”, Austria își exprima speranța, dar nu certitudinea, că acestea vor accepta să încheie „une paix sérieuse et durable” pe baza celor „cinci garanții”, „et à résoudre nettement la question qui a donné naissance à la guerre”. Pentru a liniști temerile Rusiei, de fapt ale ei, Austria va trebui să se erijeze în „l'interprète des vœux et des véritables besoins de l'Europe”, evident, a celei „conservatoare”, ținând să precizeze de aceea, în privința celei de a cincea „garanții”, că *puterile beligerante* își vor rezerva dreptul să ridice „condițiile particulare”, dar numai „dans un intérêt européen”⁸⁰.

⁷⁷ Emile de la Bédollière, *Le Congrès de Paris*, Paris, f.a., p. 9; Edouard Goudron, *Histoire du Congrès de Paris*, Paris, 1857, passim.

⁷⁸ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 44.

⁷⁹ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 143.

⁸⁰ Nota explicativă a lui Buol și textul ultimatumului austriac din 16 decembrie 1855, au fost publicate în epocă. Vezi E. de la Bédollière, *op. cit.*, p. 4 și urm.

În aceeași ordine de idei, demn de semnalat, aici, este și faptul că, în ciuda asigurărilor date sau a amenințărilor cu ruperea relațiilor diplomatice, ru Austria va fi aceea care a avut rolul hotărâtor în a determina Rusia să accepte cele „cinci garanții”, ca preliminarii ale păcii. De fapt, Rusia nu numai că nu s-a grăbit să dea curs ultimatumului austriac, dar va dispune ca trupele sale să ia poziție „la toate frontierele imperiului”, centrul noii poziții constituindu-l Polonia⁸¹. În replică, puterile occidentale vor readuce la zi proiectele lor de dezvoltare a teatrului de operațiuni militare, fără a ajunge nici de această dată la un consens în privința obiectivelor de război.

Cauza principală a acceptării de Rusia a ultimatumului austriac, edificatoare, la rândul-i, pentru sensul european al conflictului, va consta în „reclarea” acesteia în fața perspectivelor declanșării unui conflict general. Nu întâmplător, puterile occidentale vor invoca iminența unui asemenea pericol. Ca efect, după ce a întreținut cu atâta fervoare scindarea „forțelor europene”, Rusia va fi acum nevoită să cedeze deoarece în condițiile unui conflict european, ea ar fi redevenit amenințătoare, ceea ce ar fi atras, împotriva ei, reacția întregii Europe pe terenul „cauzei generale”. Convingerea și teama Rusiei de punerea ei din nou în opoziție cu întreaga Europă i-au fost confirmate și mai mult de intervenția de ultimă instanță și neașteptată pentru ea a „statelor secundare” germane și mai ales a Prusiei, aceasta din urmă prin scrisoarea autografă a regelui Frederic Wilhelm al IV-lea adresată țarului Alexandru al II-lea, în scopul acceptării ultimatumului austriac. Persistând în refuzul celor „cinci garanții”, ca preliminarii ale păcii, Rusia risca de data aceasta să intre în coliziune cu „lumea germană”, eventualitate de care se temea nu numai ea, ci întreaga Europă, care dorea, deși „cu regret și neliniște”, pacea încheiată, „avant que les Allemands aient échangé des coups de fusil avec les Russes”⁸². Confruntată cu pericolul unor asemenea perspective pe plan extern, cu o situație economică, socială și politică internă⁸³ deosebit de critică și, mai ales, temătoare să nu riște disoluția imperiului său – toate acestea analizate de Consiliul imperial din 15 ianuarie 1856⁸⁴ –, Rusia va fi nevoită să accepte ultimatumul austriac.

Cele menționate pe parcursul lucrării în legătură cu sensul european al conflictului și cu rațiunile ce au determinat desfășurarea lui pe terenul „problemei orientale” își vor afla confirmarea și în modul în care au decurs lucrările congresului de pace – deschis la 25 februarie 1856 în capitala Franței – ca și în conținutul chestiunilor ce vor fi ridicate sau din rezultatele la care s-a

⁸¹ *Ibidem*, p. 26.

⁸² Această temere a fost exprimată de Moustier, într-o depeșă către Thouvenel, încă din 8 decembrie 1854; apud Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 4.

⁸³ E. V. Tarlé, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁴ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 76 și urm.

putut ajunge. Evident, problema prezintă importanță, dar este deosebit de complexă pentru a fi dezvăluită aici, în toate detaliile ei. Cunoașterea lucrărilor congresului de pace, deși dificilă în condițiile prevalării diplomației oficioase, confidentiale, față de cea oficială, oferă posibilitatea relevării cauzelor profunde ale conflictului, care, pierdute din vedere în tumultul disputelor, reapar cu vigoare în lumină; totodată oferă posibilitatea relevării sensului desfășurării conflictului. Un alt aspect interesant, dar și complex, al cunoașterii cursului negocierilor unui congres ca cel de la Paris constă în faptul că, aprofundând chestiunile care au fost ridicate, spiritul ne este transportat în sfera înaltelor teorii politice și juridice și inițiat în resorturile secrete ale mecanismului relațiilor internaționale. Toate acestea și-au aflat expresia, într-o măsură mai mare sau mai mică, în bogata literatură a congresului de pace din 1856⁸⁵.

Fără a insista asupra aspectelor, cunoscute de altfel, legate de desfășurarea lucrărilor congresului de pace, ceea ce prezintă interes, aici, este relevarea faptului că încheierea păcii a stat, la rândul-i, sub semnul contradicției dintre sensul său european și tendințele contractanților – îndeosebi ale Austriei, Rusiei și Turciei – de a-i conferi o semnificație „orientală”. Rațiunile ce au determinat o atare realitate au decurs din cele ce au impus desfășurarea ostilităților pe terenul „problemei orientale” și asupra cărora nu considerăm necesar să revenim. Survenită în momentul în care conflictul era în preajma atingerii apogeei desfășurării lui și datorită „reculării” marilor puteri față de perspectiva ce tindea să o capete astfel evenimentele, încheierea păcii nu putea fi, în mare măsură, decât rezultatul unor compromisuri între contractanți. Dorindu-se de aceștia să se încheie o pace „honorable pour tous et humiliante pour personne”⁸⁶, tratatul, ca finalitate a unei asemenea dorințe, este expresia cea mai elocventă a unor compromisuri, de la care pornind, Bourqueney, ambasadorul Franței la Viena, afirmă că, atunci „quand on lit le traité de Paris (...) on se demande quel est le vainqueur”⁸⁷. În atare condiții, marile puteri semnatare ale convenției din 13 iulie 1841 s-au putut considera singure în drept să ia parte la masa verde a tratatelor diplomatice. Faptul ne explică de ce Prusia, care a favorizat prin atitudinea ei din timpul războiului mai mult Rusia decât puterile aliate, va fi primită în congres. Și pentru a evidenția și mai mult ținuta „orientală” a obiectului lucrărilor acestuia, a participat, pentru prima dată

⁸⁵ E. de la Bédollière, *op. cit.*; *La paix considérée dans ses résultats présents et futurs* (par un suédois), Paris, 1856; *Le Traité de Paris du 30 mars étudié dans ses causes et ses effets* (par le correspondant diplomatique du „Constitutionnel”) Paris, 1856. Joseph Reitzenheim, *Les conférences de 1856 et les nationalités*, Paris, 1856. E. Goudron, *op. cit.*; H. Temperley, *The Treaty of Paris of 1856 and its Execution*, în „The Journal of Modern History”, IV, 1932, apud *RIR*, vol. III, 1933, fasc. I, p. 115 etc.

⁸⁶ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 103.

⁸⁷ Gaston de Monicault, *La question d'Orient. Le Traité de Paris et ses suites, 1856-1871*, Paris, 1898, p. 84.

ca mare putere la un congres *européan*, și Turcia, în baza clauzelor tratatului de la Constantinopol din 12 martie 1854. Cât privește Sardinia, aceasta a fost acceptată la cererea Franței și ca urmare a statutului de cobeligerantă, recunoscut datorită tratatului său cu puterile occidentale de la începutul anului 1855, ca și datorită participării trupelor sale la ostilităților militare din Crimeea.

Atâta vreme cât chestiunile ridicate au fost menținute în cadrul „oriental”, negocierile au decurs fără dificultăți serioase. Astfel, asupra primelor „patru puncte”, analiza s-a putut termina într-o singură seară⁸⁸, congresul, dat fiind că acordul asupra lor se stabilise anterior, dovedindu-se doar „une chambre d'enregistrement”⁸⁹. Dar, la fel ca în cazul desfășurării conflictului, nu au putut fi stăvilite să transpară elemente de natură să evidențieze adevăratul sens al chestiunilor în litigiu. Primele semne s-au ivit atunci când s-a trecut la analiza celei de-a cincea „garanții”, privitoare la „condițiile particulare” ale părților participante la congres. Edificatoare, pentru aceasta, s-au dovedit negocierile impuse de Anglia în legătură cu neutralizarea Mării Baltice, deși soldate doar cu obligarea Rusiei, prin anexa a treia a tratatului, să distrugă fortificațiile din insulele Aland⁹⁰, ca și cele privitoare la necesitatea supunerii teritoriilor circasiene unui „examen special” al congresului, fără alt rezultat însă decât retrocedarea Karsului, Turciei, cucerit de trupele ruse la 24 noiembrie 1855.

Spre deosebire de Anglia, ale cărei „condiții particulare” se limitau doar la a pune Rusia „în carantină”, Franța se va dovedi promotoarea recurgerii la antidotul crizei europene, cel mai eficient și de perspectivă: reconsiderarea „sistemului european” prin aplicarea „principiului naționalităților”. Prin aceasta, Franța va deschide cea mai interesantă pagină a lucrărilor congresului, care privea „problema naționalităților”. Și prima „chestiune” ridicată de Franța în fața congresului, folosindu-se de prima „garanție”, dar în scopul depășirii limitelor acesteia, a fost „chestiunea română”⁹¹. Soluționarea acestei „chestiuni” în conformitate cu punctul de vedere francez, la care, crezând că se va opune Rusia, va adera inițial și Anglia, va provoca o puternică fierbere a întregului congres. „Chestiunea română” devenise, după expresia lui Thouvenel, un nou „tour Malakoff”⁹², și aceasta pentru că ea nu semnifică doar o „chestiune” în sine, ci un principiu pe baza căruia tindea să se organizeze „viitoarea Europă”. Nu întâmplător, pe seama „chestiunii române” s-au scindat puterile participante la congres. Promovată în cadrul negocierilor de Franța,

⁸⁸ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 104.

⁸⁹ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 149.

⁹⁰ G. de Monicault, *op. cit.*, p. 377.

⁹¹ T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România*. București, 1944 (traducere din engleză de A. Bădescu); I. Boicu, *op. cit.*; idem, *Diplomația europeană și triumful cauzei române. 1856–1859*, Iași, 1978.

⁹² Fr. Damé, *Histoire de la Roumanie contemporaine...*, Paris, 1900, p. 93.

soluționarea *națională* a „chestiunii” va înceta ca adevărate puterile interesate de noile perspective ale Europei: Prusia și Sardinia. Va adera, formal, la punctul de vedere francez și Rusia. Însă din dorința realizării obiectivului principal al participării sale la congres: scindarea fostelor aliate în război⁹³. Politica Rusiei va da roadele scontate și, drept urmare, Anglia se va depărta tot mai mult de Franța, alăturându-se Austriei și Turciei, adversarele declarate ale soluției preconizate de cabinetul francez în privința „chestiunii române”. În aceste condiții, tratatul nu va putea cuprinde decât o soluție de compromis⁹⁴, triumful cauzei române fiind asigurat prin actul de energie națională din 1859, Unirea Principatelor Române.

Având în vedere experiența pe care au putut-o oferi dezbaterea pe seama „chestiunii române”, credem că nu greșim dacă susținem că semnarea tratatului de pace din 30 martie 1856 a fost practic grăbită pentru a nu se permite ridicarea altor „chestiuni naționale”, care ar fi făcut imposibilă întreaga operă a marilor puteri de restabilire a păcii și „concordiei” între ele.

Semnarea tratatului de pace nu va însemna însă încetarea negocierilor dintre participanții la lucrările congresului. De fapt, sensul european al chestiunilor ce au fost ridicate cu ocazia lucrărilor acestuia va fi pus și mai mult în lumină de tentativele de a înscrie pe agenda de lucru a diplomației europene și alte „chestiuni naționale”. Dar șansele nu erau egale pentru fiecare dintre ele, deoarece marile puteri vor lăsa loc acestora în discuții numai atât cât nu erau lezate propriile lor interese. Chiar și fără a intra în detalii, cunoscute de altfel, ne putem explica de ce „chestiunea polonă” va fi trecută în rândul acelor în legătură cu care „on devait causer le lendemain”⁹⁵; de ce în privința „chestiunii grecești” singurul consens la care s-a putut ajunge a fost acela „que personne n'a contesté la nécessité de se préoccuper sérieusement de la situation de la Grèce et que les trois cours protectrices ont reconnu la nécessité de s'entendre entre elles à cet égard”⁹⁶; de ce „chestiunea italiană”, pusă într-o manieră „accidentală” de Walewski, în discursul său din 8 aprilie, în fața congresului, și care a generat o discuție „fort animée et presque orageuse”⁹⁷, nu a putut beneficia, în plan concret, decât de soluționarea „afacerii statelor pontificale”, ocupate de trupele austriece și de cele franceze; de ce „chestiunea Serbiei” nu a fost pusă ca națională, ci numai ca principat, ale cărui drepturi față de Poartă vor fi puse sub regimul de garanție colectivă a puterilor europene. Cu toate acestea, congresul de pace din 1856 va rămâne ca un moment important în istoria

⁹³ S. S. Tatișev, *op. cit.*, vol. I, p. 199 și urm.

⁹⁴ R. W. Seton-Watson, *Histoire des roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, Paris, 1937, p. 271.

⁹⁵ Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 104.

⁹⁶ A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 155.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 154.

relațiilor internaționale, ca unul ce a deschis noi perspective realizării operei de reconsiderare a „sistemului european”. Nu întâmplător, în literatura de specialitate, adepții „principiului naționalităților”, ca principiu fundamental al ființării societății moderne, vor considera congresul de la Paris ca precursor al sistemului de tratate ce au urmat primului război mondial⁹⁸. În replică, adversarii acestui principiu, considerându-l o „iluzie generoasă” și ca provocator, pretutindeni în Europa, „de uri de rasă în opoziție cu libertatea, progresul și civilizația”⁹⁹, vor privi, din rațiuni lesne de bănuț, congresul din 1856 în antiteză cu cel din 1815 de la Viena, ca generator de cauze ale unor noi conflicte în Europa, ce vor duce tot mai mult la subminarea „concertului” și „unității europene”.

Exprimarea ultimelor considerații ne-a introdus, de fapt, în abordarea unei alte probleme, necesară pentru realizarea scopului lucrării noastre. Este vorba despre relevarea măsurii în care sensul european al conflictului poate fi probat și de consecințele sale. Evident, nu ne putem permite, pentru aceasta, să intrăm, aici, în detalii, deoarece acestea privesc nu numai un cadru internațional foarte larg și complex, ci și evoluția acestuia pe o durată îndelungată de timp. Dintru început, se impune subliniată constatarea, ce se desprinde din literatura de specialitate, în conformitate cu care consecințele conflictului au fost considerate, deseori, de importanță europeană. În ciuda acestui fapt, nu s-a încercat determinarea și apoi impunerea convingerii despre sensul european al conflictului. Dimpotrivă, datorită manierei „tradiționale” în care a fost abordată problematica generală a acestuia și care a generat destule confuzii, s-a lăsat să se înțeleagă că importanța europeană a consecințelor a fost urmarea implicării marilor puteri într-un conflict declanșat în scopul soluționării unui moment de „criză orientală” care, prin amenințarea intereselor lor în Orient, a atras, ca efect, punerea în cauză a echilibrului de forțe în Europa. Altfel spus, s-a lăsat să se înțeleagă că ar fi vorba despre consecințele unui „conflict oriental” asupra Europei¹⁰⁰. S-a putut, de aceea, considera, chiar și în unele lucrări de mare reputație științifică¹⁰¹, că principala consecință a conflictului a fost consolidarea independenței și integrității Imperiului Otoman, înserisă ca principiu al echilibrului european încă din 1841. Or, este un fapt de multă vreme recunoscut că tocmai consecința considerată principală și reieșind ca atare din litera tratatului de pace s-a dovedit a fi cea mai șubredă.

Cu totul altfel apare ordinea importanței consecințelor conflictului în condițiile recunoașterii sensului său european. Fiind generat, după cum am

⁹⁸ G. Sofronie, *Principiul naționalităților în tratatele de pace din 1919–1920*. București, 1936, p. 35 și urm.

⁹⁹ M. L. Jolly, *Du principe des nationalités*. Paris, 1863, p. 183.

¹⁰⁰ Vezi, J. Droz, *op. cit.*, p. 382.

¹⁰¹ *Histoire des relations internationales*, vol. V, p. 296 și urm.

arătat, de contradicțiile izvorâte din ființarea unui „sistem european” anacronic, consecințele sale fundamentale privesc, în primul rând, procesul renașterii Europei pe baze noi, ce pornesc din necesitatea punerii de acord a realităților naționale cu cadrul cerut de afirmarea lor – statul național. O atare afirmație își are sprijinul și în importanța ce a fost acordată în cadrul istoriografiei, pentru explicarea procesului de făurire a statelor naționale – român, italian, german –, consecințelor conflictului la care ne referim, chiar dacă sunt privite în maniera „tradițională”.

Între consecințele conflictului asupra întregului continent se numără și cele economice. Eforturile de război ale statelor beligerante, ca și cele de mobilizare ale statelor neutre, au generat o criză economică și financiară, care a cuprins cea mai mare parte a continentului. Nu întâmplător, avizul Rusiei în privința acceptării ultimatumului austriac a fost anunțat mai întâi (la 18 ianuarie 1856) la Bursa pariziană, de unde vestea păcii a fost răspândită în întreg Parisul¹⁰². Și pentru a confirma faptul că abia încheiatul conflict nu a soluționat o problemă, cea „orientală”, ci, mai curând, a deschis și mai mult o alta, cea a reconsiderării „sistemului european”, dezvoltarea și structura economiilor statelor europene se vor datora, între altele, și convingerii că, în posibilele viitoare conflicte internaționale, potențialul economic va juca un rol tot mai însemnat.

Profunde se vor dovedi și consecințele politice asupra statelor europene. Dintre acestea, considerăm ca revelatorii, în privința sensului european al conflictului, unele consecințe asupra situației marilor puteri, angajate, pe cale militară sau politico-diplomatică, în desfășurarea acestuia.

Mai întâi, se cuvine menționat faptul că abia încheiatul conflict a generat animozități deosebite între Rusia și Austria¹⁰³, vechile bastioane ale conservatorismului în Europa, reducând astfel și mai mult șansele de renaștere a Sfintei Alianțe. Nu înseamnă că, prin aceasta, spiritul conservator a trecut pe un plan secundar al vieții politice europene. Dimpotrivă, el va rămâne încă mult timp dominant, însă va suferi unele mutații, accelerate și de desfășurarea conflictului. Revelatoare poate fi considerată cea pe care Drouyn de Lhuys o făcea cunoscută, încă din aprilie 1855, împăratului austriac, Franz Josef, anume că „marea problemă” care va trebui să anime pe toți contactanții păcii va fi aceea „de dompter la Révolution sans le secours de la Russie, et de contenir la Russie sans le secours de la Révolution”¹⁰⁴. Într-un asemenea context, Napoleon al III-lea, căutând și reușind în parte să realizeze „programul” său

¹⁰² Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 78.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 105.

¹⁰⁴ L. Girard, *Révolution ou conservatisme en Europe (1856). Une polémique De la presse parisienne après la guerre de Crimée*, în *Mélanges Pierre Renouvin. Etudes d'histoire des relations internationales*, Paris, p. 264.

europăean, va fi nevoit să pună „au service des principes de '89 (ale marii revoluții franceze – n. ns. G. C.) les procédés de la contre-révolution”¹⁰⁵, desfășurând astfel o politică contradictorie, care va duce, în cele din urmă, Franța la catastrofa de la Sedan¹⁰⁶.

Organizarea „noii Europe conservatoare” în scopul reducerii posibilităților declanșării Revoluției, ea și în cel al evitării tendințelor amenințătoare ale Rusiei țariste, va fi propice pentru afișarea de Anglia a așa numitei „splendide izolare” față de problemele continentului. Aceasta nu înseamnă că Anglia a înțeles să se îndepărteze de acestea din urmă, ci, după cum o va dovedi și timpul, să desfășoare o politică conformă cu interesele sale, ce depășeau cu mult aria celor continentale.

În ceea ce privea puterile germane, ambele „conservatoare”, noile condiții au făcut posibilă intrarea într-o nouă fază a disputei lor față de problemele „lumii germane”. Poziția Austriei, adevărata învinsă în conflictul european, „abandonnée ou desservie par toute l'Europe”¹⁰⁷, pierdea tot mai mult teren și în „afacerile germane”. De evoluția noilor raporturi europene se va folosi, se știe, Prusia, pentru a impune unificarea Germaniei sub egida ei, după ce va învinge și va scoate Austria din Confederația germană (1866).

Deosebit de interesante apar și consecințele conflictului asupra situației Rusiei. Pentru aceasta, principalul obiectiv al politicii externe îl va constitui impunerea revizuirii clauzelor tratatului de la Paris, ce diminuau din atuurile poziției sale față de Europa. Obiectiv dificil de realizat, având în vedere faptul că, cel puțin pentru un timp, poziția Rusiei de campioană a „contra-revoluției” a fost puternic zdruncinată; de asemenea, că, pe plan intern, înfrângerea în război va genera o reală „banerută”¹⁰⁸ a țarismului, pe fundalul unei acute crize economico-sociale, căreia reformele promovate de noul țar, Alexandru al II-lea, nu vor reuși să-i aducă decât o diminuare a manifestărilor ei și nu o rezolvare corespunzătoare. Nu întâmplător, raznocinții, prin ideile lor, vor cultiva sămânța îndoielii în instituția țarismului, ceea ce va determina nașterea credinței în posibilitatea unor căi noi, între care revoluția, pentru salvarea „marii Rusii” de la prăbușirea ce amenința să survină din interior¹⁰⁹.

Concluzionând pe marginea considerațiilor lucrării noastre, ce s-a dorit în măsură să probeze oportunitatea scopului ce ni l-am propus și pe care, îndrăznim să credem, l-am realizat, ținem să precizăm, totodată, că am pornit și

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 133.

¹⁰⁶ P. Henry, *op. cit.*, p. 26.

¹⁰⁷ A. Debidour, *op. cit.*, p. 158.

¹⁰⁸ *Histoire universelle* (sub direcția lui R. Grousset și E. G. Léonard), vol. 3, *De la Réforme à nos jours*, Paris, 1958, p. 498.

¹⁰⁹ E. V. Tarté, *op. cit.*, vol. I, p. 13 și urm.

de la convingerea că nu au fost sortite doar soluționării unor probleme în sine, ci deschiderii de noi posibilități pentru relevarea unor noi aspecte majore ale relațiilor internaționale la mijlocul încercatului secol al XIX-lea.

UN CONFLICT EUROPÉEN: „LA GUERRE DE CRIMÉE” 1853-1856 (II)

R é s u m é

Le conflit des années 1853-1856 a été déterminé tout comme l'auteur a démontré dans la première partie du travail, par des causes qui dépassaient l'aire du soi-disant „problème oriental”. Dans cette deuxième partie, nous nous sommes proposé de démontrer que le conflit qui s'est produit dans un *théâtre oriental* a été déterminé par des raisons européennes et non pas „orientales”. On a pris en considération la contradiction fondamentale sous le signe de laquelle a eu lieu le conflit: l'aventure d'un *conflit européen* dans un terrain restreint („oriental”). La contradiction a été la conséquence du fait que dans la guerre contre la Russie se sont engagés seulement les grandes puissances – „Le silence des autres „forces européennes” (les „puissances secondaires” et les mouvements nationaux) a été dicté par la leçon offerte par l'expérience des années 1848-1849, quand on a constaté que les troubles révolutionnaires et l'agrandissement de l'influence de Russie étaient des termes corrélatifs. L'attitude des „forces européennes” a été dictée par les intérêts de la *cause générale*. Cette cause n'a pas été négligée par les puissances qui ont agi contre la Russie. La France et l'Angleterre ont mené la guerre en alliance avec la Turquie, non pas pour sauver l'Empire Ottoman, mais pour arrêter les influences de la Russie, qui se sont avérées menaçantes pour toute l'Europe. La France surtout a participé à la guerre à l'intention de créer la possibilité d'un équilibre politique d'états de l'Europe.

„Les bases de la paix” – les quatre points – bien qu'elles se rapportassent comme forme à quelques aspects de „la question orientale” étaient, en fait, des points (de) départ pour un nouvel équilibre européen.

Une pareille constatation, tout comme des autres déjà discutées, impose la conclusion que même par ses conséquences, le conflit de 1853-1856 a été un événement européen et non pas particulier („oriental”).

NOI INFORMAȚII REFERITOARE LA PROCESUL ZIARIȘTILOR
DE LA BUCUREȘTI DIN ANUL 1919

LEON EȘANU

La sfârșitul primului război mondial, *Tudor Arghezi*, împreună cu *I. Slavici* și 3 ziariști (Dem Teodorescu, Grossman Tăutu și D. Karnabatt) au fost arestați, judecați și condamnați prin sentința nr. 38/1919, de către Curtea marțială a Corpului II armată din București, sub motivul colaborării lor la „Gazeta Bucureștilor” ce a apărut în timpul ocupației germane a capitalei României.

Exagerându-se și dându-se o interpretare profund tendențioasă acestui fapt (care după cum vom vedea, își avea explicații foarte obiective), T. Arghezi a fost închis timp de un an împreună cu ceilalți acuzați pe care i-am menționat.

Imediat după reîntoarcerea guvernului și a autorităților în București, acestea au acționat cu o rapiditate nejustificată, fără a ține seama de prevederile legilor pe care pretindeau că le apăra.

Ziariștii au fost urgent ridicați, depuși la închisoarea Văcărești, iar „Viitorul”, organul de presă al Partidului liberal, va cere arestarea tuturor gazetarilor „trădători”¹.

Prin procedeele adoptate se căuta de fapt să se abată atenția de la adevărații vinovați, politicieni și oameni de afaceri colaboraționiști.

Procesul a început în februarie 1919, comisarul regal fiind maiorul Niculescu-Bolintin, Curtea marțială era prezidată de colonelul Cernat.

Întemnițarea celor mai sus amintiți și apoi felul cum au decurs etapele procesului, abuzurile comise, motivele ascunse care se găseau în spatele sentințelor pronunțate, au produs o mare nemulțumire în opinia publică, ce s-a repercutat imediat în publicistica vremii.

Mai ales în cazul lui Tudor Arghezi, acuzațiile care i-au fost aduse și procesul în care a fost implicat erau în mod cert legate de activitatea intensă desfășurată de poet la revistele „Viața socială”, „Facla”, „Rampa” ș.a. (pentru a

¹ „Viitorul”, an XI, nr. 3214 din 7 ianuarie 1919.

numi doar câteva la care a colaborat) și mai ales de faptul că în anii 1915–1917 a scos împreună cu Gala Galaction revista „Cronica”, la care a publicat remarcabile pamflete „ce vor contribui la detențiunea sa”².

Contactul cu mișcarea socialistă a lui T. Arghezi, a fost înlesnit în mare măsură și de admirația lui (comună cu a lui Gala Galaction și N. D. Cocca) pentru C. Dobrogeanu-Gherca. Ca și prietenii săi, mai sus amintiți, Arghezi a participat cu același entuziasm la întrunirile Clubului socialist din București citind cu viu interes revista „Lumea nouă”, la care a trimis primele sale încercări literare.

În numele adevărului și al dreptății, N. D. Cocca a devenit unul dintre cei mulți care au îmbrățișat cauza justă a lui T. Arghezi, devenind apărătorul său la proces. Foarte hotărât, cu dârzenia și curajul care-l caracterizau, el nu s-a limitat la dezvinovățirea poetului, ci a transformat cuvântul său într-o acuzație puternică la adresa oligarhiei care încerca să abată atenția de la adevărul vinovați de cele întâmplate în timpul războiului, inculpând un număr de scriitori și ziaristi. În pledoaria sa la proces, N. D. Cocca l-a caracterizat astfel pe poet: „Arghezi nu a putut să trădeze. El e cel mai mare poet de la Eminescu și un asemenea om poate fi un revoltat³, dar nu un trădător. Îndărătul acestui proces e altul, acel al răspunderilor pentru ce s-a întâmplat până la Mărășești”⁴.

Nesocotind realitatea, încălcând legislația țării, T. Arghezi și ceilalți inculpați au fost întemnițați la Văcărești. Pe bună dreptate, putea remarcă ziaristul și publicistul Constantin Graur: „Nu credem să se găsească în toată țara un singur democrat, un singur om cu bun simț care să nu fie de partea lor”⁵ (a acuzațiilor – n.n.).

Că s-au urmărit scopuri străine de aplicarea corectă a legilor rezulta clar din modul cum s-a început urmărirea acuzațiilor, din felul cum s-a tergiversat mult timp procesul și din maniera în care au fost alcătuite sentințele de condamnare⁶.

² *Adevărul despre regi*. București, 1977, p. 159.

³ Într-unul din numerele revistei „Viața socială” din anul 1910, N. D. Cocca își încheiea cuvântul „Către cititori” astfel: „Am încrecat să punem idealul nostru social sub auspiciile poetului celui mai revoluționar al vremii noastre, T. Arghezi”. I. Ludo releva cu același entuziasm talentul poetic excepțional al lui Tudor Arghezi, proclamându-l, pentru prima dată în *publicistica românească* (subl. ns.), „cel mai mare poet român de azi”. (Al. Bojin, „*Fenomenul Arghezian*”), București, 1976, p. 6–7.

⁴ „Dacia” din 8 martie 1919.

⁵ „Cuvântul liber”, an I, nr. 6 din 28 sept. 1919, p. 13.

⁶ „Chemarea”, an II, nr. 2 din 23 martie 1919. „Curtea marțială, după 6 ore de deliberare, a dat aseară următorul verdict prin care sunt condamnați acuzații D. Karnabatt și T. Grossman la 10 ani reclusiune; acuzații I. Slavici, I. N. Teodorescu-Arghezi și Dem. Teodorescu la 5 ani de reclusiune.

Ziarul ieșcan „Opinia“ a publicat, la 16 februarie, în manșetă cu albine următorul protest al sindicatului ziaristilor: „Întreaga corporațiune a ziaristilor, constatând că în disprețul dispozițiilor constituționale, un număr de ziarști și scriitorii T. Arghezi și I. Slavici sunt arestați de mai bine de trei luni ... cere cu insistență încetarea acestei situațiuni anormale și reintrarea în legalitate”⁷.

Prin glasul lui C. G. Costa-Foru, președinte al Asociației generale a presei⁸, personalitate remarcabilă a vieții publice românești, ce se va evidenția de-a lungul anilor prin atitudinea sa consecvent democratică, care i-a apărat pe T. Arghezi și ceilalți inculpați la Curtea marțială, după cum urma să-i apere și la Curtea de casație, se pronunța de fapt întreaga opinie publică românească. Alături de C. G. Costa-Foru, au pledat de asemenea în favoarea condamnaților, N. D. Cocca, Emil Socor, Toma Dragu, Istrati Micescu și alți avocați de renume care au cerut casarea sentinței plecând de la considerentul logic că „delictele incriminate s-au petrecut în teritoriul ocupat când decretul stării de asediu nu putea să fie aplicat”⁹.

La 26 iunie 1919, Ministerul de justiție înaintează procurorului general al înaltei Curți de casație memoriul prin care T. Arghezi și ceilalți condamnați solicitau a fi puși în libertate până la judecarea următorului recurs¹⁰. În răspunsul trimis la 5 iulie procurorul general comunica ministerului că cererea de eliberare a celor mai sus menționați se întemeia pe considerentul că fapta pentru care petiționarii au fost trimiși în judecată și condamnați „constituie un delict de presă, delict de opinie, pentru care Constituția prin articolul 24 nu admite arestul preventiv”¹¹.

În pofida acestei clare prevederi constituționale, continuându-se abuzurile care marcaseră acest proces de la începutul sa „petiționarii urmează să se prezinte arestați la judecarea unui nou recurs fixat pentru ziua de 7 iulie 1919”¹² (subl. ns.).

Deși elementele concrete de legislație erau foarte clare, Curtea de casație a respins recursul celor condamnați de Curtea marțială pentru că au colaborat la „Gazeta Bucureștilor”. Prin această decizie, T. Arghezi și doi dintre ziarști rămâneau să execute 5 ani de recluziune, iar lui Slavici și altui ziarist li se „atribuia” 10 ani de muncă silnică¹³.

⁷ „Opinia”, an XV, nr. 3562 din 16 febr. 1919.

⁸ „Jurnalul” (București), an I, nr. 268 din 25 dec. 1919.

⁹ „Chemarea”, an II, nr. 2, nr. 8 din 23, 29 martie 1919.

¹⁰ Arh. St. București, fond *Ministerul de justiție*, dosar 15/1919, f. 146.

¹¹ *Ibidem*, f. 162.

¹² *Ibidem*.

¹³ „Dimineața”, an XVI, nr. 4822 din 3 octombrie 1919; „Cuvântul liber”, an I, nr. 8 din 12 octombrie 1919, p. 10; vezi și „Umanitatea”, an I, nr. 2 (iulie 1920), p. 105. (Articolul lui B. Fundoianu „Politica scriitorilor”).

Asupra „condițiilor” asigurate în timpul detenției, până la proces și pronunțarea sentinței, (nici ulterior, de altfel, nu se va schimba mare lucru, după cum vom vedea din mărturiile epocii) edificatoare sunt cele relatate de ziaristul Dem. Teodorescu în memoriul pe care l-a adresat unui „puternic” al zilei pentru a-i solicita intervenția în favoarea sa. El arăta: „Sunt închis de 8 săptămâni împreună cu 9 confrăți, între care și trei redactori ai „Steagului”: Argehezi, Grossman și eu. Au trecut opt săptămâni de când sunt închis. Opt săptămâni în care nu am fost supus nici unei cercetări. Nu știu nici azi ce ni se impută! Am știut însă de la început motivul ascuns al arbitrării mele detențiuni¹⁴. El nu putea fi în nici un caz faptul că am publicat, în chip sporadic, în calitate de simplu *colaborator extern* (subl. în text) câteva articole la „Gazeta Bucureștilor”; atâția alții, care au funcționat ca redactori ai acestui ziar, se plimbă liberi! Altul este, evident motivul care face să fie disprețuite și cele mai elementare forme legale. Ceea ce mă determină să vă cer o intervenție personală în favoarea gazetarilor închiși de atâta vreme e că nedreptatea s-a mărturisit de alaltăieri fără nici o ocolire”¹⁵.

La sfârșitul lui august, de la Văcărești, T. Argehezi relatează următoarele: „Știți poate că sunt închis, dimpreună cu patru colegi de presă. Capriciile rău afirmate ale unor adversari, fanteziști ne-au adus în fața Curții marțiale, care, amestecându-ne pe toți în același dosar și în aceeași cauză, ne-a condamnat. Ne găsim acum, d-le general, în perioada recursului la Casație, fixat la 19 septembrie. Timp de 4 luni, am crut în diverse rânduri punerea noastră în libertate și, cu regularitate, ne-am izbit de o rezistență misterioasă”¹⁶.

După mai puțin de 2 săptămâni, T. Argehezi revine cu o nouă scrisoare, adresată aceleiași personalități, solicitând eliberarea sa, pornind de la faptul că era nevinovat și invocând de data aceasta și niște motive familiare foarte serioase¹⁷.

Starea morală a poetului, agravată de problemele apărute între timp este evidentă din întreaga scrisoare. Dar ceea ce-l revoltă cel mai mult, este faptul că adevărații vinovați nu au fost trași la răspundere¹⁸.

Situația lui Argehezi din această perioadă a vieții sale și a celorlalți colegi, toți împărțșind aceeași soartă, se conturează și mai pregnant din memoriul ce ei l-au redactat sub titulatura *Memoriul ziaristilor* și iscălit de toți cinci. Prima

¹⁴ Memoriul lui Dem. Teodorescu este redactat la persoana I-a și autorul se referă în special la situația sa; dar elementele descrise sunt valabile și pentru ceilalți acuzați și în special pentru T. Argehezi care a fost pe nedrept judecat și condamnat.

¹⁵ Arh. St. București, fond *Scritorii români*, Dem. Teodorescu, doc. 1/1919.

¹⁶ Biblioteca centrală de stat, fond *Saint George*, CLXXII/12.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*; vezi și art. „Un moment din viață” de Al. Bojin, în „Cronica”, an XV, nr. 21(747) din 23 mai 1980, p. 3.

parte intitulată „De ce au fost acuzați ziariștii ?” prezenta motivele acuzării lor, pe care ci le respingeau, dezvăluind adevărata realitate politică a timpului și pe adevărații vinovați pe care justiția nu i-a tras la răspundere.

Revoltați de felul cum se desfășurase procesul și de mobilurile sale reale, cei cinci ziariști arătau în încheierea protestului lor: „Ce e ciudat însă în alegerea celor cinci culpabili preferați de asprimea Curții marțiale este faptul că ei n-au fost decât colaboratorii externi ai ziarului, iar toți cei achitați erau salariați și slujbași regulați ai redacției. Și detențiunea noastră a împlinit 9 luni”¹⁹.

T. Arghezi a fost vizitat în câteva rânduri de către N. D. Cocca și Gala Galaction, la locul detenției sale. Gala Galaction va consemna după aceste vizite și întâlniri în jurnalul său: „Am fost cu Cocca la Curtea marțială, ca să vedem pe amicii noștri Arghezi și ceilalți... Erau acolo amestecați și-n așteptarea bunelor capricii ale instructorilor, socialiști, delicvenți ordinari, ziariști și un fost magistrat superior... Impresia pe care ți-o făcea această instituție de răzbuinare era grea inimii. Ceva mincinos și monstruos părea că susține provizoriu toată clădirea aceea cu caturi multe”²⁰.

În ciuda grelelor condiții în care se afla, Arghezi, (ca și Slavici, de altfel) continua să lucreze. Poezia „Prințul” care purta mențiunea „Văcărești 1919”, cu vădite analogii la situația sa de atunci, va fi publicată în anul următor:

Biruitor de lifte și jivine
Așteaptă dârț la rându-i biruit.
Și ochii lui, de patru timpuri pline
Încremeniți pe zare, n-au dormit.

Pe locul unde și-a răpus vrășmașii
Și slava lor țărână a căzut
S-au arătat în urmă-n sânge pașii
Curtenitor șireți ce l-au vândut.

Frați mincinoși, de lege și armură
Hoituri zvârlite-afară de pământ.
Suflet de carne, carne de coptură,
Viermi și gângăanii vorbele vă sunt.

Închis în turnul morții din poruncă,
Prințul e-ntreg dar gândurile-l dor
Ca niște vulturi negri ce-și aruncă
Între cotețe rotirile lor.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ T. Vărgolici, *op. cit.*, p. 144-145.

Puterea lui întrecă și vitează
 Ascultă-n noaptea de safir și lut,
 Din depărtare calul că-i nechează,
 Care prin adieri l-a cunoscut.

Și cum îl rod păduchii câte-odată
 Pe dedesubtul platoșii domnești,
 Prințul te simte, spadă fermecată
 Prinsă de șold, c-ai tremurat și crești ²¹.

Presă democrată vedea în luările sale de poziție nu numai neteiminiția acuzațiilor ce li se aduceau celor implicați, ci și faptul că procesul ca atare constituia o inegalitate și absurditate totodată, dat fiind incompetența instanței care i-a condamnat ²².

Pornind de la realitatea că cei cinci condamnați n-au fost singurii urmăriți, ci au mai fost și alții judecați odată cu ei, dar achitați, se afirmă pe bună dreptate că T. Arghezi, I. Slavici și ceilalți trei ziaristi au fost selectați pe anumite considerente ale instanței, străine de faptele ce li se imputau.

După definitivarea condamnării a lui T. Arghezi, I. Slavici și ceilalți trei ziaristi, presa arată: „Păreră noastră în privința acestei condamnări ne-am spus-o și ca rămâne neschimbată chiar și din punct de vedere juridic. Este o ciudățenie a tehnicii judiciare ca întâi să se pronunțe sentința și apoi să se formuleze motivele care o determină. În asemenea împrejurări dețineră mai departe a scriitorilor și ziaristilor condamnați este o sfidare adusă simțului de dreptate și spiritele echitabile reclamă ncântârziata lor eliberare“ ²³.

Paralel cu demersurile făcute de cei direct implicați a acționat și opinia publică în sprijinul celor pe nedrept pedepsiți, dintre care figurile lui T. Arghezi și I. Slavici se detașau cu pregnanță.

Imediat intelectualitatea, scriitorii, artiștii, oamenii politici și nu în ultimul rând ziaristii au cerut prin luările lor de atitudine, prin scrisul și acțiunile lor stingerea procesului și achitarea celor condamnați. „Ceram slăruitor amnistia“ – scria, în noiembrie 1919 Andrei Braniște ²⁴. Ajuns ministru de interne, printr-o remaniere guvernamentală, dr. Nicolae Lupu s-a referit de asemenea la necesitatea imperioasă a acordării amnistiei.

În mod special, Tudor Arghezi a fost obiectul a numeroase, insistente și repetate intervenții.

²¹ „Umanitatea“, an I, nr. 2 (iulie 1920), p. 65.

²² „Cuvântul liber“, an I, nr. 6 din 28 sept. 1919, p. 13.

²³ *Ibidem*, nr. 13 din 16 noiembrie 1919, p. 20, 21.

²⁴ „Avântul“, nr. 12 din 16 noiembrie 1919.

Adresându-se regelui Ferdinand, sute de „scriitori, ziariși și artiști” solicitau amnistierea poetului, scriitorului și gazetarului neîntrecut care este T. Arghezi²⁵. La încheierea demersului lor semnatarii²⁶ își exprimau convingerea că rațiunea va învinge și astfel „nu se va lăsa să piară în pușcărie un nou Mihai Eminescu”²⁷.

Pentru Tudor Arghezi, Nicolae Iorga a intervenit personal la rege, solicitând achitarea lui²⁸. Gala Galaction a apelat și dânsul la I. G. Duca, ajuns ministru și om politic influent.

Întreaga publicistică se întreba pe bună dreptate: pentru ce a fost condamnat Arghezi? Era el oare vinovat? Dacă nu, care era motivul pentru care trebuia să fie ținut în pușcărie?

Presă muncitorească a adoptat la rândul ei o poziție extrem de hotărâtă. Ziarul „Muncitorul” din 15 iulie 1919 a adresat un vibrant apel „Către scriitori și intelectuali”, în care se cerea „ca toți prietenii și admiratorii lui T. Arghezi să ne trimită adeziunea lor la redacția ziarului”²⁹. Același număr al gazetei, pe aproape o întregă pagină, cuprindea o amplă prezentare a omului, poetului și gazetarului T. Arghezi. Înfierând vehement farsa judiciară, ce fusese destul de inabil regizată de politicianii vremii, „Muncitorul” menționa: „Condamnarea lui Arghezi e o comedie sinistă. Oameni ca el nu pot fi desființați astfel. Regimul nedrept și brutal al închisorii îl va ucide”³⁰.

„Vinovăția” lui Arghezi consta în faptul că el se afla în București în timpul ocupației germane. Referindu-se la condițiile existenței marelui poet din această perioadă grea a vieții sale (ca și a întregului popor român de altfel), autorul articolului arăta: „Sub ocupația inamică el a cunoscut toate lipsurile și greutatea. Când sub amenințarea nemiloasă a mizeriei a consimțit să colaboreze la unica gazetă scrisă în românește sub ocupație era la marginile rezistenței sale materiale. Activitatea sa acolo a fost foarte redusă. În afară de câteva articole politice, el nu a făcut altceva decât opera anonimă de cizelare a articolelor celorlalți. Pentru „crima” aceasta stă T. Arghezi de jumătate de an în temniță, pentru aceasta i s-au rezervat cinci ani de pușcărie”.

Apelând la documentele timpului, constatăm că cercetările făcute la sfârșitul anului 1918 celor arestați (interogatorii, confruntări, declarații etc.) au

²⁵ Biblioteca Academiei Române, fond *Manuscrise*. Arhiva Palatului, XI.II, Varia, 177.

²⁶ Memoriul era semnat printre alții de Gala Galaction, I. Ludo, B. Fundoianu, artiștii dramatici M. Bălățeanu și I. Sârbu, societari ai Teatrului Național, avocatul E. Filotti, ziariștii A. Călin, I. Rosenthal, Titus Vifor ș.a. Documentul pe care-l cităm menționează zeci de semnături din peste 20 de redacții de ziare și reviste dintre cele mai cunoscute în epocă.

²⁷ Biblioteca Academiei Române, *fund. cit.*, Arhiva Palatului, XLII, Varia, 177.

²⁸ „Cuvântul liber, an I, nr. 1 din 24 august 1919, p. 29.

²⁹ „Muncitorul”, an I, nr. 16 din 15 iulie 1919.

³⁰ *Ibidem*.

dovedit că „ei sunt soldați din batalionul de jandarmi pedestri rămași în teritoriul ocupat“. Ancheta comisarului regal maior Gh. Nicolescu-Bolintin cerca urmărirea și judecarea unora din cei arestați, dar *T. Arghezi nu este pomenit printre aceștia*³¹ (subl. ns.) și deci nu putea fi socotit vinovat. Pentru a-și exprima indignarea față de regimul la care a fost supus T. Arghezi la Văcărești, Gala Galaction a protestat cu energie prin articolul pe care l-a publicat în ziarul „Chemarea“ la sfârșitul anului 1919, articol intitulat *Tudor Arghezi*. Reliefând destinul și personalitatea marelui poet, autorul își îndrepta critica sa împotriva societății timpului, a claselor dominante, printr-o adevărată filipică împotriva celor care nesocoteau drepturile și libertățile democratice ale maselor muncitoare și în speță ale scriitorilor și artiștilor: „L-am privit întotdeauna drept copilul suferinței – preciza G. Galaction referindu-se la T. Arghezi. Acest prieten, cu viața sa zbuciumată și prigonită de sărăcie, cu cariera sa de strălucit scriitor întreruptă de episodul închisorii actuale, simbolizează și mărturiseste vremurilor viitoare cum trăiau intelectualii independenți în zilele oligarhiei românești de la începutul secolului al XX-lea”³².

„Socialismul“ organul central de presă al Partidului socialist și al sindicatelor din România a luat de asemenea poziție față de cele întâmplate cu T. Arghezi, I. Slavici și ceilalți ziaristi întemnițați. În primul rând au fost denunțate și aspru înfierate condițiile existente la închisoarea Văcărești, locul de detenție al militanților mișcării muncitorești, dar și a celor pe nedrept condamnați de care ne ocupăm în acest material³³.

În articolul de fond, publicat la 2 octombrie, „Socialismul“ protesta împotriva faptului că trecuseră luni de zile de la condamnarea de către Curtea marțială a Corpului II armată a lui T. Arghezi, „bătrânul scriitor Ion Slavici, membru al Academiei române“ și ceilalți gazetari. Demascând verdictul justiției burgheze care purta amprenta „unci atmosfere de ură și părtinire“, articolul la care ne referim concluziona: „Procesul lor adevărat se va judeca odată, când mințile se vor fi limpezit, iar patimile se vor fi calmat... Se va dovedi atunci dacă au fost martirii unei convingeri“³⁴.

După 20 de zile „Socialismul“ va reveni cu un amplu editorial intitulat „Cerem amnistie imediată“, problemă la ordinea zilei pentru militanții mișcării muncitorești dar și pentru toți cei nevinovați aflați în ocne și închisori. „După întoarcerea din Moldova, preciza ziarul, n-au fost arestați cei mari cu

³¹ Arh. St. București, fond *Scriitori români. Dem. Teodorescu*, doc. nr. 2/1918 din 20 dec. 1918.

³² „Chemarea“, an II, nr. 186 din 30 dec. 1919.

³³ Vezi în acest sens „Socialismul“, an IX, nr. 135, 136, 144, 149 etc. din 16, 17, 26, 31 iulie 1919.

³⁴ *Ibidem*, nr. 210 din 2 oct. 1919.

răspundere și care au dat exemplu, *ci s-a făcut proces unor proletari ai condeiiului* (subl. ns.). Cerem amnistie imediată și generală – încheia articolul citat – ca cei închiși să redevină cetățeni liberi³⁵.

La 24 decembrie după ce ziarele au anunțat „vizita” făcută de ministrul justiției la Văcărești³⁶, „Socialismul” revine cu un vehement articol de fond intitulat „Amnistie, nu grațiere”. Organul central al mișcării muncitorești din România respingea ideea grațierii câtorva condamnați și cerea răspicat amnistia generală. Materialul se încheia prin motivarea argumentată a acestei cereri: „Nu dintr-un sentiment de milă cerem noi amnistie imediată, ci dintr-un sentiment de dreptate. Dacă guvernul actual se gândește serios la tămăduirea rănilor cauzate de război, la refacerea țării, primul lucru pe care trebuie să-l facă este amnistia. Noi repetăm: nu grațiere pentru unii, ci amnistie generală pentru toți, cerc poporul român³⁷”.

Spațiul pe care-l avem la dispoziție nu ne permite decât menționarea unora dintre numeroasele luări de poziție din publicistica vremii în favoarea lui T. Arghezi și a colegilor săi.

În ziarul „Chemarea” N. D. Cocca arăta: „Toată lumea și-a spus cuvântul în privința înscenării Curții marțiale și avem mulțumirea de a consemna că sentința opiniei publice diferă de verdictul incoerent și gata făcut al tribunalului stării de asediu³⁸”.

Presa ieșcană, pe linia celor mai bune tradiții democratice ale publicisticii progresiste românești, a adoptat o poziție netă în favoarea lui T. Arghezi și a celorlalți condamnați. Ziarul „Opinia” își făcea cunoscută indignarea și revolta exprimând o stare de spirit generală: „Apariția lui Arghezi în publicistica română a fost un adevărat eveniment. Și acest Arghezi zace astăzi în închisoare! Ce am gândi oare de niște judecători care ar fi făcut unui Eminescu ceea ce i se face acum lui Arghezi?”³⁹. Poziția publicisticii ieșcene pornea evident de la

³⁵ *Ibidem*, nr. 245 din 9 noiembrie 1919.

³⁶ Opinia publică a luat poziție împotriva regimului aplicat deținuților de la Văcărești și pe acolo începură să apară înalți demnitari („Socialismul” an IX, nr. 36 și 39 din 14 și 24 febr. 1919)

³⁷ „Socialismul”, an IX, nr. 289 din 24 dec. 1919.

³⁸ „Chemarea”, an II, nr. 2 din 23 martie 1919.

³⁹ Ziarul „Opinia” a consacrat un ciclu de articole lui T. Arghezi, în legătură cu condamnarea sa. Titlurile la care ne referim erau: „Unul din cei închiși – T. Arghezi”, „Arghezi condamnat”, „Între artă și temniță”, „Tezaurul rostogolit”, „Între ziduri” etc.

„În urma „Vieții sociale”, care a îmbogățit publicistica românească cu o interesantă revistă socială și literară (apărută în februarie 1910) a rămas ceva real, îndrăzneț în cugetare, viguros în stil, sincer în exprimare, scriitorul T. Arghezi. Prin „Viața socială” a fost cu adevărat cunoscut și apreciat Arghezi. Apoi, prin „Viața românească” ani de-a rândul, ne-au fermecat versurile sale...

În urmă, prin revistele „Facla” și „Cronica” și prin coloanele unor ziare cotidiene făcurăm cunoștința lui T. Arghezi, prozatorul, un polemist extraordinar cu fraza de granit și expresiunea

justețca cauzci, de la dreptatea pe care o aveau neîndoielnic cci ce fuseseră întemnițați printr-o adevărată înscenare judiciară, apreciată ca atare de întreaga opinie publică. Dar nu trebuie să uităm că T. Arghezi s-a numărat printre colaboratorii marcanți ai revistei „Scânteia”, apărută la Iași, care a jucat un rol remarcabil în peisajul publicisticii socialiste și muncitorești din România în perioada care a urmat primului război mondial. Revista care se subintitula „literară, artistică, socială” a manifestat o puternică direcție socialistă și umanitară, în rândurile maselor muncitoare și reprezenta „concretizarea eforturilor unui grup de tineri intelectuali care aveau strânse legături cu mișcarea socialistă. „Scânteia” ieșcană bucurându-se de un cerc de colaboratori, unii dintre ei cu stagiu în ale scrisului la diferite publicații socialiste, a constituit o prezență activă în frontul literar-social al vremii”⁴⁰.

La sfârșitul anului 1919, după faptele pe care le-am prezentat în mod foarte rezumativ, lupta dusă de societatea românească pentru eliberarea lui T. Arghezi și a celorlalți condamnați a fost finalmente încununată de succes.

Prin decretul regal emis la 21 decembrie, T. Arghezi, I. Slavici și ceilalți trei condamnați de Curtea marțială a Corpului II armată prin sentința nr. 38 din anul 1919 au fost grațiați de restul condamnării ce aveau de efectuat în penitenciarul Văcărești⁴¹.

Ziarele apărute cu ocazia Anului nou, au anunțat și salutat grațierea ziaristilor întemnițați și eliberarea lor.

ascuțită ca o săgeată. În legătură cu greaua lui muncă pentru pâinea zilnică i-au rupt condeiul și i-au înmormântat de viu. Credem că valoarea unui Arghezi merită accelerarea justiției. Se comite o neagră nedreptate...” („Opinia”, an XV, nr. 3557 din 10 februarie 1919).

În articolul „Arghezi condamnat” indignarea răzbătea prin toate rândurile publicate. „Astfel a fost condamnat T. Arghezi la 5 ani de recluziune. Prin urmare, Arghezi este un criminal... Ca polemist, el nu are pereche. Și după împrăștierea atâtui geniu cu o incomparabilă independență de caracter și radicalism în cugetare, marele poet și reductabil polemist s-a înmormântat într-o temniță. Deocamdată vom aștepta câțiva ani ca să ne reparaă astrul renăscător al literelor noastre.” (*Ibidem*, nr. 3853, din 13 martie 1919).

„ T. Arghezi a simpatizat cu învinșii organizării sociale consolidându-se anticipat pentru prăbușirea care l-a doborât. T. Arghezi, expresia contemporană a geniului poetic și polemic românesc a devenit ocaș...” (*Ibidem*, nr. 3609 din 27 aprilie 1919).

Și exemplele ar mai putea continua. Aceste articole erau semnate „Renovatus”. Potrivit dicționarului de pseudonime ale lui M. Straje, București, 1973, „Renovatus” era pseudonimul lui C. R. Ghiulea (p. 298).

⁴⁰ *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. III, p. I-a, București, 1971, p. 558.

⁴¹ Arh. St. București, fond *Ministerul de Justiție*, Direcția judiciară, dosar 52/1919, f. 62, 64. Nu este lipsit de semnificație faptul că Direcția generală a închisorilor înaintând Ministerului de justiție tabloul celor condamnați i-a numit și caracterizat „ziariști și socialiști”. Avem și în felul acesta confirmată una din cauzele principale ale condamnării lor.

„Azi dimineață s-a comunicat ziaristilor închiși la Văcărești că-n urma semnării decretului de grațiere, ei sunt de acum liberi. Ziaristii au și părăsit astăzi închisoarea”⁴². La fel a informat cu deosebită satisfacție și ziarul „Chemarea” al lui N. D. Cocca: „Azi au fost eliberați din închisoarea Văcărești T. Arghezi, D. Teodorescu, T. Grossman, I. Slavici și D. Karnabatt”⁴³.

Așa a luat sfârșit acest capitol dramatic din biografia unuia dintre cei mai mari creatori pe care i-a dat cultura română.

Din această dureroasă experiență de viață au răsărit însă volumele „Flori de mucigai” și „Poarta neagră”, reprezentative creații ale geniului artistic arghezian. Aceste tulburătoare cărți ale lui T. Arghezi au fost nemijlocit inspirate de oamenii și mediul cunoscut la închisoarea Văcărești.

În cugetul său, Arghezi nu s-a împăcat niciodată cu ideea că ar fi meritat o sancțiune, pe care o socotea că se cuvenea altora rămași nepedepsiți. Nevoit să-și facă meseria și sub ocupația germană, Tudor Arghezi ca și alți condeieri ai vremii, a colaborat la „Gazeta Bucureștilor”. Dar în activitatea publicistică desfășurată timp de șapte decenii, el s-a făcut remarcant prin militantismul său, prin poziția sa de scriitor-cetățean⁴⁴. Tocmai de aceea „se impune o reconsiderare lucidă a momentului 1919 din viața lui, pentru a veni în sprijinul adevărului care este evident în favoarea sa”⁴⁵.

Întrucât istoria literară și biografia scriitorului au consemnat întotdeauna sumar acest moment tragic din viața marelui poet (menționându-l doar), rememorând câteva din evenimentele timpului, nu putem să nu remarcăm că dreptatea a triumfat în cele din urmă cu toate împotrivirile care au existat. Glasul opiniei publice, al întregii societăți progresiste românești s-a dovedit în stare să impună guvernanților vremii eliberarea celui care încă din acei ani era deja socotit cel mai mare poet român după Mihai Eminescu.

⁴² „Avântul”, nr. 58 din 1 ian. 1920.

⁴³ „Chemarea”, nr. 256 din 2 ian. 1920.

⁴⁴ Trimiterea sa în lagărul de la Tg. Jiu în anul 1943, în timpul dictaturii antonesciene, ca urmare a publicării vehementului său pamflet „Baroane”, apărut în „Informația zilei” din 30 septembrie 1943, adresat ambasadorului Germaniei naziste la București, baronul Manfred von Killinger, care exprima de fapt ura întregului popor împotriva hitlerismului, reprezintă un episod petrecut în altă perioadă a vieții lui T. Arghezi în niște condiții istorice, evident, diferite. (vezi de exemplu, în acest sens, art. semnat de Al. Cerna-Rădulescu în „România literară”, an XIII, nr. 19 din 8 mai 1980, p. 4, 5).

⁴⁵ Al. Bojin, *art. cit.*, în „Cronica”, nr. 21(747) din 23 mai 1980.

NOUVELLES INFORMATIONS CONCERNANT LE PROCÈS DE JOURNALISTES DE BUCAREST D'ANNÉE 1919

R é s u m é

L'auteur relève, d'après avoir recherché les matériels documentaires, la manière où T. Argezi a été impliqué au procès des journalistes qui ont été jugés d'après la première guerre mondiale. L'auteur présente le mal-juré qu'on lui a amené, relevant les vraies causes qui avaient été à la base de son arrestation et puis, de sa condamnation. Soulignant l'injustice de l'acte abusif commis par les autorités, l'article présente les plédoiries tenues devant l'instance par une série de personnalités que: N. D. Cocea, C. G. Costa-Foru, Istrati Micescu, Em. Socor etc.

L'auteur exprime aussi la réaction véhémante de l'opinion publique roumaine, de la publication de l'époque contre l'injuste condamnation de T. Argezi et d'autres accusés. Dans ce contexte sont présentées les réactions des publications ouvrières, des écrivains, des hommes de culture, des journalistes et d'autres représentants de la société roumaine (N. D. Cocea, Gala Galaction, N. Iorga, dr. N. Lupu, A. Braniște etc.).

Présentant l'écho du proces à l'époque et les éléments qui ont contribué à celui-ci, l'auteur conclut que la justice a triomphé en fin et T. Argezi avec les autres condamnés ont été graciés à la fin de l'année 1919.

L'auteur, recherchant la documentation de l'époque reconsidère le moment néfast de l'année 1919 dans la vie de T. Argezi, moment seulement mentionnée par notre histoire littéraire.

DISPUTA ROMÂNNO-IUGOSLAVĂ ÎN PROBLEMA BANATULUI (1919-1923)

DANIEL LAZĂR

Între problemele teritoriale puse în fața României la sfârșitul primului război mondial, aceea a Banatului se detașază prin complexitatea componentelor sale, care se regăsește atât în fenomenele generate de dispariția Imperiului Austro-Ungar, cât și în revendicările Regatului Sârbo-Croato-Sloven asupra acestui teritoriu românesc și care fac obiectul cercetării noastre.

Impactul pe care disputa româno-iugoslavă în problema Banatului l-a avut în societatea românească între anii 1919-1923 a fost deosebit și el se poate urmări, cu o anumită cursivitate, în literatura istorică, în memorialistica și publicistica epocii, marcată evident de această dispută¹. Se desprinde clar, din această literatură, mai întâi un sentiment de neliniște, cu care factorii politici și nu numai – asociațiile culturale, organizațiile obștești – au primit vestea revendicărilor sârbe în Banat, considerate neîntemeiate și lipsite de motivație istorică, iar, apoi, amărăciunea față de nealoiialitatea fostului aliat din „Marele Război”.

¹ Vezi, *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul (1918-1928)*, București, 1929; Lalesco, Trajan, *Le problème ethnographique du Banat*, Paris, 1919; Grofșorean, C., *Banatul de altădată și de totdeauna. Sinteza problemelor istorice și social-politice*, Timișoara, 1946; Popoviciu, George, *Memorii cu privire la integritatea Banatului*, Caransebeș, 1929; Vaida Voevod, Alexandru, *Chestia Banatului*, București, 1924; Mironescu, George, *Problema Banatului*, București, 1919; Bocu, Sever, *Lupta pentru Banat*, Timișoara, 1942; Idem, *La question du Banat*, Paris, 1919; xxx, *Românii din Timoc*, București, f.a.; Filipescu, T., *Voivodina sârbească*, București, 1929; Nemoianu, Petru, *Sârbi și Banatul*, Craiova, 1930; Idem, *Ardealul și Banatul după Unire*, Cluj, 1925; Idem, *Banatul, în Contribuții la cunoașterea unei provincii*, 1943; Ilieșiu, Nicolae, *Timișoara. Monografie istorică*; Ci. Matheiu, Timișoara, 1943, vol. I; Demian, Gheorghe, *Pentru Banatul robit. Istoricul tratativelor duse pentru obținerea Banatului sârbesc (1914-1923)*, Timișoara, 1933; Dragomir, Silviu, *Le Banat roumain. Esquisse historique*, Sibiu, 1944; Diaconovici, Aurel, *Despre și pentru Banatul întreg*, Sibiu, 1920; Ciobanu, Pompiliu, *Unirea Banatului și încorporarea Timișoarei la România*, Timișoara, 1934; Varat, Jules, *Le Banat roumain*, Paris, 1919; Molin, Romulus, *Românii din Banat*, Craiova, 1932, ș.a.

În ceea ce privește studiile consacrate acestei probleme de după cel de-al doilea război mondial – mai puține – prima constatare pe care o facem este că acestea și-au propus, în mod evident, să menajeze anumite susceptibilități politice, interne sau externe. Trăsătura lor comună este o oarecare abordare colaterală a subiectului, de cele mai multe ori adiacentă unei problematice mai largi, impresia degajată fiind aceea că, de fapt, nici nu a existat o dispută româno-sârbă (iugoslavă) asupra Banatului, ci doar probleme minore, care nu au impictat asupra colaborării bilaterale din cadrul Micii Înțelegeri².

Limitându-ne la aceste considerații, ne propunem să conturăm un tablou cât mai veridic al genezei, dezvoltării și rezolvării disputei cu Regatul Sârb-Croato-Sloven în problema Banatului, pe câteva planuri bine stabilite, cu accente pe activitatea delegației României la Conferința Păcii.

De asemenea, am considerat necesar – literatura studiată surprinde elocvent fenomenul – că este utilă și o anumită dezvoltare a faimoasei dispute I. I. C. Brătianu – Take Ionescu, interesantă mai ales prin imaginea neplăcută pe care aceasta a lăsat-o atât în țară, cât și la Conferința de Pace; la Belgrad, imaginii i se poate asocia și o anumită ironie, trăită de oamenii politici sârbo-croato-sloveni, solidari, cel puțin în problemele de politică externă.

În același timp, am considerat utilă repunerea în circuit a unor date statistice, precum și a unor memorii oficiale și oficioase, care, prin modalitatea exemplară de analiză și compoziție, merită a fi redată, *in extenso*, în anexele alcătuite în acest scop. Am remarcat, cu acest prilej, pe lângă necesara rigoare și o anumită doză de romantism, necesară în viziunea alcătuitoarelor, ineficiență însă în fața relativei obiectivități a celor „Patru Mari”.

Tratatetele de pace din anii 1919–1920 au încercat și, în mare măsură, au reușit, să refacă harta Europei pe baza principiului naționalităților. „Pacea lui Wilson”, „pacea utopistului”, „pacea vizionarului”, exprimată printr-un singur cuvânt, tranzacție, a avut menirea să impună „renunțarea la regimul de forță, pentru a instala în viața internațională concepții de drept susceptibile de dezvoltare”³. De altfel, Woodrow Wilson era singurul care înțelesese că sosise

² Vezi, Popi, Gligor, *Jugoslovensko-rumunski odnosi (1919–1940) (Relații româno-iugoslave)* Ștampa Slohoda, Vršac, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, 1984; Păușan, Radu, *Mișcarea națională din Banat și Marea Unire*, Timișoara, 1993; Munteanu, Ion, *Caracterul democratic al unirii Banatului cu România*, în „Apulum”, 17, 1979; Marin, William, Munteanu, Ion, Radulovici, Gheorghe, *Unirea Banatului cu România*, Muzeul Banatului, Timișoara, 1968; Oancea, Gh., I., *Unirea din 1918, Contribuții bănățene (1848–1918)*, Timișoara, 1988; Suciu, I., D., *Banatul și unirea din 1918*, în „Studii. Revistă de istorie”, 21, nr. 6, 1968; Cipăianu, George, Iancu, Gh., *Nouvelles contributions concernant l'installation de l'administration roumaine dans le Banat (1919)*, în *AIAC*, XVII, 1985–1986, ș.a.

³ H. W. V. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, Apud, Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relații internaționale*, București, 1988, p. 75.

momentul încheierii milenarului ciclu naționalist în Europa, dar numai pe baze tranzacționale, din concepția sa rezultând „realizarea granițelor naționale și etnice, bineînțeles, tranzacțional, nu ideal drept”⁴.

Europa sfârșitului de an 1918 pare, așadar, a fi o Europă a optimismului, a încrederii în viitorul statelor naționale, trăiri care se degajă din analizele multor analiști. Romulus Seișanu vedea în noua Europă continentul unde „teoria veche a anexiunilor sau a compensațiilor a fost înlocuită cu dreptul naționalităților de a dispune de soarta lor”⁵, iar fostul secretar general al delegației române la Conferința Păcii, Elțimie Antonescu, găsea în Conferință instrumentul chemat să amenajeze „terenul liniștitei dezvoltări a popoarelor”⁶.

O analiză atentă a evenimentelor lasă locul unui optimism moderat. Dispariția vechilor state, precum Austro-Ungaria, pare simplă în forma sa filosofică și juridică, în virtutea dreptului de autodeterminare. În practică, însă, „în numeroase puncte ale Europei Centrale și Orientale istoria a suprapus și amestecat populațiile, încât este imposibil de trasat o graniță fără a leza una din naționalități”⁷.

La rândul său, Nicolae Dașcovici, în interesanta lucrare *Principiul naționalităților și Societatea Națiunilor* face aserțiunea potrivit căreia „realitatea vieții ne arată că în Europa Centrală și Orientală amestecul de naționalități este așa de complicat, încât o delimitare exactă a unor state naționale nu se poate înfăptui”⁸.

Am considerat necesare aceste sumare precizări, întrucât aplicarea principiului naționalităților în forma sa neprelucrată a creat mari probleme și dispute în zona Banatului, zonă pe care politicienii de la Belgrad au dorit – și au reușit – să o partajeze. De altfel, Conferința Păcii, pe toată desfășurarea sa, „a imprimat un caracter de relativitate acestui principiu”⁹, socotit la masa tratatelor ca fiind viabil și valabil numai în strânsă corolație cu argumentele adiacente: economice, strategice, istorice etc.

În cazul Banatului, principiul naționalităților nu a fost asociat acestor argumente, vechea provincie românească, perfect definită geografic, transformându-se în subiect de dispută teritorială între Belgrad și București. „Făuritorii de state, care după război s-au adunat la masa verde și au tăiat

⁴ D. V. Barnovschi, *Pacea de la Versailles*, în „Societatea de mâine”, XII, nr. 11-12, 1935, p. 135.

⁵ Romulus Seișanu, *Principiul naționalităților*, București, 1935, p. 369.

⁶ Elțimie Antonescu, *Studiu asupra ultimelor tratate de pace*, București, 1938, p. 3.

⁷ René Pinon, *La reconstruction de l'Europe politique*, Paris, 1920, p. 32.

⁸ Nicolae Dașcovici, *Principiul naționalităților și Societatea Națiunilor*, București, 1922, p. 63.

⁹ George Solfronic, *Principiul naționalităților în tratatele de pace din 1919-1920*, București, 1936, p. 59.

vechile mantii imperiale, ca să dea veșminte nouă țărilor din Răsăritul Europei, având pesemne, vreme puțină, s-au grăbit cu foarfeca, tăind nu numai postavul prețios, ci și câte o bucată de carne vie din trupurile provinciilor, care, timp de secole, își dovediseră viața unitară¹⁰.

Programul sârbesc de revendicare a Banatului căpătase o formă teoretică, virulentă, încă din ultimele luni ale războiului, când se declanșează o amplă campanie de trezire a interesului național sârbesc pentru Banat.

Un istoric de talia lui Jovan Radonić publică, încă din 1918, la Paris, lucrarea *Histoire des Serbes de Hongrie*, care, în excursul istoric consacrat Banatului caută să legitimizeze revendicările sârbe prin apelul la trecut. Concluziile sale sunt cât se poate de interesante, iar apariția cărții în limba franceză nu este întâmplătoare: „Sârbii din Ungaria n-au jucat numai un rol preponderent în istoria acestei țări; ei au exercitat și o influență din punct de vedere civilizatoric și asupra sârbilor din Balcani. Așezați în Transilvania, Banat și Bacica (Bačka, n.n.) din veacul al VI-lea, ei au trecut în cursul vremii, prin numeroase încercări”¹¹. Aceleași argumente se întâlnesc și la alți istorici sârbi, în lucrări apărute după 1920¹², al căror conținut transformă știința istorică în instrument de exaltare a poporului sârb, de exarcerbare a ideii mesianismului sârbesc în Balcani.

La rândul său, geograful și istoricul Jovan Cvijić, recunoscut, de altfel, prin seriozitatea demersurilor sale științifice asupra zonei Balcanilor, este marcat de propaganda iugoslavă din străinătate¹³. În lucrarea *La Péninsule Balkanique* el reia teoria neștiințifică și tendențioasă a „expansiunii naturale a românilor”, din cauza căreia sârbii au pierdut teren în Banatul Oriental: „Mai întâi au dispărut insulele sârbești de pe Valea Timișului Superior, mai ales cele din Lugoj și Caransebeș (...). În sfârșit, românii au descins în cursul ultimelor secole în câmpia Banatului și s-au infiltrat printre sârbi”. Pe baza acestor „argumente”, Jovan Cvijić conchide că: „Frontiera geografică între regiunile unde predomină sârbii și cele unde românii sunt în majoritate trece foarte aproape de orașele Vrșac (Vârșeț, n.n.) și Bela Crkva (Biserica Albă, n.n.)”¹⁴.

¹⁰ George Vâlsan, *Românii din Serbia*, conferință ținută la 10 martie 1928, în vol. *Românii din Timoc*, București, f.a., p. 259.

¹¹ Jovan Radonitch, *Histoire des serbes de Hongrie*, apud Petre Nemoianu, *Sârbii și Banatul*, Craiova, 1930, p. 11. Istoricul Jovan Radonić mai arată că după secolul al XV-lea asistăm la o masivă emigrație sârbă spre Banat și Bačka, care „au luat o înfățișare pur sârbească”, în *Ibidem*, p. 11.

¹² Vezi Stanoje Stanojević, *Istorijska srpskoga naroda*, Beograd, 1926. Dušan Popović, *Vojvodina, prilozi promčivanju naše zemlje i našega naroda*, Beograd, 1925.

¹³ Pentru ușurința lecturii folosim expresiile „iugoslav”, „Iugoslavia” și pentru perioada 1919–1929.

¹⁴ Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique*, Paris, 1918, p. 170.

Am sintetizat câteva din cele mai reprezentative puncte de vedere sârbești asupra pretențiilor Belgradului în ceea ce privește provincia istorică Banat, necesare dacă suntem de acord cu faptul că la exigențele bazate pe adevăr s-a adăugat, ca totdeauna, pasiunea șovină a politicianilor. „Problema se deformează în măsura în care oamenii de bună credință sfârșesc prin a pierde măsura și sunt obligați să se așeze în spatele ideilor primitive, ce sunt adesea deformări grotești ale adevărului”¹⁵; întreaga campanie iugoslavă în privința Banatului la Conferința Păcii a gravitat în jurul acestui transfer psihologic, plasarea Serbiei de partea statelor învingătoare catalizând, de fapt, un program mai vechi al panslavismului iugoslav.

Pentru a pune Conferința de Pace în fața faptului împlinit, armata sârbă intră, în cursul lunii noiembrie 1918, în Banat, ocupația având rolul, fundamental, de a deveni gajul care să permită guvernului de la Belgrad revendicarea Banatului, pe care Tratatul din 4/17 august 1916 îl acordase României. Fără a avea consimțământul generalului Franchet d'Espéray, comandantul Frontului de Sud, la 9 noiembrie 1918 primele detașamente ale armatei sârbe trec Dunărea, iar din cauza disoluției armatei ungare nici o forță serioasă nu li s-a putut opune.

Prima localitate bănățeană ocupată a fost Biserica Albă, care imediat, trece sub administrația sârbă a lui Živa Miletić. Intenția de ocupare a întregului Banat rezultă și din avizarea telefonică pe care Živa Miletić o adresează prefectului Timișoarei, care ia cunoștință de acest fapt, iar Otto Roth, guvernatorul civil al Banatului primește dispoziția – la care subscrie – ca bănățenii să-i primească fără nici o ostilitate pe sârbi¹⁶. La 14 noiembrie este ocupată Timișoara și, odată cu ea, cea mai mare parte a Banatului de vest. Generalul Grujić, comandantul trupelor sârbe, înlocuiește funcționarii publici din Timișoara cu funcționari recrutați din rândul minorității sârbe. Comandant al Poliției este numit colonelul Petar Savatić. La 20 noiembrie sunt desființate gărzile civile – inclusiv garda națională românească – populația Banatului realizând că „autoritățile militare sârbe nu vor tolera nici o manifestare cu caracter național și vor introduce, în zona de ocupație, o administrație sârbă”¹⁷.

Ocuparea unei părți mari din Banat – la 20 noiembrie 1918 sârbii ating linia Mureșului – s-a bucurat de acordul tacit al Antantei, care, în conformitate cu convenția de armistițiu de la Belgrad, din 13 noiembrie 1918, acordă armatei sârbe mandatul de menținere a ordinii în provincie. Păstrăm rezerve în legătură

¹⁵ Trajan Lalesco, *La problème ethnographique du Banat*. Paris, 1919, p. 3.

¹⁶ Vezi Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*. Timișoara, 1943, p. 143 și urm.

¹⁷ Gheorghe I. Oancea, *Unirea din 1918. Contribuții bănățene (1848-1918)*, Timișoara, 1988, p. 128.

cu opinia aceasta, exprimată de istoricul I. D. Suci¹⁸, mărturia ziaristului francez Charles Rivet, prezent în zonă, fiind contrară: „Pe când armata franceză din Orient avea să înlăture multe obstacole încă, sârbii se găseau într-o regiune unde nu se afla nici un dușman. Ei profitară de aceasta pentru a grăbi înaintarea și, curând, grosul armatei interaliate nu mai avea nici o știre despre sârbi. Ajungându la Belgrad, armata aliată află cu mirare că trupele sârbe, părăsind stânga trupelor Antantei au luat-o spre dreapta, pentru a se duce să ocupe Banatul, fără a prevesti pe comandantul șef”¹⁹.

De asemenea, raportul trimișilor Consiliului Suprem în Banat, Goedwin și Davison, consemna că „militarii sârbi de la Belgrad sunt vinovați și de faptul că nu au anunțat comandamentul suprem al armatelor aliate, care tocmai voia să lase în această regiune trupe franceze, pentru a evita un conflict armat între români și sârbi”²⁰.

Ocupația militară sârbă asupra unei mari părți din Banat a întrunit elementele unei ocupații de tip clasic. S-au efectuat arestări în rândul militanților români pentru unirea Banatului cu Țara, deportări ale populației românești și trimiterea locuitorilor în lagăre de muncă forțată, rechiziții, demontări de instalații industriale și de căi ferate și expedierea lor în Serbia²¹. Adăugăm acestor elemente și interdicția autorităților militare sârbe de părăsire a zonei de ocupație, primii vizați fiind delegații românilor bănățeni trebuiau să participe la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, de la 1 decembrie 1918.

Singurul element pozitiv de până la deschiderea lucrărilor Conferinței Păcii a fost sosirea, la 2 decembrie 1918, la Timișoara a primelor subunități ale armatei franceze, aflate sub comanda colonelului Gambetta. Scopul acestora era de a crea o zonă de ocupație (franceză) – Z.O.F. – în conformitate cu Convenția de armistițiu de la Belgrad, prin care Aliații își rezervau dreptul de a ocupa acele teritorii reclamate de interesele lor strategice, sau care necesitau evitarea unor conflicte locale, obiective politice vizând sincronizarea evoluției

¹⁸ I. D. Suci, *Banatul și unirea din 1918*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXI, 6, 1968, p. 1101.

¹⁹ Mărturia ziaristului Charles Rivet, în George Mironescu, *Problema Banatului*, București, 1919, p. 76.

²⁰ „Adevărul”, XXXII, nr. 10.727 din 10/23 martie 1919. În raport se mai arată că „tensiunea care există între români și sârbi se datorește numai militarilor sârbi de la Belgrad, care, profitând de situația ce se crease în toamna anului 1918 în Banat au dat ordin armatelor sârbe – care formau un flanc de gardă în stânga trupelor aliate – să abandoneze stânga și să înainteze spre dreapta pentru a ocupa Banatul”.

²¹ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, vol. II, București, 1989, p. 437.

evenimentelor din Banat cu cele de la Conferința de Pace²². Însă, „sosirea trupelor franceze n-a stopat tendința cercurilor guvernamentale de la Belgrad de a introduce în Banatul ocupat o administrație sârbă. Ca urmare, la 27 decembrie 1918 a fost numit ca prefect al orașului Timișoara dr. Mihail Hivanovici. Prin această numire, populația s-a convins, tot mai mult, că trupele regale sârbe și coloniale franceze au sosit în Banat nu pentru a sluji principiul autodeterminării popoarelor până la separarea de statul opresor, ci interesele cercurilor guvernamentale de la Belgrad și Paris“²³.

Zona de Ocupație Franceză (Z.O.F.) forma un singur departament, Comitatul Lugojului, împărțit în cercuri, iar acestea în districte. Banatul ocupat continua să facă parte, formal, din Ungaria, până la decizia finală a Conferinței de Pace, iar generalul Léon Farret, comandantul Diviziei 11 de Infanterie Colonială, a fost numit Comandant al Z.O.F. cu misiunea de a asigura ordinea și liniștea și de a interzice trupelor maghiare și române să penetreze zona. Sub administrație sa, până în aprilie 1919, generalul Farret a provocat adeseori nemulțumirea populației românești, simpatiile sale pro-sârbe fiind ostentativ afișate²⁴.

La 18 ianuarie 1919, în Sala Oglinzilor de la Versailles, se deschideau lucrările Conferinței de Pace.

Delegația României, a cărei conducător, primul ministru Ion I. C. Brătianu, se baza cu fermitate pe stipulațiile tratatului încheiat de România cu Antanta la 4/17 august 1916 și care constituiseră garanția morală a României în cei doi ani de conflict armat cu Puterile Centrale, s-a lovit, încă de la început, de noua interpretare pe care Franța, Marea Britanie și, în special, Statele Unite ale Americii o dădeau acestui tratat.

Dezavuarea diplomației secrete de către președintele S.U.A., Woodrow Wilson, încă din ianuarie 1918, a dus la o cu totul altă interpretare a spiritului tratatului din august 1916. Articolul 4 al acestuia prevedea, în ceea ce privește Banatul și frontierele sale că „de la Algye linia va coborî talvegul Tisei până la confluența sa cu Dunărea și în urmă va lăsa talvegul Dunării până la granița actuală a României. România se îndatorează să nu ridice fortificații în fața Belgradului, într-o zonă ce se va determina în urmă și să nu ție în această zonă decât forțe necesare serviciului de poliție“²⁵.

²² Vezi, în acest sens, George Cipăianu, Gh. Iancu, *Nouvelles contributions concernant l'installation de l'administration roumaine dans le Banat (1919)*, în *AIAC*, XXVII, 1985-1986, passim.

²³ Gh. I. Oancea, *op. cit.*, p. 130.

²⁴ George Cipăianu, Gh. Iancu, *op. cit.*, p. 460.

²⁵ M. Ap. N., Marele Stat Major, Serviciul „istoric“, *România în războiul mondial*, vol. I, București, 1934, p. 10-11.

Articolul 4 nu a prezentat însă interes deosebit pentru președintele Wilson. Pe de o parte, dorind o „Wilson Peace” *sui generis*, șeful executivului american nu dorea să se mai țină seama de angajamentele luate de Puterile aliate și asociate prin tratatele secrete încheiate între ele în timpul războiului, iar pe de altă parte, a interpretat articolul 5 al aceluiași tratat în sensul încheierii păcii separate de către România. Articolul 5 prevedea că „România, pe de o parte, Franța, Anglia, Italia și Rusia de altă parte se angajează să nu încheie pace separată sau pace generală decât în unire și în același timp”²⁶. Încheierea păcii separate de către statul român, deși neratificată de Regele Ferdinand și cu acordul Alianților, a plasat România în afara literei și spiritului articolului 5, după noua interpretare americană, deși armistițiul din 11 noiembrie 1918 găsisse România în stare de beligeranță cu Puterile Centrale. Totodată, Administrația de la Washington era și de părerea potrivit căreia „este politic a arăta față de popoarele învinse, austrieci și unguri, o deosebită generozitate, iar față de aliați anumite rigori”²⁷. În plus, adresându-se primului ministru italian Orlando, Wilson îi declară că „argumentul meu este ca împrejurările care au dat tratatului din 1916 justificare s-au schimbat cu totul de atunci și nu prezintă nici un interes pentru noi”²⁸.

Una din cele mai autorizate și elocvente mărturii asupra noii maniere de interpretare a tratatului din august 1916, în general și a articolelor 4 și 5 ale aceluiași tratat, în special, la Conferința Păcii, aparține lui Alexandru Vaida Voevod. Cu prilejul discursului ținut, la 15 decembrie 1923, în Camera Deputaților, acesta face următoarea aserțiune: „Se zicea, din partea Conferinței, că România, prin faptul că a încheiat pacea de la Buftea și București, a renunțat la tratatul din 1916, că, intrând din nou în luptă, ca aliată, numai cu două zile înainte de încheierea armistițiului dintre Franța și Germania și-a câștigat dreptul să participe la conferință, însă tratatul din 1916, odată caduc, nu mai putea intra din nou în vigoare. Totodată, se susținea că este imposibil ca, pe de o parte, România să pretindă împlinirea tratatului din 1916 și, în același timp, să se pună și pe punctul de vedere al autodeterminării (...) pentru că, ori primește punctul de vedere al tratatului secret de pe vremuri, ori primește punctul de vedere Wilsonian al autodeterminării”²⁹.

Considerațiile teoretice asupra acestui tratat au fost viciate și de informarea eronată – eufemistic spus – a celor „Patru Mari” asupra realităților din Banat. Caius Brediceanu, membru al delegației României, observa în atitudinea lui Clémenceau și Poincaré că de un Banat integral nici nu poate fi vorba; în același sens, Woodrow Wilson îi delcara secretarului său că Banatul

²⁶ *Ibidem*, p. 10–11.

²⁷ Constantin Kirîțescu, *op. cit.*, vol. II, p. 475.

²⁸ André Tardieu, *La Paix*, Paris, 1921, p. 432.

²⁹ Alexandru Vaida Voevod, *Chestia Banatului*, București, f.a., p. 7–8.

este o provincie locuită numai de slavi, iar cu altă ocazie își exprima opinia potrivit căreia Banatul este populat, în principal, de sârbi și unguri: „De aici reiese că președintele Wilson ar fi fals informat asupra realităților etnografice din Banat”³⁰.

Confuzia, răspândită la Conferința Păcii, a fost abil întreținută și de propaganda sârbă din Apus. Dr. N. Lupu o remarcase, fiind șocat de impresionantul angrenaj pus în mișcare de ziaristii și istoricii sârbi, care, împreună cu cei cehoslovaci, declanșaseră o formidabilă ofensivă propagandistă: „Toată intelectualitatea lor era în Apus, orașele cele mai mici erau împănate de ziarști, pe toate piețele importante închiriau un geam și puneau harta care prezenta Marea Serbie, Marca Cehoslovacie. Noi, nimic, sau prea puțin în raport cu ce făceau ei”³¹.

În pofida intensei propagande sârbești, am găsit și câteva opinii, din afara spațiului românesc, pertinente și, în aceeași măsură, autorizate, care plasează Banatul într-o unitate nedispusă partajului. Marele geograf francez Em. de Martonne vedea în Banat zona românească aflată în Continuitatea Valahiei și sudată organic de Transilvania și că, deși „petele cu populațiuni alogene nu lipsesc, românii sunt pretutindeni”³². Sociologul maghiar Bálogh Pál scrie, la rândul său, că „în teritoriul dintre Mureș și Begheiu (Bega, n.n.) de 150 de ani două nații luptă pentru stăpânirea Banatului: șvabii și românii. Ar fi și o a treia nație, sârbii, dar aceștia sunt aproape scoși din luptă. Românii au aici 39 de comune, șvabii 32, iar sârbii 3”³³. În plus de aceasta, sârbii mai sunt separați de frații lor din Serbia de frontiera naturală a Dunării, care delimitează și individualizează Banatul de Serbia istorică, românii reunind, de fapt, toate titlurile legitime pentru a pretinde Banatul integral: număr, masă compactă, legătura etnică și istorică cu România. Istoricul francez Jules Varat nu crede, de asemenea, că poate exista o „problemă a Banatului”, „a acestei provincii eminentamente românești a vechiului regat al Ungariei”³⁴, iar André Tibal susține pretenția românilor asupra întregului Banat, aceștia invocând „avantajul frontierelor naturale, unitatea hidrografică și mai ales economică a regiunii”³⁵.

Totuși, în pofida evidențelor, în problema Banatului acceptarea compromisului între părțile română și sârbă se contura ca o soluție inevitabilă,

³⁰ *Ibidem*, p. 5-6.

³¹ Dr. N. Lupu. *Noi și sârbii*, București, f.a., p. 30.

³² Em. de Martonne, în „Annales de géographie”, XXIX, nr. 158, 1920. Apud Romulus Seișanu, *op. cit.*, p. 312.

³³ Bálogh Pál, *A népfajok Magyarországon*, Apud Petre Nemoianu, *Istoricul județului Timiș*, București, 1935, p. 39.

³⁴ Jules Varat. *Le Banat roumain*, în „Revue des sciences politiques”, XLI, 15 aprilie 1919, p. 1.

³⁵ André Tibal, *La Roumanie*, Paris, p. 33.

în sarcina Conferinței Păcii, adeptă a acestui principiu, derivat din cel al autodeterminării, căzând misiunea de a trasa o frontieră care să mulțumească, fie și parțial, ambele părți aflate în dispută.

Banatul, „sâmburele îndoielilor noastre”³⁶, devine, astfel, din ianuarie 1919, subiectul unei incitante controversă ai cărei protagoniști se vor înfrunta pe unul din cele mai interesante câmpuri de schimburi de idei, de aprecieri de ordin istoric, politic și social-economic. Din nefericire, spre deosebire de delegația iugoslavă, aceea a României a acționat pe două planuri: unul oficial, al intrasigenței, întruchipat magistral de primul ministru Ion I. C. Brătianu și unul oficios, al tranzacției, având ca promotor pe Take Ionescu.

La deschiderea lucrărilor Conferinței Păcii șeful delegației României, Ionel Brătianu, trăia un sentiment de optimism, bazat atât pe litera tratatului din 4/17 august 1916, cât și pe realitățile concrete din Banat. El era convins că România trebuie să se înfățișeze în fața Conferinței ca expresie vie a unor aspirații naționale nedepin realizate și nu ca o creație a unui act diplomatic, precum Polonia sau Cehoslovacia. În acest sens, I. I. C. Brătianu considera că sarcina sa la Paris „va fi foarte ușoară în susținerea drepturilor pe care România le va prezenta Conferinței”, iar în interviul pe care el l-a acordat ziarului „Le Journal” își exprima convingerea potrivit căreia „aliații noștri vor ține seama de dureroasele jertfe pe care le-am îndurat cu stoicism pentru cauza comună”³⁷.

În schimb, punctul de vedere al diplomatului Viorel V. Tilea este unul cu mult mai rezervat, el fiind confirmat de evoluția ulterioară a evenimentelor. Tilea nu găsește tratatul inatacabil. El conține o greșeală fundamentală în problema Banatului, „pentru că s-a încheiat un acord cu patru mari puteri asupra unui teritoriu revendicat de două țări, neținându-se seama de Serbia, care își menținea cu tărie dreptul asupra unei părți bune din Banat”³⁸.

Take Ionescu, președintele Consiliului Național al Unității Române de la Paris, era convins, cel puțin la nivelul considerațiilor teoretice, că o frontieră logică și sigură ar fi dictat cedarea Banatului întreg României. Din punct de vedere practic, însă, importanțele legături și amiciții politice pe care Take Ionescu le întreținea cu personalități importante din guvernele Antantei și Statelor Unite nu-i permiteau acestuia să trăiască sentimentul optimismului, nici măcar moderat: „Nu în tratat își va găsi România baza revendicărilor ei; tratatul este inexistent, inexistent prin interpretarea liberală din pricina păcii separate, inexistent prin interpretarea mai înaltă din pricina noului factor, al intervențiunii americane de care s-a bucurat mai ales România, care era cu sabia în teacă, când, pe baza mesajului lui Wilson, Germania a capitulat”³⁹.

³⁶ Constantin Xenii, *Take Ionescu*, București, f.a., p. 384.

³⁷ „Adevărul”, XXXII, nr. 10.697 din 21 ianuarie 1919.

³⁸ Viorel V. Tilea, *Acțiunea diplomatică a României (noiembrie 1919–martie 1920)*, Sibiu, 1925, p. 136–137.

³⁹ Romulus Seișanu, *Take Ionescu*, București, 1930, p. 319.

De asemenea, din conversațiile purtate în înaltele cercuri politice de la Paris, Take Ionescu își întărește convingerea că, deși sunt prețuite sacrificiile noastre pe câmpurile de luptă, ideea tratatului intangibil și pretenția României la întregul Banat erau utopice: „din nefericire, mai ales în chestia Banatului interesele noastre se ciocnesc cu ale Serbiei, eroica noastră aliată“⁴⁰. Era, deci, de preferat ca inevitabila împărțire a Banatului să se efectueze cu consimțământul nostru, decât împotriva voinței noastre, câștigând, astfel, amiciția Belgradului, „pe a cărui prietenie să ne putem bizui în diferendele noastre – cu mult mai serioase – cu vecinii unguri și bulgari“⁴¹, apreciază și diplomatul Raoul Bossy, în analiza sa asupra poziției lui Take Ionescu.

Evocând atmosfera extraordinară de care sârbii se bucurau la Paris, precum și puternica propagandă a acestora pentru Banat, Take Ionescu este de părere că o înțelegere directă cu Belgradul pe baza unei formule tranzacționale sau o soluție pe calea arbitrajului sunt singurele modalități juste de rezolvare amiabilă a problemei Banatului. Neavând nici o calitate oficială, nefiind membru în delegația română la Conferința Păcii, Take Ionescu nu a angajat cu nimic guvernul român, iar discuțiile purtate, în mai multe ocazii, atât cu primul ministru Nikola Pašić, cât și cu ministrul de externe al Regatului Sârbo-Croato-Sloven, Ante Trumbić au constituit un prețios element informativ în căutările de soluționare a disputei.

Convins că arbitrajul propus lui Pašić, încă din decembrie 1918, era singura soluție care ar fi dat satisfacție ambelor părți, mai mult decât o putea face Consiliul Suprem, Take Ionescu nu putea să acționeze, totuși, decât în limite strict particulare: „Dumneata ești un simplu particular, pe când eu reprezint Serbia și vorba mea leagă țara“, i-a replicat, tăios, primul ministru Pašić⁴², omului politic român. În plus, „ocuparea Banatului de către trupele regale sârbe i-a determinat pe Trumbić și Pašić să refuze a mai discuta cu Take Ionescu problema graniței“⁴³.

Cu toate acestea, convorbirile – neoficiale – au influențat asupra unității de vederi a delegației României, iar primul ministru I. I. C. Brătianu nu l-a iertat pe Take Ionescu că, pentru o viitoare alianță cu Iugoslavia, acesta acceptase partajarea Banatului, promis integral prin tratat.

Când, în drum spre Paris, Ionel Brătianu se oprește la Belgrad, pentru a încerca să-l convingă pe Principele regent Alexandru să renunțe la pretențiile sârbe în Banat, acesta i-a replicat: „Nu cred că unanimitatea poporului român este în spatele Domniei tale. Iată, Dl. Take Ionescu a fost la Mine și mi-a spus că atât domnia sa, cât și partidul său sunt favorabili unei împărțiri a Banatului

⁴⁰ Constantin Xenii, *op. cit.*, p. 415.

⁴¹ Raoul Bossy, *Amintiri din viața diplomatică*, vol. I, București, 1993, p. 44–45.

⁴² Constantin Xenii, *op. cit.*, p. 415.

⁴³ Gh. I. Oancea, *op. cit.*, p. 156.

între țara Dvs. și a mea“⁴⁴. Corespondentul ziarului „Le Temps“ în România, Tavernier, prezent la discuție, îi confirmă lui Brătianu înțelegerea Take Ionescu – Nikola Pašić în privința părții de apus a Banatului. La aceeași întrevvedere, principele Alexandru își exprima și părerea potrivit căreia orașul Belgrad nu putea rămâne pe graniță și că sârbii din Banat avuseseră o prea mare influență în dezvoltarea națională modernă a Serbiei, pentru a li abandonați. Este pentru relații prietenești cu România, dar nu cu prețul jertfirii unor interese sârbești atât de considerabile.

Încă optimist, deși puternic marcat de confirmarea întrevederii Take Ionescu – Pašić, Ionel Brătianu continuă să rămână la părerea că „Dunărea este singura graniță capabilă să evite în viitor procese între noi și sârbi, așa cum ele există, din nenorocire, în Dobrogea, între bulgari și țara noastră“⁴⁵.

Rămânem la părerea că demersurile lui Take Ionescu – în fond, bazate pe o altă perspectivă asupra situației – nu au angajat oficial România. Însuși Take Ionescu se va confesa, în 1920, în legătură cu această problemă, arătând că „nici un politician sârb, oficial sau oficios, n-a invocat în lupta cu România angajamentul pe care l-a făcut cu mine. De ce nu l-a invocat? Pentru că n-am făcut nici un aranjament. Fiindcă tot aranjamentul nostru era să încheiem un arbitraj și ca să încheiem un arbitraj trebuia să am mandat de la România“⁴⁶. De asemenea, memoriul din 4 noiembrie 1918, înaintat de Consiliul Național al Unității Române din Paris autorităților Antantei în problema românilor din Transilvania, Bucovina și Ungaria nu face nici o referire la Banat, înțeles, deci, ca provincie pe care tratatul din august 1916 o promisese integral României⁴⁷. Acuzația de trădare a intereselor naționale românești, formulată la adresa lui Take Ionescu de diferite personalități politice nu întrunește, în opinia noastră, elementele de rezistență necesare.

Ocupația militară sârbă asupra unei părți mari din Banat a permis delegației iugoslave la Conferința Păcii să susțină puncte de vedere incisive, care constau, în principal, în următoarele revendicări:

1. Sârbii nu pot renunța la conaționalii lor din Banat.
2. O reununțare la Banat ar da naștere la mișcări iredentiste și la conflicte între sârbi și români, precum și la înăbușirea etnică a sârbilor în elementul românesc.

⁴⁴ Raoul Bossy, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁵ Gh. I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I. C. Brătianu*, București, 1940, p. 37.

⁴⁶ Take Ionescu, *În chestiunea Banatului și a politicii noastre externe*, expunere la Clubul Partidului Democrat, București, 1920, p. 56.

⁴⁷ *Vezi. Actes et documents concernant la question roumaine*, Paris, 1918.

3. Extinderea dominației românești până la Dunăre și Tisa ar reprezenta o amenințare permanentă pentru Serbia, căci Valea Timocului și a Moravei ar fi deschise unor posibile atacuri.
4. În caz de extindere a României în întregul Banat, capitala Serbiei ar trebui schimbată, ceea ce ar constitui pentru poporul sârb o umilire națională⁴⁸.

De asemenea, conștient de faptul că doar Banatul occidental – Torontalul – ar fi avut, din punct de vedere etnic, șanse de a fi luat în calcul la Conferința Păcii – pretenția la Banatul întreg fiind absurdă – guvernul Pașic propune Consiliului Suprem organizarea unui plebiscit. Respins de partea română, acesta nu s-a bucurat nici de interesul Consiliului Suprem, întrucât, se pare, „ar fi repugnat Alianților ca hotărârea să se datoreze unui terțiu, populațiunii șvabe, care, prin votul ei, ar fi decis majoritatea în favoarea uneia dintre părți”⁴⁹. Totodată, când, la 21 ianuarie 1919, un grup de miniștri ai guvernului de la Belgrad sosește la Timișoara, iar unul dintre aceștia se referă și la un eventual referendum în Torontal, Gyika Imre, reprezentant al autorităților civile din oraș, declara că rezultatul unui atare referendum n-ar fi deloc favorabil sârbilor, în comitat trăind mai mulți români decât sârbi⁵⁰. Statistica austro-ungară din anul 1910, luată ca bază de calcul pentru populația Banatului, indică, însă, pentru comitatul Torontalului următoarele cifre:

- 199.750 sârbi
- 167.779 șvabi
- 128.405 unguri
- 86.937 români
- 18.137 alte naționalități

Analizând aceste cifre – oricum, relative, având în vedere regimul politic care a efectuat recensământul – se poate observa, însă, că, deși românii apar în minoritate față de sârbi, germani și unguri nici o populație nu era cu adevărat majoritară, sârbii, spre exemplu, însumând doar 33% din totalul locuitorilor Comitatului Torontal. Mai mult, „majoritatea relativă sârbă este de asemenea fragilă în raport cu ungurii și germanii din Torontal, diferitele populații se echilibrează în acest comitat și pretențiile ei de a domina această regiune se neutralizează una pe alta”⁵¹.

⁴⁸ Gh. I. Demian, *Pentru Banatul robii. Istoricul tratativilor duse pentru obținerea Banatului sârbesc (1914-1923)*, Timișoara, 1933, p. 11.

⁴⁹ Nicolae Dașcovici, *op. cit.*, p. 96.

⁵⁰ Geml József, *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből (Amintiri din timpul activității mele de primar)*, Timișoara, 1924. Apud William Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, Timișoara, 1978, p. 84.

⁵¹ Dimitrie Drăghicescu, *Les problèmes nationaux de l'Autriche-Hongrie. Les Roumains*, Paris, 1918, p. 160; G. Dichter, în „*La question du Banat opinează*”, în plus, că „există în Banat

Deși, din punct de vedere etnic, românii din Banatul Occidental erau mai puțin numeroși, argumentele delegației române erau, așa cum reiese și din memoriile remise Conferinței, drepturile de ordin istoric, de autodeterminare și, nu în ultimul rând, economice, „considerând tratatul din 1916 numai ca un argument în plus”⁵². Peste acestea, punctul de vedere al primului ministru I. I. C. Brătianu mai era întărit și de considerentul potrivit căruia Antanta, care dusesse războiul în spiritul respectării tratatelor încheiate, „nu putea să considere drept un petec de hârtie tratatul care-i purta iscălitura”⁵³.

În expunerea făcută la 31 ianuarie 1919, în fața Conferinței de Pace, I. I. C. Brătianu revine asupra ideii necesității coroborării principiului etnic cu celelalte criterii acceptate de puterile învingătoare, stăruind asupra unității economice și geografice a Banatului, provincie perfect delimitată geografic. La întrebarea lui André Tardieu de ce frontiera cu Ungaria, nenaturală, era mulțumitoare pentru delegația română, iar la Banat nu, Ionel Brătianu îi răspunde acestuia: „Desigur, elementul maghiar din câmpia Tisei e mult mai important și mai compact decât elementul sârbesc din Banat, care nu are nici un centru mare ca Debrețin. Argumentul geografic trebuia deci să cedeze aci în fața argumentului etnic, ceea ce nu e cazul în Banat”⁵⁴.

În ceea ce privește Belgradul, noua capitală a Regatului Sârbo-Croato-Sloven, pe care sârbii o vedeau potențial amenințată prin eventuala sa plasare pe frontieră – așezarea orașului pe Dunăre putând fi interpretată în acest sens – Ionel Brătianu se angajează să accepte zona de protecție de 10 kilometri la nord-est de oraș, demilitarizată, prevăzută și în tratatul din 1916. Cunoscător al situației interne a Iugoslaviei – complicată – I. I. C. Brătianu îi scrie, la 9 februarie 1919 ministrului secretar de stat M. Ferekyde, nu fără ironie, că: „În fine, dacă schimbarea capitalei sârbești ar fi necesară, trebuie recunoscut că principală cauză n-ar trebui căutată în extinderea dominațiunii românești până la confluența Tisei cu Dunărea, ci în necesități interne ale noului stat sârbo-croato-sloven”⁵⁵, aluzie directă la nemulțumirile Croației față de acceptarea Belgradului drept capitală a noului regat iugoslav.

În aceste circumstanțe, Consiliul Celor Patru transferă problema trasării graniței româno-iugoslave Comisiei Teritoriale, înființată prin hotărârea din 25 ianuarie 1919 și plasată sub conducerea lui André Tardieu. Prin aceasta,

muncitori sârbi care nu sosesc decât pe durata muncilor agricole și pe care statisticile nu-i indică. Ei trec, probabil, ca populație fixă, asta însemnând că statistica este sigur favorabilă sârbilor”, cf. *Ibidem*, p. 160.

⁵² Viorel V. Tilea, *op. cit.*, p. 15.

⁵³ Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, București, 1991, p. 85.

⁵⁴ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 53–54.

⁵⁵ Petru Nemoianu, *Sârbii și Banatul*, Craiova, 1930, p. 72.

Consiliul Suprem admite, în principiu, ca Banatul să fie partajat; de asemenea, ia hotărârea ca Banatul de răsărit să fie evacuat de armatele sârbe, pentru ca locul acestora să fie luat de trupe franceze. La 27 ianuarie orașul Lugoj este ocupat de Divizia a XI-a franceză, iar la Arad și Timișoara sunt instalate comandamente militare franceze. Aceste acțiuni, pozitive în esență, nu au înlăturat însă diferendul româno-iugoslav din Banat, văzut – încă – de delegația României ca o unitate nepretabilă nici unei divizări. Dimitrie Drăghicescu argumentează: „Singura manieră echitabilă de a rezolva această problemă este de a privi această provincie în ansamblul ei și a vedea care este naționalitatea al cărei procentaj este cel mai ridicat în raport cu celelalte. Din acest punct de vedere, românii sunt aici 39%, unгурii 12%, germanii 24% și sârbii 18%. Din toate naționalitățile care locuiesc în Banat unгурii sunt cel mai puțin numeroși, iar românii, singuri, sunt aproape la fel de numeroși ca sârbii și germanii reuniți”⁵⁶.

Ion I. C. Brătianu era convins – și încerca să convingă și Consiliul Suprem – de necesitatea frontierei naturale a Dunării. În aceeași scrisoare din 9 februarie 1919, către M. Ferekyde, el arată că „primirea Dunării ca limită de graniță între România și Serbia ar stabili o situație de echilibru politic, care ar garanta, prin recunoașterea și respectul autonomiilor naționale ale minorităților, din partea celor două guverne, existența națională a minorităților sârbești și românești și, prin urmare, raporturile de bună vecinătate între români și sârbi, pe viitor”⁵⁷.

Argumentul frontierei naturale a Dunării, acceptat și de C. Kirișescu, care găsea fluviul ca fiind „între două state și două popoare singura frontieră geografică fixată de natură”⁵⁸, a fost amendat la Paris. Paul Lapardelle, expert în probleme de drept internațional, opinează că „principiul bazinelor fluviale a fost larg criticat și discreditat”⁵⁹, etnografii fiind de părere că linia etnografică, văzută ca limită între două grupuri diferite de rasă și de limbă, este superioară limitei fizico-geografice: în plus, linia etnică este și rezultanta aplicării a două principii fundamentale: cel al autodeterminării și cel etnic.

La 28 februarie 1919, experții comunică o primă variantă a frontierei dintre România și Iugoslavia care urma, în linii mari, traseul căii ferate Timișoara–Baziaș. Aceasta a fost propusă de experții britanici, dar, dată fiind relativa ei simplitate – lipsa sinuozițăților tipice frontierelor terestre – ea a fost refuzată atât de delegația română, cât și de cea iugoslavă.

Revendicările sârbilor din Banat se bazau pe următoarele considerații: Banatul nu este o unitate distinctă, ci este alcătuit din două entități: Banatul de

⁵⁶ Dimitrie Drăghicescu, *op. cit.*, p. 162–163.

⁵⁷ Petru Nemoianu, *op. cit.*, p. 72–73.

⁵⁸ Constantin Kirișescu, *op. cit.*, vol. II, p. 481.

⁵⁹ Romulus Seișanu, *Istoria frontierelor*, București, 1940, p. 29.

munte – la care Belgradul nu mai emite pretenții – și Banatul de câmpie – Torontalul – cuprins între Timișoara, Vrșac (Vârșeț), Bela Crkva (Biserica Albă), Pančevo, Zrenjanin și Kanjiža, cu râurile Tisa, Mureș, Nera și Caraș. Acestea converg spre Belgrad, care devine punctul economic cel mai important al Banatului occidental (sic!). În plus, Banatul de vest formează o unitate economică și de comunicații cu Valea Moravei și Valea Vardarului ⁶⁰.

În fața acestor argumente delegația română protestează printr-o scrisoare adresată memoriilor, adresate atât Conferinței, cât și opiniei publice europene. În memoriul prezentat de românii bănățeni generalului Berthelot se arată, printre altele, că „Banatul numai ca unitate geografică și politică se poate dezvolta și prospera, abstrăgând de la faptul că sfâșiat în două va deveni sigur o Alsacie-Lorenă a Orientului, căci noi, românii bănățeni, nu vom admite niciodată desființarea fraților noștri, cu care am trăit 19 secole împreună (...). Te rugăm, deci, Excelență, a sprijini la marea noastră soră Franța, precum și la glorioșii aliați, alipirea întregului Banat la România Mare” ⁶¹. Sever Bocu, eminentul luptător pentru integritatea Banatului se întreba, la rândul său, retoric: „Cum am putea imagina acum, rezonabil, un decupaj al acestei țesături organice de interese economice, comerciale și industriale? Șalandele de pe Canalul Bega, care transportă cereale spre Tisa vor fi obligate la Mihaiul Nemțesc să descarce, inclusiv să suporte tarifele vamale ale unui alt stat” ⁶². Se adaugă la acest aspect și fragmentarea liniei ferate Timișoara–Baziaș, care, înainte de Vârșeț, la Stămora Moravița, intra în Serbia, pentru ca după Vârșeț să reentre pe teritoriul României, înainte de Baziaș. Astfel, funcționalitatea acestei importante linii ferate, a cărei stație de pornire era Oradea Mare și care lega – prin Arad – nordul Ardealului de sudul Banatului, la Dunăre, era drastic diminuată, prin ieșiri și intrări succesive din și în România.

La 3 martie 1919, primul ministru român I. I. C. Brătianu adresează un vehement protest Conferinței Păcii, în care condamnă, în termeni virulenți, perpetuarea ocupației militare sârbe în vestul Banatului, cerând adoptarea unei decizii cât mai grabnice în privința acestei provincii. Se arată în acest memoriu că „ocupația sârbească în Banat tinde să ia un caracter de ostilitate în contra elementului român: deportațiuni în masă a populației române în Serbia și rău tratament în închisori, abuzul armatei și administrațiunii sârbe, rechizițiuni forțate, transportul depozitelor și materialului de tot felul din Banat în

⁶⁰ Gh. I. Oancea, *Politica externă a României (1918–1922)*, teză de doctorat, manuscris, B.C.U. Iași, p. 142.

⁶¹ George Popoviciu, *Memorii cu privire la integritatea Banatului*, Caransebeș, 1929, p. 87–88.

⁶² Severe Bocou, *La question du Banat. Roumains et Serbes*, Paris, 1919, p. 31.

Serbia“⁶³. Brătianu mai solicita o anchetă interaliată în Banat, evacuarea de urgență a armatei sârbe, eliberarea prizonierilor români și retrocedarea bunurilor rechiziționate. Protestul a fost reînnoit la 23 martie 1919, dar Conferința nu l-a analizat.

La 13 martie 1919 este adusă la cunoștința părților iugoslavă și română o nouă linie de frontieră, propusă de experții francezi, propunere considerată de delegația României ca fiind mai proastă decât aceea britanică. Urmarea a fost un nou memoriu adresat celor „Patru Mari”, cu o argumentație impecabilă și al cărui conținut îl prezentăm, *in extenso*, în anexă. Memoriul accentuează, din nou, ideea unității economice, politice și demografice a Banatului.

Rezolvarea diferendului româno-iugoslav din Banat, în primăvara anului 1919, indica, însă, clar, calea partajului și a compromisului. În convorbirea pe care Brătianu o are, la 14 mai, cu ministrul de externe al Franței, Pichon, primul ministru român face precizarea potrivit căreia „dacă nu vom fi altfel tratați în condițiunile de pace cu ceilalți inamici și dacă, în special, nu ni se vor da fruntariile Nistrului în Bucovina și a Tisei în Banat (s.n.) eu declar că nu vom semna tratatul“⁶⁴.

Analiza evenimentelor demonstrează, însă, că tactica intransigenței nu mai era viabilă. Astfel, în atmosfera generală a Conferinței, propice compromisului, o mare putere, Italia, se înscrie, la rândul ei, pe această coordonată; la 27 mai 1919 Italia renunță, de bună voie, la tratatul pe care îl semnase în 1915 și care-i promisese Dalmația – excepție făcând orașul Fiume (Rijeka) – acceptând ca granița sa nord-estică să fie stabilită pe baza principiilor wilsonice. În plus, la 1 august 1919, Conferința Păcii a recunoscut României, peste prevederile tratatului din 1916, întreaga Bucovină, arătându-se prin aceasta că noile frontiere nu se trasau, neapărat, pe baza celor incluse în respectivul tratat.

Sentimentul național al bănățenilor nu se sincroniza, însă, cu argumentele de ordin juridic de la Paris. Moțiunea românilor din Banat, adoptată la 10 iunie 1919, la Lugoj, în urma mării adunări populare din această localitate, amintește că Banatul nu poate fi privit decât ca o parte integrantă a pământului și a neamului românesc, „care coboară din Ardeal până la hotarele sale firești, la Tisa și Dunăre“. Moțiunea denunță „opera de șantaj săvârșită de armata sârbă prin ocuparea surprinzătoare a Banatului, cât și prin întreg sistemul de persecuțiune la care a expus poporul nostru prin arestări, deportări, bătăi, biruri grele, rechiziții forțate, stoarcere de subscripții la împrumutul de stat sârb și altele, pe de o parte pentru a pune conferința de pace în fața unui fapt împlinit, pe de altă parte pentru a opri prin teroare orice manifestare a voinței poporului nostru“⁶⁵.

⁶³ Gh. I. Demian, *op. cit.*, p. 13.

⁶⁴ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 74.

⁶⁵ George Popoviciu, *op. cit.*, p. 73-75.

Moțiunea, în fapt un memoriu bine argumentat, demontează, din punct de vedere istoric, demografic și economic pretențiile sârbe în Banat, propunând, totodată, armatei române „să ocupe cu arma în mână întreg Banatul, până la Dunăre și Tisa”. soluție percepută „ca expresiunea neclintită a voinței unanime a tuturor românilor bănățeni”⁶⁶. Ziarul „Banatul” scria, de asemenea, că „știrile rele ce pătrunseseră din Paris până la noi cu privire la soarta Banatului au făcut să se cutremure neamul nostru întreg”⁶⁷.

La 13 iunie 1919, Comisia de experți comunică linia definitivă de frontieră dintre Regatul României și Regatul Sârbo-Croato-Sloven. Aceasta este aprobată de Consiliul Suprem la 21 iulie 1919, urmând ca ea să fie acceptată de București și Belgrad și, apoi, ratificată de parlamentele celor două țări. În conformitate cu prevederile Conferinței de Pace, în aceeași zi trupele române primesc permisiunea de a intra în Banatul acordat României, concomitent cu retragerea armatei sârbe dincolo de linia de demarcație. Ultimele unități sârbe părăsesc Timișoara la 27 iulie 1919, iar la 3 august, într-o atmosferă entuziastă, colonelul Economu intră în capitala Banatului în fruntea primelor trupe ale Armatei Române.

Banatul a fost divizat din considerente politice, strategice, economice, „demografice”, o treime revenind Iugoslaviei, sau, așa cum s-a apreciat în epocă, oricum mai mult decât îndrăznise Belgradul să sper. În semn de protest, primul ministru I. I. C. Brătianu părăsește Conferința de Pace, prezentând, ostentativ, și demisia cabinetului său. „El, învingătorul, se întorcea ca un învins”⁶⁸.

În discursul pe care l-a rostit în Parlamentul României, la 17 decembrie 1919, Ion I. C. Brătianu își argumentează poziția de intransigență: „Nu puteam eu, care semnaseră tratatul să admit acele știrbiri, cu care aveam conștiința de toată însemnătatea morală a tratatului ce încheiasem”⁶⁹, adăugând că „Dacă era vorba să se stabilească granițele pe alt tărâm decât pe acela al tratatului, în orice caz nu semnatarul lui putea să le negocieze. El nu mai avea căderea de a fi reprezentantul României în fața acelor care hotărau chestiunea pe asemenea teren, el nu mai avea decât o cădere, pe care o revendica întrecăgă și la care este hotărât să nu renunțe, aceea de a reprezenta în fața lumii de azi și în fața istoricilor de mâine drepturile întregi ale României înscrise în tratatul ei”⁷⁰.

Starea de spirit a delegației române la Conferința Păcii, după părăsirea acesteia de către Ionel Brătianu era, la rândul ei, extrem de tulbură. Mărturie stă

⁶⁶ *Ibidem*, p. 73–75.

⁶⁷ „Banatul”, 21 iunie 1919. Cf. *Ibidem*, p. 59.

⁶⁸ I. G. Duca, în discursul din 7 ianuarie 1931, în Constantin Xenii, *op. cit.*, p. 447.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 453.

⁷⁰ Romulus Scișanu, *Take Ionescu*, București, 1930, p. 321–322.

evocarea lui Caius Brediceanu, membru al delegației: „Felul cum a fost rezolvată problema Banatului ne-a ținut într-o necurmată depresiune. Efectul eșecului nostru a fost dezastruos și în țară. Erau temeri de un conflict armat cu Serbia sau de o răscoală în Banat. Guvernul provizoriu de sub președinția generalului Văitoianu nu ne trimitea nici un fel de instrucțiuni. Ne simțeam fără stăpân și fără legătură cu țara”⁷¹. Frontiera, trasată conform planului Tardieu⁷², dăduse Serbiei, pe lângă 225.000 de sârbi și 385.000 de nesârbi, două orașe în care sârbii erau în minoritate (Kikinda și Zrenjanin), două județe cu majoritate românească (Vârșeț și Alibunar) și două județe cu majoritate șvăbească și în care elementul românesc era superior celui sârb (Jimbolia și Banloc)⁷³.

La 10 august 1920 a fost semnat tratatul de la Sévres. Tratatul era compus din trei părți: tratatul cu Turcia, cel al asigurărilor și cel al frontierelor, acesta din urmă intitulat „Tratat între principalele puteri aliate și asociate și Polonia, România, Statul Sârbo-Croato-Sloven și Statul Cehoslovac, privitor la frontierele definitive ale acestor state” și semnat de România, Polonia, Cehoslovacia și Iugoslavia⁷⁴.

La punctul 2 al articolului 3 a fost marcat traseul frontierei româno-iugoslave, în lungime de 542 km. În conformitate cu tratatul de la Sévres, ministrul de externe Take Ionescu numește două comisii însărcinate să traseze pe teren granița, activitatea acestora începând la 4 ianuarie 1922. În legătură cu activitatea de marcarea a frontierei comune, însuși Take Ionescu, conciliatorul, prietenul lui Nikola Pašić și al lui Ante Trumbić, adeptul divizării Banatului pentru motive de securitate sud-est europeană postbelică, își manifestă nemulțumirea. În discursul rostit în Cameră, la 9 iulie 1921, el face declarația potrivit căreia traseul frontierei se fixează cu greutate, din cauza repetaților obstrucții ale autorităților de la Belgrad. Ministrul de externe recunoaște că studiile Statului Major arată că ocupația sârbească este mai întinsă decât în prevederile fixate de Conferința Păcii, gândindu-se la posibilitatea unui schimb de comune: „Dacă reușesc să readuc câteva mii de români de sub ocupația străină la sânul patriei m-aș simți un om fericit”⁷⁵. Ca obiective imediate, Take

⁷¹ Caius Brediceanu, *Amintiri din viața mea*, Lugoj, 1936, p. 20.

⁷² În secțiunea „Statutul popoarelor balcanice” a Planului Tardieu se arată, în legătură cu frontierele bulgărești, românești, grecești și sârbe (iugoslave), că trasarea acestora reprezintă „una din chestiunile cele mai complicate și supuse celor mai aprinse discuții; ar fi bine să fie tratate după ce se vor regula marile probleme germane, austriece, orientale, care degajează terenul de un oarecare număr de dificultăți și lasă o mai mare libertate de acțiune puterilor”. Cf. Romulus Seșanu, *Principiul naționalităților*, București, 1935, p. 239.

⁷³ Constantin Kirișescu, *op. cit.*, p. 480.

⁷⁴ Textul integral al tratatului, în limba franceză, în *Politica externă a României. 19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român*, București, f.a.

⁷⁵ Discurs pronunțat de Take Ionescu la 9 iulie 1921 în Camera Deputaților, în M.A.E., *La politique étrangère de la Roumanie*, Bucarest, 1921, p. 13.

Ionescu avea în vedere reglarea regimului școlilor și bisericii românești din Banatul sârbesc și a celor sârbe din Banatul românesc „pe baza unei reciprocități complete”⁷⁶, redeschiderea circulației pe căile ferate și pe Canalul Bega etc. Ca obiective de perspectivă, în conformitate cu acordul româno-iugoslav de la București, din septembrie 1920, erau prevăzute: facilitarea circulației feroviare pe ruta Timișoara–Vârșeț–Baziaș, construirea unei căi ferate pe traseul Craiova–Gruia–Prahovo–Negotin–Požarevac–Beograd și a unui pod peste Dunăre la Gruia–Prahovo, precum și inaugurarea liniei aeriene București–Belgrad.

Reglementarea oficială a disputei româno-iugoslave în problema frontierei Banatului s-a efectuat prin Protocolul de la Belgrad, din 24 noiembrie 1923, semnat din partea iugoslavă de M. Ninčić, ministrul afacerilor externe, iar din partea română de T. Emandi, trimisul extraordinar și ministru plenipotențiar, reprezentând guvernul român. pe baza protocoalelor preliminare din 20 septembrie 1921, 3–4 ianuarie 1922, 10 iulie 1922, 6–7 iulie 1923, 14 iulie 1923 și 10 august 1923, ale protocolului din 23 octombrie 1923 și a notei din 23 octombrie 1923 privitoare la activitatea de delimitare a frontierei⁷⁷.

În discursurile pronunțate în Camera Deputaților, la 18 decembrie 1923, prilejuate de ratificarea Protocolului de la Belgrad, răbufnirile în privința nedreptății frontierei Banatului izbucnesc, din nou, cu intensitate. Dr. N. Lupu reproșează lipsa propagandei românești pentru Banat în timpul desfășurării Conferinței de Pace, în condițiile în care, inițial, sârbii erau foarte puțin îndrăzneți, pretențiile lor inițiale fiind de a-și asigura un cap de pod la Dunăre și „un hinterland în jurul Belgradului”; „acestea erau pretențiile sârbilor la început”⁷⁸. De asemenea, din punct de vedere economic, actuala frontieră condamnă Banatul la sărăcie: „Căile de comunicații sunt tăiate. Partea de sus, de la Timișoara, de la Arad, cum și nordul Transilvaniei, Clujul, Oradea Mare erau legate prin această cale ferată (Oradea–Baziaș, n.n.) cu Biserica Albă, Vârșeț și Buziașul (Baziaș, n.n.), port la Dunăre, așa că toată producțiunea de aci era îndreptată, pe această cale spre Dunăre, prin urmare se făcea prin ele legătura iclină de transport cu toată lumea”⁷⁹. Dr. N. Lupu era convins că nu se poate negocia cu Belgradul decât prin rezolvarea problemei Vârșețului și a Bisericii Albe și a 30 de comune majoritar românești, cele mai frumoase din zonă: „Va fi criminal acel român care să nu ceară acest colț care dă și comunicația ferată de la Timișoara la Baziaș și Dunăre”⁸⁰. Analizând absurditatea trasării frontierei,

⁷⁶ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁷ Textul integral al Protocolului de la Belgrad, în limba franceză, în *Politica externă a României. 19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român*, București, f.a.

⁷⁸ Dr. N. Lupu, *Noi și sârbii*, București, f.a., p. 31.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 28.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 43.

dr. N. Lupu conchide, cu amărăciune, că „fruntaria după tratat este așa de nenaturală că este într-adevăr comică, dacă nu tragică: trece fruntaria prin curțile oamenilor (...). Cimitirul sârbesc de la Checica este pe teritoriul românesc și sârbii trebuie să ia pașaport pentru morții lor, ca să vină dincoace“⁸¹.

În petiția lui Constantin Nedelcu, fost deputat și fost membru în Comisia pentru delimitarea frontierei în Banat, adresată președintelui Camerei Deputaților și citită de dr. N. Lupu în aceeași ședință din 18 decembrie 1923, sunt scoase la iveală grave disfuncționalități în activitatea acestei comisii. Se arată în Petiție că în lucrările Comisiei s-au strecurat greșeli grave, rezultate din lipsa informațiilor și a experților în toate domeniile; cei patru delegați români nu au avut o unitate de vederi asupra problemelor fundamentale, le-a lipsit continuitatea în activitate, fiind adescori înlocuiți. Greșelile, asumate în Protocolul de la Belgrad, dacă protocolul va fi ratificat, vor cauza daune considerabile României – pierderi de teritorii, pierderi de prestigiu, motive de nemulțumire în viitor – care vor disturba iremediabil relațiile dintre cele două țări. Constantin Nedelcu ruga, insistent, ca „toate lucrările pe care se bazează protocolul de la Belgrad din 24 noiembrie 1923 să fie temeinic revizuite de experții specialiști pentru toate problemele atinse, iar până atunci să se țină în suspensie dezbaterile în Camera Deputaților a protocolului amintit“⁸².

Deputatul bănățean Sever Bocu insistă și el asupra acestor considerente, invitând la reflecție suplimentară. În vibrantul său discurs, Sever Bocu cere vot nominal, „căci ar fi prea crud ca voturile d-voastre nedemne să se amestece cu voturi infame de bănățeni, căci Banatul ar trebui să-i reneghe pe aceștia ca pe niște fii denaturați“⁸³, implorând, totodată, în numele Banatului, să nu se ratifice Protocolul.

La 20 decembrie 1923, cu 126 voturi pentru și 15 împotriva, a fost ratificat Protocolul de la Belgrad. Ministrul de externe, I. G. Duca, declara ziarului „Bécsi Magyar Ujság“ că „prin acest act o rană rămasă deschisă se va închide definitiv și neînțelegerile pe viitor între cele două state se vor termina“⁸⁴.

Istoria a făcut ca acest act fundamental să fie ratificat în timpul guvernării liberale I. I. C. Brătianu, cel care părăsise Conferința Păcii tocmai din cauza pretențiilor ridicate de sârbi în Banatul occidental. Contextul internațional se modificase însă sensibil și politica externă sud-est europeană a României, inaugurată de Take Ionescu, reclama raporturi de bună vecinătate cu singurul vecin de încredere al României, Iugoslavia.

⁸¹ *Ibidem*, p. 30.

⁸² *Ibidem*, p. 40-41.

⁸³ Gh. I. Demian, *op. cit.*, p. 24-25.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 24.

Dacă începutul normalizării raporturilor româno-iugoslave poate fi detectat încă din 1921, când Take Ionescu pune bazele Micii înțelegeri, cu axa București–Belgrad ca pilon principal de rezistență, din 1924 aceste raporturi devin de referință pentru întreg arealul sud-est european, dând „un exemplu națiunilor care sacrifică pentru iluzii ideologice sau ambiții personale liniștea internă și siguranța viitorului”⁸⁵.

Au rămas și destule neîmpliniri, legate, mai ales, de modul defectuos prin care partea iugoslavă a pus în practică prevederile referitoare la școlile și biserica română din Banatul sârbesc, de un anumit proces de deznaționalizare a românilor, pe care presa deceniului al treilea le-a semnalat cu promptitudine. Raporturile de bună vecinătate s-au menținut, însă, în întrecaga perioadă interbelică, argumentul suprem constituindu-l stabilitatea frontierei româno-iugoslave pe parcursul întregii epoci dintre cele două războaie mondiale.

ANEXA 1

Statistica ungară asupra populației Banatului (recensământul din 1910)

1. *Comitatul Caraș* – 11074 km²

– români:	336.082
– unguri:	33.787
– germani:	55.883
– sârbi:	14.674
– slovaci:	2.908
– alții:	22.813

TOTAL: 466.147

2. *Comitatul Timiș* – 7433 km²

– români:	169.030
– unguri:	79.960
– germani:	165.883
– sârbi:	69.905
– slovaci:	3.080
– alții:	12.277

TOTAL: 500.835

3. *Comitatul Torontal* – 10.016 km²

– români:	86.937
– unguri:	128.405

⁸⁵ N. Iorga, *Histoire des États balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925, p. 535.

– germani:	169.779
– sârbi:	199.750
– slovaci:	16.143
– alții:	18.137
TOTAL:	615.151

TOTAL GENERAL BANAT

– români:	592.049
– unguri:	242.152
– germani:	387.545
– sârbi:	284.329
– slovaci:	22.131
– alții:	53.927

După Dimitrie Drăghiccsu, *Les problèmes nationaux de L'Autriche-Hongrie. Les Roumains*, Paris, 1918, p. 160.

ANEXA II

Ponderea populației românești din Iugoslavia (în 1921 și 1931)

	1921	1931
– Sârbocroați:	8.911.509 (74,36%)	10.730.823 (77,01%)
– Sloveni:	1.019.997 (8,51%)	1.135.410 (8,15%)
– Germani:	505.790 (4,22%)	499.969 (3,59%)
– Unguri:	467.659 (3,90%)	468.185 (3,96%)
– Albanezi:	439.657 (3,67%)	505.259 (4,63%)
– ROMÂNI / VLAHI:	231.068 (1,93%)	137.879 (0,98%)
– ETC.		

Se observă că, în cursul unui singur deceniu, populația românească din Iugoslavia a scăzut cu aproape 50% din cauza intensului proces de deznaționalizare a românilor de aici, proces de care autoritățile de la Belgrad nu erau străine (n.n.)

După *Statistički Godišnjak Opšta Državna Statistika*, Beograd, 1931

ANEXA III

MEMORIUL DELEGAȚIEI ROMÂNIEI ADRESAT CONFERINȚEI
PĂCII LA 13 MARTIE 1919

Guvernul român nu cunoaște, în mod precis și direct, felul în care comisiunea granițelor a rezolvat chestia Banatului prin împărțirea provinciei între români și sârbi. Se pare că linia de despărțire ar trece la răsărit de Biserica Albă, Verșeț și Kikinda, lăsând sârbilor cele trei județe din sudul comitatului Timișului (Biserica Albă, Cubin și Verșeț) și districtele Csene Nagy-Szent Miklos, Perjanos și Török-Kanizsa. Această linie de despărțire este absolut arbitrară, cum ar fi orice altă linie analoagă; justificarea ei din punct de vedere geografic, etnic, economic este imposibilă:

1. Din punct de vedere geografic, fiindcă pe aproape întreaga sa întindere, această graniță se găsește într-o câmpie fără nici un accident fizic, astfel că nu are nici justificarea elementară pe care savanții sârbi încearcă s-o găsească, făcând deosebire între Banatul de șes și Banatul muntos.

2. Din punct de vedere etnic, fiindcă:

a) pentru a da Serbiei 224.000 de sârbi, această graniță introduce în stat 386.000 nesârbi și anume: 156.000 germani, 98.000 români, 96.000 unguri, 6.000 evrei și 30.000 de diferite naționalități (între care 16.000 slovaci și 3.500 croați).

b) ea dă Serbiei două orașe cu majorități germane: Verșeț (49,5% germani față de 31,4% sârbi) și Biserica Albă (52,6% germani față de 17,3% sârbi).

c) ea desprinde din masa etnică românească două județe legate direct cu această masă și având o majoritate românească: Verșeț 49,1% români față de 14,9% sârbi și Alibunar 51,3% români față de 40,3% sârbi, precum și alte două județe cu majoritate germană, dar în care elementul românesc este superior celui sârb și în legătură directă cu masa etnică românească: Zsombolya (Jimbolia, n.n.) (54,4% germani, 9,9% români și 7,8% sârbi) și Bánlak (Banloc, n.n.) (30,4% germani, 24% români și 16,3% sârbi).

Se cuvine să nu uităm că germanii care doresc să rămână sub o singură domnie politică au declarat în mod oficial că în orice chip ar voi mai bine să fie uniți cu România decât cu Serbia.

3. Din punct de vedere economic fiindcă:

a) această graniță distruge solidaritatea economică esențială și absolut necesară – un Banat între câmp și munte – spre marea pagubă și nemulțumire a aproape tuturor locuitorilor țării. Din acest punct de vedere este sigur că un plebiscit făcut nu numai Banatului, cum o cere guvernul român, dar chiar numai în regiunea sud-vestică a țării, după cum au declarat sârbii că primesc, va

respinge cu majoritate eventuala hotărâre a Conferinței de Pace relativ la împărțirea Banatului.

b) ea înlătură liberul acces la Tisa și Dunăre prin valea Mureșului, ceea ce este o necesitate economică vitală nu numai pentru Banat, dar și pentru Transilvania.

c) ea taie linia ferată de la Timișoara la Baziaș, cea mai importantă din Banat, singura care face legătura între Valea Mureșului și a Dunării.

d) ea desparte marile centre miniere și industriale de la Steierdorf, Anina și Reșița, tăind legătura lor prin drumul de fier cu linia Timișoara-Baziaș și Dunăre.

e) ea taie canalul Bega, cel mai de seamă din această regiune, făcându-l astfel nefolositor atât românilor cât și sârbilor.

4. Din punct de vedere politic, fiindcă această graniță pune 400.000 de români sub domnia sârbească, ceea ce ar avea drept rezultat consecințele indicate mai sus.

După Romulus Seișanu, *Principiul naționalităților*, București, 1935, p. 358-362

ANEXA IV

MOȚIUNEA MARI ADUNĂRI NAȚIONALE A ROMÂNILOR BĂNĂȚENI TIMIȘOARA – 10 AUGUST 1919

Adunarea poporală națională a tuturor bănățenilor, ținută la 10 august 1919 în Timișoara, a votat cu însuflețire următoarea moțiune:

1. Declarăm unirea pe vecie a întregului Banat cu statul român sub sceptrul Dinastiei Române.

2. Jurăm credință și supunere M. S. Regelui Ferdinand I, domnitorul tuturor românilor.

3. Aducem omagiile noastre glorioasei armate române pentru măreața operă și jertfă de pusă pe altarul desrobirii noastre de sub jugul de o mie de ani, pentru învingerea bolșevismului maghiar și pentru intrarea triumfală în capitala Ungariei.

4. Luăm cu mulțumire cunoștință de hotărârea Suveranului nostru și a sfetnicilor Săi de a impune tuturor respectarea drepturilor istorice, teritoriale și suverane ale statului și neamului românesc.

5. Pretindem respectarea tratatului de la 4 august 1916, încheiat de către Regatul României cu marile puteri aliate, pretindem întreaga provincie Banatul,

cu hotarele sale naturale, Dunărea, Tisa și Mureșul, din punct de vedere istoric, etnografic și economic, protestăm prin urmare contra oricărei hotărâri de schimbare arbitrară a hotarelor României Mari.

După George Popoviciu, *Memorii cu privire la integritatea Banatului*, Caransebeș, 1929, p. 77–78

ANEXA V

DISCURSUL DEPUTATULUI SEVER BOCU ÎN CAMERA DEPUTAȚILOR LA 18 DECEMBRIE 1923 CU PRILEJUL RATIFICĂRII DE CĂTRE PARLAMENTUL ROMÂNIEI A PROTOCOLULUI DE LA BELGRAD (24 NOIEMBRIE 1923)

Chestiunea Banatului depășește mult, să mă credeți, importanța certurilor noastre din această incintă; ca depășește, vă asigur, chiar necesitățile retorice, tactice, ale partidului liberal, sau pretențiile micilor noastre persoane, fără talic, a lucrurilor mari. Ea ia proporțiile unei mari chestiuni istorice a națiunii, în care greșelile dacă n-au totdeauna sancțiuni rezezi, imediate, le au cu atât mai teribile în pedeapsa posteriorității.

L-au despicat, după o înțelepciune solomonică, Banatul, în două și azi se caută rătăcite, stinghere, aceste părți amândouă, căci pe locul amputației se scurge sângele și puterea lor, deopotrivă. Cât va dura suferința, răbdarea, 5, 10, 15 ani, nu știm, dar ceea ce știm e că o reacțiune e pe drum, masele desamăgite, decepționate de greutatea de trai, urmare fatală a nebuniei desmembrării, care înlătura condiții indispensabile, organice, de viață, detestă până și idcea de stat național, care poate da loc la așa excrescențe.

Și să nu credeți că e numai o frază: blestemul posterității va cade asupra capului nostru dacă vom ceda o singură palmă din pământul țării. Suntem aici să-l apărăm cu hotărârea noastră morală, cum l-am apărât pe câmpul de luptă cu hotărârea noastră virilă. Numai o generație de mizerabili ar putea proceda în această chestiune cu ușurință, cu ușurința dictată de necesități trecătoare politice, de frica de greutate, căci noi nu vrem să trăim ușor, fără greutate, de grija de a nu se șifona situații personale, de partid, de a fi bine primiți la Belgrad, unde se duce d. Duca, sau chiar de frica – Doamne ferește – de a nu cădea guvernul, sacrificiu pe care, iată, v-o declarăm, nu vi-l cerem, căci ar fi un sacrificiu, o abnegație de care nu vă ținem capabili.

Ordonăți votarea nominală, căci ar fi prea crud ca voturile d-voastre nedemne să se amestece cu voturi infame de bânățeni, căci Banatul ar trebui să-i

renege pe aceștia ca pe niște fii denaturați. Lăsați deschis, nu închideți drumul nădejzilor și nu transmiteți posterității, în analele Parlamentului, un vot blestemat, pe care cei ce vor veni după noi să-l distrugă, ca pe o pată neagră ce dăsonorează națiunea. Rămână granițele așa cum sunt, convenții între guverne, și în Serbia, ca la noi, guvernul nu sunt națiunile, nu convenții între națiuni, căci națiunea română nu iscălește umilirea sa.

Frații noștri despărțiți vor înțelege căci trebuie să se supună vremelnice, dar că în tainețele inimilor lor pot să aștepte, au tot dreptul să aștepte ziua învicrei! Vă implor, în numele Banatului, nu ratificați acest tratat!

După Gh. I. Demian, *Pentru Banatul rob. Istoricul tratatelor duse pentru obținerea Banatului sârbesc (1914-1923)*, Timișoara, 1933, p. 24-25.

LA DISPUTE YOUGOSLAVO-ROUMAINE CONCERNANT LE BANAT (1919-1923)

R é s u m é

A la fin de la Première guerre mondiale, la Roumanie a dû faire face à des problèmes territoriaux parmi lesquels il y avait aussi le problème du Banat à propos duquel le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes a formulé certaines revendications.

Dans cette étude, l'auteur dresse le tableau de la genèse, du développement et de la solution de la dispute à l'égard de cette province ancienne, roumaine.

L'auteur souligne le fait que, si à la table des négociations de la Conférence de Paix de Paris en vue de tracer la nouvelle carte politique de l'Europe, le principe des nationalités a été corrélé aux arguments économiques, stratégiques, historiques etc., dans le cas du Banat cette association n'a pas été faite, ce territoire devenant le sujet d'une enflammée dispute.

L'auteur synthétise les plus représentatifs points de vue théoriques serbes sur le Banat insistant surtout sur le rôle (exercé) (joué) de ten par l'occupation armée serbe du novembre 1918 pour influencer les décisions de la Conférence de Paix.

L'auteur analyse ensuite les actions des deux délégations, d'une part yougoslave et d'autre part roumaine, les actions de cette dernière étant concrétisées sur deux plans: celui officiel, de l'intransigeance, représenté par le premier ministre I. C. Brătianu, et celui officieux, de la transaction dont le promoteur était Take Ionescu.

Dans l'annexe, l'auteur offre aussi bien des informations supplémentaires concernant le problème analysé par la publication de données statistiques à l'égard de la composition ethnique de la population du Banat que quelques documents particulièrement intéressants: Le Mémoire de la délégation de la Roumanie adressé à la Conférence de Paix du 13 mars 1919, La Motion de la Grande Assemblée Nationale des Roumains du Banat qui a eu lieu le 10 août 1919, à Timișoara et le fameux discours du député Sever Bocu dans La Chambre des députés, à l'occasion de la Ratification du Protocole de Belgrad (le 24 novembre 1923), dans le Parlement de la Roumanie.

LEGALITATEA ȘI ABUZURILE INSTANȚELOR REFORMEI AGRARE DIN 1945

DUMITRU ȘANDRU

Dreptul de a pune în practică dispozițiile decretului-lege de reformă agrară din 23 martie 1945 era încredințat comitetelor de plugari, alese pe comune. Art. 9 obliga pe primarii comunelor rurale ca, în termen de zece zile de la publicarea legii, să întrunească în adunare generală pe toți țăranii fără pământ și pe cei care aveau până la 5 ha în proprietate, pentru a alege comitetul local de împrumut, compus din 7-15 membri. În scopul colaborării cu organele de stat la înfăptuirea reformei agrare se creau, prin art. 10, comisii de plasă, cu sarcina de a coordona operațiile de expropriere și de împrumut și de a hotărâ asupra diferendelor dintre sate și comune, precum și asupra acelor dintre proprietari și îndreptățiți ce ar fi apărut pe parcursul aplicării reformei. Comisia de plasă era compusă din membri delegați de comitetele locale, câte doi din fiecare comună, și un președinte delegat de Ministerul Agriculturii și Domeniilor. El putea fi magistrat sau jurist¹. La nivelul întregii țări, legea nu a prevăzut o instanță centrală. Art. 9 din Regulament a acceptat însă o Comisie mixtă centrală de reformă agrară, ca organ numit și dependent de Ministerul Agriculturii și Domeniilor².

Legea din 23 martie 1945 nu a creat, precum cea din 1921, instanțe județene, comisiile de plasă având sarcina expresă de a colabora în materie de reformă agrară direct cu instituția subordonată ministerului. Regulamentul legii, promulgat la 12 aprilie 1945, admitea, prin art. 14, constituirea unor organisme regionale, cu funcție de îndrumare în toate problemele de expropriere și de

¹ M.O., nr. 68 bis, din 23.III.1945. Proiectul legii supus dezbaterii Consiliului de Miniștri încredința întreaga conducere a comitetelor locale și a comisiilor de plasă aleșilor țăranilor. La cererile insistente ale lui Gh. Tătărescu, Romulus Zăroni a acceptat ca în fruntea comisiilor de plasă să fie investiți magistrați sau juriști (Arh. St. București, fond Președenția Consiliului de Miniștri, Stenogramele ședințelor, dosar 3/1945, f. 172-173 și 191), dar numirea lor a fost facultativă, nu obligatorie.

² M.O., nr. 68 bis, din 23.III. 1945 ; nr. 85, din 12.IV.1945.

împroprietărire ce se iveau pe raza teritoriului lor¹. Aceste atribuții au intrat de fapt în sarcina camerelor agricole județene, în ciuda faptului că inițiatorii reformei agrare din 1945 păstrau convingerea că forurile lor conducătoare erau formate din moșieri⁴. De altfel, deși în majoritatea rapoartelor trimise de camerele agricole ministerului sau Comisiei centrale pe tema reformei agrare ele s-au intitulat *comisii județene de reformă agrară*, denumirea lor oficială a fost de *comisie județeană de îndrumători pentru reforma agrară de pe lângă prefectură*, ceea ce evidențiază caracterul limitat al atribuțiilor ce le erau recunoscute în materie de expropriere și împroprietărire.

Comisia centrală de reformă agrară a fost constituită prin decizia ministerială nr. 859 din 18 aprilie 1945, având în componență doi plugari, doi ingineri agronomi, un medic veterinar, un piscicultor, un economist, un jurist, pe directorul Direcției Proprietății și Bunurilor Statului și un secretar. Prin aceeași decizie, camerelor agricole județene li se stabileau următoarele atribuții : de a priveghea și de a îndruma lucrările de aplicare a reformei, de a raporta comisiei centrale toate problemele și dificultățile ivite din aplicarea legii, de a supraveghea respectarea instrucțiunilor trimise de ministerul de resort comisiilor de plasă și comitetelor comunale și a avizelor Comisiei centrale de reformă agrară⁵.

Rățiunea pentru care legiuitorul din martie 1945 nu recunoștea camerelor agricole dreptul de a decide în materie de reformă agrară rezulta din declarațiile făcute de ministrul agriculturii și domeniilor, Romulus Zăroni, în ședința din 25 aprilie 1945 a Comisiei centrale. Comitetele țărănești erau considerate organe politice ale reformei, iar camerele agricole instituții ale administrației de stat. Prin delegarea directorilor ca îndrumători regionali se încerca o împletire a activității factorului politic cu cel administrativ în aplicarea legii. Această împletire – declara el – nu va influența cu nimic reforma agrară în dauna țărănimii, întrucât directorii camerelor agricole vor fi doar îndrumători și ajutoari regionali care nu vor face altceva decât să raporteze Ministerului Agriculturii și Domeniilor abuzurile. „Intelectualul, cu toate păcatele lui, trebuie să participe și să ajute această reformă agrară“, cu atât mai mult cu cât – recunoștea Zăroni,

¹ Idem, nr. 85, din 12.IV.1945 ; vezi și Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, Centrala, dosar 45 / 1945, f. 120.

⁴ Vezi Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional Frontul plugarilor, dosar 3/1945, f. 10.

⁵ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, Centrala, dosar 16/1945-1946, f. 1. Prin Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 1532, din 31.XII.1945, s-a înființat și o comisie interministerială pentru aplicarea reformei agrare, subordonată Președenției Consiliului de Miniștri (M.O., nr. 10 din 1.I.1946). Aceasta și-a rezumat activitatea la a cerceta pe teren, la nivel de județe, stadiul aplicării reformei agrare sau acele reclamații care acuzau organele locale ori pe cele de plasă de săvârșirea unor ilegalități.

după numai o lună de aplicare a legii – s-au făcut nereguli⁶. Documentele din arhive evidențiază însă că „factorii politici” au comis nenumărate abuzuri, aduse la cunoștința instituțiilor centrale în special de „factorii administrativi”. Nu trebuie trasă de aici concluzia că numai comisiile de plasă și comitetele locale s-au făcut vinovate de nereguli. La ele au participat uneori și membrii comisiilor județene, precum în județul Câmpulung, unde, în vara lui 1946, comisia județeană nu-și mai desfășura activitatea din cauză că doi din membrii ei erau deferiți Parchetului Tribunalului pentru ilegalitățile săvârșite⁷. Dar, comparativ cu cele ale instanțelor de plasă și mai ales ale celor comunale, acestea rămăneau nesemnificative.

Deși democratice, normele constituirii comitetelor locale au fost nesocotite în majoritatea comunelor. Aproape pretutindeni în comitete au pătruns persoane care nu aveau dreptul de a participa la adunarea pentru desemnarea reprezentanților instanțelor locale și, ca atare, nici drept de împroprietărire, în județul Dolj totalul acestora ridicându-se la 309⁸. Agronomul Mircea Doucet recunoștea în ședința conferinței regionale București a partidului comunist, din 12 august 1945, referindu-se la situația din Muntenia, că în comitetele de reformă agrară pătrunseseră elemente dubioase : funcționari de stat, logofeți și alții aflați în slujba moșierimii și că unii președinți ai comisiilor de plasă dăduseră dovadă de pasivitate, făcându-se vinovați totodată de ilegalități⁹.

O mare carență în activitatea comitetelor sătești a fost determinată de faptul că membrii lor nu erau edificați asupra unor noțiuni juridice înscrise în textul legii, precum cele de colaboraționist, absenteist,arendă etc., pentru a putea stabili corect regimul exproprierii proprietăților și nici cu mecanismul interpretării legii. Situația nu se prezenta mai bine nici la nivelul instanțelor de plasă, căci multe din ele au fost compuse în exclusivitate tot din țărani. Așa de pildă, la 26 mai 1945, prefectura județului Târnava Mare cerea Comisiei centrale să numească în cele șase comisii de plasă ale județului câte un jurist, întrucât toți președinții erau simpli plugari, care nu știau cum să lucreze¹⁰.

⁶ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, Centrala, dosar 45/1945, f. 121–123.

⁷ Idem, județul Câmpulung, dosar 2/1945–1949, f. 56 și 80.

⁸ Idem, Centrala, dosar 36/1947, f. 112–131. Pentru alte cazuri vezi idem, județul Prahova, dosar 41/1945–1949, f. 122.

⁹ Conferința organizației regionale București, 10–11–12 august 1945, p. 139–140.

¹⁰ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, județul Târnava Mare, dosar 10/1945, f. 13. Camera agricolă a județului Trei Seane raporta, la 17 iunie 1945, Comisiei centrale că în nici o plasă nu exista nici cea mai elementară situație asupra terenurilor expropriate, iar când se găsea, ea era complet lipsită de claritate (idem, județul Trei Seane, dosar 8/1945, f. 7).

Legea din 23 martie 1945 și regulamentul ei de aplicare conțineau nu puține lacune. Implicațiile lor au apărut pe parcursul dezbaterilor purtate în instanțe asupra transferului de proprietate. În martie 1946, comisia județeană de îndrumare a aplicării reformei agrare Olt aducea la cunoștință celei centrale o parte din dificultățile cu care se confrunta în procesele de expropriere și de împrumțarire. Nici legea, nici regulamentul nu fixau obligația instanțelor de a afișa listele de îndreptățiți, astfel că cei interesați nu puteau lua cunoștință de conținutul tabelelor, în cazul în care comisiile refuzau să le arate solicitanților, aceștia din urmă fiind puși în imposibilitate de a le contesta. Nu exista un termen de introducere a contestațiilor de către îndreptățiți, iar unele comisii de plasă refuzau să le primească, pretextând că expirase termenul. Ca urmare, sătenii adresau zilnic plângeri comisiei județene, motivând omiterea lor de pe tabele. Pe de altă parte, comitetele comunale refuzau să aducă la cunoștința celor interesați lucrările de expropriere, ncavând obligația legală de a o face – astfel că moșierii nu știau dacă trebuie să le conteste sau nu ¹¹.

Pe fondul ostilității vădite a guvernului față de moșieri s-a grefat un constant exces de zel în aplicarea dispozițiilor privitoare la expropriere. Optica primului ministru asupra modului în care trebuiau să acționeze organele reformei agrare se degajă din expozeul făcut de el în ședința comitetului central al Frontului plugarilor din 23 decembrie 1945, în calitate de președinte al acestei organizații : „Să nu uitați că noi am confiscat moșiile și n-am plătit preș. Confiscând aceste moșii, v-am instituit pe dv. și judecători. Plugarii au instituit comitete plugărești ca ei să-și facă dreptate. Dv. sunteți comitetele din sat, dv. sunteți comitetele de plasă, casația este plugarul Zăroni. V-am ferit de a vă plimba la judecători. V-am dat și pâinea (moșia) și cuțitul (instanța de judecată). Nu așteptați să vă tăiem și pâinea” ¹².

Iar instanțele reformei au demonstrat capacitatea de a folosi „cuțitul”, acordând foarte puțină atenție noțiunii de legalitate. Într-un raport din ianuarie 1946 asupra stadiului reformei agrare din județ, camera agricolă Fălciu relata în acest sens : „Comitetele comunale, în marca lor majoritate, nu au înțeles spiritul legii, regulamentul și instrucțiunile pentru reforma agrară. Când le-au înțeles sau au primit îndrumări și lămuriri, n-au voit să țină cont de lege, regulament și instrucțiuni”. Comitetele comunale refuzau a aplica hotărârile comisiilor de plasă și chiar ale Comisiei centrale, iar mijloacele de constrângere pentru executarea hotărârilor nu existau ¹³. La 16 februarie 1947, Ministerul Afacerilor

¹¹ Idem, județul Olt, dosar 45/1946, f. 49.

¹² Petru Groza, *Texte alese*, București, 1973, p. 317–318.

¹³ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, județul Fălciu, dosar 9/1945–1950, f. 80.

Interne comunica Ministerului Agriculturii și Domeniilor, cerându-i să ia măsuri, că era informat că în numeroase cazuri Comisia centrală dăduse câștig de cauză proprietarilor expropiați, dar că cei îndreptățiți, îndemnați de elemente de rea credință, pretindeau pe mai departe loturile în moșia retrocedată, creând astfel nemulțumiri și împrăștierea și expropriaților¹⁴.

La 16 iunie 1946, Petru Groza a făcut o vizită la Sighet, prilej cu care a stat de vorbă cu țărani. Ulterior aceștia au afirmat că primul ministru le-ar fi spus că pământul este în întregime al lor; ei dictează și sunt liberi să și-l însușească. Prefectul, care fusese tot timpul lângă primul ministru, a combătut aserțiunile sătenilor. Oricum, în chiar după amiaza zilei de 16 iunie, țărani, întorcându-se acasă, s-au oprit la ocolul agricol Dragomirești, cerând șefului acestuia să părăsească ocolul și terenul ce forma rezervă de stat, întrucât primul ministru le-ar fi îngăduit să ocupe pământul. El a reușit să scape de înverșunarea sătenilor numai datorită unui truc al șefului de ocol din Vișeu de Sus, care gira și ocolul agricol Dragomirești și se afla atunci acolo. I s-a cerut secretarului să întreprindă o anchetă, însă acesta a spus că nu îndrăznește. Atmosfera generală întreținută de unii propagandiști este aceea că tot pământul aparține celor ce-l muncesc efectiv. Pentru locuitorii din această plasă – scria, la 22 iunie 1946, inspectorul responsabil al camerei agricole Maramureș, Const. Rațiu, Direcției Proprietății și Bunurilor Statului – nu mai contează decât miniștrii, toți vor să audă din gura ministrului dacă au sau nu dreptate. „Domnul prim-ministru și domnul ministru L. Pătrășcanu, prin omiterea din cuvântările lor a rostului nostru aci și a accentului asupra calității autorității și ascultării cuvântului nostru au făcut pe locuitori să creadă că suntem de minimă importanță și că, deci, ceea ce lucrăm și definitivăm noi este atacabil oricând și că lucrările nu vor rămâne astfel cum le definivăm”¹⁵. Același Rațiu a cercetat între 9 și 22 iunie 1946 stadiul aplicării reformei agrare din plasa Sighet. El a constatat că situația era cât se poate de rea. Numai două comune aveau notari; nu erau pretori, șefi de ocol, mașini de scris la comune, nici date cadastrale. În plus, el a întâmpinat o rezistență fără sens din partea comitetelor comunale, care nu posedau nici situația reformei, nici decizii de expropriere. Comitetele nu cunoșteau situația terenurilor ce le expropriau, iar pământurile fuseseră distribuite țăranilor fără nici o bază legală. „Un spirit neînțelec de dușmănie față de proprietari, oricare ar fi ei, îngreunează mult avansarea și definitivarea lucrărilor. Pe de altă parte, sunt agenți provocatori și instigatori care derutează comitetele și pe țărani, orientându-i spre rezistență și un drum contrar spiritului legiuitorului. Am auzit glasuri ridicându-se împotriva noastră, în sensul că nu

¹⁴ Idem, județul Ilfov, dosar 83/1945–1950, f. 169.

¹⁵ Idem, județul Maramureș, dosar 17/1946–1947, f. 66–67.

am fi alături de țăran atunci când cerem insistent și aplicăm dispozițiile legale”¹⁶.

Alți factori, alături de subiectivismul de care au dat dovadă membrii instanțelor, au condus la pronunțarea unor hotărâri incorecte de expropriere și de împrăciatărire. La 8 iunie 1945, pretorul plășii Ștefănești, județul Muscel, scria Comisiei centrale că aplicarea legii agrare în județ devenise o problemă foarte serioasă, datorită faptului că se trecuse la împărțirea pământului înainte de a se cunoaște situația juridică a proprietăților și din cauză că apăreau mereu instrucțiuni care completau legea. La 6 aprilie 1945, când fusese instalat, pretorul găsisse legea interpretată foarte radical de organele responsabile și de autoritățile județene, precum și de intervențiile altor factori care influențaseră în mod defavorabil comitetele satești în lucrările de reformă agrară, fapt ce a determinat greutăți extreme în aplicarea legii, la care s-au adăugat, în timp, altele : 1) lipsa de conștiinciozitate a comitetelor locale, care comiteau abuzuri față de proprietari, față de consătenii lor, față de alte comune, plăși și județe (acestea reciproc), avidității țăranilor de a obține pământ, uzând în acest scop de toate mijloacele spre a ne induce în eroare, pe de o parte și : 2) cerbicia cu care proprietarii se cramponau de pământ spre a nu fi expropriați, pe de alta, întrebuițând toate mijloacele posibile, ca acte false și întortochiate, emise de autorități sau de persoane particulare mituite, interesate sau rău intenționate, producerea de contestații foarte voluminoase, cu foarte complicate chestiuni juridice, în care proprietarii dezvoltau pe zeci de pagini chestiuni nejuste, dar nu dădeau elementele necesare aplicării legii, nedeclararea proprietăților ce le posedau în alte comune, plăși, județe și altele¹⁷.

Adoptarea unor decizii arbitrare nu a caracterizat numai activitatea organelor locale și de plasă ale reformei agrare. Legalitatea a fost adesea desconsiderată chiar și de departamentul de resort, căci nu puține din dispozițiile lui nesocoteau complet normele în vigoare, inclusiv pe cele introduse de noul regim. Un exemplu concludent îl oferim prin rezoluția favorabilă pusă de ministrul agriculturii, în noiembrie 1949, pe cererea unui oarecare C. Mihăilă, din comuna Ungureni, județul Romanați, pentru un loc de casă pe pământul lui Ion C. Dumitriu, nu pe temeiul vreunui articol de lege, ci pentru simplul motiv că petiționarul nu avea locuință, iar „chiaburul” Dumitriu „exploata pe țărani”¹⁸.

Bazele climatului ostil respectului normelor de drept fuseseră puse de grupările de stânga în perioada luptei pentru acapararea puterii, iar organele

¹⁶ *Ibidem*, f. 65–66.

¹⁷ *Idem*, județul Muscel, dosar 6 / 1945, f. 3–4.

¹⁸ *Idem*, județul Romanați, dosar 116 / 1949–1950, f. 40.

reformei s-au bizuit pe toleranța, pe încurajarea tacită sau chiar pe implicarea nemijlocită a conducătorilor locali comuniști și ai Frontului plugarilor în asemenea ilegalități, ceea ce a condus la perpetuarea unei stări de lucruri anormale. În darea de seamă pe anul 1945 asupra reformei agrare din județul Tulcea, întocmită de legiunea de jandarmi, în referirile făcute la singura moșie expropriată de aici, a fraților Stras, de 508 ha, din comuna Turcoaia, se arăta că instanța locală nu lucrase obiectiv. Loturile nu au fost trase la sorți, iar unii responsabili politici care au făcut parte din ea au schimbat sorții și tabelele, astfel că terenurile cele mai bune s-au dat celor interesați ; au fost omiși mulți îndreptățiți și s-a dat pământ altora fără drepturi. Prin schimbarea sorților, văduvelor de război le-au fost repartizate pământurile cele mai rele. Toți ce au primit loturi au fost obligați să plătească între 4 000 și 10 000 lei fără să primească chitanță sau să cunoască destinația sumei¹⁹. Într-un memoriu trimis subsecretarului de stat la Ministerul de Interne, Ion Burcă, la 2 octombrie 1945, conducerea organizației județene Timiș-Torontal a Partidului Social-Democrat arăta că, în privința coloniștilor din Banat, „este un haos nemaipomenit”. Comitetele de reformă agrară procedeau după priceperea lor foarte redusă și comit ilegalități și nelegiuiri, unele după altele. Deși am semnalat foarte multe abateri grave de la legea reformei agrare în vigoare nu s-a luat și nu se ia nici o măsură. Am constat însă că acolo unde interesele partidului comunist reclamă, prefectul este gata a se deplasa și a lua măsuri imediat și fără nici o întârziere în favoarea partidului. Când reclamăm noi ceva, trec luni de zile fără a se deplasa și nici măsuri nu se iau²⁰. Imixtiunea factorilor politici în problemele reformei agrare este reliefată și de faptul că, începând din vara lui 1945, atunci când ordona cercetarea pe teren a unor reclamații, Comisia centrală solicita ca din organul de anchetă să facă parte și reprezentantul Frontului Național Democrat, mai târziu al P.C.R. ori P.M.R., „conform legii”²¹, însă o lege sau o dispoziție legală care să îi stipulat prezența lor nu a existat.

Începând din 12 mai 1945, delegatul camerei agricole Neamț, inginerul agronom șef al biroului pășunilor de pe lângă cameră, Nicolae Amăriuței, a cercetat stadiul aplicării reformei agrare la comisiile de plasă. Aproape toate dosarele venite de la comitetele comunale erau incomplete și ilegal întocmite, iar locuitorilor le fuseseră împărțite pământuri care, după lege, nu trebuiau expropriate. Comisiile de plasă s-au constituit greu, întrucât comitetele comunale își schimbau mereu delegații. În plus, aveau mult de lucru, deoarece

¹⁹ Idem, județul Tulcea, dosar 45/1949, 1950, f. 3.

²⁰ Idem, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 10/1945, vol. I, f. 24

²¹ Idem, fond Reforma agrară din 1945, județul Mureș, dosar 12/1945-1946, f. 31 și 82.

trebuiau să refacă atât lucrările înfăptuite înainte de apariția legii, cât și pe cele de după 23 martie 1945²². Amestecul personal, fără calitate, a președintelui Frontului plugarilor, Petre Drăgușanu, în aplicarea reformei a determinat ancheta din decembrie 1945 întreprinsă de inspectorul general din minister, I. Max Popovici și inginerul agronom consilier Gh. Luscalov, de la Inspectorul Regional Agricol Bacău. În raportul trimis ministerului la 18 decembrie 1945 de la Max Popovici se arăta că inginerul agronom de la camera agricolă Neamț îl reclamase pe președintele Frontului plugarilor și că toate învinuirile aduse se dovediseră aproape în întregime întemeiate. O parte din bunurile expropriate ce trebuiau, conform legii, administrate de camera agricolă erau deținute de Frontul plugarilor, care încasa și veniturile. La Mărgineni, bunurile expropriate de pe moșia generalului Dragu : o livadă cu pomi fructiferi, un han și o moară erau administrate de președintele Frontului plugarilor și al comitetului local de expropriere, Th. Săndulache. Acesta fusese condamnat la 10 zile închisoare și 1 000 de lei amendă pentru delictul de degradare, dar grațiat, apoi de către Curtea de Apel Iași la opt luni de închisoare corecțională, pentru furt, executând pedeapsa și la un an de închisoare, doi ani interdicție și 100 000 lei amendă pentru ultraj și violență²³. Deși Max Popovici găsisse vinovat pe Petre Drăgușanu, acesta a continuat să incite de țărani. În „Gazeta Frontului Plugarilor“, din 6 ianuarie 1946, el a publicat articolul REFORMA AGRARĂ, solicitând instanțelor să definitiveze lucrările până în primăvară. Se cerea să fie respinse „cu bărbăție“ apelurile moșierilor și ale instituțiilor ce solicitau rezerve. „Cuvântul <Frontului plugarilor> este acela : nici o milă față de moșieri. Tot pământul trebuie să intre în proprietatea celor ce-l muncesc. În al doilea rând : *Nu împrăprietăriți nici o instituție* (subl. autorului). Tot pământul să fie dat la țărani, întrucât legea și Frontul plugarilor stă pe principiul proprietății individuale. În al treilea rând, până ce lucrările se vor lămurii legal, adică până la definitivarea reformei agrare, nici un plugar să nu iasă de pe pământul ocupat în iarna trecută și în primăvara anului 1945 fără știrea Frontului plugarilor”²⁴.

La 30 aprilie 1945, comitetul central al Frontului plugarilor ordona organizației locale din comuna Poenița, județul Muscel, ca în 48 de ore de la primirea acelei comunicări să predea lui Nicolae Șt. Ceaușescu cele 14 ha confiscate ce nu intrau în expropriere. „În cazul când prezenta dispoziție nu va fi respectată, vom lua măsuri pentru ridicarea și arestarea tuturor acelor plugari

²² Idem, județul Neamț, dosar 7/1945–1946, f. 51.

²³ *Ibidem*, f. 237–238 ; idem, dosar 6/1945–1947, f. 10.

²⁴ Idem, dosar 6/1945–1947, f. 11.

care nu respectă legile guvernului actual"²⁵. Ordinul a atras riposta comisiei de plasă Stâlpeni, din raportul nr. 356 trimis la 2 iunie 1945 Ministerului Agriculturii și Domeniilor, care arăta că judecarea exproprierei cădea în sarcina organelor reformei, nu a Frontului plugarilor. Rugăm să interveniți la Frontul plugarilor să nu se mai formuleze asemenea adrese amenințătoare, când responsabilă cu aplicarea reformei agrare este comisia de plasă²⁶.

Amestecul factorilor politici s-a concretizat și prin desemnarea reprezentanților unor formațiuni ce gravitau spre comuniști ca membri ai unor instanțe, în cele mai multe cazuri prin nominalizări ce nu aveau acoperire legală. Așa de pildă, la 19 octombrie 1945, Uniunea Populară Maghiară din România comunica secretarului Comisiei centrale numele noului delegat în acca instanță și a suplinatorului lui, întrucât cel ce fusese numit la 29 septembrie 1945 era foarte ocupat²⁷. La 17 iunie 1946, organizația Frontului plugarilor Ialomița anunța instanța centrală că delegase ca președinte de plasă pentru reforma agrară din plasa Lehliu, județul Ialomița, pe un oarecare N. Tănăsescu, cu începere de la 1 iunie 1946, în locul lui Gh. Ivănescu²⁸.

Trebuie menționat că partidul comunist s-a implicat, fără a fi avut vreo împuternicire legală, în dirijarea procesului de aplicare a operațiilor de expropriere și de împropietărire și că intervențiile sale veneau nu rareori în contradicție atât cu stipulațiile decretului, cât și cu normele de drept atunci în vigoare. În *Instrucțiunile* comitetului central din ianuarie 1946 pentru definitivarea reformei agrare, după ce se anunța că organul conducător al partidului hotărâse să desemneze responsabili regionali și județeni pentru reforma agrară, îndrumați de Miron Constantinescu, în calitate de împuternicit al comitetului central în problemele țărănești și că secretarul organizației P.C.R. de plasă devenea responsabil pentru reforma agrară în plasa respectivă pe linie de partid, se dădeau indicații care aprobau de fapt ocuparea ilegală a moșiilor. Se va elimina jandarmeria din acțiunea de restabilire a proprietăților încălcate și în conflictele dintre săteni. Forța publică va interveni pentru arestarea escrocilor demascați și va sta, în cazuri speciale, la dispoziția guvernului²⁹. În lunile următoare, la verificarea lucrărilor de reformă agrară, activiștii P.C.R. și ai Frontului plugarilor au participat efectiv la acestea, în cadrul misiunilor de judecată³⁰.

²⁵ Idem, județul Muscel, dosar 2/1945-1946, f. 296.

²⁶ *Ibidem*, f. 295.

²⁷ Idem, județul Ilfov, dosar 40/1945-1948, f. 23.

²⁸ Idem, județul Ialomița, dosar 70/1946, f. 16.

²⁹ Arh. St. Iași, fond I, Comitetul regional P.M.R., dosar 6/1945, f. 5 ; idem, fond II, Comitetul regional P.R.M., dosar 29/1945, f. 6.

³⁰ Idem, fond I, Comitetul regional P.M.R., dosar 1/1946, f. 39.

Sub impulsul propagandei ostile „legalității burgheze“, interesați în a aduce la fondul de împrumutări cât mai întinse suprafețe expropriate, lipsiți de pregătire juridică adecvată interpretării legii, necinstiți și incorecți nu numai față de moșieri, ci și față de consătenii pe care îi reprezentau, aproape pretutindeni membrii comitetelor locale și ai comisiilor de plasă au acționat în mod subiectiv. La mai puțin de trei luni de la promulgarea legii agrare, la 1 iunie 1945, prefectul județului Arad raporta Ministerului Agriculturii și Domeniilor că era sesizat zilnic în materie de reformă agrară prin diferite cereri ale locuitorilor, care se plâneau contra comitetelor locale și de plasă că nu respectau legea. Membrii lor, în lipsa unor instrucțiuni precise, fiind dezorientați, căutau să interpreteze legea și regulamentul după bunul plac, făcând șicane anumitor categorii de proprietari. Astfel, în unele locuri, la incitațiile comitetelor comunale, locuitorii au intrat pe pământurile și în gospodăriile germanilor, care, conform art. 3, puteau fi expropriați numai cu avizul Comisiei Aliate (Soviетice) de Control. Dispozițiile art. 3 aliniatul c, prevedeau în mod clar că terenurile date în arendă cădeau sub expropriere totală dacă fuseseră cultivate în acest sistem în ultimii șapte ani, însă comisiile locale au căutat să confişte și pământurile lucrate doar în toamna lui 1944 în dijma, deși instrucțiunile Comisiei centrale din 25 aprilie 1945 considerau dijma ca regie proprie. Or, în acel an, sistemul fusese foarte răspândit peste tot în județul Arad, iar amestecul comitetelor producea și nemulțumiri și perturbații în cultura pământului ³¹.

Într-un raport trimis în decembrie 1945 Serviciului agricol al județului Suceava, președintele comisiei de plasă Cetatea Sucevei arăta că instanțele de aici dăduseră dovadă de lipsă de putere în interpretarea legii și regulamentului și că această carență se manifesta atât la membrii comitetelor sătești, cât și la foștii președinți ai comisiei de plasă. El evidenția, totodată, lipsa de încredere a sătenilor în hotărârile pronunțate de către ambele instanțe, încredere pierdută din cauza ușurinței cu care hotărârile lor erau schimbate de la o zi la alta și datorită faptului că și unele și celelalte, mai ales comitetele sătești, lucraseră părtinitor și necinstit ³². La 31 decembrie 1945, directorul Serviciului agricol Suceava raporta Ministerului Agriculturii și Domeniilor că președinții comitetelor de plasă îl informau că lucrările reformei agrare mergeau „foarte greu“, deoarece comitetele sătești pronunțau hotărâri „foarte arbitrare“, iar împrumutările sătenilor se făceau „foarte subiectiv“ în toate comunele județului, fapt ce determina pe mulți să se plângă direct ministerului. Din punct

³¹ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945 județul Arad, dosar 5/1945-1946, f. 20.

³² Idem, județul Suceava, dosar 4/1945-1946, f. 32.

de vedere legal, serviciul agricol nu avea nici un drept de a se amesteca, ci numai să dea instrucțiuni, ceea ce a făcut în permanență, însă ele au fost constant nesocotite³³. În ianuarie 1946, camera agricolă a județului Sălaj arăta, în raportul nr. 202, trimis Comisiei centrale în legătură cu stadiul reformei agrare, că aici „comitetele comunale și comisiile de plasă pentru reforma agrară nu au fost stabile, fiind mereu schimbate, deoarece nu erau pe placul îndreptățiților la împrăștiere și deoarece nu-și făceau datoria“. Comisia județeană nici nu-și începuse activitatea, întrucât nu avea un magistrat ca președinte. Din această cauză, dosarele nu fuseseră trimise la județ și nu se cunoștea stadiul aplicării legii³⁴.

La un an după promulgarea legii agrare, la 27 martie 1946, comisia județeană de îndrumare a reformei agrare Arad transmitea celei centrale un raport care sintetiza, în bună măsură, o stare de lucruri întâlnită în multe județe. Vorbind de situația de aici, aceasta constata că alegerea comitetelor locale se făcuse în mod vicios, căci nu participaseră cei nedreptățiți pentru desemnarea lor. În plus, comitetele comunale fuseseră schimbate de mai multe ori, în totalitate sau în parte, la hotărârea primarilor, astfel că ele nu mai reprezentau expresia voinței celor îndreptățiți pentru a le menaja interesele. *„Astăzi, nu se mai recunoaște nici o autoritate acestor comitete și nu se mai cunoaște autenticitatea și valoarea listelor de îndreptățiți. Nu se mai recunoaște inventarul viu și mort expropriat, plasarea lui și vinovații de înstrăinarea lui pe piețele județului“* (subl. autorului)³⁵. S-a făcut exproprierea unor proprietăți pentru a acoperi în cât mai mare măsură posibilitatea unui lot legal de 5 ha și pentru cât mai mulți locuitori, iar instrucțiunile Comisiei centrale care au restrâns posibilitățile de expropriere au creat din partea acestor comitete o rezistență prin afirmare de situații care nu se sprijină pe dovezi. Operațiile trebuiau revizuite și deși ele au început să fie verificate la 28 februarie 1946, finalizarea lor întârzie din lipsa actelor justificative. În plus, comitetele locale, călcând și depășind imperativele și dispozițiile legale, dau loc la o sumedenie de contestații pe care nici comisiile de plasă nu au fost în stare să le rezolve. În dosarele de expropriere nu se află nici o dovadă, ci numai afirmații³⁶. Pe de altă parte, contestatarii vin cu probe scrise, astfel că pe această bază vom ajunge în situația că cel puțin jumătate din terenurile azi expropriate vor fi scutite de expropriere, iar îndreptățiții vor avea deziluzia de a fi scoși de pe loturi.

³³ Idem, dosar 27/1946–1947, f. 62.

³⁴ Idem, județul Sălaj, dosar 6/1945–1949, f. 24.

³⁵ Idem, județul Arad, dosar 68/1946, f. 35.

³⁶ *Ibidem*, f. 36.

Aceleași reclamații privesc și împrăștierea, căci s-a dat pământ celor cu avere, cu alte mijloace de câștig și unor persoane cu alte profesii, la cei ce nu s-au ocupat cu agricultura, celor ce primiseră pământ prin reforma agrară trecută și îl vânduseră. Sunt cazuri când unii dintre ei au dobândit averi de 100 sau 200 de milioane de lei din bunurile și casele primite prin reformă și, de aici, afirmații, nu dovezi. Fiecare contestație trebuie să aibă un dosar, dar comitetele comunale nu le-au întocmit pe persoane expropriate. Comisiile de plasă erau depășite de numărul mare de contestații venite de la comune, astfel că dosarele zăceau la ele. Or, în județ existau circa 10 000 de contestații, multe din ele suficient de întemeiate. Regulamentul legii agrare stabilea, prin art. 4 aliniatul 1 și 3, modul de administrare a inventarului. Cum nu existau hotărâri de expropriere, inventarul trecut în tabele era greu de controlat fără chestionarea celui expropriat. El fusese distribuit cu omiterea oricărei formalități legale, astfel că soarta lui apărea precară. Avem informații și reclamații – preciza raportul – că s-a vândut pe piețele târgurilor din județ. Celui expropriat nu i s-a dat nici o dovadă asupra a ceea ce i s-a luat ³⁷.

Numărul și gama nedreptăților produse atât cu prilejul exproprierii proprietăților private, cât și în timpul împrăștiării au fost excesiv de mari. Multe din ilegalitățile comitetelor comunale au fost contestate la comisiile de plasă, apoi la Comisia centrală de reformă agrară, dar instanțele superioare au rezolvat favorabil doar o parte redusă din ele. La ilegalitățile săvârșite de către instanțele reformei s-au adăugat cele ale locuitorilor din multe sate care s-au erijat în reprezentanți ai plugarilor și au acționat peste capul autorităților investite de lege, confiscând din proprie inițiativă pământurile și alte bunuri ale moșierilor ori ale diferitelor instituții pe care și le-au însușit ori le-au împărțit țăranilor din localitățile respective. Propaganda desfășurată de grupările de stânga în perioada premergătoare aducerii la putere a guvernului Petru Groza pe tema ocupării cu forța a moșiilor a favorizat acțiunile ilegale ale acestor grupări de plugari de după legiferarea reformei, pe care noile autorități încercau să le stopeze. Comunicatul publicat de guvern la 19 aprilie 1945 arăta că Ministerul Agriculturii și Domeniilor era informat că „anumiți oameni, cu totul străini de aplicarea legii de reformă agrară, se dedau la acte de agitație și chiar de teroare și jaf, amenințând în numele acestei legi, în legătură cu care ei nu au nici o atribuție și nici o chemare. Toate autoritățile sunt înștiințate să ia măsuri împotriva acestor impostori. Prefecții de județe, care sunt răspunzători de menținerea ordinii în județele lor, vor împiedica orice act de asemenea provocări. Dacă totuși cineva din *organele constituite legal* pentru aplicarea

³⁷ *Ibidem*, f. 37–38.

reformei agrare va săvârși abuzuri în îndeplinirea atribuțiilor sale, cazul va fi comunicat în scris Comisiei centrale de reformă agrară de pe lângă Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Toate autoritățile și organizațiile partidelor politice care colaborează în guvern sunt rugate să participe la aplicarea legii de reformă agrară în litera și în totalitatea ei, acest lucru fiind necesar în interesul însămânțărilor (subl. autorului) din actuala campanie agricolă, când nici o palmă de pământ nu trebuie să rămână neînsămânțată. Orice împiedicare de a îndeplini legea de reformă agrară va fi aspru sancționată³⁸.

Stările de lucruri consemnate în comunicatul din 19 aprilie 1945 aveau să dăinuiască și în anii următori. La 26 iulie 1947, ministrul de interne, Teohari Georgescu, arăta, în ordinul telegrafic nr. 22 452 trimis prefectilor, că era informat că în unele județe persoane fără competență legală făceau injoncțiuni sau procedau direct la modificarea lucrărilor de expropriere și de împrumțare stabilite de organele legale competente, provocând astfel o serie întreagă de conflicte, dăunătoare liniștii publice și stabilității juridice a reformei agrare. Veți interzice orice imixtiune a persoanelor fără competență legală în rezolvarea conflictelor ivite din aplicarea reformei agrare³⁹.

Detalii asupra manierei în care acționau unii dintre aceștia sunt expuse în numeroase rapoarte trimise de organele județene Comisiei centrale. Prezentăm aici, în rezumat, raportul Serviciului agricol Vaslui, din 7 noiembrie 1945. Acesta preciza că în aplicarea reformei agrare se amestecaseră persoane fără nici o calitate, provocând marile nereguli ce se săvârșeau în comune și în plăși și că, pe de altă parte, comitetele comunale și comisiile de plasă nu respectau indicațiile date de șeful serviciului agricol, în calitate de îndrumător județean și documentele legii. Persoane străine veneau în comune și terorizau autoritățile locale și comitetele satești de reformă agrară. Ele algeau comitete, fără a fi convocat obștea satului. Acestea, în chiar ziua instituirii, dădeau hotărâri de expropriere, sub presiunea lor, fără a avea vreo documentație, ridicau bani de la locuitori, sub motiv că se vor duce la Vaslui sau București și le vor da pământ. Persoane străine, fără calitate oficială în aplicarea legii, merg în comune și forțează, sub amenințări, pe țărani să dea declarații cum că proprietarul respectiv a lucrat în arendă moșia sau că au luat în arendă pământ de la proprietar. În dosarele de la comune și plăși se găscasu foarte multe semnături false, mulți locuitori semnând în alb. Din aceste motive, directorul camerei agricole Vaslui, care fusese delegat de ministrul de resort ca președinte al comisiei județene, a comunicat ministerului că datorită celor semnalate de el în urma constatărilor de pe teren imediat după primirea împuternicirii, nu-și putea îndeplini mandatul dacă nu i se dădea concursul de către organele județene⁴⁰.

³⁸ „Universul”. 19.IV.1945.

³⁹ Arh. St. Timișoara, fond Prefectura județului Timiș-Torontal, dosar 62/1947, f. 126-127.

⁴⁰ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1945, județul Vaslui, dosar 5/1945, f. 191-192.

Cazuri în care grupuri mai mici sau mai mari de țărani s-au erijat în organe ale legii sunt extrem de numeroase. La 23 martie 1946, Inspectoratul General al Jandarmeriei scria Comisiei interministeriale de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri că în comuna Sfarnaș, județul Bihor, doi săteni expropriaseră abuziv și împărțiseră la 20 de localnici pământul bisericii și școlii⁴¹. La 27–29 octombrie 1945 o parte din sătenii din comunele Farcașa și Gclu, județul Neamț, constituiți în „comitete locale“, au procedat la parcelarea pădurilor statului și a plantațiilor din moșia Gclu, punând stăpânire pe o parte din ele. La venirea organului silvic, sătenii au recunoscut că acțiunea lor era ilegală, dar au declarat că numai pe această calc vor sili ministerul să le satisfacă nevoile de teren. Intervențiile repetate ale Casei Pădurilor la departamentul de resort nu determinaseră nici până la 18 ianuarie 1946 scoaterea țăranilor din pădurile ocupate⁴².

În toate regiunile țării au fost confiscate de către instanțele reformei agrare proprietăți protejate în mod expres de art. 8 al legii din 23 martie 1945. Astfel, în iunie 1945, generalii C. Dragalina, Grecescu, I. Georgescu, Gh. Ionescu și E. Rozin, împrumăriți cu loturi „Mihai Viteazul“ de câte 25 ha, în comuna Perișoru, județul Ialomița, se plâneau că o parte din locuitorii comunei Cocargeaua însămânțaseră circa 30 ha din cle cu floarea soarelui⁴³. Eforici Spitalelor Civile din București i-au fost expropriate moșiile Perșinari și Blăjești, județul Dâmbovița, din comuna Perșinari, Țândărei, județul Ialomița, Rasnic și Afumați, județul Dolj și altele, împărțindu-se țăranilor⁴⁴. În comunele Potpelec și Someș-Odorhei, județul Sălaj, comitetele locale au expropriat livezi și pășuni din proprietatea Mitropoliei Blajului, ce au fost distribuite rudelor membrilor acestora și unor persoane fără drepturi de împrumetărire⁴⁵. În zona Gurgucți, județul Brăila, comisia locală a confiscat 187 ha ale Ministerului Sănătății⁴⁶, iar în comuna Bălteni, județul Covurlui, lotul „Mihai Viteazul“, de 25 ha, pe care generalul Nicolae Arghirescu îl primise după primul război mondial⁴⁷. În unele județe, comitetele locale au confiscat și dat țăranilor o serie de loturi școlare, precum cele ale școlilor primare din comunele Beriu, județul Hunedoara⁴⁸ și Hangu, județul Neamț⁴⁹, terenul școlii de agricultură din comuna Bonțida, județul Cluj, unde în aprilie 1947 instanța a împrumetărit pentru a doua oară pe

⁴¹ Idem, județul Bihor, dosar 21/1945–1949, f. 130–131.

⁴² Idem, județul Bacău, dosar 24/1946, f. 104–105.

⁴³ Idem, județul Ialomița, dosar 1/1945–1946, f. 334.

⁴⁴ Idem, Centrala, dosar 75/1945–1948, f. 1 și 74 ; idem, județul Dolj, dosar 9/1945–1946, f. 90

⁴⁵ Idem, județul Sălaj, dosar 6/1945–1949, f. 21.

⁴⁶ Idem, județul Brăila, dosar 7/1945–1947, f. 119.

⁴⁷ Idem, județul Covurlui, dosar 21/1945, f. 175–176.

⁴⁸ Idem, județul Hunedoara, dosar 20/1945–1946, f. 36.

⁴⁹ Idem, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 34/1945, f. 194

săteni, repartizând loturi chiar în fața clădirii principale ce făcea parte din parcul școlii⁵⁰. În ziua de 17 septembrie 1946, locuitorii comunei Timișești, județul Baia, au intrat cu plugurile în 30 de ha de pe moșia depozitului de armăsari Grași, județul Neamț. Toate intervențiile autorităților nu au dus la nici un rezultat, nereușindu-se scoaterea sătenilor de pe teren, care, la 8 octombrie 1946, continuau să-l arc. Mai rău, locuitorii comunelor Petricani, General Averescu și satul Plăeșu erau pregătiți să urmeze exemplul celor din Timișești⁵¹.

În multe cazuri însă țăranii au ocupat din proprie inițiativă cu forța pământurilor diferiților proprietari și, în special, ale instituțiilor exceptate de la expropriere. În Transilvania, Academia Română deținea o singură proprietate, în comuna Berthelot (fostă Fărcădin), județul Hunedoara. Aceasta fusese donată de statul român generalului francez Henry Berthelot. În 1931, generalul a lăsat-o prin testament Academiei, care a dat-o în exploatare cooperativei „Țara Hațegului”. La 2 martie 1945, localnicii au împărțit-o între ei și au ocupat castelul, iar la 2 aprilie 1945, împreună cu o echipă de muncitori veniți din Valea Jiului, au intrat cu plugurile, neținând seama de explicațiile date de prefect și de directorul camerei agricole⁵². La 25 septembrie 1945, secretarul general al Academiei Române, Al. Lapedatu, comunică primului ministru că sătenii din comuna Albești, județul Ialomița acaparaseră moșia din satul Bataluri, iar cei din comuna Băcani și din Perieni intraseră samavolnic cu plugurile în terenurile moșiei Suseni, județul Tutova, a Academiei, împiedicând tractorul și plugurile cu boi ale fermei să continue aratul și semănatul. La ordinul primului ministru, șeful departamentului agriculturii și domeniilor a cerut, printr-o telegramă fulger, organelor locale să evacueze, cu concursul jandarmilor, pe cei ce intraseră pe moșie și să defere Parchetului Tribunalului pe cei vinovați⁵³. La Albești, județul Ialomița, 42 locuitori însămânțaseră grâu pe moșia Academiei, în suprafețe cuprinse de la 1 la 11 pogoane, iar unul dintre ei 80 de pogoane. La 16 noiembrie 1945, șeful Serviciului agricol Ialomița, care anchetase, împreună cu camera agricolă și cu prefectura situația de aici, raporta că cele întâmplate pe moșia Academiei nu constituiau un caz izolat. Cu ocazia cercetărilor de la Albești, unde localnicii și cei din comuna Bataluri încălcaseră moșia Academiei, am aflat că cei din comuna Marsilieni și cei din comuna Socoalele au încălcat loturile zootehnice ale statului, lucrate de camera agricolă.

⁵⁰ Idem, fond Reforma agrară din 1945, județul Cluj, dosar 10/1945–1948, f. 38.

⁵¹ Idem, județul Neamț, dosarele 6/1945–1947, f. 7 ; 25/1946–1947, f. 139–140.

⁵² Idem, Centrala, dosar 27/1945, f. 155–156 ; idem, județul Hunedoara, dosar 1/1945–1949, f. 60 ; idem, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 34/1945, f. 128.

⁵³ Idem, fond Reforma agrară din 1945, județul Tutova, dosar 2/1945–1946, f. 123–125 ; județul Ialomița, dosar 1/1945–1946, f. 178.

În plus, cotelc lăsate proprietarilor erau pretutindeni încălcate de locuitori, care motivau că s-a ordonat să se semene grâu. „Datorită ideilor ce s-au infiltrat în capul sătenilor, autoritatea de stat este inexistentă și la orice încercare făcută de noi de a-i încadra în lege primim același răspuns uniform și generalizat < Legea pleacă de jos în sus >”⁵⁴. În septembrie 1945, locuitorii din comuna Folt, județul Hunedoara au împărțit terenul școlii de gospodărie casnică din localitate, cei din Băcăinți, același județ, moșia Episcopiei ortodoxe din Sibiu (Fundăția „Dr. Mihu“), cei din Chitid grădina cu pomi, de 30 iugăre, ce fusese atribuită camerei agricole Hunedoara prin reforma din 1921⁵⁵. În martie 1946, locuitorii din comuna Juriu de Câmpie, județul Turda au expropriat cele 700 iugăre ale fermei Cojocna, ce formau proprietatea Facultății de agronomie din Cluj⁵⁶. La 20 septembrie 1946, Stațiunea experimentală Agricolă Câmpia Turzii se plângea Ministerului Agriculturii și Domeniilor că în acea zi mai mulți locuitori din comuna Bolduț, județul Turda au împărțit terenul ei din satul Cean, contrar dispozițiilor din legea agrară, avertizând conducerea fermei că în ziua următoare vor veni să ia și restul inventarului viu și mort. Astfel, întreaga exploatare a fost dezorganizată în plină campanie agricolă a însămânțărilor de toamnă⁵⁷.

Ministrul agriculturii, Tr. Săvulescu, recunoștea, la 23 noiembrie 1946, că primise repetate rapoarte și informații din diferite părți ale țării, care arătau că unii locuitori nu respectau hotărârile de expropriere și împrăștiere, însămânțând, fie din proprie inițiativă, fie îndemnați, cu forța terenuri ce nu le aparțineau, scutite de expropriere. Organele de reformă agrară erau făcute responsabile pentru daunele și dezordinele de asemenea natură, iar cei ce însămânțau din proprie inițiativă urmau să piardă arătura în favoarea adevăratului proprietar⁵⁸. Dar, în multe locuri avertismentul ministrului nu a produs nici un ecou. În 1945 țărani din comuna Lăzăreni, județul Bihor ocupaseră cu forța și însămânțaseră cele 77 iugăre stăpânite în indiviziune de Aurel și Silvia Popescu, refuzând să le abandoneze. După numeroase intervenții ale proprietarilor scutiți de expropriere, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a dispus, prin ordinele nr. 619 484 din 30 mai 1947 și 629 014 din 1 august 1947,

⁵⁴ Idem, județul Ialomița, dosar 1/1945–1946, f. 174–176.

⁵⁵ Idem, Centrala, dosar 27/1945, f. 155–156.

⁵⁶ Idem, județul Turda, dosar 50/1946, f. 1–2.

⁵⁷ Idem, dosar 23/1946, f. 5.

⁵⁸ Idem, județul Sălaj, dosar 53/1947, f. 64. Vezi decizia ministerială nr. 2234, din 23.XI.1946, publicată în M.O. din 28.XI.1946. În campaniile agricole din 1946, în comuna Diosig, județul Bihor, o parte din terenurile expropriate, 37 iugăre, au fost muncite nu de cei îndreptățiți la împrăștiere, ci de unele persoane cărora le fuseseră arendate de foștii proprietari ori de altele ce se credeau îndreptățite să primească pământ. Ca urmare, în toamnă le-a fost impusă dijma de 1/3 pentru stat, restul pentru cei ce munciseră terenul, care a constat din știuleți de porumb, grâu și pepeni (idem, județul Bihor, dosar 25/1946–1947, f. 3–4).

evacuarea țăranilor, dar proprietarii nu reușiseră să reintre nici până în octombrie 1947 în stăpânirea pământului⁵⁹.

Abuzurile și ilegalitățile înregistrate pe parcursul aplicării lucrărilor de reformă agrară au fost mult mai numeroase. Ele au produs nemulțumiri cu atât mai profunde cu cât autoritățile de resort le-au tolerat și adesea chiar le-au patronat, în disprețul evident al unei legi cu articole neclar redactate, care au favorizat de la început arbitriul.

LA LÉGALITÉ ET LES ABUSES DES INSTANCES DE REFORME AGRAIRE DE 1945

R é s u m é

Le droit pour mise en pratique les dispositions du décret-loi pour la reforme agraire de 1945 était confié aux comités des agriculteurs choisies par communes. Pour remplir le but de la reforme agraire et pour collaborer avec les organes d'état habilitées, par l'art. 10. on ont été crée des commissions départementales (de „plasa“), avec la tâche de coordonner les opérations d'expropriations et de mise en possession, et de décider sur les malentendus parmi les villages et les communes, bien que sur celles d'entre les propriétaires et les paysans qui pourraient apparaître au cours de l'application de la reforme. La loi n'a pas prévue une instance centrale au niveau de l'entière pays. Mais, l'art. 9 du Règlement a accepté une commission mixte centrale pour la reforme agraire, comme organisme nommé et dépendent de la Ministère d'Agriculture et des Domaines.

Sur le fond d'une hostilité visible de gouvernement face aux grands propriétaires il est paru un excès constant dans l'application des dispositions concernant l'expropriation. Le nombre et la gamme d'injustices produites tant avec l'expropriation des propriétés privées, que pendant la mise en possession on été excessivement grands. Beaucoup d'illégalités de comites communales ont été contestées aux commissions départementales, puis la commission centrale de reforme agraire, mais celles-ci n'ont pas donné un répons favorable qu'a une petite part d'entre eux. Aux illégalités des instances de reforme agraire on a ajouté celles des habitantes de plusieurs villages qui se sont érigé dans les représentants des agriculteurs et ont actionné au-delà de a tête d'instances légales, on prenant par propre initiatives avec la force les terres et les autres biens matériels des grands propriétaires ou des différentes institutions, lesquelles elles se sont appropriés ou les ont partagé aux paysans de villages respectif.

⁵⁹ Idem, județul Bihor, dosar 47/1946–1948, f. 182.

ECONOMIE, SOCIETATE ȘI ABUZURI SOVIETICE ÎN ROMÂNIA ANILOR 1944–1947

GHEORGHE ONIȘORU

Un rol esențial în receptarea corectă a imaginii anilor 1944–1947 îl joacă înțelegerea cadrului economic, a condițiilor de ordin social, dar și a impactului jafurilor și abuzurilor trupelor sovietice asupra populației civile. Aceasta pentru că România a cunoscut rigorile războiului, fiind devastată, iar sistemul de telecomunicații funcționa în condiții deplorabile. De aici a rezultat diminuarea capacității de rezistență în fața măsurilor de sovietizare¹. Faptul este extrem de important, căci ideologia de stânga, deși abil prezentată nu avea șanse de reușită.

Dificultățile economice s-au accentuat și prin regimul polițienesc intern, prin ocupația sovietică și, apoi, prin acordul comercial cu U.R.S.S. din 8 mai 1945. În toamna lui 1944 situația era agravată de retragerea fortuită a autorităților administrative românești din nordul Transilvaniei, de starea generală a Moldovei și de prezența, după unele surse², a peste 80 000 dezertori ruși. Eforturile depuse pentru revenirea la normalitate erau împiedicate de introducerea în circulație, de către comandamentul sovietic, pe lângă moneda națională (leul), a rublei sovietice și a leului comandamentului militar al trupelor sovietice³. Astfel, în ciuda eforturilor guvernelor prezidate de generalii Constantin Sănătescu și Nicolae Rădescu rezultatele n-au putut fi pe măsură. Aceasta deși încă de la 25 septembrie 1944 au fost reconstituite cele 12 circumscripții administrative în scopul descentralizării și eficientizării acțiunilor la nivelul județelor⁴.

¹ Sherman D. Spector, Rene Ristelhueber, *A History of the Balkan Peoples*, New York, 1971, p. 356.

² *23 August 1944. Documente*, București, 1984, vol III, doc. 1002 (raportul lui Burton Berry către Departamentul de Stat din 17 noiembrie 1944, în urma unei întrevederi cu regele Mihai).

³ Paritatea era 1 rublă = 100 lei românești, 1 leu al comandamentului militar sovietic = 5 lei românești (*Viitorul**, 2 septembrie 1944).

⁴ Cele 12 circumscripții administrative erau Arad, București, Cluj-Turda (cu reședința la Alba Iulia), Constanța, Craiova, Galați, Iași, Mureș (reședința la Blaj), Pitești, Sibiu, Suceava și Timișoara (M.O., partea I, nr. 225, 29 septembrie 1944, p. 6-454).

Un rol important în eșecul redresării rapide a situației l-a jucat dereglarea sistemului de comunicații. În Moldova a fost lărgit ecartamentul liniilor ferate Iași – Ploiești și Cernăuți – Focșani ⁵, ceea ce a afectat și circulația pe liniile secundare din zonă, care au fost, practic, paralizate. Această acțiune a avut o amploare deosebită, după cum demonstrează cci peste 350 km de linie cu ecartament rusesc existenți în iulie 1945 pe teritoriul românesc. De asemenea, situația este valabilă și pentru porturile Sulina și Constanța, ca și pentru cele de la Dunăre, folosite după bunul plac de către Uniunea Sovietică ⁶.

Sabotarea măsurilor luate de guvernele de la București, până la 6 martie 1945, este o altă constantă a politicii sovietice în România. Pentru a lua un singur exemplu concludent putem să ne referim la legea de reglementare din 26 ianuarie 1945 ⁷, adoptată de cabinetul Rădescu. Prin aceasta se urmărea, în principal, eliminarea speculei, controlul transporturilor de cereale, inventarierea disponibilităților existente în județe și întocmirea unui plan general pentru aprovizionarea populației și îndeplinirea Convenției de armistițiu. Efectele legii au fost, însă, lovite de nulitate datorită intereselor politice ale Moscovei, care nu dorea sincer un guvern stabil la București.

Pericolul unui colaps economic în România era o realitate sesizată și de către Statele Unite și Marea Britanic. Astfel, într-un document al diplomației americane pregătit pentru Conferința de la Potsdam, după trecerea în revistă a stării țării se concluziona că efectul va fi prăbușirea economiei României și subjugarea ei de către Uniunea Sovietică ⁸.

Un indicativ al scăderii economice este, fără îndoială, prăbușirea nivelului de trai al populației. În acest sens evoluția prețurilor este sugestivă. Astfel, într-o statistică privind starea Moldovei, este trecută în revistă urcarea prețurilor în perioada aprilie 1944 – iulie 1945. Câteva exemple sunt, credem, sugestive :

- pâine, în județul Câmpulung, de la 120 lei la 420 lei ;
- carne, de la 60 lei kg, la 1 800 lei, în județul Baia ;
- zahăr, tot în Baia, de la 600 la 6 000 lei/kg ;
- cartofii, în județul Botoșani, de la 25 la 350 lei/kg ⁹.

S-a ajuns la un coeficient mediu de urcare a prețurilor, în intervalul de referință, de până la 600% în județul Bacău.

⁵ Ion Alexandrescu, *Economia în primii ani postbelici. 1945–1947*, București, 1986, p. 56.

⁶ *Ibidem*, p. 60.

⁷ *Problema aprovizionărilor în România 23 august 1944 – 23 august 1945*. București, 1945, p. 5–6.

⁸ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference). 1945*. Washington, 1960, vol. I, p. 370.

⁹ Arh. St. Iași, fond Comitetul Regional P.M.R. Iași, dosar 3/1944–1945, f. 12.

Pe acest fond au scăzut și cotele raționalizate. Zahărul, de exemplu, era în vara lui 1945 distribuit în porții de câte 200 grame / lună la oraș și 50 la țară și pentru refugiați ¹⁰. În aceste condiții n-au întârziat să apară și epidemiile. Astfel, în perioada septembrie 1944 – iunie 1945, în 12 județe ale Moldovei au fost înregistrate 59 196 cazuri de tifos exantematic ¹¹.

După instalarea guvernului pro-sovietic condus de Petru Groza, Partidul Comunist și-a pus problema depășirii situației prin măsuri pe termen lung. De acum, industrializarea era privită ca o necesitate. În raportul prezentat în fața Conferinței Naționale din octombrie 1945, Gheorghe Gheorghiu-Dej sublinia că „la baza acțiunii de refacere și reconstruire a țării trebuie să stea deci refacerea și dezvoltarea industriei grele” ¹².

S-a încercat, de asemenea, atragerea, timidă c drept, a capitalului străin, care în 1946 era de 62,7 miliarde lei. Din această sumă 43,4 miliarde erau repartizate industriei, față de 11,2 miliarde în comerț și 8,1 miliarde în bănci ¹³. Rentabilizarea agriculturii a fost considerată o altă supapă de scăpare. În acest sens, încă din 1946, fermele de stat și centrele de închiriat mașini agricole au format Regia Exploatărilor Agricole, Zootehnice, Industriale și Mașini agricole (R.E.A.Z.I.M.) ¹⁴. Pentru început au fost cuprinse în această regie 880 de ferme agricole și stațiuni de mașini, 18 administrații de vii și alte 240 exploatări diverse. Dar, cu toate încercările, în 1947 productivitatea muncii reprezenta doar 40% față de nivelul anului 1938 ¹⁵, etalonul interbelic.

Preluând puterea într-o stare de haos economic, guvernul Petru Groza a încercat să rezolve situația prin măsuri ce erau, în fapt, pași spre o societate de tip socialist. Astfel, un rezultat notabil l-a constituit înlăuntrarea, până în octombrie 1945, a aproximativ 760 de economate, care deserveau 1,6 milioane de salariați ¹⁶. Principalul efect a fost lovitura dată speculei cu produse ce se comercializau doar pe piața neagră.

Pe aceeași linie, a măsurilor de tip socialist se înscrie și etatizarea Băncii Naționale, cu începere de la 1 ianuarie 1947 ¹⁷. Această inițiativă legislativă, ca

¹⁰ Arh. St. București, fond Ministerul de Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 128/1945, f. 173.

¹¹ Arh. St. Iași, *loc. cit.*, f. 18.

¹² *Conferința Națională a P.C.R. Raportul politic al C.C. expus de tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej*, București, 1945, p. 74.

¹³ *Dezvoltarea economiei R.P.R. pe drumul socialismului, 1948-1957*, București, 1958, p. 14.

¹⁴ *Economia României între anii 1944-1959*, București, 1959, p. 402.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Economia...*, p. 509.

¹⁷ Legea nr. 1056, votată la 20 decembrie 1946, cu 282 voturi pentru și 7 împotriva (M.O. p. I. nr. 298, 28 decembrie 1946, p. 13 158-13 166).

și propunerile P.C.R. privind redresarea economică și reforma monetară din 15 iunie 1947, aveau în principal un caracter politic, afectând burghezia financiară și pe cea industrială. Relevant este că aceste măsuri veneau ca o contrapondere la Memorandumul lui Gheorghe Tătărăscu (din 24 mai), care proclama necesitatea unei liberalizări și a unui nou curs de guvernare.

Legea 287/15 august 1947, privind stabilizarea monetară, reglementa raportul de schimb la 20 000 lei vechi pentru un leu nou (art. 6), plafonând suma ce putea fi schimbată la 3 milioane lei vechi pentru salariați și pensionari, 5 milioane pentru familiile de agricultori (cu posibilitatea unei suplimentări de 2,5 milioane pentru cei care predaseră cota de cereale) și 1,5 milioane pentru liberii profesioniști¹⁸. Ce a fost în fapt reforma explică istoria oficială a Partidului Comunist, care subliniază că „a fost efectuată de pe pozițiile clasei muncitoare împotriva claselor exploatare. Ea a realizat o nouă repartitie a venitului național în favoarea oamenilor muncii, prin sterilizarea capitalurilor bănești ...”¹⁹. De cu totul altă părere era ex-premierul Constantin Sănătescu, care observa că „nu a fost o stabilizare, ci o confiscare de avere, căci s-a dat dreptul de a schimba numai o parte înfim de mică, care abia îți ajungea să trăiești câteva zile. Au fost ruinați complet negustorii și țărani”²⁰.

Deși susținea guvernul Groza, Uniunea Sovietică îl împiedica, în realitate, să redreseze economia României. Două elemente susțin această aserțiune, aparent paradoxală. Este vorba despre crearea Sovrom-urilor și acordul comercial din 8 mai 1945. Sovrom-urile au fost înființate, cu începere din 1945, ca societăți cu capital mixt (româno-sovietic), pe bază de paritate, partea rusă preluând acțiunile deținute de germani²¹. Astfel de societăți au fost inițiate în toate țările ocupate de Armata Roșie. De exemplu în Ungaria, în martie-aprilie 1946, au luat ființă Meszhart (transporturi navale), Maszovlet (aviație civilă), Maszovol și Malaj (petrol)²². De fapt, Sovrom-urile erau modalitatea aparent legală de spoliere a economiei naționale a României ca o formă suplimentară de exploatare, pe lângă cele existente deja.

În România au luat ființă, printre altele, Sovrompetrol (care controla 30% din industria petroliferă a țării) și Sovrommetal (cu uzine confiscate de la Max Auschnitt)²³, Sovromtransport (în navigație)²⁴, T.A.R.S.²⁵, Sovrombanc²⁶,

¹⁸ Idem, nr. 187, 16 august 1947, p. 7343–7345. Vezi și Arh. St. Iași, fond Inspectoratul General Administrativ Iași, dosar 2/1947, nepag. (dosar privind stabilizarea).

¹⁹ *Economia...*, p. 531–532.

²⁰ Constantin Sănătescu, *Jurnal*, București, 1993, p. 254.

²¹ François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, Paris, 1971, vol. I, p. 152–154.

²² Margaret Dewar, *Soviet Trade with Eastern Europe, 1945–1949*, Londra, 1951, p. 65.

²³ Fr. Fejtő, *op. cit.*, vol. I, p. 369–370.

²⁴ Statutul în M.O., p. I, nr. 172, 1 august 1945, p. 6583–6586.

²⁵ „Societatea de Transporturi Aeriene Româno-Sovietice”, vezi idem, nr. 245, 26 octombrie 1945, p. 9435–9442.

²⁶ *Ibidem*, p. 9429–9435.

Sovromlemn²⁷. Practic, este aproape imposibil de estimat suma reală a daunelor produse României de Uniunea Sovietică prin acest mijloc.

Baza de la care au pornit aceste societăți a fost reprezentată de acordul comercial sovieto-român din 8 mai 1945, semnat la Moscova de A.I. Mikoian, respectiv Mircea Durma. Tratatate de acest tip au fost încheiate de Uniunea Sovietică și cu celelalte state din europa de Est : Bulgaria (14 mai 1945), Polonia (21 aprilie 1945) și Cehoslovacia (24 septembrie 1945)²⁸.

Acordul din 8 mai prevedea colaborarea economică în mai multe domenii²⁹. În agricultură, U.R.S.S. se angaja să transmită României 2 000 de tractoare, care ar fi trebuit să fie retrocedate Moscovei. În industrie și transporturi urmau să fie înființate societăți mixte (Sovrom-uri), principalele ramuri vizate fiind cele petrolieră, de exploatare a lemnului și metalurgică (prin participarea sovietică la societatea pe acțiuni „Uzinele de Fier și Domeniile Reșița”).

După aceste câteva observații de ordin general, privind starea economică, vom putea recepta corect evoluțiile din teritoriu și starea populației. Aceasta pentru că prin impactul actului de la 23 august 1944 și, mai ales, în urma pătrunderii trupelor sovietice, situația oarecum stabilă a României a fost bulversată.

În condițiile în care în unele zone ale țării nu mai exista nici o forță capabilă să mențină ordinea și legalitatea, consecințele au apărut repede. Astfel, a fost afectat stocul de cereale, dispărând posibilitatea oricărui control în acest domeniu. De aici a rezultat o lipsă cronică pentru unele regiuni, prețurile au „explodat”, iar produsele de primă necesitate nu mai puteau fi repartizate eficient și rațional.

Una din zonele puternic afectate, încă din septembrie 1944, a fost Dobrogea. Astfel, o notă a Comisariatului Militar Teritorial, din 4 septembrie 1944, trimisă Marelui Stat Major, descrie începutul unei catastrofe locale arătând că „situația este dezastruoasă. Se ridică în masă animalele, pentru hrană și muncă, produsele de tot felul și se comit jafuri care nu pot fi stăvilite. Muncile agricole sunt sistate din cauza lipsei animalelor, în special cai, și a tractoarelor care au fost luate de trupele în trecere. În acest fel se compromite recolta anului viitor”³⁰. Un alt raport sinteză al autorităților regionale din

²⁷ Vezi Arh. St. București, fond Casa Regală Mihai, dosar 38/1945, f. 2-8, și M.O., p. I, nr. 101, 1 mai 1946, p. 4404-4407.

²⁸ Vezi detalii în M. Dewar, *op. cit.*, p. 19 și 39-40.

²⁹ Arh. St. București, *loc. cit.*, dosar 38 / 1945, f. 17-19, și M.O., p. I, nr. 133, 15 iunie 1945, p. 5029-5030.

³⁰ Arh. St. București, fond Președenția Consiliului de Miniștri, Cabinetul militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1915, f. 19.

Constanța, trimis în luna octombrie Ministerului de Interne³¹, confirmă prognozele. Se menționa că viața economică a fost influențată negativ de rechizițiile făcute atât de trupele germane, aflate în retragere, cât și de cele sovietice. Principalele lipsuri resimțite de populație se refereau la îmbrăcăminte și încălțăminte la Constanța, sare, zahăr și petrol în județul Brăila, dar și la ulei și lemn de foc.

Aceste realități sunt, din păcate, valabile pentru întreg cuprinsul țării³². Dar, cea mai afectată a fost Moldova. Aici fusese teatru efectiv de război, iar în nord autoritățile administrative românești s-au retras înainte de august 1944. Pentru redresarea situației guvernele conduse de generalii Constantin Sănătescu și Nicolae Rădescu și-au îndreptat atenția în această direcție, eforturile fiind îngreunate de implicarea brutală a trupelor sovietice. De altfel, la 30 octombrie 1944, Ministerul de Interne redacta un amplu Memoriu asupra situației din Moldova. Se menționa, printre altele că „... 70 de vagoane în care se transportau spre Moldova unități administrative și polițienești sunt ținute din 23 octombrie (7 zile) în gara Adjud unde nu pot fi transbordate, deoarece autoritățile sovietice nu pun la dispoziție vagoanele rusești programate. Din cauza frigului și a timpului ploios, funcționarii s-au îmbolnăvit, iar unul din ei a murit. Actualmente s-a pus în vedere acestor funcționari că vor fi întrebuiți în corvezi în interesul armatelor sovietice”³³. În plus, Memoriul semnala faptul că reinstalarea autorităților administrative și polițienești românești este împiedicată pe fața de sovietici.

Eforturile guvernului, boicotate sistematic de ruși, n-au putut da roade. Astfel, o notă informativă din 8 noiembrie 1944, revenea asupra stării de lucruri din Moldova și Bucovina de Sud. Aici, potrivit documentului, „încă nu se poate afirma că avem o administrație de stat românească. Autoritatea statului este mult diminuată. În unele centre mai importante și județene, cum sunt Iașul, Dorohoi, Suceava, Rădăuți etc. această autoritate este subminată. Prefecții și primarii au fost desemnați de Comandantul sovietic. Cei mai mulți dintre ei nu îndeplinesc condițiile cerute de lege, în special acelea de studii... Atât la orașe, cât și la sate, funcționează o poliție compusă din elemente locale. În special la orașe această poliție este formată din membri ai partidului comunist fără nici o pregătire de specialitate...”³⁴.

³¹ Idem. fond Ministerul de Interne, dosar 48/1948, f. 17.

³² *Ibidem*, f. 4, 10, 51 și 53 (sinteze ale Inspectoratelor Generale Administrative Iași, Galați, Sibiu și Cluj).

³³ *Ibidem*, dosar 13/1944, f. 3.

³⁴ Idem. fond Ministerul de Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 22/1944, f. 1-7.

Sub conducerea premierului Nicolae Rădescu și-a început activitatea o comisie interministerială, abilitată să rezolve cazul Moldovei. La 25 decembrie, acesta lua o serie de hotărâri ³⁵, cele mai importante fiind :

- numirea tuturor prefecților și primarilor recomandați de comisie ;
- reîntoarcerea de urgență a tuturor funcționarilor publici, acceptați de comisiile de epurație ;
- asigurarea unui serviciu combinat, cale ferată și autobuze ;
- aprovizionarea populației cu strictul necesar ;
- acordarea gratuită a materialelor de construcție lemnoase ;
- procurarea mijloacelor necesare înșămânțărilor de primăvară ;
- măsuri pentru combaterea epidemiilor.

Depășirea crizei din Moldova era dificilă, cu atât mai mult cu cât problema îmbrăca și un aspect politic. Autoritățile instalate de sovietici făceau jocul acestora și împiedicau acțiunile lui Nicolae Rădescu. Astfel, conferința prefecților din Moldova și Bucovina de Sud, ținută la Iași (15–16 februarie 1945) vedea soluția salvatoare doar printr-o reformă agrară imediată și instalarea unui guvern al Frontului Național Democrat ³⁶.

Departa de a se ameliora, în 1945 starea generală a țării devenea catastrofală. Administrația sovietică acționa în nordul Transilvaniei și portul Constanța, iar transportul pe calea ferată era perturbat puternic de lărgirea ecartamentului numeroaselor linii principale. În paralel, aveau loc deportări, rechiziții, iar fabrici și uzine întregi erau demontate și expediate în Uniunea Sovietică.

Consecințele războiului se făceau, la rândul lor, simțite. Un raport din 24 martie 1945, întocmit de organele Partidului Comunist vorbește despre victimele produse de câmpiile minate, despre foamete și epidemiile de tifos ³⁷. Toate acestea contribuiau la suprasolicitarea spitalelor, care se aflau practic în imposibilitatea de a interveni eficient datorită lipsei de medicamente.

Treptat, lipsa hranei și asigurarea subzistenței a început să devină obsesivă. Sinteza Inspectoratului General Administrativ București, pe luna mai 1945, subliniază că „lipsa totală a alimentelor de primă necesitate provoacă o stare de spirit deprimantă în rândurile populației” ³⁸. Pe acest fond erau făcute rechiziții pentru executarea termenilor Convenției de armistițiu ³⁹. În mediul urban inflația devenise, în toamna lui 1945, galopantă și insuportabilă, mai ales pentru păturile sărace și chiar funcționarii statului ⁴⁰.

³⁵ Idem, fond Ministerul Propagandei Naționale, informații, dosar 945, f. 46–48.

³⁶ Idem, fond Casa Regală Mihai, dosar 30/1945, f. 65–67.

³⁷ Arh. St. Iași, fond Comitetul Regional de Partid Moldova, dosar 4/1944–1945, f. 5–6.

³⁸ Arh. St. București, fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 172, vol. I, f. 28.

³⁹ *Ibidem*, dosar 173, f. 59 (raport informativ din județul Vlașca).

⁴⁰ Arh. St. Iași, fond Inspectoratul General Administrativ Iași, dosar 87/1945, f. 10.

De altfel, la începutul lui 1946, inflația era încă o ecuație fără soluție pentru guvern. Sinteza rapoartelor celor 12 circumscripții administrative, pe luna februarie, reliefa tocmai faptul că „valul extraordinar de scumpețe din ultimul timp a depășit orice prevedere și a produs o neliniște generală și chiar alarmă în mijlocul funcționarilor publici”⁴¹. În acest mod, grija zilei de mâine devenea principala preocupare, iar după cum se observa într-un raport al Inspectoratului General Administrativ Iași, din septembrie 1946, „totul se rezumă la existență”⁴².

În zonele afectate de secetă și, implicit, foamete situația nu s-a ameliorat nici în 1947. Vorbind despre starea generală a populației, notele informative dezvăluie un adevărat calvar. Astfel, în județul Ilfov, în luna aprilie, pe prim plan se situa „obsesia grijei de hrană” grupuri de oameni adunându-se în fața primăriilor de unde solicitau insistent cereale⁴³. Un raport al prefecturii Prahova, datat 15 mai 1947, observa că „luptele de partid sunt mai șterse, în masa populației se așteaptă de oriunde – fără excepție – pâine”⁴⁴. Se adăuga faptul că datorită lipsei alimentelor creștea rata mortalității. Această stare de lucruri nu este singulară. Arhivele au păstrat documente din care rezultă că în unele județe⁴⁵ populația „mănâncă odată la 5–6 zile, neavând bob de grâu sau de porumb, hrănindu-se cu urzici, flori de salcâm și chiar iarbă fiartă”. Pe parcursul verii odată cu apariția „verdețurilor oamenii au început să se hrănească cu frunze, iar datorită hranei bazate exclusiv pe acest tip de „aliment” li s-au umflat mâinile și picioarele, agravându-li-se starea sănătății”⁴⁶.

Un astfel de nivel al crizei a fost favorizat, pe lângă ansamblul situației postbelice și de abuzurile și jafurile sistematice ale soldaților și ofițerilor Armatei Roșii, aflați în trecere sau rămași pe teritoriul României. De aceea, considerăm absolut necesară prezentarea unor elemente sugestive în privința acestei stări de lucruri, care și-a pus o amprentă negativă asupra primilor ani de după război.

De la început se impune precizarea că nu avem de-a face doar cu excese caracteristice războiului. Acestea nu ocolesc nici o armată, oricât de disciplinată ar fi aceasta. De altfel, trebuie subliniat că și trupele românești au săvârșit

⁴¹ Arh. St. București, fond Ministerul de Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 12/1946, f. 10.

⁴² Arh. St. Iași, *loc. cit.*, dosar 4/1946, f. 7.

⁴³ Arh. St. București, *loc. cit.*, dosar 20/1947, f. 15.

⁴⁴ Idem, fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 233, vol. III, f. 85–86.

⁴⁵ Raportul prefecturii județului Ilfov din 16 mai 1947. *Ibidem*, f. 101.

⁴⁶ Vezi notele Siguranței din 4 și 5 iulie 1947, referitoare la starea de lucruri din județele Giurgiu și Tecuci. Idem, fond Ministerul de Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 55/1947, f. 48–49.

excese în Uniunea Sovietică, dar că acestea s-au rezumat la cazurile izolate ale unor soldați sau grupuri mici și că Antonescu a acționat de fiecare dată cu severitate pentru pedepsirea celor vinovați. De asemenea, încă de la începutul verii lui 1944. Wehrmacht-ul a produs nemulțumiri în rândul populației civile românești printr-o serie de excese, care se încadrează totuși în „legile nescrise” ale războiului. Dar, după 23 august 1944, Armata Roșie a desfășurat o acțiune sistematică, de multe ori favorizată de ofițeri superiori, în scopul prezentării imaginii unei Românie neguvernabile. În acest fel, se spera că Occidentul nu va protesta față de imixtiunea brutală a sovieticilor în afacerile interne ale Bucureștiului.

Analizând intensitatea și modalitatea în care au acționat soldații și dezertorii din armata sovietică se poate lesne observa că intervalul august 1944 – februarie 1945 este cel mai important. Apoi, după instalarea guvernului Groza și îndepărtarea frontului, ațele ostile s-au redus gradual, fără să dispară. De asemenea, două observații se impun făcute : că bande de delicvenți români au „operat” îmbrăcați în haine sovietice (fără a reprezenta o pondere semnificativă), și că au existat cazuri, puține la număr, în care ofițeri ai Armatei Roșii au intervenit personal pentru a stopa anumite abuzuri, dând, uneori, pedepse exemplare chiar la fața locului.

Premeditarea jafurilor sovietice, faptul că ele au fost gândite ca o măsură de intimidare a populației civile, este demonstrat de prezența în avangarda Armatei Roșii a unităților de cazaci sau alte neamuri asiatice, recunoscute pentru barbarismul și cruzimea lor. Aceștia erau temuți până și de populația civilă din teritoriile eliberate și care făceau parte din Uniunea Sovietică. Premeditarea poate fi dovedită și de crearea unui cadru propice delicvenței, care să pună guvernul român în situații limită. De exemplu, la 9 septembrie 1944, parchetul tribunalului Buzău se plângea că toți deținuții din penitenciarul local au fost eliberați de armata rusă fără nici o formă legală⁴⁷.

De asemenea, disponibilitatea de colaborare exprimată de autoritățile administrative românești n-a fost receptată de sovietici, în ciuda angajamentelor luate prin declarația lui V.M. Molotov de la 24 august 1944. De exemplu, la Mizil, trupele sovietice au fost întâmpinate la marginea orașului de autorități și asigurate că este liniște și că germanii au fost dezarmați sau au plecat. „A doua zi a început sub amenințare de revolver cu violări de domiciliu, devastări și siluiri de femei și fete, ridicare de obiecte casnice și bani din case particulare și instituții. Poliția orașului fiind dezarmată a părăsit serviciul cu întreg

⁴⁷ Idem, fond Ministerul de Justiție, Direcția Judiciară, dosar 75/1944, vol. II, f. 212.

personalul⁴⁸. Cele mai multe jafuri se petreceau noaptea, de regulă, sub influența alcoolului.

Situația s-a generalizat pe măsura înaintării trupelor sovietice. Agresiunile se declanșau fără nici un motiv întemeiat și nu ocoleau nici pe jandarmi. Astfel, la 27 septembrie, în comuna Baru Mare, județul Hunedoara, sergentul major Constantin Băiceanu, șeful de post, a fost împușcat în ceafă cu un pistol – mitralieră pentru că n-a dat doi litri de vin unui soldat rus⁴⁹. Ajutorul său, fruntașul Gheorghe Pârău a fost lichidat în timp ce încerca să se ascundă într-un boschet.

O altă coordonată a abuzurilor era reprezentată de cumpărăturile masive făcute în marile orașe și la București de către ofițerii și soldații sovietici. La 30 septembrie 1944, Biroul de Contrainformații a Marelui Stat Major raporta Președinției Consiliului de Miniștri, în acest sens, că au fost semnalate cazuri în care rușii cumpărau baloturi întregi de stofe, sute de perechi de ciorapi de damă și articole de îmbrăcăminte. De această stare de lucruri au profitat și speculanții români care achiziționau mărfuri prin intermediul sovieticilor, în vederea stocării lor⁵⁰.

Efectele s-au văzut repede în zonele ocupate de Armata Roșie imediat după 23 august 1944. În octombrie, din Constanța se raporta Ministerului de Interne că, tocmai datorită cumpărăturilor masive, au dispărut articolele de îmbrăcăminte și încălțăminte și sunt pe cale să nu se mai găsească alimente de bază ca uleiul, ouăle și cartofii⁵¹. Mai mult, în unele județe, recolta de cartofi a fost blocată în întregime de sovietici⁵², creându-se discontinuități în aprovizionarea populației. În județul Tecuci, comandamentul rusesc a rechiziționat toate cerealele, considerându-le pradă de război, refuzând să restituie măcar necesarul pentru însămânțări⁵³.

La 30 octombrie, Ministerul de Interne finaliza un raport privind situația din Moldova⁵⁴ care releva un nou act ostil venit din partea „eliberatorilor”. Potrivit documentului citat, „în unele județe – cum este în județul Neamț de

⁴⁸ Raport informativ al prefecturii județului Buzău, Idem fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 123, vol. II, f. 32–33.

⁴⁹ Idem, fond Ministerul de Justiție, Direcția Judiciară, dosar 22/1944, f. 2–4.

⁵⁰ Idem, fond Președenția Consiliului de Miniștri, Cabinetul militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1915, f. 58.

⁵¹ Idem, fond Ministerul de Interne, dosar 48/1944, f. 26.

⁵² *Ibidem*, f. 66–67.

⁵³ *Ibidem*, dosar 13/1944, f. 5.

⁵⁴ *Ibidem*.

exemplu – autoritățile sovietice ridică bărbații între 15–40 de ani și îi duc spre o destinație necunoscută. Autoritățile militare sovietice ridică bărbații din comuncle învecinate municipiului Iași și îi internează în lagărul de la Copou, iar după aceasta îi transportă cu trenul în Basarabia⁵⁵. Același raport semnalează demontarea unor instalații industriale și transportarea lor peste Prut. Exemplele concrete se refereau, până la acea dată, la fabrica de zahăr din Ripiceni, cea de sticlă din Putna, trei fabrici de cherestea din Vicovul de Sus și câte una din Brodina și Falcău. Intențiile rușilor, pe termen scurt, evident, erau de a ridica și fabrica de ciment de la Putna și circa 300 vagoane de lemne gata tăiate.

Deși la nivelul Comisiei Aliate de Control reprezentantul sovietic nu pierdea nici un prilej să aducă în discuție faptul că România nu respecta termenii Convenției de armistițiu acesta uita că autoritățile administrative românești trebuiau să surmonteze dificultăți uriașe, generate de Armata Roșie. În primul rând este vorba despre rechiziționarea autovehiculelor de serviciu ale prefecturilor, primăriilor și chiar poliției⁵⁶. Uneori erau luate măsuri aberante, de exemplu în județul Bacău rușii interzicând folosirea tractoarelor la arat. O problemă extrem de delicată era ridicată de cazarea trupelor sovietice rămase pe loc, în special datorită atitudinii acestora față de gazde. În județul Prahova prefectura avea semnale că „de cele mai multe ori cer pentru cartiruire clădiri întregi, stăpânul casei urmând a părăsi astfel complet întreaga gospodărie și să stea pe la vecini. În ce privește mâncarea pretind a li se servi un menu copios și băuturi”⁵⁶.

Tentativele guvernelor de până la 6 martie de a controla situația n-au avut prea multe șanse de reușită. Nici chiar atunci când au fost adoptate Comunicate în termeni duri, ca la 3 decembrie 1944⁵⁷, nu s-a semnalat vreun efect imediat. Exemplele încălcării legalității sunt prea numeroase pentru a insista⁵⁸. Evaluarea distrugerilor provocate până în ianuarie-februarie 1945 este aproape imposibilă. Totuși, putem prezenta unele situații provizorii care nu fac decât să sugereze amploarea abuzurilor. De exemplu, numai până la 1 ianuarie 1945 au fost trimise în Ucraina, din România, 7 333 vite mari cornute, 2 200 cai și 17 238 oi⁵⁹. Inspectoratul de jandarmi Iași, întocmea o situație a abuzurilor sovietice în intervalul 23 august – 31 decembrie 1944, de pe raza a 6 județe :

⁵⁵ *Ibidem*, f. 4.

⁵⁶ Idem, fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 120, f. 5–6.

⁵⁷ „Ultima Oră”, 3 decembrie 1944.

⁵⁸ Vezi, printre altele, Arh. St. București, fond Ministerul de Interne, dosar 48/1944, f. 147–149 și dosar 12/1944.

⁵⁹ Idem, fond Ministerul Propagandei Naționale, informații, dosar 945, f. 131.

Bacău, Fălciu, Iași, Neamț, Roman și Vaslui ⁶¹. Departe de a cuprinde întreaga dimensiune a tragediei – menționăm doar că nu exista nici un grănicer român la granița de est în acest interval – documentul înaintează cifra de 110 morți în rândul civililor ca urmare a „contactului” cu soldați sovietici, iar daunele sunt apreciate, numai pe raza Inspectoratului la peste 170 miliarde lei. Într-o sinteză pusă la dispoziția guvernului erau înregistrate peste 1 500 evenimente grave ⁶¹. Cele mai frecvente erau omorurile, violurile, jafurile, tâlhăriile, rechizițiile, abuzurile, atacarea economatelor, confiscarea mașinilor de serviciu aparținând Ministerului Afacerilor Interne, dezarmarea unor ofițeri și jandarmi.

Deși s-au redus după încheierea păcii, incidente izolate au mai fost înregistrate chiar până prin 1947. Totuși, din octombrie-noiembrie 1945, când s-au produs unele evenimente mai grave ⁶² total nejustificate, abuzurile și jafurile trupelor sovietice n-au mai influențat efectiv stabilitatea internă.

Astfel, având în vedere și alte elemente, cele mai importante fiind rolul Comisiei Aliate de Control (Sovietice) din România și locul Europei de Est în raporturile dintre Uniunea Sovietică și Marile Puteri apusene, putem reliefa adevărata dimensiune a epocii numită de „democrație populară”.

Din corelarea factorilor economici, sociali, politici, din cântărirea rolului efectiv al abuzurilor trupelor sovietice, ca și impactul elementului extern, reiese modalitatea în care comunismul de tip stalinist a fost impus progresiv în societatea românească. De asemenea, prin raportarea la starea de lucruri din țările înconjurătoare, supuse aceluiași experiment, locul Bucureștiului se individualizează. România s-a aflat în fața unui proces inevitabil, care n-a fost însă acceptat cu ușurință de un larg segment al populației ce s-a coalizat în jurul opoziției democratice.

⁶¹ Tabelul complet cuprinde :

- agresiuni contra jandarmilor-61 (3 morți) ;
- devastări-3 399 ;
- vehicule luate-10 065 ;
- animale luate-97 360 (8 169 cai, 10 452 boi și vaci, 60 864 oi, 7 615 porci și 10 290 păsări) ;
- cereale – peste 35 000 tone ;
- valori – 171 988 600 lei ;
- victime – 110 morți și 53 răniți, Arh. St. Iași, fond Inspectoratul de Jandarmi Iași, dosar 149/1944, f. 108.

⁶¹ Arh. St. București, fond Președenția Consiliului de Miniștri, Cabinetul militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1881, f. 1–82.

⁶² Vezi idem, fond Ministerul de Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 7/1945, f. 112–113 și fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 174, f. 50–51.

ÉCONOMIE, SOCIÉTÉ ET ABUSÉS SOVIETIQUES DANS LA ROUMANIE DES ANNÉES 1944-1947

R é s u m é

Pour comprendre l'évolution de la Roumanie d'après la seconde guerre mondiale il faut appeler à certains éléments. Sans oublier le rôle de la vie politique, on peut, quand même, utiliser beaucoup d'autres suggestion. Ainsi, dans notre étude nous avons envisagé l'importance de l'économie et de la vie quotidienne.

Le recul du niveau de la vie pendant les premiers années d'après la seconde guerre mondiale est notoire. Aussi, se sont produit des échanges remarquable sur l'échelle sociale. La Roumanie a connu une évolution bousculée.

D'ailleurs, c'est le moment de souligner l'intervention de l'Union Soviétique dans les affaires interne de la Roumanie au contraire avec les assurances donnée en plusieurs moments par Staline et Molotov. La façon principale de cette intervention fut l'action de l'armée soviétique, les abus des soldats russes.

L'historien qui entreprend d'étudier l'époque „de démocraties populaires“ est obligé de n'oublier pas le rôle de l'économie, des facteurs sociale et extérieurs. Ainsi, l'image de la Roumanie d'après 1944 sera plus claire.

IMPLICAȚIILE MIȘCĂRII LEGIONARE, ÎN DREPTUL CONSTITUȚIONAL. STATUL NAȚIONAL LEGIONAR ALTE ASPECTE ȘI APREȚIERI¹

BARBU B. BERCEANU

1. *Introducere.* În istoria vieții constituționale a României, este necesară o oprire la Mișcarea Legionară, a cărei influență a dus în mare măsură la Constituția din 1938, la Partidul Națiunii, la regimul Conducătorului Statului și,

¹ Bibliografie generală : Corneliu Zelca Codreanu, *Pentru legionari*, vol. I, ed. I-a, București, 1940, 452 p. + 1 f. pl., idem, *Cărticica șefului de cuib*, București, ed. a VI-a, 1940, 144 p. ; idem, *Circulări și manifeste 1927-1938*, ed. a II-a, 1941, 285 p. ; Legiunea „Arhanghelul Mihai”, *Garda de Fier. Programul și caracterul general*, Cluj, 1931, 16 p. (citit de C.Z. Codreanu la constituirea Senatului Legionar, 21 dec. 1930) ; idem, declarațiile făcute presei, 30 niv. 1937, în : „Buna Vestire”, 1, nr. 230, 1 dec. 1937, p. 3 ; idem, *Însemnările de la Jilava - Jurnalul de la Jilava*, în „Formula AS”, 2, 1992, nr. 39-45 (27-33) ; Armand Călinescu, *Istoricul Gărzii de Fier*, 15 febr. 1938, document secret, în „Magazin istoric”, 3, nr. 10 (31), oct. 1960, p. 82-84 ; General Ion Antonescu *Temeliile Statului Național-Legionar 6 septembrie 1940 - octombrie 1940*, București, 1940, 281 p. ; *Pe marginea prăpastiei 21-23 ianuarie 1941*, București, 1942, 2 vol. ; Ștefan Palaghiță, *Garda de Fier spre reînvierea României*, I, [1951] în : *Istoria Mișcării Legionare scrisă de un legionar [...]*, București, 1993, p. 41-338 ; Șerban Milcoveanu, *Penitenciarul special Râmnicul Sărat (1 august - 2 decembrie 1938)*, referat la Asociația Deținuților Politici, 28 nov. 1992, în : „Învierea”, nr. 1, ianuarie-martie 1993, p. 87-102 și - în diferite note - la alte pagini ; Nistor Chioreanu, *Morminte vii*, ediție îngrijită și prefață de Marius Cristian, note : Marius Cristian, Iași, 1992, 284 p. ; Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România 1919-1940*, București, 1976, 260 p. ; idem, *140 de zile / nopți*, în *Magazin istoric*”, 4, nr. 11 (44), nov. 1970, p. 81-88, nr. 12 (45), decembrie 1970, p. 83-90, și 5, nr. 1 (46), ianuarie 1971, p. 78-85 ; Mihai Fătu și Ion Spălățelu, *Garda de Fier / organizație teroristă de tip fascist*, București, 1971, 471 p. ; Florea Nedelcu, *De la Restaurație la dictatura regală / Din viața politică a României 1930-1938*, Cluj-Napoca, 1981, 447 p. + f. pl. ; A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940 - ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, 1976, 431 p. ; Miron Constantinescu, *Garda de Fier sub judecata istoriei*, în *Magazin istoric*”, 5, nr. 1 (46), ian. 1971, p. 74-75 ; Jérôme Tharaud și Jean Tharaud, *L'envoyé de l'Archanhe*, Paris, 1939, 5 f. + 243 p.

Pentru ideologia legionară : Traian Brăileanu, *Sociologia și arta guvernării*, ed. a II-a, București, 1940, 401 p. ; idem, *Doctrina legionară și știința*, în : „Însemnări sociologice”, 4, nr. 8, 15 decembrie 1940, p. 1-5 (precum și conferințele radiodifuzate în intervalul 14 septembrie 1940 - 21 ianuarie 1941) ; Ioan Găvănescu, *Din ideile de bază ale Mișcării Legionare*, în : „Rev. cursurilor și conferințelor universitare”, 5, nr. 11-12, nov. - dec. 1940, p. 23-30 ; Palaghiță, *op. cit.*, p. 320-325 ; Ilie Constantinovschi, *Ideologia tinereții și cultura*, în „Viața românească”, 30, 1938 (nr. 5, mai, p. 58-68 ; nr. 6, iun., p. 75-86, nr. 7, iul., p. 59-73) ; Horia Sima *Doctrina legionară*, Madrid, 1980, 222 p.

în primul rând, la Statul Național Legionar. Judecând, ca jurist, fenomenul legionar, trebuie să avem în vedere totalul principiilor Statului de drept ; a ne mărgini la încadrarea în Codul penal a unor fapte de legionari, culminând cu uciderea a doi prim-miniștri în funcțiune, înseamnă a ne opri la jumătăți de adevăr.

2. *Crearea și numele Mișcării Legionare.* Mișcarea Legionară a fost înființată de către Corneliu Zelea Codreanu, prin actul său personal, pe care l-a numit, în spirit militar, *Ordinul de zi nr. 1*, citit la Iași, în prezența altor patru români, la 24 iunie 1927, ora 22. Actul proclamă înființarea „Legiunii Arhanghelului Mihail” – nu ne oprim la această personalitate mitică – și cuprinde cererea către cei ce vor să-l urmeze de a-și însuși o încredere nelimitată în cel care o înființează². Evident, urmarea unui asemenea ordin de către cei patru și de miile care i-au urmat, subînțelege o personalitate puternică, ale cărei orientare politică, experiență, dăruire, curaj și stil³ să li se fi impus.

C.Z. Codreanu activează în „Garda conștiinței naționale” (condusă de Constantin Panu)⁴ și, după desființarea ei, în „Liga Apărării Naționale Creștine (L.A.N.C.)” (condusă de A.C. Cuza)⁵, de care, la înființarea Mișcării Legionare, s-a despărțit, împreună cu primii membri, în condițiile civico-etice⁶.

Dintre antecedentele sale politice, cel mai discutat și totodată unul din cele mai semnificative, a fost împușcarea prefectului poliției de la Iași C. Manciu, când acesta, în ședința Judecătoriai Ocolului II din Iași, sub ochii indiferenți sau neputincioși ai instanței, s-a îndreptat agresiv, secundat de polițiștii săi înarmați, către C.Z. Codreanu, prezent pentru a apăra, ca avocat, un student ce fusese maltratată la Poliție ; procesul agresiunii lui Codreanu s-a încheiat cu achitarea lui, la 20 mai 1925^{7,8}. În cartea sa, *Pentru legionari*, C.Z. Codreanu nu s-a lăudat cu acest fapt, acela de a trage, sub ochii instanței, asupra unui om înarmat și care desconsidera instanța (el însuși a avut de altfel evoluția sa ca gândire și spirit). Dar faptul a însuflețit generația următoare de studenți nu numai pentru a-i cere achitarea, dar și pentru a-l imita în sancționarea celor pe care îi

² C.Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 275–276.

³ *Ibidem*, p. 7–271.

⁴ *Ibidem*, p. 19–24. În acest cadru, se concepe partidul Socialismul Național – Creștin, iar C. Panu, și în urma discuțiilor cu Corneliu Zelea Codreanu, publică *Crezul Socialismului Național-Creștin*, în „Conștiința”, 9 febr. 1920 (*Ibidem*, p. 25–26).

⁵ *Ibidem*, p. 115–118, 122–124, 158–161, 267–271. În acest cadru, C.Z.C. se manifestă împotriva Constituției din 1923, ca trădând interesele Națiunii, prin înlocuirea articolului 7 din vechea constituție (28 mar. 1923), și este, pentru prima oară, arestat (*Ibidem*, p. 125–130).

⁶ *Ibidem*, p. 276–277.

⁷ *Ibidem*, p. 211–233.

⁸ Se amintește de complotul de la Jilava, ca singur gând de violență (Chiorceanu, *op. cit.*, p. 25).

considerau criminali, întocmind „liste negre“ și prevenind prin amenințări, independent de măsura în care legea îi penaliza sau nu, pe baza unor criterii morale proprii ; iar C.Z. Codreanu, chiar dacă nu ar fi cerut legionarilor săucidă, nu i-a condamnat pe înfăptuitori, ci – reținând doar aspectul de dăruire a lor – le-a arătat public prețuirea.

Cum vom arăta, această mișcare, denumită de la început „Legiunea Arhanghelul Mihail“, a primit, ca secție politică a ei, și numele de „Garda de fier“, de „Grupare Corneliu Zelea Codreanu“, de „Partidul pentru Țară“.

3. *Concepția Mișcării Legionare despre Națiune, individ, drept și formele de guvernământ.* Pentru Mișcare, națiunea (sau neamul, nu se face distincție) este „acea entitate istorică, trăind peste veacuri, cu rădăcinile înfipte în hegura vremii și cu un viitor infinit“. Neamul are un patrimoniu biologic, unul material (pământul și bogățiile lui) și unul spiritual (care cuprinde concepția despre Dumnezeu, onoarea lui și cultura lui) ; prin acest patrimoniu spiritual, el e conceput ca trăind în veșnicie. Acest concept de *neam* depășește conceptul de *colectivitate națională*, care cuprinde numai pe românii de azi : neamul cuprinde și pe românii care au fost, și pe cei care vor trăi în viitor. Și, însușindu-și concepția creștin-ortodoxă de care neamul e legat, consideră – pe baza unor texte din *Apocalips* (XV, 4 și XXI, 23–24) – că scopul Neamului, al neamului românesc, nu este viața, ci învierea, când fiecare neam va avea locul său înaintea tronului lui Dumnezeu ⁹.

În cadrul ierarhiei de entități *neam – colectivitate națională – individ*, fiecare din acestea are drepturile și datoriile ei, în primul rând datoria de a nu periclita pe celelalte două ¹⁰.

Concepția consideră democrația inacceptabilă, în sensul că aceasta are în vedere numai individul (drepturile omului, respectiv obligațiile individului către alt individ, nu și cele către colectivitatea națională și către neam) : a) democrația slăbimând unitatea neamului românesc (prin împărțirea lui în partide), căruia b) îi adaugă, prin încetățniri, străini (referindu-se, în primul rând, la recente încetățniri masive de evrei) ; c) democrația devenind incapabilă de continuitate (continuitatea cerând efort) și de autoritate (democrației lipsindu-i puterea sancțiunii) ; d) democrația punând în imposibilitate pe omul politic de a-și face datoria către colectivitatea națională și către neam ; și, sfârșit, e) democrația fiind în slujba marii finanțe, mai exact, fiind „în folosul unei caste politico-financiare“, formată din bancheri și agenți

⁹ C.Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 194 (citatul), p. 396–398. Pentru atestarea spiritualității neamurilor în *Biblie* ; H. Sima, *op. cit.*, p. 211–218.

¹⁰ C.Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 421 (p. 394 : tendința colectivității naționale de a sacrifica viitorul Neamului).

electorali. Mulțimea – ale cărei probleme sociale nu trebuie ignorate – poate și trebuie să fie consultată numai „în fața marilor hotărâri care o angajează”¹¹.

C.Z. Codreanu respinge și dictatura, în înțeles de impunere a voinței unui singur om asupra celorlalți. Țara trebuie să se conducă nu după legile mulțimii sau după legile unui individ, ci după legile vieții, fiind capabilă a le cunoaște numai o elită națională. În România însă, elita aleasă după războiul mondial de către democrație este apreciată ca falsă și degenerată, caracterizându-se prin „vânzarea de țară, satisfacerea interesului personal, mita, traficul de influență, îmbogățirea prin exploatare și furt, hoția, lașitatea, adică doborârea adversarului prin intrigă”, – toate ducând la desființarea Statului român¹².

Apare necesară constituirea unei adevărate elite românești, având la bază „virtutea, iubirea și jertfa de țară, dreptatea și dragostea pentru popor, cinstea, munca, ordinea, disciplina, mijloacele loiale și onoarea”, în care scop ca trebuie să se întemeieze pe : „a) curățenia sufletească ; b) capacitatea de muncă și de creație ; c) vitejie ; d) viața aspră și războirea permanentă cu greutățile așezate în calea neamului ; e) sărăcia, adică renunțarea voluntară de a acumula averi ; f) credința în Dumnezeu ; g) dragoste” ; în seama elitei cade și grija de a lăsa în urmă o elită succesoare, bazată pe principiul selecției naturale¹³.

Deasupra elitelor stă monarhia¹⁴, fără referire la latura ereditară.

C.Z. Codreanu neagă învinuirea că urmărește dictatura, răspunzând că nu urmărește impunerea voinței sale, cum nu o face nici Benito Mussolini, nici Adolf Hitler, unde raportul dintre voința șefului și voința națiunii nu îi apare că reprezintă decât un „raport de exprimare” ; șeful nu e ales, ci e consimțit – așadar același principiu al guvernării harismatice. Pentru aceasta, Mișcarea își propune să ajungă la starea de „ecumenicitate națională” ; și după ea, întreaga națiune, conștientă de rostul său pe lume, de destinul său¹⁵.

El precește de la camarazi titlul de „Căpitan”, atribuit lui asemenea croilor Neamului : Horia, Tudor, Avram Iancu¹⁶. El ar fi fost – pe plan internațional – similar titlului de *Duce* și celui de *Führer*. În același sens, alțișele electorale ale Mișcării de la ultimele alegeri, cele din 1938, care n-au mai avut loc, aveau sub portretul său următoarea inscripție : „Din mulțimile oarbe, unul

¹¹ *Ibidem*, p. 386–387, 391, 394–395.

¹² *Ibidem*, p. 388–393.

¹³ *Ibidem*, p. 391 și 393.

¹⁴ Cf. *ibidem*, p. 399. De la început. Legiunea se declară „organizație națională monarhică” (legiunea ... *op. cit.*, p. 2).

¹⁵ C.Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 311–313.

¹⁶ Ernest Bernea, *Cartea Căpitanilor*. București. 1937–1940, 73 p. Titlul, atribuit de Ion Moja („Tu ești Căpitanul”) are valoarea tradițională, fiind folosit de Carol I. ca principe („Căpitania Românilor”) – Ș. Milcoveanu, informație orală.

s-alege / Vorba lui : lege / Vrerea-i : platoșă de neînfrânt / Pasul : cutremur de pământ“¹⁷ (Aron Cotruș).

În cartea sa, *Pentru legionari* (1936), C.Z. Codreanu nu precizează, înapoțea victoriei legionare, raportul șefului Mișcării cu monarhul și nici cu elita. În declarațiile sale din 30 noiembrie 1937, el promite, în termen de două zile, precizarea relațiilor cu monarhia, fără a mai fi apărut.

4. *Scopul Mișcării.* În explicitarea rostului Mișcării, C.Z. Codreanu preciza, ca țel politic, înălțarea Neamului, începând cu lupta împotriva spoliției țării și a corupției, pe care o impută politicianismului¹⁸. Reușita unui astfel de obiectiv, el o întvedea nu atât prin mijloace materiale¹⁹, nu atât printr-un program, oricât de rațional întocmit ar fi²⁰, cât printr-o mișcare spirituală, prin crearea românului de mâine²¹.

Legionarul, – ca „voluntar pe viață în slujba Legiunii biruitoare“ – trebuie să se supună la șase legi: a disciplinei, a muncii, a tăcerii, a educației, a ajutorului reciproc și a onoarei²². În cadrul disciplinei, Mișcarea dă o marcă importanță inițiativei proprii și chiar asentimentului²³. Legionarul trebuie să-și facă singur munca, fără a fi nevoie să fie controlat, el trebuie să se judece singur, fără a fi nevoie de a-l judeca altul²⁴ și tot astfel să se pedepsească singur.

În perfecționarea lui, el va urca – metaforic spus – muntele suferinței, va trece prin pădurea cu fiare sălbatice și prin mlaștina desnădejdiei; iar după aceste trei încercări, va da examenul durerii, al bărbăției și al credinței, numai după care poate fi un adevărat legionar²⁵. Pentru legionar – mercu „de strajă“ și „indiferent la moarte“, „politica înseamnă religie“²⁶. La începutul și la sfârșitul

¹⁷ După moartea Căpitanului, acesta ajunge a fi socotit, în ierarhia umană, primul după Iisus (Ion Diaconescu, *Începutul fără sfârșit de la 1922 la 1938*, în: „Buna Vestire“, 4, seria II, nr. 48, 8 nov. 1940, p. 1). Nu eram departe de un cult al întemeietorului.

¹⁸ C. Z. Codreanu, *Circulări și manifeste*, p. 204; idem, *Pentru legionari*, p. 288–290.

¹⁹ Idem, *Pentru legionari*, p. 278.

²⁰ *Ibidem*, p. 285 („Țara aceasta pierde din lipsă de oameni, nu din lipsă de progam“; *Cărticica...*, p. 109–115. Lipsa de program a fost una din criticile aduse Mișcării (Mihai Ralea, *Noi forme de naționalism*, în „Viața românească“, 29, nr. 7, iul. 1937, p. 81).

²¹ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 281–287 și 309. Ca imn al Mișcării, a fost proclamat inițial „Sculați români“ (*Ibidem*, p. 282), iar apoi „Imnul tinereții legionare“ (versuri de Radu Gyr, muzica de Ion Mânzatu), în: *Căntece legionare*, București, p. 77–78.

²² *Cărticica...*, p. 6–7.

²³ *Ibidem*, p. 21–22, 136.

²⁴ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 202 și 204.

²⁵ Cf. *Cărticica...*, p. 56–61.

²⁶ *Ibidem*, p. 75. Mircea Eliade asimilează Mișcarea Legionară cu o sectă religioasă (Dan Zamfirescu, în: *Istoria Mișcării Legionare*, p. 7).

fiecărei ședințe de cuib, legionarul jură că nu va trăda niciodată Legiunea²⁷. Libertatea individuală se subordonează liniei Legiunii, aceasta intereselor Neamului, acesta vrierii lui Dumnezeu²⁸. O expresie a unității, disciplinei și mândriei legionare era uniforma: cămașa verde²⁹.

Din această întregă activitate legionară ar urma să iasă „o nouă aristocrație româncască“, „o aristocrație a virtuții“³⁰, elita Națiunii, care-și propune să înlăture „orice încercare de exploatare a omului de către om“³¹, în final realizându-se, „din fiecare român, un erou gata de luptă, gata de jertfă, gata de moarte“³².

Cât privește naționalitățile conlocuitoare – inclusiv, desigur, cea germană – Mișcarea consideră că membrii ei „n-au aceleași drepturi cu noi românii decât până la limita primejduirii existenței Statului și poporului român“³³; pentru acel timp; C. Z. Codreanu considera minoritatea evreiască drept „cea mai mare primejdie“ avută de națiunea română³⁴, cu precizarea că nu este rasist.

Mișcarea Legionară nu identifică ideologia sa nici cu aceea a mișcării fasciste din Italia, nici cu aceea a național-socialismului german³⁵.

Pe plan spiritual, Mișcarea Legionară se declară ca fiind sub nivelul Bisericii, în primul rând al celei ortodoxe³⁶; iar în partea opusă, așază francmasoneria.

²⁷ *Cărticica...*, p. 13 și 20. Jurământul poate fi interpretat ca interdicție de a părăsi Legiunea (cf. și p. 32). Pentru alte legăminte, porunci și ordine, cf. p. 78–80 (cele trei legăminte), 92–93 (legământul primilor legionari), 132 (jurământul legionarilor Moța și Marin), 133 (jurământul gradelor legionare), 77 (9 porunci legionare), 135–137 (10 porunci), 197–199 (12 porunci). – pe lângă cele de circumstanță.

²⁸ C. Z. Codreanu, după mărturia lui C. Stoicărescu, în: H. Sima, *op. cit.*, p. 137–138.

²⁹ *Cărticica...*, p. 40–41.

³⁰ *Ibidem*, p. 76.

³¹ *Ibidem*, p. 135; v. și Alexandru Cantacuzino, *Între lumea legionară și lumea comunistă*, ed. a 2-a, 1940, 41 p.

³² *Cărticica...*, p. 62.

³³ Ion I. Moța, *Cramii de lemn*, articole 1922–1936, ed. a IV-a, București, 1940, p. 141; cf. și *Legiunea...*, p. 7–10.

³⁴ *Cărticica...*, p. 63.

³⁵ Cf. Alexandru Cantacuzino, *Românismul nostru*, în: idem, *Românul de mâine / Românișmul nostru*, București, 1935–1937–1940, p. 45–49; cf. și Chioreanu, *op. cit.*, p. 51–52. Găsim totuși o apropiere de fascism. la începutul Mișcării (v., de exemplu, Vasile Marin, *Fascismul / Organizarea constituțională a Statului corporativ italian / Doctrină / Realizări / Legislație*, București, 1932, 154. p.), și chiar de național-socialism (Traian Brăileanu, *Socialism național*, conferință, Ploiești, 19 dec. 1940, în: „Cuvântul“, nr. 70, 22, dec. 1940, p. 13).

³⁶ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 393–394; idem, *Circulări și manifeste*, p. 109–110. Patriarhia, pe de altă parte, în urma propunerii ministrului Cultelor (V. Iamandi), a interzis munca voluntară a legionarilor pentru biserici (14 oct. 1935), iar Mișcarea a protestat prin manifestul g-lui Cantacuzino (2 dec. 1935) – *Istoria Mișcării Legionare*, p. 24. Șeful Mișcării și-a arătat

5. *Linia politică a Mișcării*. C. Z. Codreanu și-a propus să meargă pe „linia legilor țării”, spre a câștiga puterea pe cale parlamentară, neprovocând ba chiar nerăspunzând la vreo provocare venită din partea oficialității; iar când Mișcarea nu va mai putea suferi, când va ajunge în fața unor piedici de netrecut, ca scoaterea în afara legii, să se retragă în munți, pentru a lupta, chiar dacă aceasta ar însemna moartea tuturor, adăugând: „Nu se poate ca această jertfă a noastră să nu fie înțeleasă de români, să nu le cutremure sufletul și conștiințele și să nu fie punct de înviere a lumii românești”³⁷.

Pe de altă parte, Mișcarea anunță că, ajunsă la putere, va înființa un „tribunal excepțional”, care va judeca pentru „trădarea de patrie”: „a) pe toți jefuitorii banului public; b) pe toți cei care au primit mită, înlesnind afaceri; c) pe toți cei ce, călcând legile fundamentale ale Țării, au persecutat, au închis, au lovit în legionari sau în familiile lor”³⁸; pedeapsa nu a fost precizată. Mai mult, nedreptățile Mișcării sau ale Căpitanului, uneori numai morale (adică fără încălcări ale dreptului pozitiv), erau pedepsite de legionarii înșiși, la ordin sau din proprie inițiativă, fără a mai aștepta venirea la putere, dar – pedepsind fășiș – fiind pregătiți a suporta rigorile legilor existente. Și, în rândul ei, reacția oficialității – de multe ori și ca ilegală, trecând mult peste „legea talionului” – neîntârziind să vină; ba chiar, provocarea de către oficialitate.

Nu ne oprim la organizarea internă a Legiunii și la aspectele ei de Stat în Stat.

6. *Condiția și politica Mișcării sub regimul Constituției din 1923*. În cadrul Legiunii „Arhanghelul Mihail”, ia ființă ca secție politică militantă a ei, organizația „Garda de Fier”³⁹. Guvernul condus de G. G. Mironescu (ministru de interne fiind Ion Mihalache), considerând că nici aceasta nu corespunde condițiilor cerute unui partid politic, dizolvă cele două organizații (în realitate, una) la 11 ianuarie 1931⁴⁰. Ca urmare, Garda de Fier participă la alegerile din 1 iunie 1931 sub denumirea „Gruparea Corneliu Z. Codreanu”, cu semnul electoral , obținând la alegerile parțiale din 31 august 1931, pentru Cameră, un loc în persoana titularului ei (34.000 de voturi)⁴¹. (Acesta ia parte activă la

nemulțumirea și față de Biserica catolică interzicând temporar primirea catolicilor în Mișcarea Legionară (idem, *Circulări și manifeste*, p. 237).

³⁷ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 290–292. De asemenea, la 26 februarie 1937, declară că „niciodată Mișcarea Legionară, pentru a birui, nu va recurge la «ideea de complot» sau la «lovitură de stat» (idem, *Circulări și manifeste*, p. 127).

³⁸ *Cărticica...*, p. 94.

³⁹ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 352.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 365–366.

⁴¹ *Ibidem*, p. 377–378; *Cărticica...*, p. 83.

discuția asupra mesajului, la 3 decembrie, făcând ulterior și o declarație⁴², în care a cerut „să se dizolve Corpurile Legiuitoare, să se facă apel și să se concheme Adunarea Constituantă, pentru ca poporul să desemneze pe acel care va fi chemat să ia toate măsurile necesare pentru salvarea României”⁴³.) Apoi, participă la alegerile parțiale din județul Tutova de la 31 august, cu succes⁴⁴. Din nou, organizația, sub cele trei denumiri ale ei, e dizolvată, sub guvernarea Iorga–Argetioanu, la 26 martie 1932⁴⁵. Totuși ea poate participa la alegerile parțiale din județul Tutova de la 17 aprilie 1932, cu succes⁴⁶, și la alegerile generale de la 17 iulie 1932, unde obține patru mandate (79.000 de voturi)⁴⁷. (În Cameră, șeful Mișcării, cu ocazia luptelor de la Grivița, din februarie 1933, cere să se satisfacă „foamea și setea de dreptate”⁴⁸.) Pentru a treia oară, organizația e dizolvată, sub guvernarea I. G. Duca, la 9–10 decembrie 1933, dându-se următoarea motivație – în fapt: a) „prin acțiunea din ultimul timp, această grupare urmărește pe de o parte schimbarea pe cale revoluționară a ordinii legale în Stat și pe de altă parte întronarea unui regim social și politic contrar celui statornicit atât prin Constituție, cât și prin Tratatetele de pace”; b) „mijloacele de acțiune ale acestei grupări sunt teroarea și violența”; c) „prepararea unor atagi mijloace teroriste are loc în reuniuni clandestine și cu caracter conspirativ”; d) „executarea lor se face prin formațiuni de luptă înarmate, a căror activitate constituie un izvor permanent de dezordine, dând loc la acte de rebeliune împotriva autorităților Statului și contribuind prin aceasta la crearea unei stări de natură a aduce anarhic în țară”; e) „funcționarea acestei grupări constituie o primejdie pentru liniștea publică și pentru existența Statului”. Iar în drept: a) „această grupare a devenit ilegală”, or „nu este drept ca Țara să fie chemată să aleagă între ilegalitate și lege, între anarhic și ordine”; b) „liberul exercițiu al drepturilor individuale și al dreptului de asociațiune este garantat de Constituție numai cu respectarea ordinii publice și a siguranței Statului”; c) „în asemenea împrejurări excepționale, Constituția, prin art. 107 consacrand actele de guvernământ, dă dreptul Guvernului de a recurge la măsuri supreme de apărare a Statului”, iar potrivit legii din 23 octombrie 1925, art. 2,

⁴² C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 383–385; *Cărticica*..., p. 95–111.

⁴³ M.O. III. Ad. Dep., nr. 14, 21 dec. 1931, p. 304–306 (citatul p. 306); *Cărticica*..., p. 107.

⁴⁴ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 378–380; *Cărticica*..., p. 83.

⁴⁵ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 403–404.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 400–402; *Cărticica*..., p. 83.

⁴⁷ Idem, *Pentru legionari*, p. 405–406; *Cărticica*..., p. 83. Participarea la alegeri s-a datorat noului guvern (Vaida Voevod), ținând seama și de acordul regelui (Armand Călinescu, *Însemnări politice. Memorii*. Arh. ISISP, fond XV, dos 65, f. 108).

⁴⁸ C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, p. 408.

actele de guvernământ sunt „măsuri luate pentru ocrotirea unui interes general privitor la ordinea publică, la siguranța Statului, internă sau externă, sau la alte cerinți de ordine superioară”⁴⁹.

Ca urmare, la 29 decembrie 1933, ora 22, primul ministru I. G. Duca e asasinat pe peronul gării Sinaia, de un grup de legionari⁵⁰. Desființarea organizației era plătită, de membrii ei, cu desființarea celui care o ordonase pe răspunderea lui. În istoria politică a României, asasinarea unui șef de guvern a fost o premieră. Este de remarcă că șeful Mișcării nu a fost implicat în proces, cum n-a fost nici în celelalte acte de violență comise de legionari.

La 20 martie / 5 iunie 1935, organizația politică ia forma partidului „Totul pentru Țară” (condus de generalul Gh. Cantacuzino-Grănicerul, apoi de inginerul Gh. Clime).

La 3–6 aprilie 1936 are loc, la Târgu Mureș, un congres al studențimii legionare (U.N.S.C.R.), în care – în ipoteza unci noi treceri în ilegalitate – s-au precizat adversarii de moarte, considerați a fi trădători ai Țării ori ai Legiunii⁵¹; iar la 16 iulie, ca exemplu, zece legionari au executat, cu dispreț barbar, pe trădătorul Mișcării, Mihail Stelescu⁵².

La 5 noiembrie 1936, șeful Mișcării adresează regelui un memoriu prin care îi cere să precizeze cine răspunde de politica externă a României⁵³, – scrisoare urmată de declarația sa publică din 30 noiembrie 1937, în sensul că, de la venirea la putere, în 48 de ore va încheia o alianță cu Germania și Italia⁵⁴,

⁴⁹ J.C.M. 1456/1933 (9 dec.) în: M.O., I, nr. 286 bis, 9 dec. 1933, p. 7644; J.C.M. 1457/1933 (10 dec.). *Ibidem*, nr. 287, 11 dec. 1933, p. 7674. Pentru atitudinea Legiunii: C. Z. Codreanu, *Circulări și manifeste*, p. 15–19.

⁵⁰ „Viitorul”, 25, nr. 7785, 31 dec. 1933, p. 1, 3, 7. Pentru reacția Guvernului: N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 25–26.

⁵¹ Art. St. București, Min. Justiției, dos. 18 / 1935, vol. I, f. 127–128; F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 187–189. Printre „condamnați”, figura Elena Lupescu, Armand Călinescu, Virgil Madgearu, Mihail Stelescu – ultimul, anterior condamnat moral de un consiliu de onoare legionar la 25 sep. 1934 (C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 22–24). Acțiunea a fost dezavuată de Mișcare (N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 26).

⁵² Cf.: F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 110–112; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 26–28; Ion Marin, *Cronica unei morți anunțată sau cazul Mihail Stelescu*, în „Baricada”, 3, nr. 20 (123), 19–25 mai 1992, p. 11. Pentru teza lui Stelescu: scrisoare deschisă lui Corneliu Zelea Codreanu, 4 apr. 1935, retipărită din „Cruciada românismului” în *Pe marginea prăpastiei*, II, p. 27–34; *Testamentul lui Mihail Stelescu*, în „Universul”, 55, nr. 134, 18 mai 1938, p. 13. Șeful Mișcării va protesta împotriva felului în care au fost judecați asasinii (C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 142–143).

⁵³ C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 101–104. Șeful Mișcării salutase întâlnirea Mussolini – Hitler (28 sep. 1936 – *Ibidem*, p. 191–192) și va saluta Anschlussul (12 mar. 1938 – *Ibidem*, p. 278); și condamnase tendința de apropiere de U.R.S.S. (30 mai 1936 – *Ibidem*, p. 78–79). S-a vorbit mult de nedovedita finanțare a Mișcării de Germania (*Procesul mării trădări naționale*, București, 1946, p. 173–174; F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 98–100, 178, 403, 405–408).

⁵⁴ Declarația implica o legătură cu cele două state. În acest sens, și o declarație din 1931 (N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, București, 1939, p. 491).

precizându-i lui Iuliu Maniu că „oricui se va atinge de hotarele României îi va declara război în 24 de ore“⁵⁵.

La 18 decembrie 1936 un grup de legionari pleacă spre a lupta pe frontul spanio, iar la 13 ianuarie 1937 doi dintre ei – Ion Moța și Vasile Marin – cad în luptă. Funerariile lor, aduși de pe frontul spaniol, prilejuiesc o demonstrație a legionarilor⁵⁶ și un pretext al guvernelor Germaniei și Italiei de amestec prin participare la ele, soldat cu scuzele acestora.

După demonstrație, regele propune șefului Mișcării s-i cedeze conducerea Legiunii și titlul de Căpitan al ei, propunere pe care Căpitanul n-o primește, motivând că titlul nu și l-a dat, ci i-a fost conferit de camarazii lui⁵⁷.

La 13 aprilie, Mișcarea ia atitudine împotriva excluderii din familia domnitoare a principelui Nicolae⁵⁸.

Participarea la alegerile generale din 20 decembrie – în condițiile pactului de neagresiune, pe timpul alegerilor, încheiat cu alte partide din opoziție la 25 noiembrie⁵⁹ – aduce legionarilor 66 de mandate (478.378 de voturi, 15,58% din totalul votanților⁶⁰), al treilea partid ales. Nici la acest apogeu atins de Mișcarea Legionară nu apare intenția Mișcării de a ocupa puterea prin lovitură de Stat⁶¹. Ne întrebăm numai dacă Mișcarea, ajungând la putere pe căi legale, ar fi instaurat un regim totalitar, cum se crede îndeobște⁶², sau dacă C. Z. Codreanu, cum s-a afirmat, ajunsese la ideea pluralismului politic acceptând, cel puțin, concurența cu partidele semnatare ale pactului de neagresiune⁶³. În acest sens, C. Z. Codreanu n-a acceptat să participe la discuțiile Coroanei premergătoare formării Guvernului mai înainte de a fi primit șeful celui de-al doilea partid câștigător, Partidul Național-Țărănesc (Iuliu Maniu⁶⁴); în ripostă, regele însărcinează cu formarea guvernului pe vicepreședintele celui de-al patrulea partid ales, Partidul Național-Creștin, Octavian Goga, cu includerea în guvern a lui Armand Călinescu (P.N.Ț.) și a

⁵⁵ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 252.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 121–128; F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 193–196.

⁵⁷ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 198; Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 79–80; Ș. Milcoveanu, *op. cit.*, p. 206 și 262; C. Z. Codreanu, în „Învierea”, nr. 1, p. 109.

⁵⁸ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 198.

⁵⁹ În declarațiile sale din 30 noiembrie 1937, el se destinge, în același timp, de politica lui Iuliu Maniu, favorabilă democrației.

⁶⁰ Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 98. Eugen Cristescu (în *Procesul...*, p. 173) se referă la 800 000 de voturi, v. și N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 30–31.

⁶¹ În acest sens: Iuliu Maniu, *martor în procesul Codreanu*, în „Formula AS”, 3, nr. 57, ian. 1993, p. 9.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Ș. Milcoveanu, *op. cit.*, p. 88.

⁶⁴ *Idem*, informație orală.

generalului Ion Antonescu ⁶⁵, guvern constituit la 28 decembrie. C. Z. Codreanu declară generalului Antonescu, la 2 ianuarie 1938, că e hotărât să se mențină în legalitate ⁶⁶ și exprimă, la 13 ianuarie, părerea de a nu se face noi alegeri, deși consideră că acestea l-ar avantaja ⁶⁷. După dizolvarea Parlamentului (înainte de a fi deschis!) și fixarea de noi alegeri, Mișcarea merge, spre a se evita provocările, până la retragerea din propaganda electorală ⁶⁸.

Pe de altă parte, Armand Călinescu, în audiența de la 31 ianuarie, conchide împreună cu regele asupra situației: *a)* delinul partidelor („singura forță populară și dinamică este Garda de Fier, dar aceasta are un caracter revoluționar“); *b)* anarhia electoratului – boala Țării; *c)* rolul de arbitru al Suveranului; *d)* asupra soluției (schimbarea Constituției) ⁶⁹ și *e)* asupra unor măsuri de siguranță, în urma cărora regele dispune să se facă uz de armă împotriva Gărzii de Fier ⁷⁰. În paralel, la 4 februarie, șeful Legiunii înființează Corpul legionar al foștilor militari ⁷¹. Ideea uciderii Căpitanului, de către oficialitate, se întărește; iar acesta, informat, cere legionarilor să fie răzbunat, pentru că, prin răzbunare, s-ar face „un mare bine nației românești“ ⁷².

Treptat, primul ministru se îndepărtează de linia politică a lui Armand Călinescu și se apropie de șeful Mișcării, care, la 9 februarie – data întâlnirii lor, îl sfătuiește să reziste, asigurându-l de concursul său ⁷³.

Accasta era situația la 10 februarie, când regele cere demisia lui Goga și numește un guvern „de uniune națională“, format din majoritatea foștilor săi prim-miniștri (fără Goga și Maniu), în frunte cu patriarhul ⁷⁴, numire al cărei scop era, desigur, reducerea asentimentului la Mișcare din partea cetățenimei creștine, în primul rând preoșimea și țărănimca ⁷⁵. Hotărârea, prin ea însăși, deși nu concorda cu uzanțele constituționale, nu contrazicea litera Constituției. Acest

⁶⁵ Aducerea guvernului Goga a avut în vedere împiedicarea concentrării extremei drepte; a lui Armand Călinescu, evitarea fricțiunilor cu țărăniștii (din partidul cărora provenea); iar a generalului Antonescu, cu legionarii (F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 183–184, 268–271).

⁶⁶ Armand Călinescu, *op. cit.*, I, 458 (8 ian. 1938).

⁶⁷ C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 233–236. Iar într-un interviu, sfătuiește ca să nu fie împinsă Coroana spre dictatură, punând-o astfel „în conflict cu Națiunea și cu destinul ei“ („Porunca vremii“, 7, nr. 972, 15 ian. 1938, p. 3).

⁶⁸ C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 238–266.

⁶⁹ Armand Călinescu, *op. cit.*, I, 471–473.

⁷⁰ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 369–370.

⁷¹ C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 252–253. Pentru alte pregătiri în eventualitatea unui război civil: F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 367–368.

⁷² C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 267–268; F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 373–374.

⁷³ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 387; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 31.

⁷⁴ D. 854 și 855 / 1938 (10 feb.), în M.O. I, 106, nr. 33 bis, 10 feb. 1938, p. 797 și 798.

⁷⁵ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 391.

guvern introduce, prin D. 856 / 1938, starea de asediu, prin D. 857 / 1938, convocarea Corpului Electoral; iar prin D. 870 / 1938, ia noi măsuri împotriva Mișcării ⁷⁶. În aceste condiții, are loc decretarea; votarea plebiscitară și promulgarea Constituției din 1938,

7. *Condiția și politica Mișcării sub regimul Constituției din 1938.* Desigur, Constituția din 1938 nu a fost și nu putea fi numai rezultatul tendințelor dictatoriale ale regelui Carol II ori numai reflectarea desfășurării regimurilor dictatoriale din Europa, ci – în primul rând – reacția împotriva dezvoltării Mișcării Legionare. Pe lângă mărirea prerogativelor regale, cea mai mare parte în defavoarea Corpurilor Legiuitoare, menționăm o serie de dispoziții ale Constituției din 1938 lovind direct în Mișcare: interzicerea de a fi ministru celui care nu e român de cel puțin trei generații ⁷⁷ (art. 67), pierderea de drept a cetățenici române a celui care va intra în orice serviciu al unui Stat străin sau se va alătura pe lângă o corporație militară străină ⁷⁸ (art. 9), interzicerea de a propovădui schimbarea formei de guvernământ (art. 7), posibilitatea introducerii pedepsei cu moartea în timp de pace – dar nu prin decret, ceea ce ar fi angajat răspunderea morală a regelui, ci direct de către Consiliul de Miniștri – pentru atcnitate împotriva Suveranului și asasinat politic (art. 15), înlăturarea oricărui amestec al vieții spirituale în viața politică (art. 8: „Este oprit preoților, de orice rit și credință spirituală, a punc autoritatea lor spirituală în slujba propagandei politice (...); / Propaganda politică, în locurile destinate cultului, ori cu prilejul manifestărilor religioase, nu este îngăduită nimănui. / Orice asociație politică pe temeuri ori pretexte religioase este oprită. / În afară de persoanele, condițiunile și de formele prevăzute în legi, nimeni nu poate lua ori prest jurăminte de credință“). Mai adăugăm că, în același timp, Constituția a preluat unele puncte din programul legionar, cum ar fi structura corporatistă a Parlamentului ⁷⁹.

⁷⁶ D. 856 / 1938 (11 feb.), în M.O. I, 106, nr. 34, 11 feb. 1938, p. 802, D. 857 / 1938 (11 feb.), *ibidem*, nr. 35, 12 feb. 1938, p. 834; D. 870 / 1938 (16 feb.), *ibidem*, nr. 39, p. 915–917 (*Modificarea Legii pentru reprimarea unor infracțiuni contra ordinii în Stat*).

⁷⁷ Referire la faptul că bunicul șefului Mișcării avea numele Zelinski, expresie a slavizării forțate (de pe timpul dominației austriece) a numelui Zelea („făuritor de zale“) – (Virgil Rădulescu, *Politica externă a României*, în: „Învierea“, nr. 1, p. 43).

⁷⁸ Ca voluntari legionari care luptaseră în Spania (cf. declarația șefului Mișcării, în „Universul“, 55, nr. 14, 15 ian. 1938, p. 11, împotriva avizului dat în problemă de Istrate Micescu).

⁷⁹ Interviuul șefului Mișcării („Il Messagero“, 16 ian. 1938), în: F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 292 („Păreră mea este că ne îndreptăm spre corporatism [...]. Cred că și reprezentanța țării va fi într-o zi corporatistă“). Cf. și „Buna Vestire“, 2, nr. 271, 26 ian. 1938, p. 1. În sensul identității de program dintre cel al Mișcării și cel inaugurat în 1938 s-a pronunțat Lucrețiu Pătrășcanu. *Sub trei dictaturi*, 1944, p. 143–145.

Ca urmare a decretării noii Constituții (D. 900 / 1938 20 febr.), după momentul loviturii de Stat, partidul „Totul pentru Țară” se autodesființează (21 februarie)⁸⁰, întrucât – motiva șeful Mișcării – „rațiunea de existență a partidului a încetat”, adăugând că „suntem aruncați din raportul de Drept în raportul de Forță”, pe care nu-l primim⁸¹, că „orice violentare, nu mai răspundem în nici un fel (...) chiar atunci când întrecaga Națiune este tratată ca o turmă de animale inconștiente”, că deci „lovitură de Stat nu voim să dăm”, pentru că „noi așteptăm biruința noastră de la desăvârșirea, în sufletul Națiunii, a unui proces de perfecțiune omenească”, păstrând credința „în viitorul legionar al României”⁸². Paralel, șeful Mișcării a recomandat studențimii române să nu voteze împotriva Constituției spre a nu o împinge în politică, spre a o feri de urmări și spre a evita un război civil⁸³. Mai scrie la doi miniștri ai Guvernului, foști prim miniștri, A. Vaida-Voevod și N. Iorga.

Adresându-se, la 22 februarie, lui Alexandru Vaida-Voevod, face observația că lovitura de Stat de la 10 februarie înseamnă „o provocare la război fiecărui român”, respectiv dispreț față de poporul român, neconstituționalitate și sperjur, ceea ce o face „lovită de nulitate”⁸⁴.

Interdicția comerțului legionar, pornit de la același decret 870 / 1938⁸⁵, a fost punctul de plecare al scrisorii de protest, adresată la 26 martie lui N. Iorga, scrisoare pe care acesta o restituie șefului Mișcării, întorcându-i învinuirea prin câteva rânduri, publicate; șeful Mișcării cere, la rândul-i, la 29 martie, publicarea și a scrisorii sale inițiale⁸⁶. N. Iorga, sfătuit de autoritatea de resort, se adresează Parchetului, care deschide acțiune în contra lui C. Z. Codreanu pentru „ultragiu față de un ministru în exercițiu legal al funcțiunii sale”, în care sens sentința Tribunalului militar al Corpului II Armată din 19 aprilie îl condamnă la șase luni de închisoare corecționară și 2.000 de lei amendă⁸⁷.

⁸⁰ După instaurarea noii ordini constituționale, i s-a comunicat lui Corneliu Codreanu dorința regelui de a-i solicita o audiență, – evident, pentru a se asigura de subordonarea Legiunii la noua ordine; acesta a răspuns că el va alege momentul solicitării, ceea ce era, din punct de vedere juridic, un drept, dar care, politic, era o greșeală – după aprecierea Siguranței Statului – „capitală și fatală” (H. Sima, *Sfârșitul unei domnii sângeroase*, ed. a II-a, New York, p. 64–65).

⁸¹ Pamfil Șeicaru explică atitudinea Mișcării ca fiind un act politic, de conservare a forțelor proprii până la extinderea influenței Germaniei asupra României (F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 397–398, nr. 15).

⁸² C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 270–273.

⁸³ Potrivit acelei recomandări, n-a votat împotriva decât președintele U.N.S.C.R. (Ș. Milcoveanu), în: *Învieră*, nr. 2, p. 11–12).

⁸⁴ C. Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 273–276.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 272 și 276–279.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 279–284.

⁸⁷ Acest proces a fost revizuit (la cererea Comisiei pentru revizuirea proceselor politice ... nr. 3 / 1940 (3 oct.) de Înalta Curte de Casație și Justiție).

Prin D. 1422 / 1938 (30 martie)⁸⁸, partidele, grupările și asociațiunile politice sunt principal desființate; iar prin J.C.M. 811 / 1938 (21 aprilie)⁸⁹, partidul „Totul pentru Țară” e dizolvat, dimpreună cu gruparea „Arhanghelul Mihai” și cu „Garda de Fier”, dispunându-se lichidarea patrimoniului lor și autorizându-se Ministerul de Interne să fixeze domiciliu obligatoriu persoanelor descoperite a fi periculoase ordinii publice și siguranței. Încă înainte de sentință și de acest J.C.M., la 16 aprilie, Corneliu Zelea Codreanu – care renunțase să plece în străinătate, spre a nu-și părăsi camarazii – e arestat împreună cu alte căpetenii legionare⁹⁰.

În considerarea posibilității ce avusese C. Z. Codreanu de a pleca din țară, spre a evita o arestare, pericol de care era conștient, dar pe care îl accepta, bazat pe valoarea politică a suferinței generate de nedreptățire, Corneliu Zelea Codreanu a pornit în mod necesar de la două premise: 1) că ilegalitățile regimului politic aflat la putere vor fi limitate, fără a merge până la ilegalitatea supremă, aceea a uciderii – dacă nu față de el, în nici un caz față de toți ceilalți conducători legionari din țară și că va funcționa principiul separației puterilor, în speță în magistratura Țării: „Eu cred și mă încred în conștiința, competența, independența, neintimidarea și necoruptibilitatea corpului de magistrați ai României”, și, ca urmare, „eu nu cred în invincibilitatea războiului civil dintre Stat și Națiune și, subordonându-mă legilor, accept să fiu arestat, anchetat și judecat” 2) că legalitatea legionarilor aflați în libertate – anume atât legalitatea legionară, ce rezulta din ordinul Căpitanului de a nu provoca regimul, cât și legalitatea oficială – va fi totală, între cele două legalități neexistând acum contradicție⁹¹.

Desfășurarea faptelor a arătat că nici una din aceste premise n-au corespuns în totul încrederii ce li s-a arătat.

În timpul detenției, Parchetul militar deschide o a doua acțiune penală împotriva șefului Mișcării⁹², care duce la o nouă sentință a aceluiași Tribunal militar, din 27 mai, de condamnare la 10 ani de muncă silnică și la degradare

⁸⁸ M.O., I, 106, nr. 75, 31 mar. 1938, p. 1640–1641.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 98, 30 apr. 1938, p. 2142.

⁹⁰ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 402; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 333–334.

⁹¹ Ș. Milcoveanu, *op. cit.*, p. 89–90 (Codreanu s-a lăsat arestat, dar nu cu intenția de a-și găsi moartea, ci bazat pe valoarea suferinței în lupta politică); „Învierea”, nr. 1, p. 104 (ultima circulară a Căpitanului) și 110 (declarația Căpitanului că „persoana mea nu mai este indispensabilă” – pentru Mișcarea Legionară – și mersul înainte spontan e asigurat de resorturi proprii). În realitate, acțiunea „Comandamentului Legionarilor din prigoană” – format, dintre legionarii liberi, în oarecare independență față de Căpitan, din Vasile Chioreanu (care făcea legătura cu Căpitanul prin soția acestuia), Horia Sima etc. – începe să capete aspect penal, printr-o serie de atentate în noiembrie 1938 (H. Sima, *op. cit.*, p. 187–189).

⁹² Cf. „Universul”, 55, nr. 134, 18 mai 1938, p. 11–12 (*Ordonanța definitivă de trimitere în judecată a lui Corneliu Zelea Codreanu pentru crima de trădare, uneltire contra ordinii sociale și pentru crima de răzvrătire*, 16 mai 1938 (având pasaje cenzurate!)).

civică, la 5.000 de lei amendă și 2.000 de lei cheltuieli de judecată⁹³. Planul legionarilor din libertate, conceput de Horia Sima, comandant legionar, de a-l scoate pe Căpitan din închisoare nu a fost acceptat de acesta⁹⁴.

În urma întrevederii dintre Adolf Hitler și regele Carol II (Berchtesgaden, 24 nov. 1938), care prin ministrul său de interne, Armand Călinescu, dispune uciderea lui Corneliu Zelea Codreanu, adică dispune înfăptuirea unui asasinat politic, condamnat de propria-i legislație. În noaptea de 29–30 noiembrie, acesta e ucis dimpreună cu ucigașii lui I. G. Duca și ai lui Mihai Stelescu⁹⁵. Un comunicat a anunțat că ei au fost împușcați de jandarmi întrucât ar fi încercat să evadeze de sub escortă în timpul transportării lor de la închisoarea Râmnicu Sărat la închisoarea Jilava⁹⁶; explicând, Armand Călinescu a minimalizat acțiunea, reducând-o la un „simplu fapt de drept comun”, adăugând că, printre cei împușcați, nu era nici unul care „să nu-și fost asasin”⁹⁷ (fără a ține seama că justiția achitase pe unul și că dăduse alte pedepse decât moartea celorlalți, care le executau). Reacțiile germane, care s-ar fi dorit mai mari, n-au întârziat⁹⁸.

⁹³ *Ibidem*, nr. 144, 28 mai 1938, p. 12–14 (*Condamnarea lui Corneliu Z. Codreanu*); *Mișcarea Legionară, Adevărul în procesul lui Corneliu Z. Codreanu – maiu 1938*, f. 1, fed., [1 aug. 1938], 232 p.; *Procesul Codreanu*, în „Formula AS”, 3 (1933), nr. 56 (1) – 71 (16), ian. – iun. 1933; Tharaud, *op. cit.*, p. 232–235. Acest proces a fost revizuit (la cererea Comisiei pentru revizuirea proceselor politice ... nr. 1/5 oct. 1940) de Înalta Curte de Casație și Justiție la 28 oct. 1940 („Universul”, 57, nr. 331, 1 dec. 1940, p. 4). Rezultă că, jurisdicțional, Corneliu Codreanu n-a fost condamnat pentru delict sau crime politice.

⁹⁴ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 114–115 (circulara Căpitanului din 13 nov. 1938) și 126; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 36 (ceea ce aripa legionară a lui Horia Sima a considerat-o ca fiind o cădere a Căpitanului „în mania religioasă” – *Ibidem*).

⁹⁵ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 110. S-a susținut că dispoziția ar fi fost luată în urma cererii lui Adolf Hitler de a se fi încredințat formarea guvernului lui Corneliu Codreanu – ceea ce nu se dovedește: în realitate, regele dăduse ordin de executare a șefului Mișcării înainte de a pleca în străinătate, ordin revocat telegrafic de la Paris, în urma invitației lui A. Hitler de a-l vizita, și asupra căreia revenise tot telegrafic, din Cehoslovacia, după vizită, când se convinsese că acesta nu va reacționa cu eficiență (N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 38; Ș. Milcoveanu, *op. cit.*, p. 99–100). Înaintea uciderii lui Corneliu Codreanu, acesta ceruse, din închisoare, permisiunea de a lansa un apel de liniștire către legionarii din afară, apel care a fost așizat în București, dar pe care, ulterior, Horia Sima l-a declarat apocrif (*Ibidem*, p. 99). Se consideră că instaurarea regimului început la 10 februarie 1938, dorită de regele Carol al II-lea, și reprimarea Mișcării Legionare (culminând cu uciderea șefului Mișcării), datorită și de cuceririle politice anglo-franceze, ar fi fost rezultatul unei înțelegeri (*Ibidem*, p. 89 și 92–93).

⁹⁶ Comunicat Parchetului militar al Corpului II Armată, în: „Universul”, 55, nr. 329, 2 dec. 1938, p. 17; *Moartea lui Corneliu Zelea Codreanu, 29/30 noiembrie 1938*, în „Baricada”, 3, nr. 23 (126), 9–15 iunie 1992, p. 11. Caracterul premeditat al crimei rezultă din simplul fapt că, în noaptea uciderii, militarii au fost consemnați în cazărmi.

⁹⁷ Circulația confidențială a Ministerului Afacerilor Externe din 1 decembrie 1938 către legațiile românești, menționată în F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 415. Evenimentul a fost prezentat sec de N. Iorga (*Istoria românilor*, p. 494) (Trapez, pct. 23, în: „România literară”, 14, nr. 6, 5 februarie 1980, p. 7).

⁹⁸ F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 416–418; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 48.

Ca urmare, la 21 septembrie 1939, la indicația lui Horia Sima, refugiat în Germania, este asasinat primul ministru Armand Călinescu, iar legionarii care au dus la împlinire acest ordin au fost executați în aceeași zi, fără judecată⁹⁹. (În fond, legionarii uciseseră pe autorul unui asasinat politic pentru care legislația în vigoare condamnă la moarte, condamnare la care justiția militară n-ar fi putut ajunge tocmai pentru că autorizația trebuia dată de însuși autorul asasinatului.)

Drept represalii, în noaptea de 21 / 22, s-au ucis și s-au expus un număr de 252 de legionari¹⁰⁰, care nu aveau nici o legătură cu asasinatul. Faptul a mărit și mai mult problema succesiunii la conducerea Mișcării; într-adevăr, avându-se în vedere mai puțin legitimitatea legionară cât imposibilitatea de acțiune a cadrelor legionare din țară (cvasiunanimitatea celor rămași erau deținuți¹⁰¹ sau ascunși), prioritatea au avut-o legionarii refugiați în Germania, stat de care de altfel Statul român, mai ales după aparenta înfrângere a Franței din 1940, tindea să se apropie. Apoi, prin represaliile la uciderea lui Armand Călinescu, care au înlăturat pe mulți dintre mai îndreptățiii la succesiune, s-au mărit, paradoxal, șansele de succesiune ale lui Horia Sima, care – prin uciderea lui Armand Călinescu – era cel care cauzase indirect uciderea comandanților legionari superiori lui ca loc în ierarhia legionară¹⁰².

Continua ascensiune a Germaniei a determinat Guvernul regimului Constituției din 1938 să estompeze adversitatea față de legionari și să inițieze o apropiere de legionarii stabiliți la Berlin, ceea ce a dus la un început de înțelegere¹⁰³, început care nu putea fi finisat cât timp nu avea loc o trecere a Guvernului la o politică fără echivoc alături de Germania¹⁰⁴.

⁹⁹ Fătu – Spălățelu, *op. cit.*, p. 254–255; Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 122–123.

¹⁰⁰ Lista nominală (Gh. Clime etc.) în: „Cuvântul”, 17. s.n., 27, 9 nov. 1940, p. 32. Ordinul de ucidere a fost dat de rege direct, înainte de instalarea noului prim ministru, generalul Gh. Argeșanu.

¹⁰¹ În acest sens, declarația lui Horia Sima: „Nu mă interesează cei din închisori. Sunt ca și pierduți” (F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 425. Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 122).

¹⁰² *Pe marginea prăpastiei*, II, p. 130–131; Fătu – Spălățelu, *op. cit.*, p. 230–245, 248–251, 255–256, F. Nedelcu, *op. cit.*, p. 432. Pentru succesiunea la șefia Mișcării: Legiunea... *op. cit.*, p. 16, (în Consiliul suprem din 1931, H. Sima figura pe locul 17). Pentru desfășurarea succesiunii în fapt între moartea Căpitanului și înființarea Statului Național Legionar: H. Sima, *op. cit.*, p. 328–333 (constituirea Forului Legionar) și 334–335; Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 111–139; Eugen Cristescu, în: *Procesul marelui trădători naționale*, p. 173. Pentru rolul în succesiune a lui Ion Zelea Codreanu (tată Căpitanului); H. Sima, *op. cit.*, p. 239–242, 384–386, 403–405, 428–431, 484; Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 129–136; Ion Zelea Codreanu, în scrisoarea către C. Grigoraș (4 ian. 1941) și în depozitia făcută în procesul rebeliunii din Câmpulungul Bucovinei (S. Erhan ș.a.) înaintea Tribunalului militar Iași (27 feb. 1941), în: „Universul”, 58 (1941), nr. 46, 19 febr., p. 3, și nr. 57, 2 mar., p. 3. Pentru rolul lui Iuliu Maniu după moartea Căpitanului: „Procesul conducătorilor fostului partid Național-Tărănesc, București, 1947, p. 330–332.

¹⁰³ Cf. H. Sima, *op. cit.*, p. 55 („Primele încercări de a sonda opinia legionarilor, în vederea unei apropieri s-a făcut sub guvernul Argetoianu [...]. Pentru ca inițiativa Guvernului să nu fie

În acest sens, spectaculosului marș de cucerire al armatei germane din mai–iunie 1940, îi corespunde schimbarea statutului juridic al lui Horia Sima, de la trecerea sa clandestină, cu un grup de legionari, din Germania, unde era refugiat politic, în România, pe al cărui teritoriu trece în noaptea de 17 / 18 mai, și arestarea sa de a doua zi ¹⁰⁵ (după care s-a arătat dispus a colabora în cadrul ordinii de drept carliste), până la primirea în audiență de rege (18 iun.) ¹⁰⁶ și numirea – după adeziunea lui la Partidul Națiunii – ca subsecretar de Stat la

considerată un act de slăbiciune de către legionari, s-a dat mandat generalului Gaborie Ivarinescu, ministrul Ordinii Publice, să înceapă discuțiile cu Mișcarea adică aceleia care avusese răspunderea directă a execuțiilor din septembrie”) 57 (după o consfătuire cu frunțașii legionari, aduși din lagăre (martie 1940), legionarii au înaintat un memoriu regelui și o proclamație către Țară, în care se cerea camarazilor unire în jurul Tronului), 58–61 (legionarii din Berlin au răspuns cu documentul din 24 martie, „Poziția Mișcării Legionare față de așa zisa împăcare între Garda de Fier și regimul actual din România”), 62–65 (a urmat o încercare a guvernului român de apropiere față de legionarii din Germania, trimițând o delegație cu dubla calitate de a reprezenta atât pe legionarii din țară, cât și pe rege), 65 („Ce se obținuse în țară de pe urma destinderii? S-au desființat lagărele și s-a dat amnistie parțială [...] prin audiența frunțașilor legionari la rege, se ieșise din stadiul de «infractori ai Statului», Mișcarea fiind recunoscută acum ca realitate politică [...]. După proclamarea oficială a destinderii, cercurile germane au început să manifeste din nou interes pentru cauza noastră”), 66 („După realizarea destinderii, grupul de la Berlin rămăsese factorul determinant în Legiune”, prestigiul său avea la bază trei elemente: „a) era liber pe mișcările lui; b) se afla în Capitala acelei țări care, în acel moment, decidea soarta Europei; c) reprezenta linia de luptă a Mișcării”). 68–69 (s-a dat regelui un răspuns verbal în sensul revizuirii politicii grupului „dacă actualele intenții ale regelui se suprapun realmente cu inițiativele noastre mai vechi de politică externă”; dar fără a se întoarce în țară acum, când soarta României atârnă mai mult de Berlin; v. și p. 70–71) și 78–83 (o a doua delegație trimisă la începutul lui mai 1940 primește de la legionarii din Berlin același răspuns, dar în scris, în așteptarea unei schimbări în politica externă din partea regelui).

¹⁰⁴ Pentru incidentul de la Porțile de Fier, denotând concursul Guvernului român dat unei acțiuni a rețelei engleze de spionaj și sabotaj, v. H. Sima, *op. cit.*, p. 73–75.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 137, și 148 ; „Universul”, 57, nr. 139, 23 mai 1940, p. 1 („Ministerul de Interne comunică faptul că H. Sima și Pătrașcu, aparținând grupului de legionari refugiați în străinătate, se află în mâinile autorităților, din ziua de 19 mai 1940 și au fost depuși”).

¹⁰⁶ Între 19 mai și 18 iunie, H. Sima a fost primit de către autoritățile centrale de anchetare pornite pe destindere (H. Sima, *op. cit.*, p. 193–204); a acceptat sugestia Siguranței Statului de a cere legionarilor din libertate, cu care i s-a permis să ia un prim contact (28 mai – 7 iun.), să-și depună armele „ca o dovadă a bunei noastre voințe de a renunța la clandestinitate și de a ne integra în Stat”, acțiune desfășurată cu succes (p. 208–212), a fost pus în libertate, la 13 iun. (p. 224–229); a fost primit de rege (p. 245–250). A propus să se înlocuiască Frontul Renașterii Naționale cu un alt partid național – totalitar, având alt program și altă uniformă, în considerarea că Mișcarea Legionară îi va fi „coloana de susținere” (p. 233 și 239) – propunere care va sta la baza creării Partidului Națiunii – altfel însă structurat decât se aștepta Horia Sima; aceasta nu l-a împiedicat să ceară legionarilor să se înscrie dimpreună cu alți legionari, inclusiv Ion Zelea Codreanu (p. 250–255), neînscrinduse însă și legionarii din Berlin (p. 257–261). Chemarea lui Horia Sima din 23 iunie a apărut în presă („Curentul”, 13, nr. 4442, 25 iun. 1940, p. 1).

Ministerul Educației Naționale în guvernul Tătărescu (28 iun.), apoi ca ministru al Cultelor și Artelor în noul guvern Gigurtu (4 iul.)¹⁰⁷, din care demisionează după câteva zile (considerând că și noul guvern continuă linia politicianistă anterioară)¹⁰⁸. Regele numește în locul lui un alt legionar, pe Radu Budișteanu, ceea ce nu oprește pe Horia Sima să-și continue lupta pentru putere¹⁰⁹, mai încercând a-l solicita printr-o audiență colectivă (16 aug.)¹¹⁰ și, apoi, după „Arbitrajul de la Viena”¹¹¹, cerând abdicarea regelui¹¹², pornind o acțiune de stradă (2–5 sep.)¹¹³, care atrage demisia primului ministru (4 sep.).

Regele caută să anihileze această acțiune cerând reprimarea ei, dar armata nu dă curs cererii; atunci, încredințează formarea guvernului generalului Antonescu (aceeași zi, la ora 12)¹¹⁴, care – evocând „înțelegerea clemenței regale” – pune în libertate pe legionarii închiși, ceea ce – departe de a rezolva conflictul – l-a încurajat, ducând la abdicarea regelui. Horia Sima a socotit abdicarea obținută de general, devenit prim-ministru cu depline puteri, o biruință legionară¹¹⁵. Oricum, Garda de Fier nu mai era nici calitativ, nici

¹⁰⁷ Schimbarea Guvernului, sugerată de germani, a fost concretizată prin propunerea lui Horia Sima adresată regelui de a i se încredința formarea Guvernului (H. Sima, *op. cit.*, p. 288–292). Numirea sa ca Ministru al Cultelor a ridicat protestul Patriarhului (p. 294–295).

¹⁰⁸ Cf. H. Sima, *op. cit.*, p. 298–301. Demisia, al cărei text e difuzat de Horia Sima, a alarmat pe Moruzov (p. 311–314).

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 311–312. La presiunea altor legionari, cei trei miniștri legionari aflați în Guvern au intenționat să-și dea demisia în bloc – proiect împiedicat mai întâi de grupul legionarilor din Berlin (p. 314–328 și 363–369), apoi prin presiuni din partea Palatului (p. 356–357).

¹¹⁰ Cf. *Ibidem*, p. 376–378.

¹¹¹ Participarea legionară la Consiliul de Coroană din 29/30 august, dorită de regele Carol II pentru a-și acoperi răspunderea istorică, a lipsit: Horia Sima nefiind întâmplător găsit, iar cei aduși nefiind comandanți legionari, ei rude strălucind prin rezonanța numelor: Horia Codreanu și părintele Moța (care a refuzat, inutil, de a fi adus în Consiliu) (*Ibidem*, p. 413–415).

¹¹² Proclamația *Români*, București, 1 sept. 1940 (antedatată), *Ibidem*, p. 406–409.

¹¹³ *Ibidem*, p. 415–416, 437–462, 477; Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 128, 136–138; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 62; Fătu-Spălățelu, *op. cit.*, p. 257–276. În ipoteza prelungirii domniei lui Carol II după stabilirea noilor hotare, se prevedea nu numai înlăturarea legionarilor de la guvernare – dat fiind că Germania nu se arăta deosebit de interesată de venirea la putere a Gărzii de Fier (cf. H. Sima, *op. cit.*, p. 337, 342, 343, 353 etc.) – ci și reluarea trecutului lor tratament (*Ibidem*, p. 363, 382–384).

¹¹⁴ După ce generalii Coroană (Divizia de Gardă) și Niculescu (M.A.N.) refuzaseră să execute ordinul regelui de a trage în legionari (H. Sima, *op. cit.*, p. 465–470; Henriette Magherescu, în: Gh. Buzatu ș.a., *Mareșalul Antonescu în fața istoriei*, Iași, vol. II, 1990, p. 358).

¹¹⁵ H. Sima, *op. cit.*, p. 478–480 și 491; *Sdrobitorul act de acuzare prin care Mișcarea Legionară a smuls abdicarea lui Carol II*, f.d., p. 1 (afiș). Pentru raporturile anterioare ale generalului Antonescu cu Mișcarea: H. Sima, *op. cit.*, p. 277–279, 463, 474–477; Simion, *op. cit.*, p. 15–23, 25–26, 36.

numeric, nici din punct de vedere al unității, ceea ce fusese în decembrie 1937–ianuarie 1938¹¹⁶.

8. *Statul Național Legionar*. După instalarea guvernului Antonescu, Horia Sima interzice legionarilor orice manifestare până la noi dispoziții, acțiunile lor urmând a se face numai pe cale ierarhică, vegheate de poliția legionară¹¹⁷. Pentru încetarea acțiunilor acestora, a fost nevoie și de apelurile generalului conducător al Statului (11 sep.)¹¹⁸, și de înțelegerea lui cu Horia Sima, nu fără a fi pregătit pentru orice situație.

Apoi, printr-un comunicat din 14 septembrie al Președinției Consiliului de Miniștri, s-a anunțat că generalul Antonescu – în urma chemării „la unire și acțiune pentru întărirea Statului”, adresată „Țării și Mișcării Legionare”¹¹⁹ a primit din partea acesteia declarația că „răspunde cu toată însofletețea și toată bucuria la chemarea generalului Antonescu, fiind gata să-l urmeze în orice împrejurare și să se identifice cu lînta noului Stat”. Ca urmare a acestui „legământ” și „ținând seama de nevoia schimbării așezămintelor românești și a înseși temeliiilor Statului, pentru a asigura viitorul neamului nostru, unitatea în libertatea și autoritatea cu consimțământul tuturor”¹²⁰ s-a emis Decretul 3.151 din aceeași zi, semnat de Rege și contrasemnat de Conducătorul Statului, prin care „Statul român devine Stat Național Legionar” (pct. 1), Mișcarea Legionară fiind „singura mișcare recunoscută în noul Stat”, „având ca țel ridicarea morală și materială a poporului român și dezvoltarea puterilor lui creatoare” (pct. 2). În continuarea acestui text normativ, decretul confirmă pe generalul Ion Antonescu în calitate de „Conducătorul Statului Legionar” și de „Șef al Regimului Legionar” (pct. 3), iar pe Horia Sima în calitate de „Conducător al Mișcării Legionare” (pct. 4), confirmare care prezuma impunerea lui ca atare de către Mișcarea Legionară.

Așadar, făcând abstracție că Forul Legionar nu l-a confirmat pe Horia Sima ca șef al Mișcării și că i-a propus să nu ia parte la guvernare¹²¹, regimul totalitar introdus de autoritatea de Stat sub Carol II și continuat de generalul Antonescu se transforma într-un regim totalitar bazat pe o mișcare politică

¹¹⁶ Lucrețiu Pătrășcanu. *op. cit.*, p. 159.

¹¹⁷ „Universul”, 57, nr. 247, 8 sep. 1940, p. 3.

¹¹⁸ Ion Antonescu, *Către români / Chemări – Cuvântări – Documente // La o răscruce a istoriei*, București, 1941, p. 30–34 (p. 32: „Dacă veți găsi altul mai priceput și dacă mi-o veți cere, mă voi da singur la o parte și la timp”).

¹¹⁹ „Apelul către legionari” din 12 sep. 1940, *Ibidem*, p. 35.

¹²⁰ „Universul”, 57, nr. 255, 16 sep. 1940, p. 1. Pentru aducerea legionarilor la putere: Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 140 (întrevederea de la 8 sep.); Simion, *op. cit.*, p. 33, 36, 44. Jurămintele lui Horia Sima implicat de decretul 3151 și 3152/1940 (unul în fața regelui, altul în fața Conducătorului) nu-s consemnate.

¹²¹ Cf.: H. Sima, *op. cit.*, p. 488–491; Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 128 și 139.

pornită de la Națiune, mișcare la care generalul Antonescu, investit de autoritatea de Stat, aderase, apărând astfel investit și din partea Mișcării Legionare, care – la rându-i – își păstrează conducătorul, pe Horia Sima. Decretul nu-i atribuie acestuia nici o responsabilitate concretă în Stat și, cu atât mai mult, nici una de natură militară. Pe de altă parte, în spiritul Decretului 3 151, prerogativele generalului Antonescu devin, juridic, limitate, de la a conduce un Stat fără obligația unei orientări, la a conduce un Stat legionar, ale cărui obiective sunt legate de Mișcarea Legionară înființată de Căpitan și al cărei conducător în viață era Horia Sima.

Spre deosebire de situația din Germania – în care raportul dintre Partid și Stat era de egalitate, titularii celor două puteri fiind personificați prin aceeași persoană, Führerul, și unde titulatura Statului rămăsese aceeași – în România situația cere o precizare. Considerăm că, potrivit decretului 3 151, generalul Ion Antonescu, expresie a voinței regale, dar alinaat Mișcării Legionare, conducea util Statul, iar comandantul Horia Sima, prezumată expresie a voinței legionare, era chemat să stabilească orientarea spirituală a Statului; până la un punct, unul răspunzând de prezent, iar celălalt de viitor. Evident, noul regim își baza viabilitatea pe conlucrarea dintre cele două căpetenii. În caz de dezbinare, biruitorul – oricare ar fi fost – putea găsi ușor argumente în apărarea legitimității biruinței sale.

În sfârșit, dispoziția „Luptele dintre frați încetează“ (pct. 5), explicitează că toate celelalte partide politice își păstrează starea de ilegalitate în care fuseseră puse de regimul totalitar precedent și totodată că cei din Mișcarea oficializată de noul regim, scoasă din ilegalitate, legionarii, urmează a trăi în pace cu concetățenii lor din celelalte foste partide. Se constată așadar că, prin acest decret, Mișcarea Legionară se impune ca partid totalitar, fără a simți nevoia asentimentului dat de popor – ceea ce, evident, se depărtează de concepția Căpitanului. Decretul a anulat implicit J.C.M. 811 / 1938, prin care Mișcarea fusese desființată¹²².

Un decret din aceeași zi (3 152 / 1940) al Conducătorului Statului, numește pe membrii noului guvern, începând cu Horia Sima, ca vicepreședinte al Consiliului de Miniștri¹²³. Totodată, generalul Antonescu adresează un apel către Români, iar Horia Sima altul către Legionari¹²⁴. Și în Consiliul de Miniștri din 16 septembrie, generalul Antonescu, în prezența și cu acordul lui Horia Sima, declară „(...) punctul nostru de rezăm, în afară, este Axa (Roma–Berlin);

¹²² Jurnalul a fost anulat explicit prin D. 3324 / 1940 (3 oct.), spre a se restitui bunurile Mișcării (M.O., I. 108, nr. 232, 4 oct. 1940, p. 5690–5691).

¹²³ M.O., I. 108, nr. 214 bis, 14 sep. 1940, p. 5415.

¹²⁴ *Pe marginea prăpastiei*, I, p. 93–95, 96–97.

iar înăuntru, regimul național-legionar“, stăruind asupra frăției românești cele mai depline între cei doi conducători, asupra imposibilității trădării unuia față de celălalt¹²⁵.

Precizări asupra conținutului regimului național-legionar s-au făcut de subsecretarul de Stat al Ministerului Presei și Propagandei, Alexandru Constant, legionar, și anume: *a)* „reșezarea elementelor etnice în posturile majore ale întregii vieți, românizarea tuturor centrelor de viață ale Țării“; *b)* crearea unui „Stat al tuturor categoriilor sociale (ceea ce reprezentantul Guvernului numea „stat totalitar“), în special al masei de muncitori agricoli și industriali“, ridicarea standardului lor de viață „printr-o reorganizare a vieții economice pe temelii de dreptate socială și eficiență economică“; *c)* moralizarea vieții administrative, mărirea randamentului și calităților ei, redarea demnității funcționarilor și asigurarea materială corespunzătoare; *d)* considerarea tineretului ca „element activ, dinamic al noului Stat“; *e)* așezarea economiei pe baze naturale, reșezarea românilor în posturile economice pierdute prin carența guvernărilor trecute; *f)* apariția rasismului: distingerea prin statut între minoritatea ariană și minoritatea semită; *g)* repararea nedreptăților anterioare (noul Stat Național-Legionar fiind și un „Stat de reparație“¹²⁶). Din acest conținut, Mișcării Legionare i se încredințase „sarcina organizării și îndrumării tineretului“¹²⁷, conducerea unor ministere și-am putea spune, dată fiind și diferența de generație dintre cei doi conducători – succesiunea la conducerea Statului.

Curând, diferența dintre cele două concepții începe să-și spună cuvântul. Raportul dintre Partid și Stat era conceput opus. Pentru Conducător, „regimul nou“ proclamat (6 sep.), respectiv Mișcarea Legionară (14 sep.), erau subordonate Statului, aveau loc în cadrul acestuia, rămânând asertivul continuității Statului român, în timp ce pentru legionari – exemplific cu teoreticianul și oficialul Alexandru Constant – raportul dintre Partid și Stat era un raport „de la cauză la efect“. Partidul „își realizează misiunea prin Stat, acceptând disciplina Statului“, legionarul desăvârșit fiind acela care „întrunește armonice calitățile legionare cu disciplina statală“; Constant recunoaște contradicțiile dintre „inerții și clanuri“, dar – după „adaptările“ din „perioada de

¹²⁵ *Ibidem*, I, p. 105–106. Tot astfel, la manifestația din 6 octombrie, generalul a îmbrăcat cămașa verde, iar cele două căpetenii (în cuvântări coordonate (I. Antonescu, *Temeliile...*, p. 265–274). În presă apare și un apel semnat în comun de soții celor doi conducători.

¹²⁶ Alexandru Constant, subsecretar de Stat la Ministerul Propagandei, *Principiile care prezidează acțiunea de guvernământ legionar*, în: „Rev. cursurilor și conferințelor universitare“, 5, nr. 8–10, aug.–oct. 1940, p. 84–88.

¹²⁷ Comunicatul Președinției Consiliului de Miniștri, în: I. Antonescu, *Temeliile...*, p. 203. Vezi și Traian Brăileanu, *Învățământul în cadrul legionar*, *Ibidem*, p. 53–60.

tranziție“ – consideră că se va ajunge la „mult visata contopire a Nației în Legiune și realizarea Legiunii în Stat“¹²⁸.

Nici conceptul de dreptate nu era la fel perceput. Conducătorul Statului se pronunțase pentru supremația legii („legalitate integrală“ și dreptate dată „după legi scrise“ – ordinul circular din 7 septembrie)¹²⁹, în timp ce pentru Mișcarea Legionară dreptatea e în primul rând o expresie a conștiinței – ceea ce mărcă caracterul subiectiv al ordinii de drept de la o conștiință (cea a Conducătorului Statului, Șef al Regimului Legionar) la două ori la foarte multe, conștiință impusă nu numai prin libertatea de a legifera a Conducătorului Statului (în supoziția că are o totală conștiință legionară și că a revizuit, sub această optică integral legislația anterioară), ci și prin libertatea judecătorului ce a dobândit conștiința legionară: deci nu primatul normei de drept pozitiv, ci al „omului selecționat“, pentru care legea (implicit a Conducătorului Statului) nu mai impune, ci numai orientează, iar până nu va avea loc selecționarea magistraturii, judecata ar reveni legionarilor, căci pentru ei „nu există teamă, atunci când conștiința a fost împăcată“¹³⁰.

Divergența dintre cele două poziții apare într-un schimb de scrisori¹³¹. Atitudinea lui Horia Sima a arătat o ambiguitate: pe de o parte, prezentându-se încadrat în ordinea de drept proclamată de general¹³², regretând improvizațiile și lipsa de experiență ce apăreau¹³³ și interzicând oficial ilegalitățile legionarilor; iar pe de alta, dublând cu legionari serviciile publice, inclusiv poliția, și inițiind, în numele luptei împotriva „iudeo-francmasoneriei“, trecerea la răzbunări, culminând cu uciderea deținuților politici aflați la Jilava (26/27 nov.) – pe lângă cea a lui Virgil Madgearu (26 nov.) și a lui Nicolae Iorga (27 nov.) – toate

¹²⁸ Al. Constant, *Stat și Legiune*, în „Curentul“, 13. nr. 4606. 6 dec. 1940, p. 3.

¹²⁹ O mai mare apropiere de punctul de vedere legionar apare în Mihail Antonescu, *Concepția de justiție a Conducătorului Statului*, conferință radiodifuzată la 30 sep. 1940. în: „Rev. cursurilor și conferințelor universitare“, 5. nr. 8–10. aug.–oct. 1940, p. 74–80.

¹³⁰ Dragoș Vitencu, *Jurisdicțiunea în Statul legionar*. în: „Însemnări sociologice“, 4. nr. 15. ian. 1941, p. 15–16 (p. 16: „Căci dreptatea nu o pot administra exegeții cu mințile încălce în formule, ci numai acei cărora dreptatea le crește în suflet“).

¹³¹ Textul scrisorilor în *Pe marginea prăpastiei*, I, p. 145–161. Cf. și Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, ed. a 3-a. București, 1992, p. 228–229.

¹³² Dar cu oarecare rezerve: „Observatorul obiectiv poate să constate apoi, în lumea aceasta veche, o susceptibilitate aproape maladivă, ori de câte ori se întâmplă chiar și cea mai neînsemnată călcare a unui text de regulament. De unde a apărut acest simț excesiv de legalitate și dreptate?“ (H. Sima, cuvântare în fața studențimii Capitalei, 10 dec. 1940. în: *Pe marginea prăpastiei*, I, I, p. 144).

¹³³ N. Chiorescu, *op. cit.*, p. 76 și 103.

comunicate prin presă de Președinția Consiliului de Miniștri¹³⁴, fără comentariu. Reprobând aceste asasinat, în ședința Consiliului de Miniștri (27 nov.) generalul Antonescu a declarat că „nu are epoleți de închiriat”¹³⁵, iar conducerea legionară a conchis, în secret, că „nu mai merge așa mai departe”, că „toți trebuie suprimați”, întocmindu-se și un „plan general de suprimare a tuturor oamenilor noștri de Stat”, fiind dispusă, pentru preluarea întregă a puterii, să înlăture tot ce îi stă în cale, inclusiv pe generalul Antonescu¹³⁶.

Discensiunile, respectiv încălcările ordinii de drept din partea legionarilor, duc la propunerea generalului Antonescu, făcută lui Horia Sima, de a cere poporului, printr-un plebiscit, să aleagă între ei doi, dar fără să-i dea răgazul de a răspunde (7 ianuarie 1941)¹³⁷. La rândul-i, Horia Sima trece la constituirea, clandestină, a unui guvern propriu (13 ianuarie 1941)¹³⁸, pregătește cadrele sale pentru un eventual conflict cu generalul¹³⁹; generalul, după o întrevedere cu A. Hitler, îi trimite lui Horia Sima o scrisoare în care condiționează continuarea colaborării (15 ianuarie). Oficial, ceea ce s-a consacrat sub numele de „rebeliune legionară”¹⁴⁰ se declanșează la 21 ianuarie, a doua zi după ce generalul Antonescu destituise pe generalul C. Petrovicescu din funcția de ministru de Interne, iar legionarii protestaseră asupra măsurii, cerând în schimb destituirea altor membri ai Guvernului (Mihai Antonescu, AL. Rioșcanu –

¹³⁴ „Universul”, 577 (1940), nr. 329, 29 nov., p. 1. și nr. 330, 30 nov., p. 1. Detalii în: *Pe marginea prăpastiei*, I, p. 255–265; Comandamentul militar al Capitalei, *Asasinatete de la Jilava ... Snagov și Strejnicul / 26–27 noiembrie 1940*, București, 1941, 2 f. + 546 p. Asasinatete de la Jilava s-au explicat oficial, prin revolta de care au fost cuprinși legionarii care au deshumat osemintele Căpitanului și ale legionarilor uciși odată cu el; mai tenețnică pare, ca explicație, temerea legionarilor că deținuții, în urma ordinului generalului de a fi transferați de la Jilava la o închisoare militară, scoși de sub pază legionară, vor scăpa de pedecapsa legionară (N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 94). Asupra uciderii celor doi profesori există și opinia că ea n-a avut loc cu știința conducerii Mișcării Legionare (Șerban Milecoveanu, *O versiune șocantă privind asasinarea lui Nicolae Iorga* (titlul redacției), în: „Nu”, 3, nr. 86, 2–9 sep. 1992, p. 10; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 95).

¹³⁵ Pentru întreaga dezbinare dintre general și legionarii privind asasinatetele, inclusiv desfășurarea Consiliului de Miniștri din 27 noiembrie 1940, cf. Simion, *op. cit.*, p. 216–221.

¹³⁶ Existau în această privință inițiative; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 103.

¹³⁷ Eugen Cristescu, în: *Procesul marelui trădări naționale*, p. 174–175.

¹³⁸ Traiana Brăileanu, desemnat a face parte din guvernul legionar, declară că a fost trezit din somn în noaptea de 13/14 ianuarie, spre a depune jurământul de ministru (*Procesul marelui trădări naționale*, p. 123).

¹³⁹ N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 104.

¹⁴⁰ Evident, acțiunea legionarilor – în optica Decretului 3151/1940 – nu era rebeliune; dimpotrivă, acțiunea generalului Antonescu, culminând cu abrogarea aceluiași decret prin D. 514/1941, a apărut în ochii legionarilor, ca „lovitură de stat” (Ș. Milecoveanu, informație orală).

subsecretar de Stat la Interne – etc.) și formarea unui guvern integral legionar (în timpul rebeliunii, Horia Sima a continuat a trimite propuneri succesive de liste ministeriale, respinse pe rând de general)¹⁴¹. Ca urmare, din ordinul generalului, armata a ocupat prefecturile conduse până atunci de legionari (21/22 ianuarie) și a ripostat, sub cuvântul că „Țara este acolo unde e Regele, unde sunt Steagul, Armata, Ordinea, Dreptatea și siguranța vieții și a muncii”¹⁴² împotriva celor pe care i-a calificat „oameni neînțelecători, elemente răzvrătite sau unelte străine” – paralel cu o consultare a germanilor. Versiunea legionară atribuie generalului declanșarea conflictului. Spre a evita o totală represiune, Horia Sima, aflând – în noaptea de 22/23 – că Reichul nu va interveni în favoarea sa¹⁴³, dă ordin de încetare a luptei (23 ianuarie, ora 5)¹⁴⁴; iar generalul Antonescu, în aceeași zi, comunică legațiilor românești că „rebelii au fost înfrânți peste tot”¹⁴⁵. Inițiativa, în sensul arbitrării conflictului de către rege, atribuită lui Horia Sima cu un început de punere în aplicare, a fost sistată de general.

Planul anterior, al generalului de a-și asuma conducerea Mișcării (27 noiembrie 1940), pe atunci respins de germani¹⁴⁶, a fost preluat de aceștia (22 ianuarie 1941)¹⁴⁷, făcându-l pe general să anunțe, după înfrângerea rebeliunii, că „adevărata legiune se va forma de acum înainte, sub directa mea conducere”¹⁴⁸. Dar concepția generalului e acum alta: „voi pași la organizarea politică a Statului fiindcă eu sunt cel care a hotărât la 7 septembrie 1940 organizarea Statului Național Legionar” (1 februarie). Deocamdată, generalul

¹⁴¹ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 152.

¹⁴² *Pe marginea prăpastiei*, II, p. 215–255, Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, ed. a 3-a, București, 1992, p. 230; Simion, *op. cit.*, p. 249–258 (p. 253; de rebeliune și-au pierdut viața 254 de cetățeni (incluzând 118 evrei uciși fără participare în București și 117 în provincie); Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 149–152. Generalul Antonescu a declarat că Armata n-a tras decât când a fost atacată („Universul”, 58, nr. 23, 27 ian. 1941, p. 1 și 3; declarația din Consiliul de Miniștri din 4 febr.). Cf. și Al. Gh. Sava, *Rebeliunea legionară în versiunea generalului Hansen*, în: „Mag. ist.”, 9, nr. 2 (95), febr. 1975, p. 58–61. În ce privește aprecierea generalului Antonescu despre Horia Sima, cf. rezoluția din 8 dec. 1941, în: Ion Antonescu, *Secretele guvernării* [...], București, 1992, p. 94.

¹⁴³ Simion, *op. cit.*, p. 258–270 (atitudinea Germaniei în favoarea generalului Antonescu se precizase încă de la vizita acestuia în Germania de la 14 ian. *Ibidem*, p. 238–243). Paul Schmidt, în Gh. Buzatu, *op. cit.*, I, p. 174–176.

¹⁴⁴ *Ordin către toți legionarii*, în: „Cuvântul”, 18, s.n., nr. 99, ediție specială, 23 ian. 1941, p. 1. În prealabil, Horia Sima încercase, fără succes, ca diferendul cu generalul Antonescu să fie supus arbitrajului regal (Simion, *op. cit.*, p. 266–267).

¹⁴⁵ „Timpul”, 5, nr. 1334, 25 ian. 1941, p. 1.

¹⁴⁶ Simion, *op. cit.*, p. 143.

¹⁴⁷ Joachim von Ribbentrop, în: Gh. Buzatu, *op. cit.*, I, p. 191–192.

¹⁴⁸ „Timpul”, loc. cit., p. 4.

supune Regelui, și acesta semnează, D. 514 / 1941 (14 februarie) prin care se abrogă D. 3151 / 1940, adăugându-se că „Până la o nouă reglementare orice acțiune politică de orice natură încetează” (art. 2), expunerea de motive menționând că această pauză politică e cerută de „îfrământările interne grave pe care le-am suferit și situația internațională”; aceasta, „până când împrejurările ne vor îngădui să reluăm organizarea noastră politică pe baze temeinice și constructive”, „interesul național al apărării drepturilor Patriei trecând înaintea tuturor scopurilor oricât de înalte”. Apoi își supune contradictoria-i activitate de pe întregul interval al guvernării (5 septembrie 1940 – 14 februarie 1941) judecării Națiunii, printr-un plebiscit, obținând o cvasiunanimitate. Regele l-a felicitat pe general pentru victorie¹⁴⁹ și a decorat post mortem pe cei 16 militari căzuți¹⁵⁰. Iuliu Maniu a calificat acțiunea generalului ca istorică, cînsiderând că Legionarii „s-au dovedit nepotriiviți pentru guvernare”; iar patriarhul – care, sub Statul Național Legionar, își prezentase demisia – a închinat o pastorală evenimentelor de la 21–23 ianuarie¹⁵¹.

La o scrisoare de împăcare a lui Horia Sima de după rebeliune, trimisă prin intermediar, generalul Antonescu dă un răspuns negativ intermediarului¹⁵². Mai mult, în lucrarea oficială *Pe marginea prăpastiei*, este combătută însăși concepția legionară a lui Corneliu Zelca Codreanu; iar legionarii rămași în țară au fost deferiți tribunalelor militare sau, după intrarea în război, au fost trimiși, ca militari, în batalioanele de reabilitare, ținându-i continuu în linia frontului (batalioanele 990–994)¹⁵³ până când – l-a spus mareșalul – „șefii voștri de la Berlin se vor subordona mic”.

Tezele legionare asupra rebeliunii, neluate în considerare de oficialitate, susțin – pe lângă caracterul constituțional al Decretului 3151 / 1940, caracter împins până la consecințe absolute (tot astfel cum generalul Antonescu considerase caracterul constituțional al celor trei decret din septembrie 1940) – că: a) conflictul dintre cei doi conducători a pornit de la generalul Antonescu, care – de la început – ar fi urmărit anihilarea Mișcării¹⁵⁴; b) parte din armată a participat, inițial, alături de legionari¹⁵⁵; c) anumite imputări aduse legionarilor

¹⁴⁹ „Universul”, 58, nr. 27, 31 ian. 1941, p. 1.

¹⁵⁰ D. 156/1941 (27 ian.), în: M.O., I, 109, nr. 32, 7 febr. 1941, p. 574.

¹⁵¹ Ion Antonescu, rezoluția din 30 ian. 1941 (*Mareșalul Antonescu în fața istoriei*, vol. III, p. 212); Nicodim, *Ispita 21–23 ianuarie 1941*, în: „Universul”, 58, nr. 61, 6 mar. 1941, p. 7.

¹⁵² Textul scrisorilor în: „Universul”, 58, nr. 102, 16 apr. 1941, p. 9, și, cu datare greșită, în: *Pe marginea prăpastiei*, II, p. 284–294.

¹⁵³ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 162–169, 170–172; Ș. Milcoveanu, informație directă; Iuliu Maniu, în: *Procesul marelui trădător național*, p. 228.

¹⁵⁴ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 128, 146–147 și 159; N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 101–103.

¹⁵⁵ N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 105 și 126.

(evrei spânzurați, soldați arși etc.) nu s-au datorat legionarilor, ci unor profitori ai situației, uneori sprijiniți de oficialitate, poate fără știința generalului¹⁵⁶; d) generalul Antonescu n-a respectat angajamentul luat de a nu lua măsuri împotriva rebelilor¹⁵⁷; e) justiția militară a condamnat legionarii din ordin¹⁵⁸; f) victoria n-a fost o victorie reală a generalului, ci determinată de opțiunea Germaniei (a cărei armată n-a intervenit totuși în conflict¹⁵⁹).

Nu mai puțin, o parte dintre legionari, în primul rând cei care s-au abținut de la guvernare, i-au imputat lui Horia Sima o îndepărtare de la linia Căpitanului prin aceea că s-a grăbit să participe la guvernare (abținerea impunându-se cu atât mai mult cu cât elita legionară fusese decimată de Carol II), apoi că nu s-a retras la timp de la guvernare, că – în loc de a intensifica viața legionară – s-a complăcut în a mări numărul celor înscrși în legiune (în mare măsură elemente oportuniste), că a pornit sau că acceptat „rebeliunea” (pe care o pregătea fiecare din părți), că a fost de negăsit în timpul acesteia, că nu a fost conștient de adversitatea generalului Antonescu față de Legiune și chiar că n-a cultivat legătura cu Germania¹⁶⁰. Oricum, chiar dacă nu a fost în fapt o guvernare legionară, ci o pseudoguvernare, nu mai puțin e de precizat că legionarii au beneficiat în acel timp de o libertate de acțiune, care i-a îndemnat la multiplicarea ilegalităților, fără a se mai simți obligați, ca pe timpul lui Corneliu Zelea Codreanu, de a se preda autorităților spre a-și lua pedepsa legală. Ne aflăm în fața unei alte legiuni.

Reichul german, rămas favorabil rămânerii la putere a generalului Antonescu, a asigurat totuși lui Horia Sima (și altor legionari) plecarea din țară și azilul¹⁶¹, păstrându-l astfel ca pe o rezervă, nefolosită în timpul guvernării Antonescu (Adolf Hitler, la un moment dat, chiar l-a oferit pe Horia Sima mareșalului, spre a-l judeca¹⁶², dar folosindu-l după 23 august 1944, la

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 105, 116, 118 și 307. O fracțiune a legionarilor au rămas departe de guvernare (Ș. Milcoveanu, în: *Învierea*, nr. 1, p. 206.

¹⁵⁷ N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 125–126.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 126–127.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 111–112; Simion, *op. cit.*, p. 261–270.

¹⁶⁰ Șt. Palaghia, *op. cit.*, p. 144, 147–152 și 160–161. Alte învinuiri aduse lui Horia Sima și desolidarizării față de conducerea acestuia în documentul semnat de Nicolae Iliescu, prezentat de Sorin Roșca Stănescu și titrat *În urma evenimentelor din decembrie 1989. legionarii se dezic de Horia Sima*, în „Evenimentul Zilei”, 2, nr. 233, 31 mar. 1993, p. 3.

¹⁶¹ Cf. *procesul marelui trădător național*, p. 267–268 și 157.

¹⁶² Mareșalul Antonescu refuză oferta, fiindu-i penibil să condamne și să execute oameni care au colaborat în guvernul său (Mihai Antonescu, în: Gh. Buzatu, *op. cit.*, vol. I, 1990, p. 210). Ceea ce n-a însemnat indiferența generalului la fuga din Germania a lui Horia Sima (care a făcut pe mareșal să amenințe pe germani cu retragerea armatei române de pe front) – Șt. Palaghia, *op. cit.*, p. 209. Au existat și inițiative de reluare a legăturii dintre mareșal și Legiune (*Ibidem*, p.

construirea, sub președinția lui, a unui guvern român în exil, tratat în condiții umiltoare și lipsit de eficiență¹⁶³; legionarii din țară nu au participat la regimul creat la 23 august 1944, cu tot apelul lui Iuliu Maniu și cu tot decretul de eliberare a deținuților politici, datorită atât hotărârii lor de a rămâne neutri pe planul politicii externe, cât și interpretării unilaterale a decretului de eliberare a deținuților de către delegatul comunist din guvern¹⁶⁴. A urmat regimul comunist, în care represiunea legionarilor (în terminologia lor, „prigoana”) urma a treia ediție, cu tot pactul Teohari Georgescu – N. Pătrașcu¹⁶⁵ și cu toată absolvirea Mișcării de la calificarea de „fascistă” de către Tribunalul de la Nürnberg. O parte din legionarii rămași în libertate și din românii ce au trăit în același spirit s-au retras în munți, până la lichidarea și a acestei rezistențe, iar cei închiși au rămas astfel până la recunoașterea, cu puține excepții, a noii ordini de drept, cea promovată de comuniști¹⁶⁶.

9. *Concluzii.* În intervalul interbelic, Mișcarea Legionară a fost o organizație a generației tinere ce și-a propus ridicarea – în primul rând cea morală, bazată pe un creștinism mistic – a neamului românesc și a Statului naționalist corespunzător, dar deschise oricărui cetățean: organizația avea – pe acest plan – tendințe vindicative a căror practicare putea ajunge în dezacord cu legislația penală existentă, legislație de la care membrii ei, odată vindicta realizată, nu se fereau să-i suporte rigorile.

Pe planul oficial al Statului român, Mișcarea Legionară a fost, sub nume diferite, și un partid politic, cu personalitatea juridică respectivă, dar fiindând în unele intervale în ilegalitate, – explicată parțial prin actele ilegale pe care le generase, prin politica externă ce și-o pronunța și prin severitatea sa față de aspectele imorale ale clasei conducătoare, în primul rând cele din viața de om a regelui, care – în paralel – vedea în Corneliu Zelea Codreanu un concurent competitiv al propriului său program.

Progresul politic al Mișcării – exteriorizat în alegerile din 1937 – îngrijorând oficialitatea, aceasta a trecut la prevenirea unei victorii legionare – trecând peste Constituție – prin instaurarea unui regim totalitar sub care Mișcarea e desființată (dar după ce ea însăși se autodesființase), iar membrii ei deținuți, parțial și – peste orice normă legală – uciși, în frunte cu șeful Mișcării, minimalizându-i-se astfel și puterea, și capacitatea educativă, și influența, și unitatea.

174–176 și 213). Pentru internarea legionarilor în Germania, cf. V. Iasinschi, în: „Învierea”, nr. 1, p. 72–73 și Șt. Palaghiță, *op. cit.*, passim.

¹⁶³ Șt. Palaghiță, *op. cit.*, p. 270–278; Cristian, în: N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 34.

¹⁶⁴ N. Chioreanu, *op. cit.*, p. 294.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 137–141, 87–88, 146, 157, 159 și 570.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 334 și 340–341.

Statul român, ajungând însă – ca urmare a mersului celui de-al doilea război mondial – în situația de a promova politica externă anticipată de Legionari, aduce la putere – fără a mai fi întrebat poporul – un regim legionar, condus de generalul Antonescu, căruia noul conducător al Mișcării îi era – sub aspectul statal – subordonat; la rândul-i, acesta s-a împotrivit limitelor ce i le punea ordinea de drept, pregătind o acțiune armată care, înăbușită, a dus la înlăturarea regimului cvasilegionar și la o nouă urmărire și sancționare a membrilor săi. Chiar dacă Mișcarea va fi ajuns la putere, în septembrie 1940, această putere a fost zguduită, a fost de scurtă durată, a acționat sub un comandament a cărui legitimitate legionară era discutabilă, comandament a cărui lipsă de sim politic¹⁶⁷ a desființat-o juridic.

Mai e de observat că marea libertate permisă de Mișcare – în anumite direcții – membrilor ei a dus uneori la activități frizând anarhia, cum a fost – poate cea mai novică dintre ele – uciderea lui Nicolae Iorga, precedată de cea a lui Virgil Madgearu, asasinate pe care conducerea Mișcării pare a nu fi avut cunoștință, dar a căror răspundere și-a asumat-o.

Rămâne de pus în discuție legitimitatea Mișcării Legionare – desigur, judecând în limita legitimității creștinismului ortodox și în limita legitimității suveranității Națiunii române și făcând abstracție de drepturile cetățenești, care includ și dreptul minoritarilor, și dreptul legionarului ce ar dori să iasă din Mișcare. Problema îmi pare, juridic, următoarea: în măsura în care concretizarea Statului național, prin ordinea sa de drept, având la bază Constituția, și prin cadrele sale conducătoare, încetează a mai îndeplini funcțiile ce îi sunt atribuite de Națiune, adică acelea rezultate din conceptul de Stat național, simplii cetățeni, până atunci guvernați, au sau nu dreptul virtual de a prelua aceste funcții, asemenea prescripției regulamentului militar de serviciu interior, potrivit căreia, când gradații au dispărut (în speță, când Statul nu mai este eficient), primul care ia comanda, prin însăși aceasta, este comandantul? Eu cred că da. Dar au fost legionarii în această situație, care le-ar fi dat îndreptățire, când, în regimul Constituției din 1923, au fost desființați, au fost legionarii în această situație când li s-au închis și ucis conducătorii, au fost legionarii în această situație în Statul Național legionar când nu li s-a dat în mână puterea? Din cele ce știm și am expus, nu toate aceste trei întrebări au același răspuns.

Principiile generale ale dreptului nu au justificat nici ilegalitățile înfătuite de legionari, care și-au avut o mai mică sau mai mare parte în succesivele desființări ale Mișcării, nici ilegalitățile împotriva lor de către reprezentanții oficiali succesivi ai Statului român, – fără a mai pune în discuție cantitatea de ilegalitate de o parte și de alta.

¹⁶⁷ Notabil este avertismentul lui C. Z. Codreanu din 12 februarie 1937 (idem., *Circulări și manifeste*, p. 124–128).

Evident, nu sunt de reținut de la Mișcare nici xenofobia, în primul rând antisemitismul prin el însuși, nici exclusivismul în materie de linie a conștiinței (cu atât mai mult cu cât în politică, și mai ales din creștinismul evocat de Mișcare, nu pot fi eliminate nici liberul arbitru al individului, nici toleranța, nici iertarea – ca preferând tot ce putea fi mai necreștin,uciderea). Apoi, este o diferență între a omorî pe cel care nu-ți dă voie să trăiești și de care nu poți scăpa altfel și a omorî pe cel pe care-l deții. Dar acestea nu înlătură și nu pot înlătura valoarea educativă a celorlalte principii etico-politice enunțate de Mișcarea Legionară, care – indiferent de existența și de mersul ei descendent ce i s-a impus și ce și l-a croit ^{16*} și indiferent dacă Statul român a găsit sau nu să le pună în discuție – rămân în patrimoniul și în aspirațiile Națiunii către perfecțiunea umană.

LES IMPLICATIONS DU «MOUVEMENT LÉGIONNAIRE» DANS LE DROIT CONSTITUTIONNEL L'ÉTAT NATIONAL LÉGIONNAIRE

R é s u m é

Le Mouvement Légionnaire (*Mișcarea Legionară*), fondé par Corneliu Zelea Codreanu le 24 Juillet 1927 sous le nom de «La Légion de l'Archange Michel» (son organisation politique ayant eu, successivement, diverses dénominations) a influencé en une grande mesure la vie politique de la Roumanie et, de 1937 à 1941, même la vie constitutionnelle. Ainsi, le roi Charles II, étant donné la proximité de la victoire légionnaire dans les élections de Décembre 1937, a résolu l'imminente crise ministérielle en outrepassant la coutume constitutionnelle (en confiant le pouvoir à un parti moins favorisé par l'élection). Ensuite, à défaut des effets escomptés, passe au coup d'État (Constitution de Février 1938), s'assurant ainsi le pouvoir de droit, et ordonne au vice président du Conseil des Ministres d'arrêter et d'exécuter C. Z. Codreanu à fin d'obtenir entièrement aussi le pouvoir de fait (Novembre 1938). Cette mesure eût pour conséquence, en Septembre 1939, l'assassinat du dit vice président alors, président du Conseil des Ministres. Le roi ordonne ensuite le massacre d'une partie des légionnaires, notamment des chefs. En 1940, en raison des victoires militaires de l'Allemagne, la persécution des légionnaires cesse et ceux-ci arrivent au pouvoir – promotion graduelle, contrôlée et sélectionnée, par le roi, parmi les commandants légionnaires (en autres, Horia Sima); après la révolte de Horia Sima, le roi prend la décision de suspendre la Constitution et de conférer pleins pouvoirs au nouveau président de Conseil des Ministres, le général Antonescu, qui imposera au roi Charles II, à son tour, le roi Michel I et, avec l'approbation de ce dernier, la transformation de la Roumanie en un «État National Légionnaire». Dans ce contexte, Horia Sima est coopté comme chef du Mouvement Légionnaire et nommé vice président des Conseils des Ministres (Septembre 1940). Mais le mépris de la loi et l'absence de toute concordance entre les revendications de la Légion et l'incompétence

^{16*} În acest sens, Nae Ionescu: „A crede că, odată cu dispariția lui Corneliu Codreanu, se va năruia opera lui, ar însemna să se facă o slabă idee despre adâncimea acestei opere. Misiunea pe care a făcut-o Corneliu Codreanu e așa de mare, că de-acum îl depășește și pe el” (Constantin Papanace, în: *Istoria Mișcării Legionare*, p. 343).

de la direction légionnaire d'alors entraînerent sa suppression *manu militari* par le général Antonescu (Janvier 1941) et l'abolition de l'État National Légionnaire (Février 1941).

Lors de cette étude, l'auteur met en évidence des documents et présente ses opinions qui peuvent mener à trancher d'importances controverses juridiques, éthiques et politique en rapport avec le Mouvement Légionnaire. Elles concernent: la conception éthique de C. Z. Codreanu, y compris ses applications politiques, et celle de Horia Sima; les relations entre le Mouvement Légionnaire et le roi Charles II (ses essais de s'en approprier ce Mouvement); la légitimité de la direction de la Légion entre le moment de l'arrestation de C. Z. Codreanu et celui de l'abolition de l'État National Légionnaire (vu la différence entre la légitimité de l'État et la légitimité légionnaire); en quelle mesure le Mouvement Légionnaire a détenu le pouvoir de l'État et le pouvoir en fait pendant la régime de l'État National Légionnaire; en quelle mesure le régime nazi de l'Allemagne a soutenu matériellement et influencé idéologiquement le Mouvement Légionnaire; en quelle mesure ce régime a contribué à l'installation du régime Antonescu et à sa victoire de Janvier 1941. Les solutions des controverses diffèrent de l'étape à l'étape.

ILIE BORZIAN, *ÎNCEPUTURILE ISTORIEI MOLDOVEI*, Chișinău, Editura „Știința”, 1996, 114 p.

Cercetător la Institutul de Arheologie și Istorie Veche al Academiei de Științe a Republicii Moldova, domnul Ilie Borzian s-a impus în lumea științifică românească și internațională ca un reputat specialist în arheologia paleoliticului. Prin eforturile depuse de către domnia sa, stațiunea de la Cosăuți a intrat în circuitul științific internațional, fiind un important reper pentru decodarea paleoliticului din spațiul est european.

Lucrarea *Începuturile istoriei Moldovei*, apărută în seria „Culturi vechi în Moldova” a editurii „Știința” din Chișinău, se dorește a fi „o schiță a celor mai timpurii perioade ale istoriei spațiului dintre Nistru și Carpați [...] realizată într-o formă științifico-populară”. Structurată în patru capitole – *Cele mai vechi urme de locuire a omului în spațiul carpato-nistrean (Epoca acheuleană)* ; *Cultura materială și modul de viață al omului de Neanderthal (Epoca musteriană)* ; *Apariția și dezvoltarea omului de tip fizic contemporan (Epoca paleoliticului superior)* ; *Criza economiei bazate pe vânătoare și cules (Epoca mezolitică)* – precedate de *Introducere* și urmate de *Încheiere*, lucrarea domnului Ilie Borzian se dovedește a fi o tentativă – în mare parte reușită – de studiu monografic. Dorința de a se face înțeles de o largă categorie de cititori scade sensibil rigoarea științifică. Rezultatele investigațiilor complexe întreprinse în siturile paleolitice din spațiul carpato-nistrean, ale analizelor trans- și interdisciplinare la care au fost supuse, materialele descoperite sunt prezentate într-o formă coerentă, mereu integrate în contextul universal. Pe parcursul lecturii se conturează cititorului un ușor dezechilibru între volumul de date care intră în ecuație rezultate din cercetările efectuate în spațiul de la vest de Prut și cele din teritoriul moldav de la est de același râu. Această inegalitate este datorată, într-o anumită măsură, și volumului diferit de cercetări de teren întreprinse în cele două zone.

Autorul se exprimă într-o limbă română fluentă, foarte rar viciată de sintagme / expresii oarecum nefericite : „bordurile priporoase” (p. 50), „județul Piatra-Neamț” (p. 69), „cont pe care erau fixate anumite evenimente” (p. 80, de fapt un fel de *răboj*, s.n., C.A.), „vechimea documentată a apariției pescuitului în zonă *se adâncește* (s.n., C.A.) aproximativ cu 5 mii de ani” (p. 94), „două stațiuni practic identice” (p. 95). Acestea sunt, însă, elemente ce pot fi foarte ușor eliminate într-o ediție viitoare.

Bibliografia selectivă cuprinde un număr de 41 de titluri, unele de importanță majoră pentru studierea epocii pusă în discuție.

Avându-se în vedere raritatea aparițiilor editoriale privitoare la epoca paleolitică, îndeosebi a celor cu caracter de monografie, lucrarea domnului Ilie Borzian nu poate fi decât binevenită ; aceasta în ciuda faptului că s-ar putea să fie mulți cei care, specialiști sau nu, vor găsi de cuviință să vadă doar puținele puncte negative din această carte.

PREHISTOIRE EUROPÉENNE, Liège, volume 1, septembrie, 1992 –
volume 7, juillet, 1995

Între numeroasele inițiative ale Serviciului de Preistorie al Universității din Liège se numără și editarea, începând din septembrie 1992, sub coordonarea profesorului Marcel Otte, a unei noi reviste : *Préhistoire Européenne*. Noua publicație își propune să contribuie la o „difuziune rapidă a informațiilor asupra civilizațiilor preistorice“ (paleolitice, mezolitice, neolitice) și să găzduiască în paginile sale studii pe teme generale care pot facilita „comparații supraregionale și interpretări cu caracter istoric și antropologic“.

Meritul acestei noi publicații de specialitate este acela de a fi reunit în comitetul său de redacție specialiști de marcă din întreaga Europă (inclusiv din țările sud-estice), din SUA și Japonia, garanție a unei realizări științifice de excepție. Pentru România din acest comitet fac parte Vasile Chirica (pentru paleolitic) și Gheorghe Lazarovici (pentru neolitic).

Rândurile de față se doresc doar o semnalare a unui periodic care, încă de la primele numere, promite a fi un instrument de lucru valoros pentru istoricii din întreaga lume. De aceea nu ne propunem o prezentare a fiecăruia dintre articolele cuprinse în primele șapte numere care, oricât de sintetic ar fi realizată, n-ar putea înlocui interesul pentru o lectură integrală. Ne limităm doar a sublinia abordarea pluridisciplinară în încercarea de a clarifica diverse probleme controversate ridicate de evoluția umană începând din paleoliticul inferior și până în neolitic. Salutară este, din punctul nostru de vedere, publicarea în spațiul acestei reviste a unor studii legate de zona fostă sovietică (Ucraina, Crimecia, Siberia) materiale abordabile până în prezent doar pentru cunoscătorii de limbă rusă.

Ne face plăcere să remarcăm faptul că activitatea cercetătorilor români în comitetul de redacție se reflectă încă de la primele numere în sumarul revistei. Cu două excepții în fiecare număr sunt publicate materiale semnate de către nume de marcă ale cercetării românești : Al. Păunescu, S. Marinescu-Bîlcu, M. Cărciumaru, V. Chirica, C. M. Mantu. Unele din aceste studii au fost elaborate în colaborare cu specialiști sau echipe de cercetare interdisciplinară din străinătate.

Interesant de menționat este faptul că ilustrația copertei a patru din cele șapte numere este asigurată de piese provenind din țara noastră și care apar în materialele publicate de specialiștii români.

O abundență de informații și mai ales de idei noi, într-o perspectivă transregională, recomandă revista „*Préhistoire Européenne*“ situând-o printre cele mai bune publicații de specialitate ale sfârșitului de secol XX.

Senica ȚURCANU

MICHEL TOUSSAINT, ANGELIKA BECKER, MONIQUE BURHENNE, JEAN-MARIE CORDY, ETIENNE GILOT, JEAN HEIM, ETIENNE JUVIGNÉ *LE TROU JADOT À COMBLAIN-AU-PONT (PROVINCE DE LIÈGE, BELGIQUE), PALÉOÉCOLOGIE ET ARCHÉOLOGIE D'UN SITE DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR RÉCENT*, E.R.A.U.L., 58, 1993, Liège, 92 p.

În prestigioasa serie E.R.A.U.L. (Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège) numărul 58 este consacrat monografiei *Le Trou Jadot à Comblain-au-Pont (Province de*

Liège, Belgique) cu subtitlul *Paléocologie et archéologie d'un site du Paléolithique supérieur récent*. Lucrarea prezintă cercetările interdisciplinare efectuate între 1982–1983 de o echipă cuprinzând specialiști de la muzeul local Ourthe-Ambève (M. Toussaint, A. Becker), Universitatea din Liège (M. Burhenne, J.M. Cordy, E. Juvigné) și Universitatea Catolică din Louvain (E. Gilot, J. Heim).

Grota Jadot se găsește la periferia impozantului masiv de calcare dolomitice numit „Tartines” la aproximativ 750 m de confluența râurilor Ourthe și Ambève, la Comblain-au-Pont, provincia Liège, fiind practic o îngustă cavitate carstică, cu o intrare parțial acoperită având deschiderea spre sud-vest.

Cercetările efectuate au relevat existența aici a 5 unități stratigrafice datând din ultima oscilație temperată a tardiglaciului (Alleröd). Această cavitate carstică a livrat pentru prima oară în Belgia o bogată faună de rozătoare datată cu C^{14} în oscilația majoră a tardiglaciului. Aportul materialelor descoperite aici este foarte important deoarece permite umplerea vidului stratigrafic dintre Dryas II și Dryas III (definite foarte bine în urma cercetărilor efectuate în alte groti).

Pornind de la studiul micromamiferelor, J.M. Cordy și M. Toussaint aduc câteva precizări bio și cronostatigrafice deosebit de interesante permițând stabilirea faptului că această oscilație – pentru prima oară surprinsă în mediul carstic belgian – se poate subdiviza în 3 faze climatice distincte.

Pe aceeași linie, analizele polinice (efectuate de J. Heim) și cele sedimentologice (efectuate de M. Burhenne) furnizează noi amănunte în măsură a contribui la clarificarea condițiilor climatice care au prevalat în momentul depunerii diferitelor unități, fiind chiar decisive pentru analiza unor segmente (ca de ex. unitatea A) în cazul cărora alte metode au dat rezultate interpretabile.

Întregind demersul interdisciplinar, studiul lui E. Juvigné analizează prezența cenușii vulcanice de la Laacher See (Maria Laach) în depunerile din grota Jadot. Este vorba de un vulcan ce a erupt violent în pleistocenul superior, cenușa sa regăsindu-se de la Marea Baltică în Italia nordică și din Germania orientală în regiunea pariziană. Cunoscându-se data aproximativă a erupției, cenușa vulcanică depusă în straturile aduse la lumina zilei în grota Jadot devine un reper stratigrafic util.

J.M. Cordy și M. Toussaint semnează și un alt studiu care analizează resturile marilor vertebrate din straturile superioare ale groti. Pentru paleoliticul superior recent aceste mărturii sunt sărace. Puținele fragmente osoase recuperate indică prezența unei faune de tip „alpin” cu capre sălbatice și marmote. Depozitele superioare conțin o faună destul de bogată, tipică holocenului, cuprinzând vestigii osoase din epoci diverse.

Singura dovadă a prezenței umane în paleoliticul superior recent în această grotă o constituie descoperirea unui mic atelier de debitaj în carourile C6 și C7, la aproximativ 3 m adâncime, în stratul CGM (atribuit începutului oscilației Alleröd). De formă ovală, cu axa mare orientată nord-est, acest mic atelier – a cărui grosime este de 15 cm – se întinde pe o suprafață ce nu depășește $\frac{1}{2}$ m².

Ultimul studiu semnat de M. Toussaint și A. Becker cuprinde tipologia materialului litic descoperit și o încercare de reconstituire a blocului de silex debitat în micul atelier din grotă (remontaj). Cu excepția unei lame mari atelierul nu conține decât elementele aparținând unui singur bloc de silex a cărui cioplire totală nu a necesitat, după părerea autorilor, decât maxim 10 minute. Cei doi specialiști au putut stabili forma și dimensiunile inițiale ale blocului brut. Au reconstituit, de asemenea, toate gesturile cioplitorului paleolitic de la eliminarea cortexului (blocul nefiind prelucrat pe locul scoaterii sale din carieră) până la ultima piesă litică extrasă. Remontajul principal cuprinde 91 de artefacte (din totalul celor 267 descoperite), iar cel secundar, corespunzând unei faze de „reîmprospătare” a uneia din muchiile longitudinale ale nucleului,

doar 12 piese litice. Procentul pieselor ce se inserează în ansamblul remontajelor este de 45,9%. Această valoare poate fi considerată foarte ridicată dacă avem în vedere faptul că elementele neracordabile (163) au toate o lungime maximă inferioară celei de 25 mm.

Din punct de vedere tipologic, extrema raritate a uneltelor descoperite nu permite o încadrare culturală sigură.

Prin dimensiunile sale reduse și poziția sa grota Jadot prezintă caracteristici generale distincte de cele ale celor mai multe așezări mari aparținând paleoliticului superior recent ca Chaleux, Verlaine sau Presle. Toate elementele conduc la interpretarea descoperirii ca o haltă temporară utilizată cu ocazia vânătorii sau a recoltatului la începutul oscilației Alleröd într-un moment în care optimum climatic nu era încă atins.

Monografia grotei Jadot cuprinzând activitatea de cercetare a unor specialiști belgieni de valoare se constituie într-un model de abordare interdisciplinară și exhaustivă precum și într-un instrument util pentru aprofundarea realităților – încă nu foarte bine cunoscute – ale oscilației Alleröd.

Senica ȚURCANU

IONEL CÂNDEA, VALERIU SÂRBU, *ISTORICUL ORAȘULUI BRĂILA DIN CELE MAI VECHI TIMPURI PÂNĂ LA 1540*. Brăila, Muzcul Brăilei, 1993, 94 p. + XLIV planșe.

Cei doi renumiți specialiști de la Muzeul Brăilei și-au împărțit munca pentru finalizarea acestei lucrări după cum urmează : *Zona Brăilei până la anul 1000 d. Hr.* – cuprinzând *I. Cadrul natural și II. Zona Brăilei în milenii IV î. d. Hr. – I d. Hr.* – a revenit lui Valeriu Sârbu, iar *Brăila de la anul 1000 la anul 1540* – subsumând *III. Realități demografice în zona Brăilei în sec. X–XIV și IV. Evoluția vieții economice a Brăilei și a zonei înconjurătoare în sec. X–XVI* – sa concretizat sub semnătura lui Ionel Cădea.

Anexa cuprinde o listă a descoperirilor monetare făcute la Brăila în cadrul cercetărilor arheologice desfășurate în perioada 1986–1994 (*sic !*). Cele 44 de *Ilustrații* vin să argumenteze prin imagine ideile susținute de către autori în text. Sunt prezentate piese de inventar arheologic, de la cele aparținând fazei Giulești a culturii Boian până la obiecte ceramice datând din secolele XVI–XVII, la care se adaugă o serie de planuri și hărți.

În elaborarea lucrării cei doi autori au utilizat o bogată și variată bibliografie. Numărul redus de pagini este, în cazul lucrării prezentate aici, înșelător. Prejudecata că o temă de o asemenea amploare se poate trata doar într-un număr mare de pagini este dezmințită de această dată de marea concentrație de informație și de rigoarea „matematică” ce caracterizează lucrarea.

În *Prefață* cel care o semnează, binecunoscutul între specialiști Petre Diaconu, observa, în maniera-i caracteristică, faptul că cei doi autori „și-au aplecat luarea aminte tocmai asupra acelei părți din trecutul Brăilei, care n-a intrat în preocupările prof. Constantin C. Giurescu”, referindu-se, de bună seamă, la structura lucrării *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până astăzi* (București, 1968).

Prin *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până la 1540*, datorată celor doi devotați slujitori ai săi, Muzeul Brăilei – după cum se precizează și în *Cuvânt înainte* semnat de către directorul Muzcului, Ionel Cădea – „împlinește un mai vechi gând al său – inițierea unei colecții sub genericul *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până astăzi*”. Marcând un început, cu atât mai mult trebuie ca această lucrare să atragă atenția. Prezentarea de față se

poate încheia prin cuvintele semnatarului *Prefeței* : „pot spune că am în față o lucrare bună și că ea va fi citită cu plăcere de iubitorul faptului istoric și cu interes de specialist”.

Costică ASĂVOAIE

JEWS IN THE HUNGARIAN ECONOMY 1760–1945, STUDIES DEDICATED TO MOSHE CARMILLY-WEINBERGER ON HIS EIGHTIETH BIRTHDAY, Edited by MICHAEL K. SILBER, Jerusalem, The Magnes Press, The Hebrew University, 1992, 297 p.

Fost șef-rabin al comunității israelite de rit occidental din Cluj (1934–1944), profesor emerit la Universitatea Jeshiva din New York, Moshe Carmilly-Weinberger este o personalitate culturală de anvergură, profund atașată de comunitatea confesională căreia aparține și de spațiul transilvan, de multiple simbioze, unde și-a petrecut o bună parte din viață și a lăsat urme notabile. Nu întâmplător, din vasta sa bibliografie, care în 1990 număra 224 de titluri, o mare parte este consacrată diverselor aspecte ale istoriei evreilor din Ardeal : *Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár* (ediția I, 1970 ; II, New York, Sepher Hermon Press, 1988), iar mai recent *Istoria evreilor din Transilvania, 1623–1944*. (București, Edit. Enciclopedică, 1994) și *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian-Romanian Border in Transilvania, 1936–1944*. New York, Shengold Publishers, 1994), alături de numeroase articole risipite prin reviste de specialitate, sunt măsura unei activități cărturărești ce impune luare aminte. Nu aș omite din realizările acestuia o lucrare de excepție, *The Rabbinical Seminary of Budapest Centennial Volume, 1877–1977* (New York, Sepher-Hermon Press, 1986), fundamentală pentru înțelegerea iudaității central-europene, îndeosebi sub aspectul ei cultural. Așadar, pare firescă și inițiativa întemeierii la Cluj a unui Institut de iudaistică ce poartă numele „Moshe Carmilly”, sub conducerea lui Ladislau Gyémánt.

În acest context, comunitatea istoricilor maghiari (amintită de Iván T. Berend și György Ránki) au ținut să marcheze aniversarea a 80 ani de viață a lui Moshe Carmilly prin organizarea la Budapesta, în 1988, a unui coloeviu dedicat locului ocupat de evrei în economia Ungariei între 1760–1945. Inițiativa s-a dovedit benefică, reușindu-se ca la numai două decenii de la apariția cărții lui W.O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (1972), de referință până atunci, să se ofere un tablou mult mai cuprinzător și nuanțat. De altfel, putem vorbi de o conjunctură fericită în istoriografia problemei, anul următor marcând editarea volumului *Social and Economic History of Central European Jewry* edited by J. Don and V. Karady, New Brunswick, London Transaction Publishers, 1989.

Revenind la coloeviul din ianuarie 1988 dedicat lui M. Carmilly, textele reunite în tomul de față oferă o imagine multidimensională a tot ce a însemnat iudaitatea maghiară, mecanismele compensatorii puse în lucru de această comunitate și care au făcut ca evreii să devină preponderenți în toate domeniile economice purtătoare ale modernității. Cartea constituie o analiză a celor mai semnificative performanțe colective, ca rezultat al unor eficiente strategii de gestionare a identității etnice și religioase, dar și de integrare în comunitatea maghiară ce se dovedise atât de generoasă până în 1920. Asimilarea evreilor pare una din cele mai reușite acțiuni desfășurate în centrul și sud-estul Europei, cu consecințe pe care autorii studiilor le-au scos mereu în evidență. Contribuțiile lui Michael K. Silber (*A Jewish Minority in a Backward Economy*), Péter Hanák (*Jews and the Modernization of Commerce*), Vera Bácskai (*Jewish Wholesale Merchants in Pest*),

L. Katus (*The Occupational Structure of Hungarian Jewry*), Juliana Puskás (*Jewish Leaseholders in the Course of Agricultural Development*) J. Komlos (*The Standard of Living*), P. Hidas (*Hidden Urbanization*), Victor Karady (*Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of Hungarian Jewry after the Emancipation*) ș.a. surprind diversele specificități ale iudaității în acele câmpuri în care evreii au exercitat funcții importante, chiar preponderente, procesul de trecere de la micile antreprize comerciale și industriale spre cele mari, de investiții în domenii de risc, dar cu mare impact în societatea maghiară, precum industria culturală, presă, edituri, cinematografe etc.

Nu lipsesc nici aspectele mai puțin fericite ale istoriei comunității evreiești din Ungaria, cele legate de antisemitism și de exclusivismul la care a fost supusă (Mária Kovács, *Interwar Antisemitism in the Professions: The Case of the Engineers*), cu evidențierea gradului ei de mobilitate (György Lengyel, *Hungarian Banking and Business Leaders Between the Wars*).

Lucrarea se recomandă, așadar, prin spiritul onest vizavi de rolul și ponderea elementului evreiesc în economia Ungariei, beneficiind de colaborarea unor specialiști de marcă ai iudaității care au pus în lucru cu mare profit interdisciplinaritatea, dovedind totodată locul primordial ce trebuie acordat sociologiei în atari demersuri. Și, nu în ultimul rând, se constituie într-un remarcabil omagiu adus unuia din cei mai străluciți cărturari ce și-a desfășurat activitatea ireproșabil în folosul acelor comunități care au arătat toleranță și deschidere față de alteritatea etnică și confesională.

Lucian NĂSTASĂ

MOSHE CARMILLY-WEINBERGER, *ISTORIA EVREILOR DIN TRANSILVANIA (1623-1944)*, București, Edit. Enciclopedică, 1994, 191 p. (Institutul de Iudaică și istoric evreiască „Dr. Moshe Carmilly” Cluj-Napoca. Biblioteca Judaica I)

Deși minimalizate sau chiar marginalizate în profitul unor exigențe naționaliste, marile teze ale prezenței evreilor în spațiul românesc rămân de importanță majoră, impunându-se grabnice abordări pentru a nu lăsa loc mistificărilor istoriografice. Iată de ce, din această perspectivă, o recuperare generalizată a principalelor segmente socio-economice, politice și culturale în care se constată prezența activă a elementului evreiesc devine mai mult decât necesară. Nimic din tot ce a însemnat la noi proces de modernizare nu va putea fi analizat și interpretat fără a se ține seama și de aportul acestor alogeni.

Sigur că insuficiența cunoașterii provine și din câteva motive concrete, din care relevante ne par a fi. Pe de o parte, o anume izolare a acestui grup confesional ce și-a păstrat – într-un spațiu creștin – moravurile, tradițiile, limba și un spirit comunitar distinct; apoi, datorită principalei orientări a istoriografiei evreiești, de factură martirologică, apologetică uneori, care a pus mereu pe prim plan fie crimele și nedreptățile suferite, fie doar contribuțiile glorioase aduse la propășirea civilizației. Abia în ultimii ani s-a pus în lucru o cercetare pozitivă, socio-istorică, ce înfățișează evreii ca pe o componentă esențială și dinamică a istoriei generale, într-o gamă cât mai variată de fațete. Iar sub raportul acestor noi demersuri, un bilanț istoriografic orientativ pentru centrul Europei l-a oferit încă din 1991 Victor Karady în numărul special al revistei *SENS* (nr. 1, p. 14-18). Se constată însă pentru spațiul românesc un gol anevoie de explicat. În afara cărții lui Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1866-1919). De l'exclusion à l'émancipation*, Aix-Provence,

1978, la data aceea nu se mai putea găsi nimic, demn de semnalat (între timp au mai apărut, e drept : C. Iancu, *L'Emancipation des juifs de Roumanie, 1913-1919*, Montpellier, 1992 ; *Emigrarea populației evreiești din România în anii 1940-1944*, ed. I. Calafeteanu, N. Dinu și T. Gheorghe, București, 1993 ; două numere din revista „Studia Judaica” la Cluj ș.a., pentru epoca modernă și contemporană).

În acest context, recenta lucrare semnată de Moshe Carmilly-Weinberger, fost șef-rabin al comunității israelite de rit occidental din Cluj și profesor emerit de studii iudaice la Yeshiva University din New York, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, București, Edit. Enciclopedică, 1994, (într-o foarte reușită traducere a lui Ladislau Gyémánt), constituie un eveniment editorial de excepție. Iar afirmația nu e deloc gratuită sau de complezență. Deși limitată spațial doar la Transilvania, teritoriul de multiple simbioze etnice și culturale, în care coexistența a presupus nu numai asimilări reciproce, dar și individualizări, autodefiniri spirituale și materiale, cartea trebuie apreciată într-un context istoriografic mult mai larg, al Europei Centrale. Un atare demers, care să detașeze iudaitatea ardeleană din noțiunea colectivă a Imperiului habsburgic, se impunea cu atât mai mult cu cât o sumă de alte lucrări au minimalizat – până la excludere – particularitățile socio-istorice din acest spațiu intracarpatic. (Am în vedere chiar și excelența lucrare a lui W.O. McCagg Jr., *History of Habsburg Jews, 1670-1918*, Bloomington, Indiana University Press, 1988).

Reconstituind patru secole de istorie evreiască, Moshe Carmilly surprinde evoluția unei comunități care deși s-a confruntat îndelung cu statutul de paria – în fapt o suită de interdicții – a fost purtătoarea modernității pe multiple planuri. Este istoria unui grup etno-confesional foarte important care s-a abținut de la orice revendicare politică majoră (de natură teritorială, autonomie etc.) și a aderat fără rezerve, conjunctural, la unitatea Imperiului habsburgic, a statului maghiar sau a celui român. Nu a cerut aproape nimic în schimbul serviciilor aduse elitelor aflate la putere (vezi cap. III-V) decât *toleranță*.

Calitatea cărții se recomandă nu atât prin natura informației – impresionantă de altfel – cât prin reflexiile ce le provoacă. Surprindem aici o conduită colectivă mult diferită de a majorităților sau a altor alogeni, în care mobilitatea socială, supra-investiția școlară, opțiunile politice sau ideologice au creat o *identitate evreiască* transilvană. Sub acest aspect, două din capitolele cărții (VII : „Învățămintul” ; VIII : „Viața spirituală și politică”) prezintă un interes deosebit. Constatăm astfel că evreii au fost cei mai mari utilizatori ai sistemului școlar, ceea ce poate fi interpretat ca un efort pozitiv de mobilitate, de legitimare complementară a atuurilor sociale. Problema asimilării culturale („Evreii în cultura maghiară” și „Cultura evreiască de limbă maghiară”) este și ea surprinsă în termeni echilibrați, prin sublinierea bilingvismului, a apropierii culturale dintre evrei și creștini, adoptarea de către cei dinții a idealurilor colective, a proiectelor culturale și politice enunțate de elitele majoritare etc. Din această perspectivă, Moshe Carmilly oferă un număr impresionant de intelectuali evrei ce au activat în câmpul științei și literelor din spațiul transilvan : Benő Karácsony, Ernest Ligeti, Gh. Szántó, Adam Raffi, Oscar Bárd, Andrei Szilágyi, Al. Benamy, Illés Kaczér, Andor Fekete, Berl Schnabel ș.a. – sunt doar câteva modele ilustrative care dau măsura aportului acestor alogeni la dezvoltarea culturii ardelenice. (Vezi și studiul lui M. Carmilly, *Jewish historiography of Transylvania, Banat and Croatia. The Rabbinical Seminary of Budapest 1877-1977*, New York, Sepher Hermon Press, 1986).

Parcurgând lucrarea de față, *canonul antisemit* devine atotprezent prin împingerea evreilor spre o alteritate mai mult sau mai puțin radicală, prin refuzul dreptului „de cetățenie”, de cetățenie, iar după emancipare prin inexistența egalității sociale depline. Antisemitismul și ghetoizarea evreimii din Transilvania de Nord, la care autorul a fost nu doar un martor pasiv (vezi și recenta sa lucrare : *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian-Romanian Border in Transylvania, 1936-1944*, New York, Shengold Publishers 1994), ocupă ultima parte a cărții, încheind astfel una din cele mai semnificative și sintetice producții istoriografice pe această temă.

Ea constituie totodată nu doar o sumă de meditații asupra iudaității ardelenice, cât mai ales un demers incitator în definirea acesteia, este tocmai ce a început să se contureze la Cluj, sub egida Institutului de iudaică și istorie evreiască ce poartă numele ilustrului cărturar „Dr. Moshe Carmilly”. Institut care sub conducerea prof. Ladislau Gyémánt a pus în lucru, în doar patru ani de funcționare, un impresionant program de cercetare, ale cărui rezultate pot fi deja surprinse în revista „Studia Judaica”.

Lucian NASTASĂ

CRISTOPHE CHARLE, *LA RÉPUBLIQUE DES UNIVERSITAIRES, 1870–1940*, Paris, Éditions du Seuil, 1994, 511 p.

Fără îndoială, recenta lucrare a lui Ch. Charle pare a fi încununarea unei activități de cercetare ce abia dacă atinge două decenii, dar care, prin vastitatea câmpurilor anchetate, prin cantitatea și coexistența volumelor tipărite, domină pe toți contemporanii cu preocupări similare. După ce aproape de un singur și-a creat instrumente prosopografice (dicționare biografice ale profesorilor de la facultățile de litere și științe din Paris și de la Collège de France, în 1985–1989), după elaborarea a patru lucrări de referință asupra elitelor intelectuale (*Les Hauts Fonctionnaires en France au XIXe siècle*, Ed. Gallimard, 1980 ; *Le Personnel de l'enseignement supérieur en France aux XIXe et XXe siècles*, cu R. Ferré, Ed. du CNRS, 1985 ; *Les Élités de la République, 1880–1900*, Ed. Fayard, 1987 ; *Naissance des „intellectuels”, 1880–1900*, Ed. de Minuit, 1990), Ch. Charle oferă acum un model al genului prin *Republica universitarilor*.

Nu e vorba de o istorie a universităților franceze în sens clasic, a acelei „imposibile universități” după expresia autorului (cu faze lungi de stagnare și declin), ci de analiza instituției prin componentele ei și îndeosebi prin intermediul actorilor principali, profesorii. Așadar, o istorie vie, dinamică, în care funcția individului în dezvoltarea socială a diferitelor sectoare intelectuale este primordială. Acest gen de abordare, ce a făcut „școală” prin contribuțiile metodologice ale lui Pierre Bourdieu și ale colaboratorilor săi de la CNRS (Centre de sociologie de l'éducation et de la culture, cu excelenta revistă „Actes de la recherche en sciences sociales”), conturează o nouă imagine asupra evoluției sistemului de învățământ din Franța.

Întemeindu-se pe biografii, Ch. Charle reușește în mod strălucit – punând în lucru sociologia – să surprindă toate acele informații sociale și culturale care au permis dinamizarea sistemului, producerea de inovații instituționale și intelectuale etc. Doar din această perspectivă universitatea franceză pare „imposibilă” și numai prin comparație cu sensul german sau englez al cuvântului. Specificitățile sunt însă evidente tocmai prin studiul convergențelor și inadaptabilităților sistemului de învățământ german și cel francez, primul inspirând suficiente reforme mai mult sau mai puțin reușite în Franța. Așadar, lucrarea dezvoltă o nouă perspectivă asupra domeniului tocmai prin suma de probleme luate în discuție : selecția socială a elitei universitare, poziția ei vizavi de alte elite, ierarhizarea socială a disciplinelor științifice, strategiile alternative ale inovatorilor, sursele de informație în reformarea instituției, procedurile de cooptare a corpului învățat, strategiile carierei, zonele de conflict, proiectele intelectuale și sociale, raporturile dintre puterea politică și universitate etc. – toate întemeiate pe excelente asocieri între rezultatele diverselor analize cantitative. Cartea relevă totodată marea distanță dintre istoria cronologică, pur descriptivă a instituțiilor academice și cea întemeiată pe ancheta sistematică a

„biografiei colective“, ca model social susceptibil să inițieze și să dezvolte structuri, dar să și producă disfuncționalități.

Lucian NASTASĂ

FRANCISCO VEIGA. *ISTORIA GĂRZII DE FIER 1919–1941. MISTICA ULTRANAȚIONALISMULUI*, București, Editura Humanitas, 1993, 383 p.

Interpretarea legionarismului românesc a suferit multă vreme de pe urma unor optici pseudo-științifice, tributare ideologiei și patimilor vindicative. Extrem de complex, în mare măsură controversat, el nu va putea fi niciodată încadrat într-o formulă simplistă sau definitivă.

Născut din realitățile ce au premers înflorirea spirituală a României Mari, legionarismul a reprezentat o formă a unei răzvrățiri a sufletului colectiv și mai puțin o doctrină structurată în sens strict ideologic. I-a revenit unei generații de excepție misiunea de a experimenta un proiect de viață axat pe principiile unui naționalism de tip fundamentalist, ostil modelelor axiologice occidentale, totalitar ca stil și religios ca fond și justificare.

În condițiile în care o lucrare de sinteză bine documentată și obiectiv coordonată se lasă încă așteptată în „peisajul“ istoriografiei românești, lucrarea tânărului cercetător spaniol Francisco Veiga se constituie într-un veritabil eveniment științific.

Rezultat a opt ani de asidue căutări, ea reușește să contureze cu mijloace deosebit de moderne „portretul“ politico-spiritual al unui curent de idei cu adevărat repercursiuni în conștiința publică românească.

Veiga – posesor al unui stil atrăgător, dozează echilibrat bogata informație aflată la dispoziție și caută în permanență să nu realizeze un hiatus între fenomenul în sine și contextul general al societății românești.

El reușește un convingător crochiu al lui Corneliu Zelea Codreanu, analizat atât din perspectiva unui „zoon politikon“ cât mai ales sub aspectul personalității sale cu totul originale.

Fanatisme și credință într-o elită autohtonă, starea de spirit a unei tinereți ultragiage, marile ambiții ale unor structuri sociale dornice de afirmare, pericolul infiltrațiilor bolșevice, totul este redat de către Veiga cu acribie științifică și simț al culorii artistice.

În cele zece capitole ale lucrării, sunt realizate subtile conexiuni între ideologiile predominante în perioada interbelică românească, subliniindu-se pe linia evoluției legionarismului rădăcinile acestuia în vechiul conservatorism ilustrat la vremea respectivă cu incontestabilă autoritate de un Nicolae Iorga, Vasile Conta sau A.C. Cuza.

Ineditele statistici oferite cititorului de către Veiga conturează mai clar o pertinentă analiză efectuată „pe verticală“ organizație gardiste.

Asistăm astfel la o identificare a grupurilor de inițiativă și presiune din cadrul Mișcării, rolul nucleului „macedonean“ fiind bine surprins atât sub aspect statistic cât și sub aspect semnificației sale istorico-romantice.

Permanentul „dialog“ doctrinar dintre Gardă și structurile de putere ale statului român nu este omis de către Veiga, deși, pe alocuri, unii protagoniști ai vieții publice sunt analizați cu o anumită superficialitate (de pildă, regele Carol al doilea). În plus, ultima perioadă din istoria Gărzii pare a fi comportat mari dificultăți autorului care nu reușește (în opinia noastră) să ofere o panoramă foarte bine argumentată logic a crepusculului organizației. Faptele par că sufocă motivațiile și unele concluzii se ivesc poate prea brusc și insuficient de bine articulate.

În schimb, Veiga excelează în analiza vieții interne a Mișcării, surprinsă pe tărâmul politicii, publicisticii, literelor, justiției, cartierelor mărginașe ale orașelor, vastității mediului rural.

Sunt „urmărite“ cu simț al evenimentului, marșurile electorale ale acestor „haiduci moderni“, iar explicațiile oferite rezultatelor diferitelor sondaje de opinie ale vremii arată o bună stăpânire a procedeeelor tipice istoriei mentalităților și chiar a controversatei dar nu mai puțin incitantei psiho-istorii.

O lucrare care (deși bazată exclusiv pe documente externe României) se constituie într-un peremptoriu argument în favoarea reanalizării unui moment istoric contemporan de mare interes, atât pentru cercetătorul avizat cât și pentru marele public.

Cristian SANDACHE

CONSTANTIN SĂNĂTESCU, *JURNAL*, București, Editura Humanitas, 1993, 286 p.

Unul dintre cei mai capabili oameni de arme români – generalul Constantin Sănătescu prezintă cu o necruțătoare luciditate episoade ale perioadei 1937 – 1947, deceniu decisiv privind configurația ulterioară a destinului politic al României.

Angajate de la 22 iunie 1941 în ofensivă directă împotriva U.R.S.S., alături de puternicele armate ale Reichului hitlerist și aliaților acestuia, trupele noastre vor cunoaște momente de triumf, dar și umilitoare capotări, odiseea lor pe cuprinsul imenselor spații slave fiind una a eroismului și disperării.

Secțiunea jurnalului care vizează direct viața cotidiană a combatanților în plină înclăștare reprezintă o prețioasă contribuție la o mai bună înțelegere a fenomenului în sine.

Deși notează totul într-o modalitate aparent seacă (formația de militar își spune cuvântul), Sănătescu punctează esențialul evenimentelor reliefând deopotrivă motivația strategică și mișcările maselor de soldați.

Armatele Axei înaintează mereu, într-un teritoriu cărora tuturor li se pare ciudat, amestec fascinant de veche grandoare imperială și mizeră uniformizare egalitară.

Chipuri de ofițeri, secvențe de ansamblu ale contactului cu un inamic ivit parcă de pretutindeni, descrieri ale geografiei asiatice – cu marile sale contraste de climă și culori – totul converge către o lectură captivantă, dar mai ales extrem de utilă.

Atmosfera de gigantică incursiune cruciată se derulează aparent calmă, succesiunea observațiilor generalului măbind treptat tensiunea cititorului.

Străbaterea stepelor rusești se desfășoară cu greutate, în condițiile în care, deși superiori din punct de vedere tehnic, atacatorii au posibilitatea să cunoască în chip tragic „miracolul“ regenerator slav.

„Momentul“ Stalingrad este evocat cu o tristețe abia perceptibilă, cifrele ce ilustrează pierderile „vorbind“ prin înseși simplitatea lor nudă cu mult mai elocvent decât orice necrolog.

Armate decimate, o climă de o duritate extremă, ger cu sfichiuiiri de cnut, albul dizolvat al câmpiilor și mai presus de toate, senzația de izolare față de restul lumii, față de țara natală în primul rând. Oameni abandonați morții pentru a pecetlui cu sângele lor valoarea unui cuvânt de onoare.

În ultima parte a jurnalului, generalul surprinde în aceeași manieră a esențializării imixtiunea comunismului în cadrul organismului politico-social românesc.

Ca într-o țară a nimăului, un milion de soldați ruși comit abuz după abuz, disprețuind în cel mai înalt grad autoritățile și înseși principiile elementare ale moralei.

Tradiții de rezistență sunt considerate perimate și trebuie deci să dispară ; elita autohtonă este injectată cu narcoticul neîncrederii și al vândării aproapelui ; forța dictează impunând dogme și zdrobind până și cuvintele.

Pare că întreaga geografie gregară a răsăritului s-a transpus în mediu românesc, schilodind, pervertind conștiințe, declamând imperative.

Pe fondul unor reacții evasiinexistente a unui Occident complice și defetist, speranța într-o eliberare continuă să subziste.

Semnificativă e o frază a generalului din finalul „Jurnalului” său : „22 iulie 1947. Toată lumea vorbește numai de războiul care trebuie să izbucnească între ruși și americani. În definitiv, de ce ar începe acum și n-a început mai demult, întrucât prilejuri pentru așa ceva au fost destule ...”.

Cristian SANDACHE

MIRCEA IONNIȚIU, *AMINTIRI ȘI REFLECȚIUNI*, București, Editura Enciclopedică, 1993, 219 p.

Însemnările secretarului particular al regelui Mihai I, Mircea Ionnițiu, se constituie într-o mărturie prețioasă îndeosebi asupra perioadei istorice 1944–1947, atât de densă în evenimente care au marcat în chip tragic viitorul statului român.

Într-o relatare extrem de clară și bine structurată logic, personalitatea tânărului monarh ni se dezvăluie în toată complexitatea sa, începând cu romanticii ani ai „cercetășiei” și culminând cu energica sa decizie de la 23 august 1944.

Analist fin, Mircea Ionnițiu nu exagerează aglomerând detalii inutile ci „merge” cu observația asupra actelor esențiale surprinzând totodată și profilul moral al regelui Mihai I.

Monarhul ne apare ca o încarnare a echilibrului și nestrămutatei încrederi în viabilitatea ideii de democrație parlamentară. Asemenea unui cronicar modern, Ionnițiu conturează „momentul” 30 decembrie 1947, evocarea abdicării forțate a regelui fiind făcută fără lamentații sau „artificii” partizane ci, mai degrabă lapidar, acutuându-se o anumită notă de sobrietate a expresiei.

Alături de imaginea predominantă a regelui Mihai I sunt surprinși în trăsăturile lor caracteristice Carol al doilea – iubitor de lux, veritabil „mecena” al culturii românești interbelice ; Nicolae Iorga – întotdeauna fascinant și neliniștit intelectualicește ; Iuliu Maniu – vertical în credințe și loial ideii de „fair-play” politic ; Nicolae Rădescu – devenit ulterior unul din liderii diasporei românești ; Grigore Niculescu-Buzești – diplomat subtil și caracter de o incontestabilă onestitate.

Ionnițiu își rememorează fragmentar copilăria și adolescența petrecute într-un București de coloratură balcanico-francofonă, cu o atmosferă totuși vie, racordată pulsului firesc al unei adevărate capitale europene.

Ambianța relatării cuprinde în esența sa ceva aulic și avem în același timp senzația că o întreagă mentalitate colectivă ni se dezvăluie lent, asemenea unui univers reflectat în apele oglinzii.

Capitala României Mari trăiește sub auspiciile Palatului Regal – simbol al modernității și frumosului, elita intelectuală românească (de care Ionnițiu s-a simțit legat întotdeauna) conferind culoare și consistență stilistică unei societăți aflată în plin proces de regenerare politică și spirituală.

Nostalgic după țara sa, autorul „Amintirilor și reflecțiilor” se simte transpus într-o stare de grație în momentul „redescoperirii” ei materiale, dar emoția revederii nu-l împiedică să constate cu amărăciune că un regim totalitar i-a amputat acesteia estetica originală și încrederea în propriile capacități creatoare.

Credincios până la moarte ideii de monarhie constituțională și admirator în subsidiar al omului Mihai I, Mircea Ionnițiu întrunește – credem, aprecierea suveranului său potrivit căreia : „Cinstea și loialitatea lui izvorau dintr-un suflet care făcea tot ceea ce îi sta în puteri să se îndepărteze și să-i îndepărteze și pe alții de conflict”.

Cristian SANDACHE

GHEORGHE ZANE, *STUDII POSTUME*, volum îngrijit de Elvira Grigoraș, seria Restitutio Historiografica, Iași, Ed. Helios, 1997, 141 p.

Volumul omagial „Studii postume” a apărut cu prilejul centenarului nașterii savantului Gheorghe Zane sub auspiciile editurii HELIOS din Iași, și îl considerăm un eveniment editorial de excepție.

Afirmăm aceasta grație, pe de o parte importanței operei și personalității autorului, care reprezintă un fenomen al vieții intelectuale românești mereu prezent în amintirea generațiilor viitoare după ce vor investiga fiecare filă, fiecare adnotare și rând scris de eruditul Zane. Pe de altă parte grație umanismului relevat de istoria economiei și culturii scrise care nu neagă faptul că „trecutul n-a fost niciodată distrus, ci a găsit mereu o nouă înținare la nivel superior, în fiecare prezent”.

Textele selectate, după cum sunt structurate tematic se înscriu pe trei direcții de abordare : 1) reconsiderarea critică a gândirii economice din secolul trecut ; 2) aspecte evolutive ale economiei politice ca disciplină de studiu și 3) analiza proceselor și fenomenelor economico-sociale din economia liberală interbelică.

Reconsiderarea critică a gândirii economice din secolul trecut are ca obiectiv analiza genezei, conținutului, caracterului și funcțiile diferitelor idei, teorii și concepții economice ale personalităților secolului trecut. Cele trei studii din prima parte a lucrării redau discursul academic edificator în acest sens cu care se conturează capacitatea creatoare a savantului și care sunt destul de atractive fiind pledoarii pentru cultura economică românească.

Alte trei studii inedite reușesc să aducă în centrul atenției economia politică prin recursul la istorie. Nota personală și elementele de diferențiere aparținând profesorului ieșean Gheorghe Zane interesat de orice proces în evoluția lui, nu lipsesc nici de aici. Pentru o educație economică sănătoasă și favorizată de un mediu științifico-didactic propice se acreditează ideea dezvoltării economiei politice cu conținut modern în cadrul învățământului economic ce se dorea reînnoit.

Valoarea istoriografică deosebită a textelor este dublată de surprinderea nuanțelor și sensurilor evoluției gândirii științifice.

Ultimele trei studii relevă demersul valoros aferent interpretării unor procese și fenomene economice interne și în context internațional. Procesul de ruinare a „industrii mici” autohtone ca efect al concurenței și a altor factori permisivi în acest sens, este explicat de autor potrivit doctrinei sale de proindustrialist convins. Explicațiile sale permit înțelegerea deplină a evoluției acestui segment productiv și complement al marii industrii.

Un fenomen general al României interbelice dar comun statelor europene este creșterea prețurilor în contextul pieții și în legătură cu producția, creștere ce influențează standardul de viață

al românilor. Aspectele interne și internaționale privind prețurile, inflația și politici economice reformatoare sunt sesizate profund și consistent asigurând un plus de adevăr asupra faptelor din viața economică și comparații cu situația din Europa.

Lucrarea este prefăcută de Elvira Grigoraș, autoarea unei monografii „Gheorghe Zane – Omul. Opera” apărută la Iași în 1995. Travaaliul este întregit de nota biografică și câteva considerații privind contribuția intelectualului Zane la spiritualitatea economică.

În ansamblu considerăm cartea o reușită, de o coerență fundamentală, bine structurată fațete indispensabile înțelegerii proceselor de o inepuizabilă complexitate descrise printr-o bună prestație istorică.

Ceea ce credem că recomanda lectura volumului prezentat este informația inedită legată de pretenții de utilitate nu numai în universități ci și în institute de cercetare și viața practică.

Vasile CHIRICA

CESARE BRANDI, *TEORIA RESTAURĂRII*, Editura Meridiane, seria Biblioteca de artă, București, 1996, 227 p.

Cartea ce cuprinde prelegerile lui Cesare Brandi din timpul celor douăzeci de ani cât a condus Institutul central de restaurare din Roma (1939–1961), este un răspuns la faptul că activitatea de restaurare s-a dezvoltat în întreaga lume, fără să se producă și o ameliorare a formării restauratorilor și a criticilor care se îngrijeau de opera de artă.

Partea principală se ocupă de teoria restaurării, urmând ca în anexă problemele teoretice analizate să constituie pretextul unor analize competente de restaurare – conservare aplicate la falsificare, restaurarea monumentelor, a picturii antice etc., ultima parte cuprinzând „*Carta restaurării – Roma 1972*”, ale cărei principii au prins contur din prelegerile conținute în cartea de față.

Încheierea o reprezintă un glosar de termeni de specialitate, folosiți de către cei ce lucrează în acest domeniu.

Nu în ultimul rând trebuie menționată prefata lui Dan Mohanu, care în peste 20 de pagini face o analiză a activității de restaurare cu trimiteri la istoricul restaurării de la noi din țară, când prin nerespectarea principiilor restaurării s-a ajuns ca prin trecerea de la reconstituire la inovație să se ajungă la falsificare, astfel dispărând repere inestimabile ale civilizației românești cum ar fi Trei Ierarhii și Sf. Nicolae Domnesc din Iași, Mitropolia Târgoviștei.

Primul concept analizat este conceptul de restaurare, pornind de la definirea restaurării „ca o intervenție menită să repună în eficiența sa un produs al activității umane”, dar problema se pune în mod deosebit la restaurarea artefactului industrial (cărui prin restaurare i se redă capacitatea funcțională) și la restaurarea *operei de artă*, la care redarea funcționalității nu este decât un aspect secundar, aspectul principal fiind receptarea sa ca atare, fiind resimțită estetic.

De unde este enunțat următorul corolar: „*Orice comportament față de opera de artă, implicit și intervenția de restaurare, depinde de recunoașterea operei de artă ca operă de artă*”, cu o consecință imediată că „opera de artă condiționează restaurarea și nu invers”.

Opera de artă, ca produs al activității umane are o dublă determinare: estetică și istorică. Deci, se poate defini restaurarea ca, „*momentul metodologic al recunoașterii operei de artă, în consistența sa fizică și în dubla sa polaritate estetică și istorică, în vederea transmiterii ei în viitor*”.

Imperativul conservării se referă la opera de artă, privind în general consistența materială prin care se manifestă imaginea. De aici rezultă prima axiomă : „*Se restaurează numai materia operei de artă*”.

Condițiile de păstrare ale operei de artă necesită uneori sacrificarea unei părți din substanța materială a operei de artă, dar intervenția trebuie să țină seama de exigențele estetice. De asemenea, trebuie ținut cont și de instanța istorică, instanță istorică dublă : prima care coincide cu perioada în care a fost concepută și a doua cu perioada în care este receptată. Restaurarea trebuie să aducă la un numitor comun cele două instanțe istorice, aceasta constituind dialectica restaurării.

În consecință, al doilea principiu al restaurării poate fi enunțat astfel : „*restaurarea trebuie să vizeze restabilirea unității potențiale a operei de artă, în măsura în care acest lucru este posibil, fără a comite un fals artistic sau un fals istoric și fără a înlătura urmele trecerii operei de artă prin timp*”.

Al doilea concept al restaurării vizează materia operei de artă, care trebuie aprofundată în raport cu opera de artă. În relație cu restaurarea, materia operei reprezintă concomitent timpul și locul intervenției de restaurare, și din acest motiv, neputându-ne folosi decât de un punct de vedere fenomenologic, materia se prezintă ca „epifanie a imaginii, oferind cheia dedublării conturate, definite ca structură și aspect”.

Spre ilustrare luăm exemplul elocvent al unei picturi pe panou : când panoul a ajuns atât de poros încât numai poate constitui un suport corespunzător, în acest caz pictura va fi materia ca aspect, iar panoul ca structură, distincția dintre cele două nefiind atât de tranșantă.

Greșeli nefaste s-au făcut tocmai prin faptul că materia nu a fost analizată în bipolaritatea sa (exemplu, marmura extrasă din aceeași carieră cu marmura unei opere de artă, nu este aceeași, pentru că istoricizată în prezent, aparține epocii prezente și nu unei epoci mai îndepărtate).

O altă concepție eronată asupra materiei operei de artă, rezultă din limitarea acesteia la consistența sa materială, fără a ține cont de mijloacele fizice de transmitere a imaginii care sunt în primul rând calitatea atmosferei și a luminii. „*De aici deducem că deplasarea unei opere de artă din locul său de origine va fi determinată exclusiv de motivația majoră a conservării sale*”.

Al treilea concept al restaurării este conceptul de unitate, necesar stabilirii parametrilor restaurării.

Opera de artă trebuie privită ca un întreg și nu ca un total, ceea ce ar conduce la faptul că opera de artă ar putea fi considerată ca fiind compusă din părți, care fiecare în sine ar constitui o operă de artă, fapt nereal, deoarece părțile considerate ca operă de artă își atenuază în cadrul complexului în care sunt inserate individualitatea, alcătuind o coeziune specială.

Ca exemplu, să luăm cazul mozaicului, în care pietrele de talie, oricât de frumos ar fi fost șlefuite și colorate, odată extrase din conexiunea impusă de artist, rămân inerte, pierzând orice urmă din coeziunea în care fuseseră antrenate.

Toate conduc la ideea că „imaginea este realmente și exclusiv ceea ce apare”, adică recepția operei de artă se face exclusiv la ceea ce ne oferă imaginea propriu-zisă și nu retrogradarea ei la statutul de reproducere a unui obiect natural.

Opera de artă, deci, are o unitate excepțională, neputând fi considerată ca alcătuită din părți, iar această unitate nu este echivalentul unității realității existențiale.

Aceste considerente conduc la următoarele corolare :

1. „Opera de artă, nefiind alcătuită din părți, dacă este sfărâmată fizic, va continua în mod necesar să subziste ca un întreg prin fiecare din fragmentele sale”.

2. „Dacă forma unei opere de artă este indivizibilă, atunci când din punct de vedere material, apare fragmentară, va trebui încercată dezvoltarea unității originare conținute de fiecare din fragmente”.

Prin aceste două colorare se respinge *posibilitatea intervenției prin analogie asupra operei de artă mutilate și fragmentate, deoarece procedura prin analogie presupune echivalarea unității intuitive a operei de artă cu modul de gândire logic cu care receptăm realitatea existențială.*

De aici decurg următoarele principii practice referitoare la restaurarea operei de artă :

1. *Integrarea să fie ușor recognoscibilă.* Deci integrarea va trebui să fie insesizabilă de la distanță de la care trebuie privită opera de artă, dar imediat reperabilă. Fără a necesita nici un fel de mijloace speciale în acest scop, la o vizualizare de aproape.

2. *Materia din care rezultă imaginea este de neînlocuit numai atunci când contribuie nemijlocit la figuratismul imaginii, adică în măsura în care este aspect și doar parțial structură.* De aici rezultă o sporită libertate în privința suporturilor, a structurilor portante, etc.

3. *Orice intervenție de restaurare nu trebuie să împiedice, ci dimpotrivă, să înlesnească eventuale viitoare intervenții.*

Aceste trei principii s-ar părea că epuizează cerințele unei restaurări științifice, dar rămâne mereu deschisă problema *lacunelor*, problemă la fel de importantă ca și problema integrărilor. Deci, una este să se dezvolte figuratismul fragmentului pentru a-i permite să se lege de fragmentul următor, chiar dacă nu-i cel alăturat și altceva este falsificarea elementului dispărut, printr-o integrare analogică.

În restaurarea de artă, gravitatea cea mai mare nu o constituie ceea ce lipsește, ci ceea ce se adaugă în mod nepotrivit. Lacuna se înserază ca un corp alogen, având formă și culoare fără legătură cu imaginea. Se încearcă atenuarea evidențierii în prim plan a lacunei, căutându-se împingerea ei în plan secund, printr-o tentă pe cât posibil lipsită de strălucire, trebuind să se situeze permanent în plan diferit de cel al picturii propriu-zise.

Un alt element important al restaurării îl constituie raportarea la timpul operei de artă în funcție de instanța istorică.

Timpul se regăsește în opera de artă în trei momente diferite :

- ca *durată*, în decursul realizării ei de către artist ;
- ca *pauză* interpusă între finalizarea procesului creator și momentul conștientizării noastre ca operă de artă ;
- ca *moment* al acestei receptări a operei de artă în conștiință.

Această stabilire a etapelor caracteristice inserării operei de artă în timpul istoric este importantă pentru a determina în care din aceste etape se pot produce condițiile necesare intervenției denumite restaurare. Pentru a fi o intervenție legitimă, restaurarea va trebui să presupună timpul ca ireversibil și imposibilitatea abolirii istoricității. În practică, această necesitate istorică se va traduce nu doar prin diferențierea zonelor integrate, ci și *prin respectarea patinei care va fi un reper capital pentru restaurarea și conservarea operei de artă și care reprezintă însăși sedimentarea timpului asupra operei.*

Al șaselea capitol al cărții ridică problema restaurării în funcție de instanța istorică. Deoarece conceptul de operă de artă este receptat ca *unicum*, iar întâmplarea istorică este singulară și irepetabilă, fiecare caz de restaurare este singular, dar totuși se vor putea delimita câteva mari grupuri de opere de artă, pe baza sistemului de referință prin care o operă de artă este operă de artă, monument istoric și formă. În acest sens se impune prezentarea pornind de la instanța istorică a operei de artă ca obiect al restaurării.

Primul grup reprezentativ ar fi *ruina*, dovadă a unui timp uman, care chiar dacă nu a corespuns unor activități umane care să fi fost chiar artă, menține o parte din valențele lor istorice.

Recunoașterea calificativului de ruină, în restaurare, se identifică cu simpla conservare, fără intervenții directe, altele decât consolidări și cum am mai spus simpla conservare: Chiar dacă dispunem de cea mai amplă și detaliată documentare, nu se ajunge să se știe cum arăta opera înainte de a fi ruină. *Reconstituirea, refacerea, copia* nu fac parte din domeniul restaurării.

O problemă legată de instanța istorică, revenind la domeniul operelor de artă, apare problema conservării sau înlăturării adăugirilor sau conservarea sau înlăturarea refacerilor. Din punct de vedere istoric, adăugirea dobândită de o operă de artă este o dovadă a acțiunii umane și deci a istoriei. De aici rezultă că păstrarea adăugirii se justifică necondiționat, în timp ce înlăturarea trebuie întotdeauna justificată și trebuie realizată de așa manieră, încât să păstreze măcar amprenta adăugirii operei. Acest principiu este contrar empirismului în restaurare specific secolului XIX.

Trebuie să analizăm și cazul operei de artă pentru care artistul nu a prevăzut „îmbătrânirea“.

Din punct de vedere istoric, este un mod de a falsifica istoria dacă dovezile acesteia sunt văduvite de vechimea lor, obligând materia să dobândească o prospețime frapantă vechimii sale. *Deci păstrarea patinei, dovadă a trecerii timpului, este categoric necesară din punct de vedere istoric.*

Capitolul 6 care analizează restaurarea în funcție de instanța estetică, ajunge la aceleași concluzii ca în capitolul precedent, atât în cazul ruinei, cât și a păstrării patinei, instanța estetică coincide cu cea istorică. În plus, se pune accent pe *copie* care din punct de vedere istoric cât și estetic constituie un fals. Concluzia acestui capitol se referă la acel adagio nostalgic : „*Așa cum era, unde era*, socotind timpul reversibil și opera de artă reproductibilă, care constituie negarea principiului restaurării însuși și o ofensă adusă istoriei și esteticii“.

Capitolul 7 se referă la spațiul operei de artă. Opera de artă pentru a se dezvălui deplin parcurge niște ani în decursul cărora vor fi adunate toate elementele care duc la deslușirea valorii sale. În acest proces un rol important îl are și restaurarea care are două etape : Prima se referă la reconstituirea textului autentic al operei, iar a doua, reprezintă intervenția asupra materiei din care este alcătuită opera. Exemplu în acest sens îl constituie săpătura arheologică, care este etapa preliminară în reactualizarea operei de artă în conștiință și nu constituie altceva decât preludiul restaurării.

„*A concepe săpătura altfel decât în acești termeni nu mai este nici operă de cercetare istorică, nici de cercetare estetică, ci o acțiune inconștientă a cărei răspundere socială și spirituală este extrem de gravă, pentru că ceea ce este îngropat se află mai protejat, prin menținerea unor condiții stabilizate, decât în condițiile intreruperii violente a acestora prin săpătură“.*

Opera de artă se definește printr-o spațialitate autonomă, care se încadrează în spațiul fizic în care trăim, existând un punct de legătură între acestea. De aceea, strămutarea, deschiderea unor piețe, esplanade într-o arhitectură, toate sunt acte de restaurare și nu toate pozitive, ci de cele mai multe ori negative.

Capitolul 8 se ocupă de restaurarea preventivă, care ar fi un fel de tratament profilactic pentru a preveni alterarea materialelor și substanțelor care alcătuiesc opera de artă prin interconectarea lor, în condiții de mediu nocive.

Măsurile preventive se direcționează în trei orientări de bază :

- determinarea condițiilor necesare aprecierii operei ca imagine și ca fapt istoric ;
- cercetarea stării și consistenței materiale ce alcătuiește opera de artă ;
- cercetarea condițiilor ambientale și măsura în care acestea influențează sau primejduiesc conservarea.

Nu în ultima instanță și legiferarea conservării preventive a operelor de artă constituie una din preocupările majore ale unui stat.

CAMPUSUL EUROPEAN DE PATRIMONIU TROISVIERGES, 3 AUG. - 25 AUG. 1996 MARELE DUCAT DE LUXEMBOURG

În fiecare an, Grupul European pentru Campus-uri, propune un proiect de servicii de voluntariat (1-4 săptămâni) cu proiecte ce oferă tinerilor ocazia de a exersa o activitate de interes social, umanitar și colectiv în domeniul patrimonial, și de dezvoltare locală în serviciul comunelor și regiunilor din Europa.

Participarea la un proiect (serviciu de voluntariat) oferă experiența pentru a pune în practică studiile realizate și perfecțiunea profesională.

La sfârșitul acestui serviciu se primește atestarea Comunității Europene care validează experiența acumulată cu o diplomă europeană în domeniu.

Nota de față își propune relatarea și analiza lucrărilor efectuate în Campus-ul European de Patrimoniu pe care le-am realizat în perioada 3 august - 25 august 1996, în comuna Troisvierges, loc : Basbellain din Marele Ducat de Luxembourg.

Cu sprijinul administrației comunale din Troisvierges, Uniunea Europeană pentru Campus-uri, al specialiștilor de la Muzeul Național de Istorie și Artă - Luxembourg, al artiștilor profesioniști din regiune, studenților și specialiștilor invitați în Campus din Italia, Franța, Spania, Bulgaria, Rusia și România, s-au realizat lucrări privind redactarea unei publicații, cu imagini, ce urmărește evoluția satului în timp cu accente spre patrimoniul rural și cultural religios existent în această regiune.

Lucrările efectuate s-au desfășurat în perimetrul localității Basbellain, din comuna Troisvierges, din acest mic stat milenar, situat în centrul Europei, între Franța, Belgia și Germania, având, în contrast cu teritoriul restrâns ca suprafață, denumirea : Marele Ducat de Luxembourg.

El și-a păstrat entitatea națională de-a lungul secolelor, fiind astăzi un stat suveran, independent și având ca formă de guvernământ monarhia constituțională.

Trecerea celților și prezența romanilor în teritoriul actual lăsat vestigiilor foarte importante în teritoriul actual, începând cu anul 963.

Comuna Troisvierges regroupează azi 8 localități ce aparțin regiunii submontane din L'Oesling, în masivul Ardennes.

Teritoriul comunei Troisvierges (37,9 kmp), situat în extremul nordic al Marelui Ducat al Luxemburgului (2 586 kmp), tăinuiește un trecut bogat, ce reunește mai mult de 2 000 de ani.

În ciuda climatului destul de aspru și a unui sol ingrat, înaltele platouri ardeneze au fost deja populate în epoca celtică, cum ne mărturisesc numeroase movile funerare dispersate pe colinele din împrejurimi.

Basbellain, care face parte din cele 8 localități ale comunei Troisvierges, a intrat în istorie sub denumirea de „Bels onacum“ în anul 585, când la conducerea statului era regele Chilbert al II-lea.

Vestigiile romane se desfășoară pe un vast câmp arheologic ce conține ruinele subterane și numeroase morminte ce datează din sec. II d. Hr.

Parohia din Basbellain, deja cetate înainte de anul 1000, regrupa în epocă mai mult de 12 sate, devenind capitala de provincie germanofonă a Arhiducatulului Ardennes.

Biserica actuală de stil neogotic a fost construită în anul 1872 și este clasată monument național.

Cimitirul este situat în centrul localității, iar crucile își fac apariția din trecut, ca adevărate mărturii ale vieții.

Crucile erau în general realizate în piatră de calcar.

Primele cruci funerare de „gen comun” și-au făcut apariția în jurul anilor 1730–1740, dar nu s-au răspândit decât începând cu a doua jumătate a sec. al XVIII-lea.

Artizanii nu riscău un desen pe care nu-l puteau realiza foarte corect; astfel, crucile sunt realizate fără imagine și decor, cuprinzând doar un text.

La Recht, ca și la Otrré, aceste cruci preced crucile cu desene și basoreliefuri.

Ele se caracterizează prin câteva decorații sumare și un picior drept, dând o impresie de robustețe și sobrietate.

În cadrul acestui campus am realizat lucrări ce au constat în:

– Întocmirea unui inventar detaliat al pietrelor tombale aflate în împrejurimile bisericii din sat și desenele acestora.

– Întocmirea unui inventar detaliat al crucilor tombale din piatra de nisip și desenele acestora.

– Curățirea pietrelor tombale, eventual aplicarea unor conservanți.

– Realizarea unui acoperământ etanș peste pietrele tombale din șist, pentru a se evita infiltrația apei de ploaie.

– Măsurătorile bisericii actuale și desenul ei.

– Studiul total al patrimoniului rural existent, cu expunerea detaliilor particulare.

– Întocmirea unui raport final, a unui bilanț care să permită publicarea inventarelor și a desenelor într-un studiu (broșură).

– Vizitarea regiunii, a țării și a unor țări vecine: Belgia, Germania.

– Vizite ghidate la muzeele din aceste țări.

– Participarea la conferințe pe teme de istoric, arheologie și istoria artei, din Luxembourg.

Astfel, sindicatul de interese locale din Basbellain a avut ca scop realizarea unei publicații însoțită de imagini foto, care să marcheze evoluția parohiei în timp, punând accent pe patrimoniul cultural imobil și religios rural existent în localitate.

Lucrările acestui campus au completat studiul pentru patrimoniul cultural religios în cadrul acestei noi publicații.

Analizând detalii ale pieselor studiate, s-au elaborat fișe tip care să permită descrierea fiecărei piese, cu eventuale recomandări pentru lucrări de restaurare.

Aceste fișe vor putea urma un itinerar de sănătate a pieselor în observație și recomandări prețioase pentru specialiștii restauratori.

S-a avut ca obiectiv și însușirea unor noi metode de lucru, noi tehnici și, desigur, schimburi de cunoștințe între specialiștii din diferite țări ale Europei.

Valentina DRUȚU

AL XIII-lea CONGRES U.I.S.P.P. – FORLI, ITALIA – 1996

În perioada 8–14 sept. 1996 s-au desfășurat la Forli-Italia, lucrările celui de-al XIII-lea Congres al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice. Congresul s-a bucurat de prezența unui număr impresionant de specialiști în diferite discipline privind studiul istoriei noastre biologice și culturale, ca și de adevărată entuziasă a numeroși studenți și tineri cercetători de diverse naționalități.

După cum afirma prof. Carlo Peretto – Secretar General al celui de-al XIII-lea Congres U.I.S.P.P. – acest congres „reprezintă un moment unic de dezbateri științifică în decursul căruia a fost posibil să se discute și comunice punctele noastre de vedere asupra stadiului actual al cunoștințelor și să se descopere noi domenii de cercetare, să se stabilească și dezvolte noi rapoarte de comunicare”.

Lucrările Congresului, impecabil organizat, au avut loc la Fiera di Forli și s-au desfășurat în 18 secțiuni de comunicări, 37 de colocvii și 23 workshop-uri, completate cu 27 secții de postere prezentându-se peste 1 200 de lucrări, ce urmează a fi publicate în circa 40 de volume.

Congresul al XIII-lea a U.I.S.P.P. a ocazionat organizarea de numeroase expoziții de profil: Salonul Muzeului Arheologic Italian, Salonul Internațional al Tehnologiei pentru Arheologie, Salonul Internațional al Editorialelor și Audiovizualului în Arheologie. Expoziția de reproducere „De la săpătură la muzeu” și altele.

Muzeografii – restauratori de la Laboratorul zonal de restaurare-conservare de la Complexul Național Muzeal „Moldova” Iași au participat la acest Congres cu următoarele lucrări:

– Elena Pârău – “The preservation of some archaeological leather – fragments from a medieval settlement”;

– M. Geba, Ana-Maria Vlad – “Patina preservation on archaeological bronzes”;

– A.M. Vlad, E. G. Ioanid – “HF Plasma against corrosion”.

Lucrările privind probleme de restaurare-conservare, ca și metode de investigație și cercetări în acest domeniu au fost grupate la secțiunea 2 – Arheometrie, incluzând subsecții cu tematica – Metode de datare a materialelor; Metode de determinare a provenienței materialelor; Tehnici de producere; Diagnostic pentru restaurare-conservare; Metode de analiză automatizată, ca și în Workshop 11, – Probleme de conservare a materialelor și structurilor arheologice: proiectare, diagnostic, intervenții.

În ceea ce privește conservarea și restaurarea, lucrările prezentate s-au axat, mai ales, pe proiecte complexe, asistate pe calculator, de protejare și conservare a unor structuri arheologice sau ansambluri arhitectonice, probleme de degradare și strategii de conservare, evaluarea, diagnosticul și tratamentul moștenirii arheologice.

Referitor la cercetare-investigații în domeniul arheologiei, s-au prezentat lucrări interesante, tratând diferite metode nucleare de datare (analiza ADN-ului, analize prin spectrometrie gamma, datare U-Th și ESQ) și determinare a provenienței materialelor (metoda urmelor de fisiune, metode izotopice), ca și studierea compoziției, structurii și tehnicilor de prelucrare pentru o mare varietate de obiecte arheologice (prelucrarea pietrei, temperatura de

ardere a ceramicii, tehnologia de prelucrare a osului și fildeșului, prepararea pieilor, tehnici de gravare preistorice etc.).

Am putut constata că nivelul științific elevat al tuturor acestor studii este rezultatul activității unui colectiv multidisciplinar, incluzând arheologi, restauratori, investigatori din muzee, dar și cercetători și cadre didactice din institute de cercetare și instituții de învățământ superior angajați prin contracte, care dispun de aparatură de înaltă performanță, necesară unor astfel de studii, această modalitate fiind singura ce poate conduce la o necesară fundamentare științifică a cercetărilor în domeniul arheologiei.

De asemenea, cu ocazia acestei deplasări, am avut prilejul de a cunoaște diferite personalități din domeniul analizelor și restaurării-conservării, cu care am schimbat opinii și informații și de a vizita două șantiere arheologice model – Villa romana de Russi – un exemplu de conservare-restaurare a unor mozaicuri romane și la Classe – portul antic al orașului Ravenna.

Elena PÎRĂU, Maria GEBA, Ana-Maria VLAD

STOCKHOLM – CAPITALA PREMIILOR NOBEL

Preocuparea și atenția permanentă a specialiștilor Muzeului științei și tehnicii „Ștefan Procopiu” din Iași privind organizarea unor expoziții temporare de maxim interes pentru publicul vizitator s-a concretizat în ultimii ani printr-o serie de expoziții cu tematică. În această categorie s-au înscris cu succes și expozițiile de fotografii „Laureații premiului Nobel pentru fizică” (13 decembrie, 1994, Iași) și „Premiile Nobel – Laureații pentru chimie” (2 aprilie, 1996, Iași), care s-au remarcat prin unicitatea și exhaustivitatea tematicii.

Expozițiile au avut la bază ideea prezentării laureaților Nobel pentru fizică și chimie, începând cu anul 1901 până în prezent. Lipsa informațiilor în literatura de specialitate autohtonă a impus extinderea sferei de documentare. În acest sens, o contribuție esențială, precum și un sprijin concret a fost acordat de Ambasada Suediei în România, Fundația Nobel și Academia Regală de Științe a Suediei din Stockholm.

Participând la vernisajul expoziției „Premiile Nobel-laureații pentru chimie”, Excelența-Sa, dl. Ragnar Angeby, ambasadorul Suediei în România a susținut ideea organizării unei vizite de documentare la Stockholm. Urmare a unei invitații din partea Fundației Nobel și a Institutului Suedez, a fost posibilă efectuarea unui stagiului de documentare în perioada 21–27 octombrie 1996 la instituțiile Nobel. Turismul și activitatea științifică s-au contopit pe parcursul acestor zile.

În pofida unei populații relativ restrânse (8.8 milioane locuitori) și a suprafeței mari (450 000 km²), Suedia este o țară avansată tehnologic, cu o bună infrastructură, incluzând un sistem eficient de transporturi și comunicații. Alături de o puternică economie, turismul suedez și-a asigurat o dezvoltare surprinzătoare pe plan internațional, cu o excelentă rețea de căi ferate, transporturi rutiere, aeriene și navale.

Suedia, și implicit capitala sa au un rol incontestabil în viața științifică mondială, prin intermediul comisiilor de lucru și apoi prin decernarea anuală, la 10 decembrie, a celor mai prestigioase premii – premiile Nobel – oamenilor de știință și scriitorilor. În aceeași zi, dar la Oslo, în Norvegia, sunt premiați militanții pentru pace sau organizațiile pacifiste.

Industriașul european Alfred Bernhard Nobel (21 octombrie 1833, Stockholm – 10 decembrie 1896, San Remo), cel mai cunoscut nume suedez din lume, a lăsat prin testament (27 noiembrie 1895, Paris) întreaga sa avere pentru instituirea unor premii ce sunt acordate celor mai importante descoperiri din domeniul fizicii, chimiei, medicinei sau fiziologiei, pentru cea mai „remarcabilă operă literară” și militanților pentru pace. Din 1901 și până în prezent, acordarea acestor premii reprezintă o tradiție cu care suedezii se mândresc. Festivitatea de decernare are loc într-un cadru solemn la Concert Hall din Stockholm în prezența Maiestăților Lor Regele și Regina Suediei. Regele¹ înmânează fiecărui fericit laureat diploma, medalia de aur (24 carate, 205 grame) și un cec a cărui valoare diferă anual. Festivitatea este urmată de banchetul de la City Hall, la care participă 1 300 de persoane.

Responsabilitatea acordării premiilor revine instituțiilor abilitate: Academia Regală de Științe a Suediei (fizică și chimie), Institutul Karolinska (medicină sau fiziologie) și Academia

¹ În prezent Carl Gustaf al XVI-lea (născut la 30 aprilie 1946), rege al Suediei din 1973.

Suedeză (literatură) din Stockholm, iar din Oslo, Parlamentul norvegian (pace). Comitetele Nobel ale instituțiilor menționate sunt coordonate și administrate de Fundația Nobel ².

Vizitând aceste prestigioase instituții din capitala Suediei, „misterul“ se descoperă treptat pe măsură ce pătrunzi în intimitatea spațiului. Peste tot atmosfera este sobră și rafinată. Există o îmbinare perfectă între elementele arhitecturale și de decor, aparținând începutului de secol XX și partea tehnică, performantă, a ultimului deceniu (telefonie, sisteme de alarmă și securitate, mijloace audio-vizuale). Fiecare dintre aceste instituții de rang academic conțin săli speciale destinate ședințelor de lucru ale Comitetele Nobel, ce se întrunesc de mai multe ori pe parcursul unui an, pentru trierea și studierea nominalizărilor. Decizia finală se ia spre mijlocul lunii octombrie și este comunicată imediat persoanei / persoanelor în cauză și presei. Comunicatele de presă se desfășoară în sălile destinate acestui lucru.

Mărturii legate de viața și activitatea lui Alfred Nobel se găsesc la Fundația Nobel, situată pe Sturegatan 14, clădire construită în 1916. Aici se poate vedea o expoziție de fotografii cuprinzând rarele ipostaze în care Alfred Nobel a fost immortalizat, precum și câteva locuri legate de munca sa. Sunt păstrate și expuse aici o parte din brevetele de invenție dintre cele 355 pe care le-a obținut. Fundația Nobel este, de asemenea, posesoarea unor donații făcute în timp de unii laureați ³. Deosebită este colecția măștilor din China și Japonia, donată în 1972 – de Georg von Békésy, laureat Nobel pentru medicină în 1961.

Academia Regală de Științe a Suediei, înființată în 1739, este sediul Comitetele Nobel pentru fizică și chimie. Din 1968 s-a constituit și Comitetul pentru științele economice ⁴. Arhiva Academiei Regale conține sute de dosare cu mărturii asupra nominalizărilor la premiu, selecția laureaților, cercetările științifice ale laureaților, ședințele de lucru ale Comitetele, motivarea deciziilor etc. Conform statutului Fundației Nobel, sunt accesibile în prezent cercetării numai acele documente ce au o vechime de 50 de ani din anul acordării premiului. Arhiva așteaptă cercetători din întreaga lume, condiția esențială fiind cunoașterea limbii suedeze. Academia Regală de Științe este singura care deține o medalie Nobel, ce a fost donată de un laureat.

Pentru prof. Nils Ringertz, secretarul Adunării Nobel de la Institutul Karolinska și al Comitetului Nobel pentru medicină și fiziologie, precum și membru delegat în Comitetul Director al Fundației Nobel, „esențial pentru activitatea membrilor unui comitet este competența și profesionalismul“. Nimic mai adevărat decât ne gândim la performanțele premiilor pentru secolul XX. Un alt aspect esențial este și „secretul activității membrilor în cadrul comitetelor de lucru“. Domnia sa este convins că „nimic nu se va schimba în metodologia privind criteriile de selecție a laureaților sau în introducerea unor noi domenii științifice pentru premiere“. Chiar dacă au fost unele încercări de a se include și alte științe în categoria premiilor Nobel, acest lucru nu a fost acceptat – și nici în viitor nu va fi posibil – deoarece contravine testamentului lui A. Nobel.

Academia Regală, Institutul Karolinska, Academia Suedeză și Fundația Nobel acordă o atenție deosebită publicațiilor – cărți, broșuri, reviste, postere – ce conțin informații complete privind viața și activitatea laureaților sau despre activitatea internă a acestor foruri. Fundația Nobel își rezervă dreptul de a publica anual „The Nobel Prize“, un album cu discursurile laureaților și

² A fost înființată în 1900 și este însărcinată cu protecția intereselor comune și cu reprezentarea pe plan extern a Comitetele Nobel.

³ Unele donații se află în prezent expuse în diferite muzee din Stockholm.

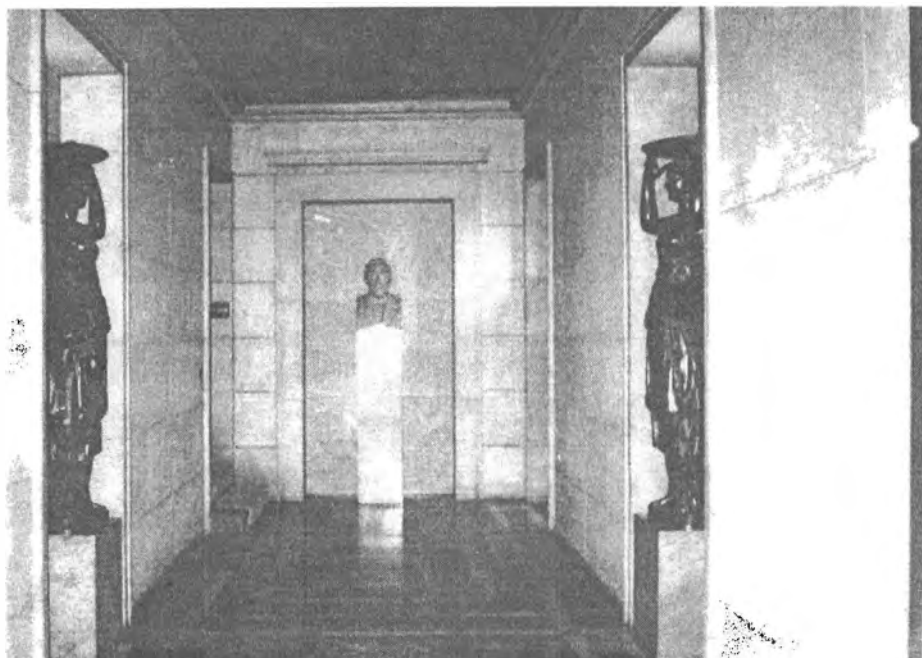
⁴ Premiul pentru științele economice nu este un premiu Nobel, deoarece nu a fost menționat în testamentul său. Este un premiu acordat în memoria lui Alfred Nobel și a fost instituit în 1968 cu ocazia tricentenarului Băncii Suediei. Comitetul se supune aceluiași regulament al fundației și valoarea sa este aceeași cu a celorlalte premii, cu deosebirea că este finanțat de bancă. Ceremonia decernării are loc în același cadru la 10 decembrie.

fotografiile realizate pe parcursul festivităților. Pentru că Suedia este și o țară a comunicațiilor, multe informații sunt accesibile și pe rețeaua Internet.

La 10 decembrie 1996, la Stockholm, alături de festivitatea de premiere a laureaților a fost marcat și momentul împlinirii a 100 de ani de la dispariția lui Alfred Nobel. Tot în aceeași zi, dar la Iași, comemorarea lui Alfred Nobel s-a desfășurat în cadrul simpozionului „Alfred Nobel și premiile sale”, în organizarea Muzeului științei și tehnicii „Ștefan Procopiu”. La simpozion au participat personalități științifice remarcabile din Iași : prof. univ. dr. Gheorghe Maftei, prof. univ. dr. Matei Macoveanu, prof. univ. dr. Valeriu Rusu, conf. univ. dr. Mihai Nechifor, prof. dr. Iordachi Dimitriu, lector Lăcrămioara Petrescu. Invitați de onoare au fost d-na Ingela Martensson, membră a Parlamentului suedez și conf. dr. C-tin Simirad, primarul orașului Iași. Expoziția „Aspecte din instituțiile Nobel” organizată cu acest prilej a cuprins materiale și fotografii aduse în urma vizitei efectuate în Suedia.

Continuând activitatea specifică muzestică cu caracter temporar și rămânând fidel principiului comunicării permanente cu publicul, Muzeul tehnic intenționează organizarea unei expoziții consacrate laureaților Nobel pentru pace.

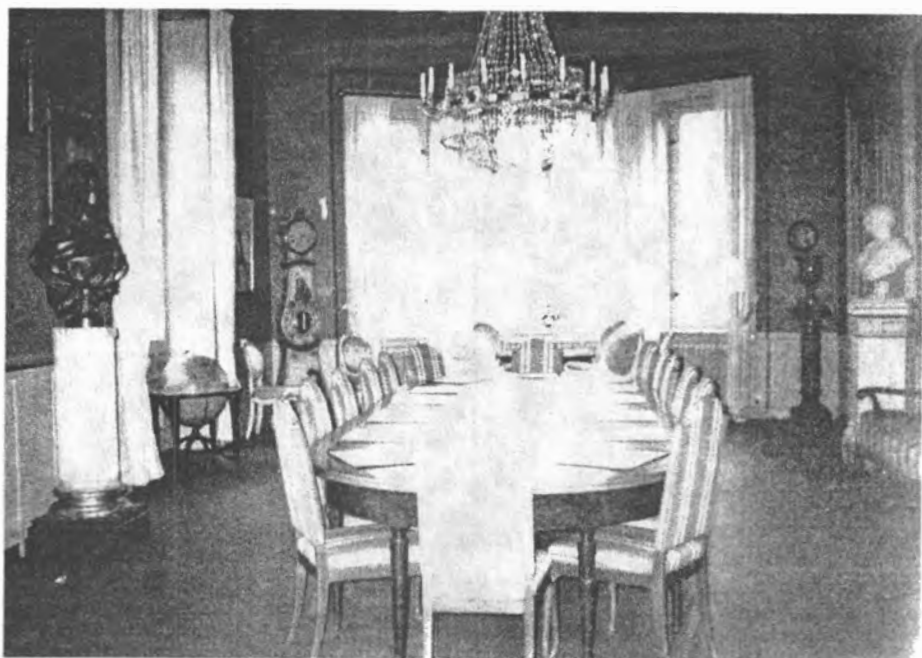
Camelia CRISTOFOR

Fundația Nobel – Holul de intrare

Fundația Nobel – Sală de ședințe a Consiliului Director

Academia Regală de Științe a Suediei – Sală de ședințe a Comitetului Nobel

Academia Suedeză – Sală de conferințe

**AL XIII-lea CONGRES INTERNAȚIONAL
DE ȘTIINȚE PREISTORICE ȘI PROTOISTORICE,
FORLI, 1996**

În perioada 8–14 septembrie 1996, orașul Forli din Italia, a găzduit cea mai importantă manifestare științifică a anului – cel de-al XIII-lea Congres Internațional de Științe Preistorice și Protoistorice.

Organizatorul acestor congrese este Uniunea Internațională de Științe Preistorice și Protoistorice, fondată la 28 mai 1931. Ea este succesoarea Congresului Paleoetnologic Internațional, fondat în 1864 și a Congresului Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică (din 1867). La 29 septembrie 1955, Uniunea Internațională de Științe Preistorice și Protoistorice (U.I.S.P.P.) a devenit Membru al Consiliului Internațional de Filosofie și Științe Umane, asociată la U.N.E.S.C.O.

U.I.S.P.P. are mai multe organisme de lucru și de decizie :

- Adunarea generală, alcătuită din toți participanții înscrși la Congres.
- Consiliul Permanent, principalul organism de decizie. Este alcătuit din reprezentanții (cel mult patru) fiecărei țări ; alege Președintele și Secretarul general ; decide asupra direcțiilor generale de activitate, acceptă propunerea făcută de țară –viitor organizator al Congresului și a viitorului Secretar general al Comitetului Național.
- Comitetul de Onoare Permanent, format din foștii membri ai Consiliului Permanent.
- Comitetul Executiv, compus din 15 membri, ales de Consiliul Permanent.
- Biroul, format din Președintele U.I.S.P.P. (prof. R.M. Radmilli – Italia) și Secretarul general al U.I.S.P.P. (prof. J. Nenquin ; la Congresul de la Forli, acestuia îi succede prof. Jean Bourgeois – Universitatea Gent – Belgia).

– Comitetul Național, însărcinat cu organizarea Congresului respectiv. La Forli, Secretar general al Congresului a fost Carlo Peretto, profesor la Universitatea din Ferrara – Italia.

– Diverse comitete speciale și comisii științifice, însărcinate de Consiliul permanent sau de Comitetul executiv cu diverse activități științifice. De exemplu, fiecare mare perioadă istorică (Paleoliticul inferior, mijlociu, superior, Arta paleolitică, Mezoliticul, Neoliticul etc.) are câte o comisie specială, care se ocupă de specificul activității de cercetare științifică. Din Comisia a VIII-a –Paleolitic superior, face parte și semnatarul acestor rânduri, în calitate de reprezentant al României.

La cel de-al XII-lea Congres Internațional de Științe Pre- și Protoistorice, organizat la Bratislava, în 1991, s-a hotărât ca viitorul *forum* al arheologilor de pe mapamond să-și desfășoare lucrările în Italia. S-a constituit un Comitet național, cu toate structurile de organizare științifică și de logistică, având ca Președinte pe prof. Antonio Mario Radmilli – Universitatea din Pisa, iar ca Secretar general, pe prof. Carlo Peretto – Universitatea din Ferrara.

Cel de-al XIII-lea Congres U.I.S.P.P. a fost organizat sub înaltul patronaj al Președintelui Republicii Italiene, Oscar Luigi Scalfaro, de către Ministerul Bunurilor Culturale și al Mediului, Comuna Forli, Provincia Forli-Cesena, regiunea Emilia-Romagna, Universitatea Ferrara etc., în colaborare cu Camera de Comerț, Industrie, Artizanat și Agricultură din Forli, comunele din jurul orașului Forli, *Forum*-ul European al Asociațiilor Arheologice, Consiliul Național al Cercetării etc., sub

patronajul următoarelor instituții : Președinție, Senatului Republicii, Președinția Camerei Deputaților, Președinția Consiliului de Miniștri, diverse ministere, institute și universități, Secretariatul general al Consiliului Europei, U.N.E.S.C.O.

Peste 3 500 de specialiști, din 85 de țări, au venit la Forli pentru a prezenta comunicări din cele mai diverse domenii ale arheologiei și ale științelor conexe.

Organizatorii au publicat 6 buletine ale Congresului (difuzate gratuit la toți cei peste 4 000 de specialiști care au primit prima circulară), rezumatele Secțiunilor, Posterelor și Atelierele de lucru (2 volume), comunicările prezentate în cele 37 de Colocvii organizate în 18 secțiuni (37 volume), ghidurile excursiilor (12 volume) din diverse zone ale Italiei, dintre care, 17 au fost organizate în ziua de joi din săptămâna Congresului.

Au mai fost pregătite și alte activități științifice și culturale : Arheoexpo'96 (cu diverse Saloane arheologice). Serii de Conferințe tematice, susținute de prestigioși savanți. 10 Expoziții speciale cu tematici dintre cele mai diverse (Omul și alimentația – vii și vinuri de-a lungul secolelor ; Epoca în care Forli nu exista : originea teritoriului și a populației etc.).

Programul științific a fost extrem de bogat și variat. Vom prezenta tematica fiecărei secțiuni :

1. Probleme teoretice și metodologice ;
2. Arheometrie (cronologie și corelații, metode de datare și de determinare a materialelor, metode de relevee și prospecțiuni, diagnostice pentru restaurare și conservare, metode de analiză automată) ;
3. Paleoecologie (arheobotanică, arheogeologie, mediu, locuire și economic, paleobiologie) ;
4. Primii oameni și manifestările lor culturale (evoluția creierului, limbaj, organizarea spațiului, primele unelte în Africa, originea societății umane).
5. Paleoliticul inferior și mijlociu (Homo erectus și / sau Homo sapiens arhaic și cele mai vechi tehnocomplexe ale sale în Europa, Africa și Asia ; Situri și organizarea spațiului în cursul Paleoliticului inferior și mijlociu ; Strategii de aprovizionare și utilizarea resurselor alimentare ; Caracterile și variabilitatea complexelor litice în Paleoliticul mijlociu) ;
6. Paleoliticul superior (industriile în cadrul lor paleoecologic și cronostratigrafic, locuiri, economie, surse de aprovizionare, resturi umane și înmormântări) ;
7. Mezoliticul ;
8. Arta Paleoliticului și a Mezoliticului ;
9. Neoliticul în Orientul Apropiat și în Europa (Elemente de structură socială ; Tipologie și exploatarea spațiului ; Unelte relativ la activitatea casnică și productivă ; Manifestări artistice și estetice etc.) ;
10. Epoca aramei în Orientul Apropiat și în Europa (aspecte culturale, situri, utilizarea spațiului etc.) ;
11. Epoca bronzului în Europa și Mediterana (bronzul vechi, bronzul mijlociu, bronzul final) ;
12. Epoca fierului în Europa (prima și a doua epocă a fierului în Europa transalpină și zonele mediteraneene, rolul contactelor interregionale etc.) ;
13. Epoca romană (în provinciile Romei și în lumea „barbară“), (frontierele provinciilor romane, comerț și civilizație pe *limes*-ul de pe Rhin și Dunăre etc.) ;
14. Arheologia și istoria Evului Mediu (secolele V–X, locuri de cult, orașe, sate, tehnologie etc.) ;
15. Preistoria Africii ;
16. Preistoria Asiei și a Oceaniei.
17. Preistoria Americii.

18. Cercetarea preistorică în contextul societății contemporane (Muzeografia colecțiilor preistorice ; Didactica ; Protecția patrimoniului cultural și al mediului ecologic).

Așadar, o gamă extrem de largă de teme și subteme, la care s-au acroșat comunicările propuse și prezentate. Am prezentat tematica celor 18 secțiuni și principalele subteme pentru a oferi specialiștilor români posibilitatea de a cunoaște amploarea cercetărilor preistorice și protoistorice pe plan mondial, cu atât mai mult, cu cât există posibilitatea ca factorii de decizie să accepte propunerea noastră de a organiza viitorul Congres, în anul 2001, la Iași.

În ceea ce privește participarea românească, din cei 75 de specialiști înscriși, au participat 23, cu comunicări afectând o gamă destul de largă de teme.

Din cele patru comunicări pe care noi le-am prezentat la colocviile Congresului, două au fost propuse de către organizatori : Vasile Chirica, „Originile gravettianului pe teritoriul României” ; Vasile Chirica, „Formarea grupelor mezolitice în Balcani și la nordul Dunării” ; alte două au fost realizate în colaborare, la inițiativa noastră : Vasile Chirica, Ilie Borzic, „Aurignacianul târziu între Carpați și Nistru” ; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borzic, „Ritmul evolutiv al gravettianului oriental”.

Alte lucrări prezentate de specialiștii români : Codrin-Valentin Chirica, „*Arta paleolitică în sud-estul Europei*” ; M. Brudiu, „*Noi contribuții la studiul artei paleolitice în România*” ; M. Vasilescu, N. Bolohan, „*Creta și problemele migrației doriene*” ; G. Jugănar, „*Primii traci în Delta Dunării*” A. Laszlo, „*Epoca bronzului și epoca fierului la Dunărea de Jos : considerații arheologice și istorice : cronologie*” ; Vasilica Lungu, „*Date arheologice și surse literare cu privire la relațiile greci-indigeni la gurile Dunării*” ; G. Simion, „*Geți și sciți la gurile Dunării*” etc.

Cu ocazia lucrărilor Congresului au avut loc câte trei reuniuni ale Comitetului Executiv și Consiliului Permanent U.I.S.P.P., ședințe ale Comisiilor științifice, ale comitetelor speciale și ale grupelor de lucru. Astfel, la ședința Comisiei VIII-a – problemele paleoliticului superior, s-a făcut bilanțul cercetărilor în domeniu, în ultimii 5 ani, ca și manifestările științifice viitoare. Cu această ocazie, analizând importanța cercetărilor paleolitice efectuate la Mitoc, pe Prut, și Cosăuți, pe Nistru, s-a hotărât organizarea unui Colocviu Internațional, în anul 1999, la Iași – Chișinău, cu vizitarea celor două stațiuni paleolitice.

Organizarea celui de-al XIII-lea Congres Internațional de Științe Pre- și Protoistorice de la Forli a întrecut toate așteptările : condițiile oferite participanților au fost cu totul excepționale. Este motivul pentru care nici o țară occidentală nu și-a depus candidatura în vederea organizării viitorului Congres. Ca urmare, prof. Carlo Pereto, Secretarul general al Congresului, ne-a solicitat să ne gândim la organizarea acestuia în România. După o temeinică analiză a situației, am constatat că doar orașul Iași poate oferi condiții pentru o astfel de manifestare științifică. Mai avem nevoie doar de voința factorilor de decizie. Să nu uităm că România a mai organizat o astfel de reuniune științifică, în 1937. Să sperăm că eforturile noastre de convigere a celor care trebuie să spună „da” vor fi încununate de succes.

Vasile CHIRICA

Riky Schellart van Deursen et Sacha Schellart
 – *Exposition de peinture-graphique et photographie* –

La galerie d'art contemporain du Musée d'art a exposé, dans la période juillet-août 1997, les œuvres de deux artistes de Hollande, M-me Riky Schellart van Deursen et sa fille Sacha Schellart.

Riky Schellart est licenciée de l'Académie Royale de Hague et de l'Académie des Arts Plastiques de Tilburg. Elle détient un palmarès particulièrement riche, représenté par des expositions personnelles en Hollande, mais aussi dans d'autres pays et ses œuvres se retrouvent dans des collections particulières de la Belgique, de la Suisse, du Luxembourg, des Etats Unis. A présent, elle est professeur à l'Académie Royale de Hague. Riky Schellart est un artiste complexe. Elle a réalisé de nombreux travaux de graphique, peinture, sculpture, mince au monumentale.

Son credo artistique est le suivant: „La peinture signifie ma vie et c'est à elle que je dédie la plupart de mon temps. La réalité perceptible et la lumière se constituent en l'élément central de ma création“.

Tout en analysant les catalogues de ses exposition, ses œuvres de peinture et de graphique, nous pouvons le caractériser de la façon suivante: remarquable graphicienne, coloriste par excellence, elle nous introduit dans son monde de grâce décorative, de finesse, d'élégance, issues de l'organisation de la lumière.

Les 70 œuvres de l'exposition étalent les genres artistiques abordés: portraits, paysages, natures statiques, nus, études animalières. Le portrait représente le genre préféré de l'artiste, qui a réalisé le premier autoportrait à l'âge de seulement 9 ans et pour lequel elle a reçu un prix indien. Elle est „la portraitiste de tous les âges“, elle a réalisé une véritable galerie de portraits: enfants, adolescents, adultes, vieillards, portraits de groupe, les portraits des ministres contemporains de la Hollande, auxquels s'ajoutent de nombreux autoportraits.

Dans cette galerie de portraits, on retrouve toutes les hypostases compositionnelles du portrait, par lequel l'artiste essaie de rendre la typologie des races humaines, par exemple: „Femmes du Maroc“, „Négresse“, „Sacha“.

Ces portraits sont réalisés d'après des techniques différentes: pastel, aquarelle, huile, sur des fonds textiles colorés ou sur carton, avec des touches spontanées, transparents ou mates. L'artiste y démontre ses possibilités de portraitiste, et dans ce sens, elle avoue: „L'atmosphère et le caractère des personnages et des objets sont pour moi le plus important élément. La lumière et la plasticité sont les éléments avec lesquels j'attaque et c'est moi qui gagne“.

Comme un véritable psychologue, elle réussit, avec une grande sensibilité, à surprendre l'univers extérieur et intérieur de ses modèles. En Hollande, elle est très connue en tant que portraitiste, elle est invitée par un poste de télévision à l'émission „Aquarelles“, à transmission en direct, pour réaliser, démonstrativement, des portraits.

Un autre genre artistique abordé est le nu pour la réalisation duquel, elle se sert de la franchise, de l'éclat et de la pureté du pastel, utilisant des fonds textiles colorés et des cartons. Quelles que soient les dénominations de ces nus: „Nu“, „Nu sur oreiller“, „Nu sur sofa“, „Nu étendu“, „Nu au miroir“, „Jeune fille“, „Fille qui dort“, l'artiste réussit à rendre la beauté et l'intimité des modèles. Elle construit les volumes par l'alternance des tons froids et chauds: orange et ocre, rouge et brun, céruleum et noir, pour arriver à la synthèse entre la ligne et la

couleur, entre le volume et la lumière. Les nus réalisés en craies colorées, en lignes modulées, démontrent ses possibilités de dessinatrice.

Accablée par la grandeur et la richesse de la nature, l'artiste a réalisé des natures statiques avec de nombreux éléments dans chaque composition, suivant le modèle des maîtres anciens flamands et hollandais, soulignant l'aspect matériel de l'univers. Les fleurs sont ses motifs préférés; arangées dans son atelier, sur des surfaces de verre ou de miroir, elles nous font penser aux estampes japonaises et aux peintures impressionnistes. L'artiste préfère les vases en verre, elle suit les reflets des matériaux brillants. Par des touches spontanées et transparentes d'aquarelle, dans des gammes d'orange, bleu, violet, les natures statiques nous rendent le parfum des fleurs de jardin: „Amarilles“, „Bloesem“, „Hibiscus“, „Fleurs jaunes et vase bleu“, „Fleurs jaunes“.

Réalisées à la suite de nombreuses heures d'observation, dans le jardin zoologique, les études animalières (en craies colorées), étalent encore une fois les possibilités de dessinatrice de l'artiste. Elle construit les volumes avec des lignes modulées, alternant les surfaces colorées sur des fonds blancs, par exemple: „Perroquets“, „Singes“, „Lion et lionne“, „Bison“. Cette exposition démontre les possibilités artistiques de M-me Riky Schellart et en tant que graphicienne et en tant que coloriste, tout en soulignant le style personnel de sa création.

Sacha Schellart est licenciée de l'Académie Royale de Hague – la section d'art monumental. Elle a eu des expositions personnelles et de groupe en Hollande, à Rotterdam. C'est pour la première fois qu'elle expose avec sa mère. Ses préoccupations artistiques sont:

a) la photographie artistique

b) les œuvres de graphique pour lesquelles elle préfère la technique de la sérigraphie. L'exposition étale deux cycles: „Compositions à plumes“, „Image double“

c) les compositions vidéo sont les préférences de Sacha. Les illustrations vidéo sont des compositions de grandes dimensions, de véritables écrans et sont emplacements dans des magasins, théâtres, sur façades des bâtiments, dans des cinémas et fonctionnent quelques heures/un jour, accompagnées de fonds musicaux.

Dans toutes ses compositions, qu'il s'agisse de photographie, de graphique ou de vidéo, Sacha a pour but de rendre le mouvement et la vie. M-me Riky Schellart relatait: „Quand mon art trouvera sa fin, Sacha va le continuer“.

Ivona ARAMĂ CERNAT